

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДОНЕЦЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.ШЕВЧЕНКА
ДОНЕЦЬКЕ БАЗОВЕ МЕДИЧНЕ УЧИЛИЩЕ
ДОНЕЦЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІВНИК

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ К.В.ЗАБЛОЦЬКОЇ

НБ ПНУС

719228

«Східний видавничий дім»
Донецьк-2001

ББК 63(0)-7я7+63(4УКР)-7я7

УДК 930.8(075.8)

Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред.
Заблоцької К.В. - Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. - 372 с.

ISBN 966-7804-17-8

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Частина перша:

- I. Єшина В.В., Колінько М.В., Петровська О.О.
II. Єшина В.В., Федоренко А.М., Гомаль В.П., Літвіненко О.М.
III. Рагозін М.П., Петровська О.О., Отіна А.Є.

Частина друга:

- I. Заблоцька К.В. VI. Ярмолюк М.М.
II. Заблоцька К.В., Сотніков О.І., VII. Заблоцька К.В.
Ярмолюк М.М. VIII. Заблоцька К.В., Токарева В.І.
III. Заблоцька К.В., Лях В.І. IX. Твердохліб Г.Ю.
IV. Заблоцька К.В., Заблоцький В.П. X. Заблоцький В.П.
V. Твердохліб Г.Ю.

Частина третя:

- I. Попов Г.Д. V. Горбова М.В., Пенькова О.Б.
II. Токарева В.І., Петровська О.О. VI. Заблоцька К.В., Лях В.І.
III. Панфорова М.А. VII. Свігличний Є.П. Твердохліб Г.Ю.,
IV. Петровська О.О. Заблоцька К.В.

Навчальний посібник містить основні теми, які вивчаються в учбових курсах з історії української та світової культури студентами вищих навчальних закладів всіх рівнів акредитації, а також учнями 10-11 класів загальноосвітніх шкіл.

Рекомендований до видання Вченою радою Донецької державної академії управління (протокол № 2 від 26.10.2000), Вченою радою Донецького державного технічного університету (протокол № 2 від 30.03.2001), тематичним планом УМК Донецького державного медичного університету, методичною радою Донецького базового медичного училища (протокол № 1 від 11.09.2000), педагогічною радою Донецького медичного ліцею (протокол № 6 від 13.02.2001).

*Рецензент - доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії слов'ян Донецького
національного університету М.С.Безпалов.*

ISBN 966-7804-17-8

© Колектив авторів, 2001
© Макет, «Східний видавничий дім», 2001
© Примітки, Білецький В.С., 2001
© Обкладинка, Панковський В.Б., 2001

ВІД ВИДАВЦЯ

Посібник "Українська і зарубіжна культура" повністю включає матеріал, передбачений навчальними програмами для вузів всіх рівнів акредитації та середніх навчальних закладів.

Посібник є доповненим і розвиненим варіантом виданого у 1999 році у Донецьку "Українським культурологічним центром" навчального посібника "История мировой и украинской культуры", який добре зарекомендував себе у вищих та середніх навчальних закладах краю. При підготовці посібника, враховано ряд зауважень і побажань вчених та викладачів до попереднього видання. Зокрема, посібник доповнено новою частиною "Теорія культури", розділом "Культура доколумбової Америки", термінологічним словником та добіркою ілюстрацій, ряд розділів відкореговано. Окремі факти та коментарі подані видавцем в примітках. Вперше посібник перекладено українською мовою.

"Східний видавничий дім" сподівається на зацікавлене ставлення читачів до посібника і з подякою прийме відгуки, які слід надсилати поштою за адресою: Україна, 83086, Донецьк, вул. Артема, 45.

Тел./факс: 337-04-80, 338-06-97.

E-mail: shid@uvika.dn.ua

ПЕРЕДМОВА

Увазі молодого читача пропонується навчальний посібник «Українська і зарубіжна культура». Він знайомить зі специфікою культури як такої, з регіонально-просторовими відмінностями світової культури та її еволюцією в часі. Десятки тисячоліть і мільйони фактів... Все це культура світу. В залежності від теоретичної позиції авторів ці факти і події зіставляються, поєднуються і роз'єднуються, а іноді просто описуються.

В першому випадку читач мусить вірити авторам, в другому - автори вірять читачеві, що він сам знайде найважливіше і зробить висновки. Мабуть, кращий варіант - це поміркована інтерпретація фактів з точки зору сучасності. Саме так написано посібник. Сьогодні треба говорити про глобальну культуру, до якої долучаються усі локальні культури минулого і партикулярні культури сучасності, синкретизуючись у процесі діалогу культур.

Ця глобалізація культури, яку зараз називають постмодерною, зовсім не суперечить процесам диференціації і протиставлення націй та цивілізацій, що спостерігається в сучасному світі. Не зважаючи на гостроту цих конфліктів, домінантою сьогодні є глобалізація світової культури під знаком відсутності альтернативи засадам демократії та свободи. З іншого боку, процес постмодерної культурної глобалізації зовсім не нівелює різноманітні культури, що склались у попередні часи, але руйнує мури їх самоізоляції і самодостатності. Саме цей діалогічний процес буття культур, процес єдності в багатоманітному, який породжує нову мультикультурну ментальність і етику сучасності та посилює міжкультурний плюралізм - повинен усвідомити кожний.

Проблема розуміння чужої культури та зіставлення її зі своєю - центральна проблема гуманітарного знання і гуманітарного діалогу. Питання, що хвилюють сьогодні кожного з нас, є вічними та інваріантними в культурі.

Неможливо підкорити культурний світ тотальному диктату розуму, але можливо і необхідно зрозуміти цей світ культури, відчувши суголосність і спорідненість з ним.

*Ігор ПАСЬКО,
професор філософії*

ЧАСТИНА ПЕРША

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

I. КУЛЬТУРА - ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Поняття "культура".
2. Предмет і завдання навчального курсу "Українська і зарубіжна культура".
3. Історія розвитку культурологічної думки.
4. Сучасні культурологічні теорії.

1. ПОНЯТТЯ "КУЛЬТУРА".

Походження поняття "культура". Зі всього розмаїття соціальних процесів, відносин і фактів, які існували у минулому й існують нині, ми виділяємо певну особливу сферу, яка іменується культурою. Більшість людей переконана, що саме культура - те головне, основне, що відрізняє людське і соціальне буття від існування дикої природи. Пояснення і докази цієї тези наводяться найрізноманітніші - в залежності від того, що розуміється під культурою.

Слово "культура" - латинського походження, яке буквально означало обробку, догляд, поліпшення, обробіток. У класичній давнині воно вперше було зафіксоване в праці Марка Порція Катона "De agri cultura" (III ст. до н.е.), присвяченій турботам землевласника, який обробляв землю з використанням рабської праці. Турботи відповідали духові часу: автор рекомендував утримувати рабів надголодь, завантажувати їх роботою без міри, щоб втримати від крадіжки і легковажних занять. Господареві наказувалося бути скупим і обачним, не впадати в надмірності і нікому не довіряти.

Таке значення слова "культура" - "землеробство" - пішло у минуле. Набагато ближче до нашого розуміння культури те, що думали про землеробство римські вчені Варрон, Колумелла (I ст. до н.е.). Вони пропонували такі способи організації сільського господарства, які підвищили б продуктивність праці, зацікавленість рабів. Слово "культура" набуло багатозначності у знаменитого римського оратора і публіциста Ціцерона. У одному з своїх листів він говорить про "культуру духу", тобто про розвиток розумових здібностей, що є гідним завданням для вільної людини і дається завдяки заняттям філософією.

Зігравши роль універсальної мови у середньовічній Європі, латина донесла до нас слово "культура" через півтора сторіч. Правда, вживалося воно тільки у словосполученнях і означало ступінь майстерності в якій-небудь галузі, придбання розумових навичок (наприклад, *cultura juris* - вироблення правил поведінки, *cultura scientiae* - засвоєння науки, *cultura literarum* - вдосконалення письма).

Така різноманітність контекстів вживання слова "культура" не пройшла безслідно. У XVIII ст., згідно з висновками лінгвістів слово "культура" стало окремою, самостійною лексичною одиницею, означаючи обізнаність, освіченість, вихованість - все те, що і зараз ототожнюють з культурністю. Як його синонім, використовувалося також поняття "цивілізація". Завдяки зусиллям філософів і істориків, за останні три сторіччя скромне латинське слово увійшло у всі європейські мови, набуло універсального значення, перетворилося на філософське поняття і стало об'єктом наукових досліджень.

Сучасні дослідники шукають аналоги терміну "культура" у інших мовах. Так, у давньогрецькій вживалося слово "пайдейя", що означало виховання гармонійної особистості (в дитині), китайською мовою - "жень" і "вень" означали виховання благородної людини, у давньоіндійській літературі говорилося про "дхармашастру" (вчення про життєві правила поведінки й обов'язки віруючого). Ця схожість виправдовує використання поняття "культура" для вивчення різноманітних історичних фактів.

Визначення поняття "культура". Культурні процеси і явища відрізняються складністю і багатоплановістю. Тому у сучасній науці нараховується декілька сотень визначень культури. Деякі з них широко відомі: культура - це сукупність досягнень людства; все багатство матеріальних і духовних цінностей; це інтегральний образ, що об'єднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, уклад життя при визначальній ролі світогляду. У таких визначеннях міститься вказівка і перелік елементів культури.

Суть соціального призначення культури розкривається в цілому ряді дефініцій (визначень). Наприклад, культура це: 1) надбіологічний спосіб адаптації (приспосовування) людства до природного середовища, яке змінюється; 2) форми і способи комунікації людей; 3) соціальна пам'ять людства; 4) нормативно-спадкове програмування суспільної поведінки людей; 5) характеристика типу суспільства або певної стадії його розвитку; 6) єдність людських дій, відносин і установ, які забезпечують соціальну стабільність.*

Якщо відволіктися від змісту культури, то її можна визначити як сукупність знаків, об'єднаних у системи. Знаки - це сигнали, предмети, взагалі все, що може бути носієм значення (наприклад, звуки мови,

* Примітка видавця - Сучасне розуміння культури у контексті соціальної історії розглядає її як систему життєвих орієнтацій людини. Культура - це сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, яка визначає норми поведінки, мислення, почуттів різних верств населення і націй в цілому (Гуревич, 1991; Парахонський, 1995).

букви, цифри, слова і числа, символи, зображення тощо). Розрізняють знаки "природні", тобто ті, які виникли стихійно, і штучні, спеціально вигадані людьми для досягнення свідомо поставлених цілей (наприклад, математичні формули або знаки дорожнього руху). Завдяки системній організації, яка властива всім знакам загального користування, соціальна інформація зберігається, нагромаджується і передається від людини до людини, від покоління до покоління. У зв'язку з тим, що обсяг соціальної пам'яті не безмежний, культуру також визначають як спосіб організації і відбору знаків відповідно до їх значущості для майбутньої діяльності людей.

Однак, як і попередні визначення, знакова теорія спирається лише на зовнішні сторони буття культури. Уявімо собі, що внаслідок якоїсь страшної епідемії люди зникли. Всі створені людством і зафіксовані у знаках культурні цінності втрачають значення. Інакше кажучи, існування знаків має сенс тільки тоді, коли живуть люди, які їх створюють, відтворюють і, головне, розуміють. Тому у філософському значенні слова, в культурі розкривається творчий характер людського буття, здатність людини змінювати природу, суспільство і саму себе, а також наділяти продукти своєї діяльності загальнозначущими функціями.

Таким чином, культура - це поняття, яке означає певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, втілений у типах і формах організації життя і діяльності людей, а також в цінностях, які створюються ними.

2. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ "УКРАЇНЬКА І ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА".

Культура вивчається багатьма науками, як конкретними і прикладними, так і філософськими. Кожна з наук відтворює образ культури у відповідності до своїх завдань і методів. Провідна роль тут належить історико-філологічному циклу наук. Тому вчення про культуру, за необхідністю, виступає як комплексне міждисциплінарне дослідження, яке використовує результати багатьох гуманітарних наук як свої джерела. Основними завданнями і ступенями цього дослідження є: 1) опис фактів культури (прикладне культурознавство); 2) виявлення закономірностей розвитку культури (історія культури); 3) теоретичне пояснення культурних процесів (культурологія, теорія культури); 4) побудова універсальних моделей і науковий прогноз перспектив культури (філософія культури, футурологія); 5) вироблення рекомендацій для практичної діяльності; 6) виховання шанобливого і дбайливого відношення до національної і світової культури.

Спираючись на дані археології, етнографії, палеоантропології, історичної географії та інших допоміжних історичних дисциплін, культурологія висуває припущення про походження культури, про первинні факти культури та їх значення. Хронологічні зміни в культурі фіксуються суспільною історією, історією техніки, науки, мистецтва, релігії та іншими історичними науками. Культурологія осмислює суть, рушійні сили, причини і наслідки цих культурних змін. До її завдань входить також консультування культурних проєктів, що передбачає використання краєзнавчих, архівних, бібліографічних джерел.

Розробка загальних проблем теорії та історії культури вимагає також залучення понятійного і методологічного апарату, який створюється соціологією, філософією, етикою, естетикою, інформатикою. Тим самим досягається об'єднання емпіричного і теоретичного рівнів вивчення культури. При цьому використовуються загальнонауковий, філософські і спеціальні методи дослідження. Серед останніх особливе значення мають: 1) порівняльно-історичний метод (послідовне вивчення культурного об'єкту, який змінюється); 2) типологічний метод (порівняння різних культурних об'єктів з метою виявлення типових, загальних для них властивостей); 3) герменевтичний метод (інтуїтивно-художнє пізнання культурних значень).

Міждисциплінарний характер культурології визначає предмет, структуру і завдання навчального курсу "Українська і зарубіжна культура". Його перша частина присвячена питанням теорії культури, зокрема, співвідношенню суспільства, особистості і культури, культурної політики. Основний зміст курсу складає історія культури у всьому її просторово-часовому різноманітті. Цей розділ несе також основне педагогічне навантаження, оскільки розвиває ерудицію і виховує повагу до творчої спадщини людства. Почуття патріотизму і національна самосвідомість формуються завдяки вивченню української культури та її місця у контексті світової культури, що складає зміст останнього розділу курсу і цього навчального посібника.

3. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ.

Становлення культурологічної думки почалося у стародавньому світі, її розвиток мав свої особливості у середні віки і Новий час.

У давнину для людини реальне життя не було чимось відмінним від міфологічного світу. Древні релігії були політеїстичними (політеїзм - віра у багатьох богів). Люди спілкувалися з богами так само, як один з одним. Міфологічне мислення як форма колективної свідомості складає величезний пласт культури, є культурною реальністю і, одночасно, містить уявлення про культуру у древніх. У цьому випадку сприйняття культури включало в себе поклоніння, шанування, культ.

Давньогрецькі філософи Платон, Протагор, Полібій і китайський філософ Сима Цянь вважали культуру частиною божественної природи і її виявом. Подібно будь-якій живій істоті, культура народжується, живе і вмирає, а етапи її розвитку нагадують зміну пори року. Традицію такого розуміння культури пізніше збережуть деякі арабські вчені. Так, історик і філософ Ібн-Халдун стверджував, що повний цикл розвитку культури відбувається протягом 120 років, після чого стара культура буває "переможеною" іншою, більш сильною культурою (частіше за все - культурою кочовиків). Цей напрямок отримав назву "культурного натуралізму". Для нього характерні: перенесення рис природи на культуру, обожнювання культури у всіх її виявах, в тому числі у формі державної влади, ідея циклічності розвитку культури.

Відчуваючи світобудову як вищу гармонію, давні греки прагнули створити фрагмент досконалості на землі. Живим втіленням їх уявлень про гармонію, культурним зразком був поліс - місто-держава, яка формує людину культури. Так, Арістотель розробляв ідею культурної людини як зразкового громадянина. Тобто, в цілому розуміння культури носило гуманістичний характер.

У середньовічній Європі утверджується християнство - монотеїстична релігія (монотеїзм - віра в одного бога). Воно об'єднало у собі і світогляд, і філософію, і етику, і правові норми, підпорядкувало собі науку, освіту, мистецтво. Відповідно проблеми культури висвітлювалися у працях філософів-богословів. Для Августина Блаженного "без віри немає знання, немає істини". Світова історія за Августином Блаженным є результатом божественного визначення. "Гріховному" світському граду він протиставляє "град божий", утверджуючи, таким чином, пріоритет церкви.

Спробу поєднати арістотелізм і християнство здійснить знаменитий католицький богослов Фома Аквінський. Основний принцип його філософії - гармонія віри і розуму, оскільки розум здатний раціонально довести існування Бога і розбити заперечення проти істин віри. У розробленій ним системі сполучилися, не змішуючись, філософія і теологія, держава і церква, громадянська і християнська добродетель.

Епоха Відродження утверджує гуманістичний ідеал. Культура уявляється мислителям Відродження результатом вільної творчої діяльності людини. Свобода і творчість як принципи людського співжиття протиставляються середньовічній ієрархії, підлеглості церкві. Дж. Манетті пише трактат "Про гідність і довершеність людини", спрямований проти Папи Іннокентія III, Джованні Піко делла Мірандола створює "Промову про гідність людини". Вільна творчість і гідна поведінка стають обов'язковим змістом морально-етичних міркувань і концепцій епохи.

Принципово по-новому культурний досвід минулого і сучасності, причини виникнення і шляхи розвитку культури переосмислюються у XVIII ст. Просвітництвом. Епоха прагне до цілісного сприйняття культури людства, розуміючи її як продукт діяльності людського розуму. У ряді праць поняття "культура" і "природа" протиставляються. Так, Жан-Жак Руссо вважає природу продуктом довершеного божественного розуму, а культуру - недосконалого людського розуму, негативно ставиться до культурного прогресу. Усуненню опозиції "культура"- "природа", пошуку шляхів їх гармонічного поєднання присвячені роботи Іммануїла Канта (1724-1804). За Кантом причиною виникнення культури є суспільна сутність людини. Філософ виділяє дві реальності: світ природи (тваринного начала, зла, жорстокості) і світ свободи (людини, культури, моралі). Перетинаються і примирюються два протилежних начала в уявленнях про прекрасне й у творенні прекрасного, що власне і є метою культурної діяльності. В етиці Кант вводить категоричний імператив, тобто обов'язкове і безумовне моральне правило, всезагальний закон поведінки, який долає і виключає будь-яке зло.

До другої половини XVIII ст. належить діяльність німецького філософа й історика І.Г.Гердера. Для Гердера культура є наслідком здатності людини до творчої і розумової діяльності, яка знаходить вираз у мові, науці, ремеслі, мистецтві, державі, релігії, сім'ї. Гердер вперше визначив культуру як необхідну і невід'ємну реальність людського суспільства, стверджуючи, що некультурних народів взагалі не існує. Є більш культурні і менш культурні народи. Рівень культури філософ пов'язує з прогресом освіти. У роботі "Про походження мови" (1772 р.) Гердер пов'язує появу мови з фізіологічно закладеною в людині здібністю до мислення, у розвитку мови вбачає прогрес культури. Він одним з перших зацікавився вивченням національних культур як форм існування світової. Гердер виділив етапи, через які проходить національне відродження: I - вивчення історії, етнографії, II - формування національної літературної мови, III - виникнення національних політичних організацій, боротьба за незалежність.

Остаточою опозиція "природи" і "культури" знімається в філософії Георга Фрідріха Вільгельма Гегеля, (1770-1831), для якого "культура є... звільнення і робота вищого звільнення", що розуміється як поетапний рух від природної безпосередності до вищої духовності. Історія людства за Гегелем є сходою вгору, по яким людина, звільнюючись, підіймається шляхом пізнання абсолютного духу. Гегель зводить культуру до духовного розвитку людства, розуміючи творчість як діалектичне сходження духу.

У другій половині XIX ст. з'явилися роботи російського вченого М.Я.Данилевського. У книзі "Росія і Європа" він висунув концепцію

"замкненого (локального) розвитку культур". Кожний народ, за Данилевським, створює специфічну систему цінностей. Вироблена ним культура слабо контактує з іншими культурами, протидіючи проникненню в її "тіло" чужорідних елементів. Данилевський створив "систему типів" людства. Він писав, що є народи, віддані ідеї державності, а є такі, яким вона чужа. Є люди, які сповідують ідеали лицарства, честі, а є їх антиподи - хитрі обманщики, безпринципні торгаші. Народи Сходу створили вишукану, але малорухому, споглядальну культуру, яка з покоління в покоління відтворює саму себе. На Заході була створена динамічна, утилітарно-практична культура, спрямована на перетворення природи і суспільства. Ідеї Данилевського згодом сильно вплинули на культурологію ХХ ст.

Виникнення української культурологічної думки пов'язане з діяльністю Кирило-Мефодієвського братства. У Статуті Братства, у відозвах "До братів українців", "До братів росіян", "До братів поляків", в творах його фундаторів - М. Костомарова ("Думки про історію Малоросії", "Дві руські народності"), П. Куліша ("Повість про український народ") - відстоюються ідеї культурної самобутності слов'янських народів, їх права на вільний розвиток, гарантований вільним федеративним союзом слов'янських республік. Значний внесок в розвиток культурологічної думки зробив М. Драгоманов (1841-1895 рр.). З позицій порівняльно-історичної методології М. Драгоманов виступав проти хуторянського етнографізму, висував ідеї вільного розвитку народної культури у національну культуру, просякнуту загальнолюдськими цінностями. Цілісну концепцію історії української культури висунув М. Грушевський (1866-1934 рр.). Вона базувалася на тезах самобутності і самостійності української культури. Одним з перших він піддав сумніву і критиці теорію єдиної монолітної культури Київської Русі, доводив існування різних етноплемен ще за епохи трипільської культури. Не протиставляючи українську і російську культури, він все ж вважав першу більш близькою до європейської культури.

4. Сучасні культурологічні теорії.

Аналіз сучасних культурологічних концепцій переслідує дуже важливу мету: дати уявлення про основні тенденції і напрями культурології ХХ ст, показати, як вони оцінюють стан і перспективи сучасної культури.

Для теорії культури ХХ ст. характерний відхід від загальних концептуальних підходів, які базуються на еволюціоністському розумінні культурного розвитку. Концепція німецького філософа та історика О.Шпенглера належить до досліджень, які формують сучасну культурологічну традицію. Вона передбачає розгляд не тільки певних культу-

рних констант, завдяки яким можлива розмова про культуру в цілому, але і аналіз різноманіття культур. Такі циклічні теорії культурного розвитку розглядають кожну культуру як цінність в собі незалежно від міри її цивілізованості, в загальному потоці соціокультурної динаміки. У знаменитій роботі "Присмерк Європи" О.Шпенглер розкриває свою концепцію розвитку культури як організму, який народжується, досягає розквіту і, виснажуючись, приходить до свого природного кінця. Весь цикл, з його точки зору, триває близько тисячі років. Цивілізацію Шпенглер вважає симптомом і вираженням відмирання цілого культурного світу, згасання творчого духу культури. Звідси і назва його книги. Ідея культурно-історичного кругообігу, за Шпенглером, знаходить своє підтвердження в різних культурах, кожна з яких унікальна. Його концепція розглядає вісім рівноцінних за досягнутою зрілістю культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, античну, візантійсько-арабську, західноєвропейську і південноамериканську (майя). Якщо еволюціоністи концентрували свою увагу на логіці розвитку культури, то Шпенглер віддавав перевагу поняттю "душа культури". Виділяючи три типи душі ("аполонічний", "магічний" і "фаустовський"), дослідник вважав, що вони лежать в основі відповідно античної, візантійсько-арабської і західноєвропейської культур. Культура жива остільки, оскільки вона зберігає глибокий, нерозривний зв'язок з людською душею. Душа культури живе в душах людей, які сприймають символи, смисли і цінності даної культури. Коли ж цивілізація придушує і поглинає людину так, що "вогонь душі згасає", вона приречена на загибель. М.О.Бердяєв відзначав трагічне світовідчуття Шпенглера: "У ньому немає... цивілізаторського самозадоволення, немає цієї віри в абсолютну перевагу своєї епохи над попередніми поколіннями".

Концепцію локальних цивілізацій розвивав британський культуролог А. Тойнбі у своїй 12-томній праці "Дослідження історії". Різноманіття форм соціокультурної організації людства, за Тойнбі, базується на своєрідності систем цінностей, навколо яких складається повсякденне життя - від найгрубіших його виявів до найвищих зльотів творчості. Кожна локальна цивілізація проходить у своєму розвитку чотири стадії: виникнення, зростання, надлому і розпаду. Визначальним елементом ціннісної системи А. Тойнбі вважав релігію, а економічна і політична сфери життя цивілізації, на його думку, підкоряються "духовному началу". Загалом Тойнбі нараховував 13 розвинених цивілізацій, хоча в його ранній творчості фігурувала 21 цивілізація. Непересічне значення його концепції полягає у розкритті діалогічної суті розвитку культури як серії "Викликів", які кидаються природою і суспільством, і "Відповідей", які знаходить людська творча духовність.

Інтегральна концепція одного з фундаторів російської і американ-

ської соціології П.О.Сорокіна, викладена ним в роботі "Соціальна і культурна динаміка", також базується на чергуванні декількох типів культури (суперсистем): 2-х основних (почуттєвого і ідеаціонального) і проміжних (ідеалістичного). Фундаментальним принципом кожного культурного типу П.О.Сорокін вважає спосіб пізнання, оснований на почуттєвому, раціональному або інтуїтивному сприйнятті. Сучасна почуттєва культура з її матеріалістичним забарвленням, на думку вченого, переживає глибоку кризу, вихід з якої можливий завдяки поверненню до абсолютних цінностей альтруїзму, добра і віри, внаслідок чого станеться заміна цього культурного типу наступним (ідеаціональним). На відміну від концепції О.Шпенглера теорія П.Сорокіна віддзеркалює тенденцію пошуку загальної культурної основи людства, реальних шляхів і механізмів виходу з культурної кризи.

З усвідомленням кризи культури як розпаду її внутрішньої єдності, протиставлення її спершу спільних ідей і цінностей пов'язане виникнення культурологічного напрямку в філософії неокантіанства. Значний внесок у розвиток теорії культури зробили В.Віндельбанд, М.Вебер, Г.Ріккерт, Е.Кассіер. М.Вебер зафіксував драматичне положення західної людини між "небом" ідеалів і "землею" емпіричної реальності. Е.Кассіер в своїй "Філософії символічних форм" розкриває різноманіття автономних і самодостатніх, на його думку, символічних форм (наприклад, мова, міф, наука і т.п.).

Глибокої уваги заслуговують феноменологічні культурологічні концепції. Е.Гуссерль розглядає культурологічну проблематику з точки зору "телоса" європейської культури, що розкривається в її історичному розвитку. "Телос" - це певний духовний образ культури, поєднане духовними зв'язками життя людей і народів в рамках однієї культури. Подолання кризи європейської науки і культури Е.Гуссерль вбачає у поверненні до джерел європейської духовності - раціоналізму і обов'язкового співвідношення його з "життєвим світом" людини, відновленням втраченого зв'язку науки з людиною.

На початку і в середині ХХ ст. відбувається поворот в українській культурологічній думці. Після розвитку в руслі культурології Прорвітництва і раннього Романтизму, вона починає відчувати вплив ірраціоналізму і волонтаризму (Шопенгауера, Ніцше). Найбільш яскраво цей вплив втілюється в творчості Д. Донцова (1883-1973 рр.), яка стала теоретичною основою інтегрального націоналізму.

Яскравим відображенням кризи людської суб'єктивності і гуманізму в сучасній культурі стала концепція М.Хайдеггера. Центральною темою в ній стає тема мови як засобу комунікації: "Думка дає буттю слово: в оселі мови мешкає людина". Вихід з культурної кризи, що створилася, бачиться Хайдеггеру у новому досвіді мислення, яке спираєть-

ся на давньогрецькі першоджерела, на твердження Протагора, що людина є мірою всіх речей.

Іншим напрямом у культурології є психоаналіз, який ставить перед західною культурою проблему несвідомого. Його засновником був австрійський психіатр З.Фрейд. Він висунув гіпотезу про існування несвідомого як особливого рівня людської психіки, де зосереджені несвідомі бажання і витіснені з свідомості ідеї. "Воно" (як називає З.Фрейд несвідоме начало) активно втручається в людське життя, керує ним. Наша свідомість ("Я") - лише іграшка в руках могутньої психічної сили первинних бажань людини, які базуються на прагненні до творення і продовження роду або руйнування (Ероса-любові і Танатоса-смерті). Роль культури в житті людини, за Фрейдом, полягає в здатності сублімувати (замінювати) примітивні потяги. Завдяки культурі вони набувають форми прагнення до творчості, пізнання та іншої діяльності, яка етично схвалюється. Культура ("Над-Я") виконує роль внутрішнього цензора, завдяки якому людина здатна жити як соціальна і культурна істота. К.Г.Юнг розвинув концепцію психоаналізу, використовуючи поняття "архетипів" - психічних структур колективного несвідомого. Завдяки ним формуються образи, думки і почуття людей, зберігається колективний історичний досвід, міфи і символи культури.

Екзистенціальні концепції культури К.Ясперса, Ж.-П. Сартра, А.Камю привертала увагу до проблем сучасної культури, які виникають внаслідок відчуження людини від соціуму. Люди будуть дбайливіше ставитися до свого життя, якщо усвідомлять абсурдність людського існування, - вважають екзистенціалісти. Усвідомлення абсурду буття призводить до бунту, а цей останній - до свободи, заради якої людина готова піти на все, оскільки в свободі вона знаходить сенс свого життя.

Помітне місце в сучасній культурології займають концепції структуралізму, розроблені К.Леві-Строссом, Р.Бартом, М.Фуко, Ж.Деррідою. Структуралісти поставили завдання подолати описовість і дослідити культуру за допомогою суто наукової методології природничих наук, що включає формалізацію, комп'ютеризацію, математичне моделювання. Структурування здійснюється в різних галузях культури: мові і літературі, соціальних уявленнях та ідеології, мистецтві і масовій культурі. К.Леві-Стросс стверджує, що всі культурні уявлення (міфи, ритуали, правила) є певного роду знаковими системами, які передають інформацію і здійснюють культурний обмін всередині структури. Гармонію почуттєвого і раціонального начал (надраціоналізм), до якої необхідно прагнути сучасному людству, культуролог вбачає у феномені первісного мислення. Метою структурного аналізу є пошук

системоутворюючого чинника, сукупності правил, за якими можна формувати культурні об'єкти.

Однією з найпоширеніших в сучасній культурології є ігрова концепція культури. Найбільш яскравими її представниками стали Й.Хейзінга, Х.Ортега-і-Гассет, М.Бахтін. У роботі "Homo ludens" ("Людина, яка грає") Й.Хейзінга досліджує гру як загальний принцип становлення і життєдіяльності людської культури. Її культуротворча роль полягає у дотриманні добровільно встановлених правил, в приборканні стихії пристрастей при відсутності гніту "серйозності". Роботи Й.Хейзінги містять критику масової культури, яка перегукується з підходом Х.Ортеги-і-Гассета. Найвидатніший іспанський філософ займає особливе місце серед сучасних мислителів, тому що поєднує в своїй теорії традиції "філософії життя", неокантіанців, екзистенціалізму. У роботі "Повстання мас", яка набрала широкого розголосу, він аналізує стан сучасної культури і людини в ній. Оперуючи образами "еліти" і "людини-маси", мислитель попереджає про небезпеку загального нівелювання, деперсоналізації людини, влади "сучасного варвара", руйнівника культури. Подолання культурної кризи Ортега-і-Гассет вбачає не у докорінному перетворенні суспільства, а у поверненні до ієрархії більшості і елітарної меншості, яка створює основи культури внаслідок внутрішньої потреби. Суть культури, на думку Х.Ортеги-і-Гассета, складають спонтанність і відсутність прагматизму.

В кінці ХХ ст. сформувався постмодерністський напрям в культурології. Постмодернізм зазнав впливу багатьох сучасних інтелектуальних течій. Постмодерністське сприйняття дійсності проявляється у прагненні до деконструкції, децентралізації, відмові від авторитетів будь-якого рангу, у запереченні норм і традицій раціоналізму. У роботах Ж.-Ф. Ліотара, Ж.Делеза, Р.Рорті та ін. відстоюються цінності свободи у всьому, спонтанній діяльності людини, ігровому началі. Підвищується інтерес до ірраціонального і суб'єктивного, невизначеного, неясних форм. Постмодернізм, плюралістичний за своєю суттю, не боїться руйнування єдності існуючої культури, обгрунтовуючи неминучість трансформації культури у якісно нову форму. Різноманітність сучасних культурологічних, напрямів і концепцій дає уявлення про широту людського світогляду та світорозуміння і є узагальненням історико-культурного досвіду.

II. КУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО

1. Суб'єкти культурної творчості. Види і форми культури.
2. Динаміка культури.
3. Соціальні функції культури.
4. Види культурних норм та їх суспільне призначення.

1. Суб'єкти культурної творчості. Види і форми культури.

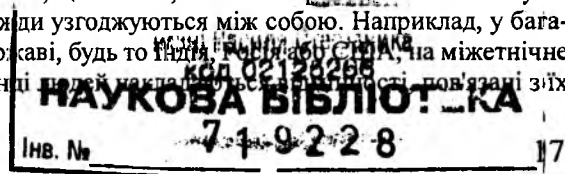
Суб'єкти культурної творчості. У філософії суб'єктом називається носій предметно-практичної діяльності і пізнання, тобто джерело активних соціокультурних дій. Для культурознавства істотним є те, що суб'єкт культури - будь то суспільство, колектив або індивід - не заданий природою в готовому вигляді, як продукт біологічної еволюції. Суб'єкти культурної творчості є продуктами історичного процесу, активними агентами якого вони стають в міру оволодіння знаряддями праці, розвитку мови, спілкування за допомогою символів і знаків.

Враховуючи це, можна стверджувати, що провідним суб'єктом культури є все людство, народна маса минулого, сучасного і майбутнього як творець культурних універсалій. Важко уявити собі існування епохи людських співтовариств, які б без великих зусиль обходилися без мовного спілкування, тих або інших форм соціальної організації і культурних норм.

Однак різноманітність умов і форм діяльності примушує конкретизувати поняття суб'єкта культури, виділяючи в якості нього великі або малі групи людей. Так, внаслідок впливу етнічних відмінностей можна говорити про нації і народності як суб'єкти національної культури. Їх специфіка виражається за допомогою поняття національного характеру, національного менталітету. Наочним втіленням особливостей народної культури є фольклор, типові для даного народу житло, костюм, господарські і художні промисли.

Щоб підкреслити активну роль деяких культурних інститутів, їх також наділяють рисами суб'єкта культури: зокрема, кажучи про культуру України, Росії або Франції, мають на увазі діяльність держави. Якщо ж мова йде про мусульманську, католицьку або православну культуру, суб'єктом тут потрібно вважати релігійну спільноту віруючих, церкву.

Разом з тим, відомо, що етнічні, політичні і релігійні чинники культури далеко не завжди узгоджуються між собою. Наприклад, у багатонаціональній державі, будь то Індія, Канада чи США, на міжетнічне розмаїття в поведінці людей наклалися зв'язані з їх

релігійною приналежністю або політичною орієнтацією. Якщо держава не забезпечує рівноправності всіх суб'єктів культури, це може приводити до серйозних суспільних конфліктів.

Однак найбільший ступінь культурних протиріч виявляється тоді, коли суб'єктами культури виступають соціальні і соціо-демографічні групи, класи. Очевидно, що творчі можливості селянства або пролетаріату, феодалів або буржуазії не співпадають. Тут мають значення місце і роль групи в суспільному виробництві, відношенні до власності, рівень доходів. Вікові або гендерні (за статевою ознакою) особливості, обмеження або переваги культурної активності примушують говорити, наприклад, про молодіжну субкультуру або про культурні відмінності між чоловіками і жінками.

Важливу роль в культурі відіграють професійні групи і сім'я, які забезпечують найбільш стійкі механізми передачі культурної інформації загального і спеціального призначення. У сімейному вихованні завдяки зв'язку поколінь дитина засвоює рідну мову та інші найважливіші цінності. У цьому творчому процесі зусилля сімейного колективу забезпечують основу всього подальшого життя людини в суспільстві. Ставши дорослим, кожен з нас підкоряється суспільному розподілу праці. Через існуючу номенклатуру професій ми бачимо певний розподіл культурних обов'язків між групами людей. Спеціалізація не тільки економить сили суспільства, але і підвищує ефективність культурних установлень.

Безпосереднім, хоча і не автономним суб'єктом культурної творчості є окрема особистість, а також особливі соціокультурні групи, які називаються елітою. Індивідуальні творчі можливості людей не однакові, хоча і властиві всім. Вищий ступінь їх вияву пов'язують з обдарованістю, геніальністю людини. У сучасному світі особистий творчий внесок пов'язують з авторством, що має на увазі оригінальність, новизну і неповторність культурного продукту. Еліта покликає зберігати спадкоємність, традиції культурної творчості і здійснювати відбір її найбільш значущих зразків. Еліти, як правило, займають привілейоване місце в структурі суспільства. Розрізняють еліту політичну, наукову, бізнесову, художню, релігійно-духовну, спортивну тощо. Знищення еліти, як вчить нас досвід, веде до трагічних наслідків, викликаючи занепад і деградацію суспільства. Однак і за таких умов соціальна необхідність в управлінні культурними процесами зберігається, а, отже, поступово відтворюється й еліта.

Види і форми культури. Протягом соціальної історії люди освоїли, зробили своєю домівкою всю земну кулю, вийшли у космос, винайшли неймовірне за кількістю і якістю число способів діяльності. Якщо

спробувати їх згрупувати за прикладними сферами, то можна виділити такі основні форми культури, як матеріальна, духовна і фізична.

Матеріальна культура - перетворення природних матеріалів і енергії відповідно до людських цілей, створення штучного середовища проживання. Сюди включається також необхідний і достатній набір технологій для збереження і розвитку цього середовища. Матеріальна культура створює і задає рівень життя суспільства, формує матеріальні запити людей і пропонує засоби їх задоволення.

Матеріальна культура включає в себе такі елементи, як породи тварин і сорти рослин, ґрунти і природні речовини (ресурси), які зазнали обробки. У матеріальну культуру входять також: 1) будівлі і споруди, 2) інструменти та обладнання для будь-яких видів діяльності, 3) шляхи повідомлення і засоби транспорту, 4) зв'язок і засоби зв'язку, 5) технології.

Духовна культура - продукти духовної діяльності людини, які існують переважно в ідеальному вигляді: поняття, уявлення, вірування, почуття і переживання, доступні свідомості і розумінню всіх людей. Духовна культура створює особливий світ цінностей, формує і задовольняє наші інтелектуальні та емоційні потреби. Духовна культура - це продукт суспільного розвитку, її основне призначення полягає у продукуванні свідомості.

Завдяки закріпленню в знаках, символах, організаційних формах, комп'ютерній техніці, духовна культура стає відносно самостійною від свого творця, людини. У ній об'єктивуються і виділяються особливі сфери духовної творчості. Духовне і духовно-практичне освоєння всієї реальності оформлюється в філософії, мистецтві, різноманітних науках. Духовно-практичне освоєння (включаючи регулювання) суспільного життя здійснюється в політиці, праві, моралі. Універсальні духовні функції, як світоглядні, так і нормативно-регулятивні, виконують міф і релігія. У майбутньому, можливо, відбудуться революційні зміни духовної культури у зв'язку з розвитком екологічної свідомості і освоєнням космосу.

Фізична культура - перетворення природного начала в самій людині; формування соціально необхідних навичок, умінь і якостей людського тіла.

В основі фізичної культури лежить домашня фізична підготовка, що включає розвиток координації рухів всього тіла дитини (формування макро-дій) і артикуляційного апарату (мікро-рухи щелепно-лицевих м'язів, органів дихання і травлення). Інакше кажучи, це вирішення такого відповідального завдання, як навчання мови, прямоходіння, переміщення предметів, гігієнічним правилам, культивування відмінностей у поведінці за статевими або віковими ознаками.

На цьому фундаменті надбудовуються всі подальші, більш складні або спеціалізовані, фізичні навички і координовані рухи, на зразок балетного танцю, рухів рук хірурга або фокусника. Щоб усьому цьому навчитися, необхідні не стільки відповідні фізичні дані, скільки багаті культурні традиції і вихована в людині здібність до вдосконалення у відповідності до тих або інших професійних завдань.

Види культури. Крім основних форм культури виділяють також різні її види. Серед безлічі класифікацій можна зупинитися на тій, яка спирається на поняття суб'єкта-носія культури, як найбільш узагальненої і універсальної. Застосовуючи все, що ми вже знаємо про це поняття, отримуємо такий розподіл видів культури: культура суспільства, культура колективу (організації), культура особистості.

Жоден з видів культури не зводиться до двох інших ані в сумі, ані по окремоті. Так, культура суспільства - це об'єктивна цілісність культурної творчості, структура і закономірності якої не залежать від діяльності окремих колективів або особистостей, первинних по відношенню до них. Культура колективу складається як результат накопичення досвіду, традицій спільної діяльності групи людей, об'єднаної однією метою. Культура особистості визначається не тільки мірою засвоєння суспільної і колективної культури, але і суб'єктивністю, унікальним характером кожного конкретного "Я".

Потрібно зазначити, що будь-яка класифікація форм і видів культури, певною мірою, відносна, і в реальній діяльності вони переплітаються, взаємопов'язані між собою. Складність соціокультурної реальності обумовлюється також історичною мінливістю (варіативністю) всіх її істотних характеристик. Тому теоретичні поняття суб'єкта, видів і форм культури потребують подальшого тлумачення за допомогою конкретного історичного матеріалу.

2. ДИНАМІКА КУЛЬТУРИ.

Знайомство з історією культури показує, що її явища не є незмінними. Тому виникають питання про те, як і чому, під впливом яких чинників змінюється культура. Відповіді на ці питання прагне дати вчення про динаміку культури. Сам термін "динаміка" буквально означає "сила", тобто вчення про сили і рухи, які ними викликані. Культурна динаміка досліджує соціокультурні зміни з позицій розрізнення типів культурного впливу і характеру культурних змін.

Коли мова йде про соціодинаміку, маються на увазі зміни, які відбуваються в культурі і людині під впливом зовнішніх і внутрішніх сил. Зміни - невід'ємна властивість культури. Поняття "зміна" включає в себе як внутрішню трансформацію культурних явищ (нетотожність са-

мим собі у часі) так і зовнішні зміни (взаємодія між собою, пересування в просторі і т.п.).

Типи культурної динаміки. В культурології культурна динаміка описується трьома основними типами взаємодії: фазовою або етапною; циклічною і інверсійною. Найбільш проста концепція культурного розвитку - традиційна теорія лінійного прогресу, тобто цілеспрямованого поступального руху культурних форм, який розуміється в дусі еволюціонізму як удосконалення людського роду, суспільства, окремої людини, а також результатів її матеріальної і духовної діяльності. Цей тип культурної динаміки отримав назву фазового, або етапного. Для його вивчення використовується метод історичної періодизації, провідним критерієм якого є домінуючий тип суспільних відносин, тобто соціальність як така. Ядром її виступають класові інтереси в одному з своїх провідних різновидів - майнових переваг, а складається вона під впливом чинників найрізноманітнішого рівня. Тип соціальності складається на основі переважання міжособистісних відносин в доіндустріальному суспільстві, товарно-грошових чинників в індустріальному або ж чинників, які формують масове суспільство, у постіндустріальному суспільстві.

В рамках історичного матеріалізму концепція формаційного розвитку культури утверджувала основним чинником зміни у способі виробництва. Відповідно до цих змін виділялися і основні періоди лінійного розвитку світової культури, які породжували відповідні типи культури: первісну, рабовласницьку, феодальну, буржуазну і соціалістичну. Як передбачалося, зміна характеру виробництва тягне за собою і зміну суспільного устрою, а разом з ним і культури.

Якщо змінити масштаб і ввести стадіальний критерій універсального рівня, то культурна динаміка людського суспільства проявиться як загальносвітовий процес зміни всесвітньо-історичних епох: Первісність, Старовина, Середньовіччя, Новий і Новітній час. Динаміка оцінюється в цьому випадку як комплексне поступальне сходження людського співтовариства сходінками історичного прогресу.

Фундамент фазового типу культурної динаміки - соціокультурне перетворення. Воно має місце коли новий стан виникає внаслідок зміни колишнього стану під впливом інтенсивних процесів суспільного оновлення. Розрізняють три основних види перетворень: реформу, трансформацію і революцію.

Реформою називається зміна, перевлаштування певної частини соціокультурного життя, яка не знищує основ існуючого порядку. У суспільній теорії і практиці до реформ зараховують більш або менш прогресивні перетворення, певний крок до покращення.

Під трансформацією розуміють сукупність явищ і процесів, які поступово і ненасильницьким чином приводять соціокультурну систему до принципово нової якості відносин.

Революцію визначають як глибоку якісну зміну у розвитку. Стосовно ж соціокультурного середовища говорять про докорінну, як правило, насильницьку зміну найголовніших традиційних цінностей і стереотипів (поведінки, свідомості, мислення), зміну ідеології, крутий поворот державної політики в області культури, кардинальне перетворення соціального складу інтелігенції.

Циклічний тип культурної динаміки виходить з уявлення про те, що зміни у світі підпорядковані закону повторюваності, оборотності. Кожна культура проходить певний життєвий цикл від народження до смерті, рухаючись по замкненому колу до початкового стану хаосу. Подібні погляди були поширені у V-IV ст. до н.е у грецькій (Арістотель, Полібій) і давньокитайській (Сима Цянь) філософії.

Ідея циклічності протистояла ідеї прогресивного поступального розвитку людської культури і у XIX-XX ст., знайшовши своє відображення в теорії культурно-історичних типів М.Я.Данилевського, в понятті "культурних організмів" концепції О.Шпенглера, кругообігу "локальних цивілізацій" А. Тойнбі.

Зміни в рамках циклу виявляються повторюваними, суспільства рухаються за подібними траєкторіями протягом багатьох поколінь. Сприйняття часу в них також циклічне, тобто таке, яке періодично повертається до початкової точки. Тому минуле поетизується в легендах про "золоту" добу, яка уявляється найкращою, гідною наслідування і відтворення.

Ще одним типом соціокультурної динаміки називають інверсію, яку іноді розглядають як окремий випадок циклічних змін. Однак це не зовсім правильно, бо інверсія описує зміни, які рухаються не по колу, а здійснюють маятникові рухи - від одного полюса культурних значень до іншого і назад. Такий тип динаміки виникає у суспільствах, де не склалися стійке культурне ядро, "золота середина" або міцна структура. Тому ослаблення жорсткої нормативності і обмежень може приводити до розпушеності звичаїв, повна покірність існуючим порядкам і їх носіям може змінюватися "безглуздим і нещадним бунтом", розгул пристрастей і чуттєвості може поступитися місцем крайньому аскетизму і розсудливому раціоналізму. Чим менше ступінь стабільності суспільства і чим слабкіше налагоджені відносини між його різними компонентами, тим більшого розмаху набувають повороти в його духовному і політичному житті.

Інверсійна хвиля може охоплювати найрізноманітніші періоди - від декількох років до декількох століть. Інверсійний характер мали зміни

культури в різні часи і в різних суспільствах. У вітчизняній історії на певному етапі такий характер мав перехід від язичництва до монотеїзму, що супроводжувався знищенням попередніх культів, від релігії до атеїзму, що призвів до руйнування колишніх святинь, огульної критики релігії і розправ зі священниками, від культурної ізоляції до інтенсивного наслідування західних зразків, від державно-партійного тоталітаризму до плюралізму як прямо протилежних моделей політичного і культурного життя.

Характер культурних змін. Коли говорять про характер культурних змін, мають на увазі напрям їх впливу на суспільство. З цієї точки зору розрізняють: зміни, які ведуть до збагачення і диференціації культури; зміни, які ведуть до ослаблення диференціації і занепаду культури; і зміни, які можуть ніяк не виявляти себе протягом тривалого часу, прирікаючи культуру на застій.

Збагачення культури прийнято розглядати як процес поглиблення диференціації її структури при збереженні стійкості фундаментальних частин системи, тобто духовно-етичної спадщини. Позитивні зміни завжди пов'язані з формуванням нових жанрів, напрямів, стилів мистецтва, впровадженням нових технологій, появою нових культурних центрів, народженням геніїв і т.д. Нове не завжди може служити синонімом прогресу, а лише в тому випадку, коли воно сприяє духовно-етичному вдосконаленню людини, допомагаючи їй розширювати зону свободи без шкоди для всього живого.

Культурний занепад частіше за все пов'язаний з ослабленням значущості високіх сфер культури, її примітивізацією, зростанням прагматичної спрямованості суспільної свідомості, тобто з набором чинників, викликаних стандартизацією життя в умовах масового суспільства. Занепад також може виражати себе або як втома, реакція розслаблення на попередній бурхливий період розвитку культури, або як незадоволення його результатами.

Культурна криза супроводжується різким ослабленням традиційних зв'язків між найважливішими елементами і інститутами культури. Внаслідок цього система зазнає розпаду. Криза може бути остаточною, але може також дати початок формуванню інших, більш актуальних елементів та їх зв'язків, ставши зародком нової культури.

Про культурний застій кажуть, коли зміни не відбуваються протягом тривалого часу. Суспільство виявляє прихильність до традицій, орієнтується на повторюваність норм, цінностей, смислів, знань, розповсюджує заборону на нововведення. У таких соціокультурних середовищах переважає циклічний тип динаміки, випрямити який у лінію поступального прогресивного розвитку не в змозі навіть великі відкриття.

Той або інший варіант культурних змін, як правило, не охоплює культуру загалом. Навпаки, відмінною особливістю будь-якої культури є її багатшаровий характер, внаслідок чого в ній можуть відбуватися одночасно зміни, направлені в різні сторони і з різною швидкістю. Рух до оновлення, як правило, викликає накопичення тенденцій до стабілізації, що приводить рано або пізно до відкочування і зміни орієнтацій.

Крім того, різні компоненти культури змінюються з різною швидкістю. Найбільш стійкою є міфологія, здатна в тій або іншій формі зберігати свої образи протягом багатьох віків. Великий запас консервативності містить в собі і релігія, яка несе функцію інтеграції суспільства. Більш мобільною є художня культура, яка гнучко реагує на зміну духовного стану суспільства або його окремих верств. Але найвищу здатність до змін має наука, яка подвоює свої основні параметри за 10-12 років.

3. Соціальні функції культури.

Культура як спосіб організації суспільного, групового та індивідуального життя, припускає можливість найрізноманітніших вирішень людських проблем, пристосування до умов соціального часу і простору. Які ж функції повинна виконувати культура, щоб забезпечити, з одного боку, стабільність суспільного буття людей, а з іншого - нові підходи до мінливого світу?

У зв'язку з структурною складністю культури її соціальні функції численні і системно взаємопов'язані. Провідними серед них є функції комунікації, трансляції і трансмутації. Інші завдання культури підпорядковані цим функціям або доповнюють і конкретизують їх.

Комунікативна функція культури. Суть цієї функції полягає в тому, що поруч з біологічними формами спілкування, а потім замість них або перебудовуючи їх, люди створюють все нові й нові способи обміну даними, думками, почуттями. Передача культурної інформації не забезпечується автоматично, на відміну, скажімо, від генетичної організації в природі. Спілкування як процес повинно постійно підтримуватися творчими зусиллями його учасників по оформленню змісту власної свідомості та розумінню інших людей. Найвеличнійший продукт культури, який забезпечує комунікацію, - Слово. Мова, усна і письмова, є древній і вічно молодий працюючий винахід культури. І нехай поет сказав колись, що "думка проречена є неправдою", потенціал словесно-знакового способу спілкування людство ще не вичерпало. Значною мірою воно підпорядкувало собі і перетворило наочно-образну комунікацію (показ, передачу образів та почуттів через навіювання, співпереживання і т.ін.).

Трансляційна функція культури. Це, по суті, та ж комунікація, але розгорнута в соціально-історичному часі і просторі. Під трансляцією потрібно розуміти передусім функцію передачі соціального досвіду від одного покоління людей до іншого, від епохи до епохи. Культура забезпечує спадкоємність людського існування для багатьох поколінь, створюючи більш або менш надійний захист від екологічних законів регулювання життя. Це пояснює, зокрема, постійне зростання населення Землі, серйозний вплив на яке може мати тільки культурний чинник.

Трансляція культури надзвичайно багатопланова. Частіше за все в ній виділяють духовний і матеріальний компоненти. Духовна, або суб'єктна трансляція іноді називається людинотворчою функцією культури, бо вона спрямована на формування особистості в діапазоні, прийнятному для даного суспільства. На цю сторону трансляції працюють всі соціальні інститути і відносини, які ми звикли називати системою виховання і освіти.

Матеріальна, або предметна сторона культурної трансляції виражається в тому, що ми успадковуємо і приймаємо як такий світ штучно створених предметів, споруд, механізмів. Середовище існування людини все більшою мірою завдяки механізмам культурної спадкоємності перетворюється на техносферу. Особливе значення для культурного виживання людства мають механізми успадкування технологічних знань. Саме передача "мозаїки технологій" від покоління до покоління сформуvala потребу не просто у словах, а в поняттях про предмети і процеси, залучені до людської діяльності.

Функція трансляції, разом з тим, має свої особливості у передачі інформації. Очевидно, що об'єм соціокультурної пам'яті постійно зростає, але і він не безмежний. Виходячи за рамки комунікації, ця функція передбачає обов'язковий вибір та відбір матеріалу, який передається. А оскільки життєві цілі і потреби людей мінливі, накопичений культурний багаж постійно зазнає переоцінки, переусвідомлення. Не можна заперечувати і можливість втрати культурної інформації.

Функція трансмутації може бути визначена як творча функція культури. Мутацією називають реорганізацію структур відтворення інформації, перебудову самого апарату носіїв інформації. Щоб життя людей в суспільстві було стійким, необхідна різноманітність форм культурної спадкоємності. Збереження соціальної системи через посилення різноманітності елементів і зв'язків між ними - таке основне призначення даної функції культури. Наприклад, у примітивних суспільствах ім'я людини або предмета ніколи не було випадковим, оскільки в них втілювалася передбачувана "програма" поведінки, дій. Однак відомості, які нагромаджуються, у зв'язку з їх значущістю для людського співтовари-

ства, не могли залишатися надбанням лише індивідуального досвіду. Тому виникли нові, надіндивідуальні канали передачі культурної інформації, зокрема міф, а значно пізніше - наука.

Додатково можна вказати такі функції культури, як нормативно-регулятивна, сигніфікативна, ігрова, рекреативна, стилеформуюча. Деякі дослідники вважають, що культура виконує також "репресивну" функцію - через придушення біологічної агресивності людини соціальними засобами або перетворення її у соціально прийнятні форми.*

4. Види культурних норм та їх суспільне призначення.

Будь-яке суспільство або окрема соціальна група повинні упорядковувати відносини в своєму середовищі, послабляти тенденції, які ведуть до розладу і свавілля, усувати вплив стихійних настроїв. Суспільство також повинно погоджувати дії окремих осіб і груп, приводити їх у відповідність зі спільними інтересами. Наведення порядку може бути досягнуто через насильство і примус, політичне, ідеологічне або психологічне маніпулювання суспільством. Однак стійке і дійове саморегулювання соціальних відносин досягається також і через культурні норми. Вони забезпечують добровільну і свідому співпрацю людей, спираються на формалізовані мотиви і потреби, які відповідають ухваленним цілям, стимулюють стабільні стосунки в колективі, що спираються на звичні очікування.

Культура регулює виробничу і творчу діяльність людини і особливі форми спілкування між людьми, формуючи при цьому певні трудові, естетичні, етичні, правові та інші навички. Норми культури в їх зовнішньому вираженні передбачають своєрідну символіку, визначену знакову систему, часом досить складну. Перетворення правил і норм культури на стабільний регулятор діяльності людини передбачає, що вони засвоюються людиною, стають її внутрішнім переконанням. Тобто норми культури - це певні зразки, правила поведінки або дії, які стали внутрішніми регуляторами людських дій.

Нормативний бік культури виявляється в таких формах, як обряд, ритуал, етикет, канон, стандарт.

Обряд - це традиційна символічна дія, яка супроводжує важливі моменти життя людини і суспільства, покликана сприяти зміцненню соціальних зв'язків. Наприклад, емоційним і в той же час суспільно значущим є весільний обряд. Форми його в різних етнічних традиціях різ-

*Примітка видавця - Крім цього, серед інших слід назвати пізнавальну (гносеологічну, мислетворчу), експресивну (яка дає можливість "побачити" внутрішній світ індивіда), етичну, ідентифікативну та консолідаційну функцію культури.

номанітні, але спільна основа - освячення нового етапу в житті людини і побажання сімейного благополуччя - у всіх народів незмінна. Символом такого благополуччя в різних етнічних традиціях є, наприклад, рис (Англія, США), пшеничне зерно або хміль (Україна, Естонія та інш.), коржик прісного хліба (азіатська народність).

Ритуал - це вид обряду, який являє собою форму складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядковану систему дій, яка покликана підкреслити особливу цінність і значущість для людини певних соціальних відносин або процесів. Ритуал відіграє важливу роль в історії суспільства як традиційно вироблений метод соціального виховання. Всім відома детальність дипломатичних і урочистість військових ритуалів (привітання або прощання зі знаменом).

Етикет як норма культури являє собою встановлений порядок поведінки людини в рамках тієї або іншої соціальної групи. Поведінковий етикет останнім часом привертає все більшу увагу молоді, ділових кіл. У цьому інтересі простежується прагнення до краси і зручності у спілкуванні. Основна соціальна функція етикету - це закріплення внутрішньогрупових і міжгрупових культурних відмінностей (наприклад, придворний, діловий етикет).

Канон - зведення положень, які мають догматичний характер. Слово "канон" має декілька значень: 1) біблійний канон - сукупність книг Біблії, що визнаються церквою "богонатхненними" і застосовуються в богослужінні як "священне писання"; 2) церковний канон - правила в галузі догматики, культу, організації церкви, зведені християнською церквою в закон; 3) канон в мистецтві означає стійке правило художньої діяльності, художні принципи.

Стандарт як вид культурної норми широко використовується в науці, техніці, виробництві. Стандарт являє собою певний зразок (еталон), який приймається як вихідний для зіставлення з ним інших подібних об'єктів. Сучасне масове, серійне виробництво продукції не може існувати без стандартизації, встановлення жорстких параметрів технології виробництва, обов'язкових параметрів якості продукції, яка випускається.

Норми культури мінливі. Вони піддаються тим же трансформаціям, яких зазнає суспільство. Разом з тим, норми культури забезпечують надійність, передбачуваність і загальнозрозумілість поведінки.

Прийнято розрізняти норми загальнонародські, національні, класові, групові, міжіндивідуальні. Вимоги, які витікають з цих різновидів норм, нерідко розходяться між собою. Група може вимагати від своїх членів дій, які засуджуються суспільством. Іноді, наприклад, колектив виявляє

терпимість до порушень норм, неухильного дотримання яких вимагає суспільство.

Норми диференційовані за соціальними структурами, в різних соціальних групах вони можуть відрізнятися за своїм змістом. Норми підтримують дистанцію між класами, професійними групами, станами, забезпечуючи механізм розподілу знань і типів діяльності та відповідно соціального статусу і привілеїв.

Норми відрізняються одна від одної ступенем обов'язковості. Можна виділити спонукальні норми (самовдосконалюйся!) і заборонні норми (не говори неправди!).

Стійкі норми зберігаються протягом багатьох поколінь, отримують етичне обґрунтування, нерідко освячуються авторитетом релігії і підтримуються законом. Часом норми зберігаються ще довгий час після того, як вони втратили свою ефективність, перетворившись в пусті ритуали, в застарілий стиль.

Таким чином, культурні норми - це норми, які підтримують стійкі принципи комунікації, взаємодії між індивідами і різними групами. Різне відхилення від прийнятих норм може розглядатися як ненормальна поведінка, якщо, звичайно, воно не отримує статус оригінальності або талановитості. Норми культури мають велике значення в житті кожної людини і суспільства.

III. КУЛЬТУРА І ОСОБИСТІТЬ

1. Людина в світі культури.
2. Культурна політика.
3. Місце української культури в контексті світової.

1. Людина в світі культури.

Тріада "культура - суспільство - особистість" являє собою соціально-філософську і культурологічну проблему, яка включає в себе безліч аспектів. Наприклад, питання про те, яку роль відіграє особистість в культурі того або іншого історично конкретного суспільства, як узгоджуються інтереси особистості і суспільства, яке існувало ставлення до людини протягом даної епохи, яка роль особистості в культурному прогресі тощо.

Маленька дитина не відразу приходить до усвідомлення своєї особистості. Так і людство пройшло довгий шлях, відокремивши себе спочатку від природи, а потім проголосивши повагу до чужої індивідуальності, утверджуючи творчий діалог несхожих, окремих людей. Античність, середні віки, Відродження, Просвітництво, XIX-XX ст. - такі етапи дозрілості людства.

Кожна культурно-історична епоха по-своєму розглядає людину та її місце у світі. Світогляд античності був космогонічним, тобто людина уявлялася частиною світу (космосу), ланкою загальної гармонії. Світогляд середньовіччя був теоцентричним, вважалося, що в центрі світу і над світом знаходиться Бог (теос). Людина тут - раб Божий. Культура середньовіччя передусім є культом, а людина - служителем цього культу. Гуманісти Відродження вперше в історії західної культури проголошують антропоцентризм (антропос - людина), ставлять у центр світу особистість, яка об'єднує у собі почуттєве, інтелектуальне і творче начала. Новим етапом у самопізнанні людства є епоха Просвітництва. Для Гердера, Канта, Гегеля людина цікава передусім як суб'єкт культури. Особистість - втілення творчої спрямованості людини, а культура - це звільнення людини через творчість. Представники романтичного напрямку в філософії XIX ст. (Йоган Фіхте, Фрідріх Шеллінг, Фрідріх Шлегель та ін.) проголошують культ особистості, яка розуміється як рідкісна та виняткова істота, яка має творчу інтуїцію. Трагічним гуманізмом, відчуттям болю людської особистості, самотності людини в світі просякнуті ідеї філософів екзистенціалістів Ф.Кафки, Л.Шестова, М.О.Бердяєва, Ж.-П.Сартра, А.Камю.

Сьогодні поняття "людина" і "особистість", "індивід" і "індивідуаль-

ність" розмежовуються. Необхідно їх конкретизувати і встановити співвідношення між ними.

Людина - вищий рівень у розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури, тобто, з одного боку, це - біологічна істота, з іншого - творець специфічного світу, який є результатом творчої діяльності всього людства.

Дитина, яка тільки-но народилася, належачи до людей, ще не являє собою особистості; їй необхідно стати особистістю, сформувати в собі особистісні якості. Для цього потрібні певні біологічні, природні якості людини, без яких процес формування особистісних якостей не може обійтися. Так, наприклад, розумово відсталі хворі, належачи до роду людського, особистостями стати не можуть.

Особистість - це стійка система соціально-значущих рис, які характеризують індивіда, вона є продуктом суспільного розвитку і включення індивідів в систему соціальних відносин шляхом предметної діяльності.

Пояснюючи поняття "особистість" через поняття "людина", можна сказати, що особистість є людина зі сформованим світоглядом (системою поглядів на світ), самосвідомістю і здатністю до творчої самореалізації через діяльність. Самосвідомість являє собою свідомість і оцінку людиною самої себе як суб'єкта практичної, пізнавальної, культурної діяльності, як особистості. На шляху самоусвідомлення як особистості людина обов'язково стикається з визначенням своєї самості, окремоті, індивідуальності (що розуміється як одиничність, неповторність, винятковість) і спільності, подібності до інших.

Індивід - поняття, яке вказує на приналежність даної конкретної людської істоти до людського роду. Поняття "індивід" несе в собі як ознаку цілості суб'єкта, так і наявність у нього особливих (індивідуальних) властивостей. Але, вживаючи слово "індивід", ми робимо акцент на родових ознаках, а не на особистісних властивостях.

Отже, існують певні якості, які характеризують особистість людини, культуру особистості, міру її особистості. Людина формується у конкретному історичному часі. Він, в свою чергу, включає в себе все "тіло культури", тобто весь попередній досвід, культурну традицію, загальнокультурну атмосферу.

До культурно-історичних якостей особистості належить здатність судження як основа інтелектуальної культури, моральна рефлексія і совість як обов'язкові складові етичної культури особистості, смак як специфічна здатність, що лежить в основі естетичної культури особистості і суспільства, пам'ять і традиції як умова і потреба міжособистісного спілкування, моральність і право як регулятиви поведінки людей і гарантії забезпечення їх безпеки.

Будучи приналежністю, частиною особистостей, що спілкуються одна з одною, ці якості впливають на створення певних соціальних інститутів і стають рушієм та барометром їх розвитку. Так, моральність, совість, моральна рефлексія лежать у основі правового устрою суспільства, здатність судження забезпечує розвиток наук, смак впливає на розвиток мистецтва.

Здатність судження можна визначити як здатність людини до розумового акту, який виражає його ставлення до певного об'єкта, коли людина при оцінці об'єкта підключає свої знання, сумніви, досвід, впевненість або віру. Здатність судження лежить в основі моральної рефлексії і формування смаку.

Моральна рефлексія - якісна характеристика особистості, здатної осмислити і оцінити власні вчинки. Моральна рефлексія є характерною рисою високорозвиненої особистості, оскільки вона є вираженням потреби людини у самооцінці (в тому числі, і у вигляді самопокарання). Другою складовою моральної рефлексії (крім здатності судження) є совість: здатність особистості здійснювати етичний самоконтроль. Совість стає вирішальною особистісною якістю, коли людина потрапляє в ситуацію вибору.

Характеризуючи людину, оточуючі майже завжди дають оцінку її смакам: "поганий смак", "добрий смак", "несмак". Смак являє собою здатність людини до сприйняття і оцінки естетичних якостей явищ та предметів і розмежування прекрасного від потворного.

Формуючись як особистість, людина відчуває на собі безліч культурних впливів. Це і досвід загальнолюдської культури, і конкретно-історичний час, в якому вона живе, і національна культурна атмосфера, як її безпосереднє культурне оточення і середовище, в якому відбувається пробудження людини до культурного життя.

Проблема визначення національного характеру, розшифрування культурного генофонду народів порушується Просвітництвом і продовжує бути актуальною, багатоаспектною і невирішеною досьогодні.

Кожний народ має систему цінностей, яка визначає і характеризує саме його спосіб життя, формує типові для представників даної нації особливості поведінки і мислення, які лежать в основі творчості цього народу.

Поняття "національний характер" включає в себе і психічні особливості, які відрізняють представників даної нації від іншого людства, і особливий склад мислення, який "прочитується" в культурі даного народу. Так, "Фауст" Гете був відображенням, з одного боку, духу епохи, з іншого боку - німецького духу.

Існує поняття етнокультурного стереотипу як узагальненого уявлення про типові риси, що характеризують який-небудь народ. Це або автостереотипи (те, що думають люди про свій народ), або гетеростереотипи (те, що люди думають про інші народи). Іноді вони співпадають, іноді сперечаються один з одним. "Англійська манірність", "французька галантність", "німецька мрійність", "німецький педантизм", "російське "авось", "африканський темперамент", "китайські церемонії", "українська господарність" - всі ці і безліч інших уявлень складають поле етнокультурних стереотипів європейців, американців, китайців, українців, японців, росіян.

2. Культурна політика.

У сучасному суспільстві створена і функціонує складна, високо-розвинена система духовного виробництва, яка забезпечує продукування, поширення і споживання культурних цінностей, їх зберігання і передачу. Вона впливає на виробничу, економічну, соціальну і політичну сферу людського життя, в свою чергу, перебуваючи під їх впливом. Практична значущість системи духовного виробництва для сучасного суспільства проявляється в тому, що у всіх країнах сучасного світу держава керує культурними процесами як за допомогою відповідного законодавства, так і з використанням фінансових, економічних, адміністративних і політичних засобів. У сучасних країнах існують закони, які регламентують діяльність системи освіти та науки, роботу засобів масової інформації, охорону культурної спадщини, охорону авторських прав як у сфері науково-технічної, так і художньої творчості. Законодавчо регламентується право окремої людини і груп людей на задоволення їх культурних потреб. Розвинені держави щорічно направляють значну частину коштів державного бюджету на фінансування освіти, науки, проектно-конструкторських досліджень, на підтримку державних установ культури (музеїв, театрів, архівів, бібліотек, сховищ кінофотоматеріалів, консерваторій, концертних залів), охорону і реставрацію пам'яток культури.

У ХХ ст. як ніколи раніше виявив себе величезний інноваційний потенціал культури, здатної докорінно змінювати життя людей. У першу чергу це пов'язано з науково-технічною культурою. За оцінкою фахівців, сучасний науково-технічний прогрес призводить до того, що кожні 5-6 років відбувається зміна поколінь техніки. Це означає, що відповідним чином повинні змінитися професійні знання і навички людей, їх спосіб життя, потреби. Разом з тим, з'ясувалася і величезна небезпека стихійного розвитку культури, використання досягнень людської творчості у вузькокорисливих інтересах, для створення нових

інструментів і форм пригноблення людини. Тому одним з найважливіших завдань фахівців у галузі культури, широкої громадськості, керівників держави є вироблення і проведення продуманої культурної політики, тобто політики в сфері культури, яка визначає цілі культурного розвитку, основні принципи, методи і засоби регулювання культурних процесів у сучасному суспільстві.

Визначальну роль у виробленні сучасної культурної політики відіграє ЮНЕСКО - Організація Об'єднаних Націй з питань освіти та культури. На Всесвітній конференції з політики в галузі культури, яку ЮНЕСКО провела у Мексиці 26 липня - 6 серпня 1982 р., була прийнята Декларація Мехіко з політики в галузі культури, яка сформулювала основні принципи сучасної культурної політики.

ЮНЕСКО при визначенні принципів культурної політики виходить з широкого розуміння культури як сукупності "яскраво виражених рис, духовних і матеріальних, інтелектуальних і емоційних, які характеризують суспільство або соціальну групу". Культура в такому розумінні включає в себе, "крім мистецтва і літератури, способи життя людини, основні права людини, системи цінностей, традиції і віри".

Одним з основоположних принципів культурної політики є принцип єдності і різноманіття культури. Цей принцип означає, що світова культура являє собою результат культурної творчості всіх народів, які складають людство. Культура кожного народу є частиною світової культури. З цього випливає декілька висновків. По-перше, відмова від розподілу культур на "вищі" та "нижчі". Декларація Мехіко стверджує: "Необхідно визнати рівність у цінності всіх культур і право кожного народу і кожного культурного співтовариства утверджувати, зберігати свою культурну самобутність і забезпечувати її повагу". По-друге, збереження культури - це обов'язок не тільки народу, що її створив, але й усього міжнародного співтовариства, оскільки творіння культури цього народу є частиною світової культури. Декларація Мехіко проголошує: "Міжнародне співтовариство вважає своїм обов'язком зберігати і захищати культурну спадщину кожного народу". Виходячи з цього положення, ЮНЕСКО розробила і здійснює програму охорони пам'ятників світової культури. Зокрема до числа таких пам'ятників включено Софійський собор у Києві. На його реставрацію ЮНЕСКО виділяла спеціальні кошти. По-третє, збереження й утвердження культури кожного народу не означає культурної самоізоляції. "Культурна самобутність народів оновлюється і збагачується внаслідок контактів з традиціями і цінностями інших народів. Культура - це діалог, обмін думками і досвідом, досягнення цінностей і традицій інших; в ізоляції вона в'яне і гине", - говориться в Декларації Мехіко.

Наступний принцип культурної політики - це принцип культурного виміру розвитку людства. Суть цього принципу полягає в тому, що будь-які програми розвитку людського суспільства - економічні, соціальні, політичні, науково-технічні - повинні включати в себе як складову частину і як критерій необхідності подібних програм культурний аспект. Не можна забувати, що людина - це початок і кінцева мета розвитку. Мета розвитку - не зростання виробництва, прибутків і споживання самих по собі, а їх вплив на можливості розвитку та вдосконалення людини, на більш повне задоволення її духовних запитів. Необхідно гуманізувати розвиток людства, надати планам і стратегіям розвитку збалансованого характеру.

До найважливіших принципів культурної політики, проголошених у Декларації Мехіко, належить принцип культурної демократії. В його основі лежить розуміння того, що культура створюється суспільством і тому належить всьому суспільству; створення культури і користування її благами не повинні бути привілеєм еліти. Декларація Мехіко підкреслює: "Культурна демократія базується на максимально широкій участі людини і суспільства у виробленні продуктів культури, у процесі прийняття рішень, які заторкують культурне життя, у поширенні і використанні культури" Культурна демократія несумісна з дискримінацією, зі спробами обмежити участь людей у створенні, поширенні і користуванні культурою на основі їх соціального становища і походження, статі, мови, національності, релігійних переконань, приналежності до етнічних груп. Культурна демократія передбачає географічну і адміністративну децентралізацію культурного життя, більш рівномірний розподіл культурних центрів по території країни, наближення їх до потреб населення конкретних регіонів, визначення культурних планів і програм у ході діалогу влади і громадян.

Розвиток культури будь-якого народу і будь-якої країни в сучасному світі не може відбуватися поза рамками міжнародної співпраці. Міжнародна культурна співпраця як принцип культурної політики повинна сприяти взаєморозумінню народів, створенню у їх відносинах атмосфери поваги, довіря, діалогу і миру. Міжнародна культурна співпраця повинна базуватися на повазі гідності і цінності кожної культури, на відмові від спроб встановлення будь-яких форм нерівності, підкорення або заміни однієї культури іншою, на рівновазі в культурних обмінах.

У Декларації Мехіко також була приділена особлива увага проблемам взаємовідносин культури з сучасними засобами масової інформації і комунікації, а також з індустрією культури, продукцією якої є масова культура (популярна музика, кіно, мода тощо). Сучасні засоби масової комунікації формують образ світу, в якому ми живемо. І цей

образ може бути як правдивим, так і помилковим, як багатостороннім, так і дуже однобоким. Значною мірою це визначається тим, хто створює інформаційний образ і звідки виходять інформаційні потоки.

На початок 80-х років ХХ ст. чотири найбільших інформаційних агентства (Франс Прес, Рейтер, Асошієйтед Прес і Юнайтед Прес Інтернешл) збирали, обробляли і розповсюджували 80% інформації, призначеної для читачів газет у всьому світі. Сьогодні, за оцінками фахівців, майже 90% центрів виробництва і поширення інформації в мережі Інтернет знаходяться у США. Така концентрація центрів виробництва і поширення інформації сама по собі, навіть незалежно від чиєї-небудь волі, вже створює передумови для виникнення незбалансованості інформаційних потоків, ускладнює культурам багатьох народів доступ до світового інформаційного простору.

Складною проблемою сучасної світової культури є індустрія культури та її продукція - масова культура. Навіть незалежно від наших оцінок естетичних та моральних цінностей, які пропагуються масовою культурою, абсолютно очевидним є її уніфікуючий вплив на свідомість та смаки людей, розмивання національних культурних традицій, дуже агресивна поведінка в інформаційному просторі, в якому нею завойована величезна частина, абсолютно несумірна з тим змістом, який вона несе.

Заслугою Всесвітньої конференції з політики в галузі культури, яка була проведена ЮНЕСКО в Мексичі, було те, що вона сформулювала основні принципи культурної політики, привернула увагу міжнародної громадськості до складних проблем світового культурного розвитку і закликала до пошуку рішень.

Минулі десятиріччя показали, що основні орієнтири культурної політики в Декларації Мехіко були визначені правильно. Разом з тим, час висунув і нові проблеми культурної політики, які обговорювалися на цілому ряді міжнародних форумів і дістали відображення в таких документах, як "Декларація конференції міністрів культури Руху неприєднання" (Колумбія, 1997), "Висновок Панафриканської консультації з культурної політики для розвитку" (Того, 1998), Хартія "Про культуру", прийнята конференцією, яка проводилася Радою Європи в 1997 році. ЮНЕСКО в 1998 році в Стокгольмі провела міждержавну конференцію, на якій було прийнято "План дій з культурної політики для розвитку".

"План дій" підтверджує основні принципи культурної політики, сформульовані в Декларації Мехіко, але, разом з тим, він висуває і деякі нові проблеми культурної політики. Кінець ХХ ст. виявився затьмареним низкою громадянських конфліктів в цілому ряді африканських та

азіатських держав, на Балканах і Кавказі, де одним з джерел стала культурна нетерпимість, зіткнення людей на ґрунті відмінностей їх релігійних переконань, мови, етнічної та національної приналежності. Ці події показали, що гострою потребою культурної політики стало завдання розвитку та заохочення культури миру. Істотними компонентами цієї культури миру є розвиток толерантного ставлення до носіїв іншої культури та міжкультурного діалогу.

На національному рівні "План дій" рекомендує проводити таку культурну політику, яка "прагне створювати відчуття нації як багатолікого співтовариства у межах структури національної єдності - співтовариства, втіленого в цінностях, які можуть розділятися всіма чоловіками і жінками і давати доступ, простір і голос всім його членам". Багато сучасних держав стикаються з внутрішніми протиріччями між окремими групами свого населення і для їх подолання прагнуть провести політику соціальної інтеграції (об'єднання). У зв'язку з цим "План дій" при проведенні культурної політики, спрямованої на поліпшення соціальної інтеграції, рекомендує приділяти особливу увагу забезпеченню ширшого доступу до культури всіх верств населення країни.

Основні проблеми і принципи культурної політики, які коротко були розглянуті у даному розділі, та увага, яка їм приділяється міжнародним співтовариством, - все це демонструє ступінь важливості культури в житті сучасного суспільства і людини. Знання культури власного народу і світової культури сприяє духовному розвитку людини, збагаченню її духовного світу. Знання і розуміння культур інших народів, повага до їх цінностей і уміння гідно представити культуру власного народу - характерні риси сучасної, по-справжньому культурної людини.

3. МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ.

Кожна з більш ніж двох тисяч національних культур, що існують у світі, має свою специфіку, яка і робить її неповторною й унікальною. Ця своєрідність виникає на основі впливу географічного чинника, особливостей історичного шляху народу, взаємодії з іншими етнокультурами.

У будь-якій національній культурі основоположною і базисною є народна культура. Потім на її основі поступово формуються професійні наука, література, мистецтво. Внаслідок труднощів історичного шляху України (монголо-татарське завоювання в XIII ст., польсько-литовська експансія в XIV - XVI ст., залежність від Російської та Австрійської імперій в XIX - XX ст.) у вітчизняній традиції народна культура зіграла виключну роль. І в XVI ст., коли феодално-боярська знать сприйняла

католицизм і польську культуру, і в кінці XVIII ст., коли верхівка козацької старшини русифікувалася, українське суспільство розвивалося значною мірою без повноцінної національної культурної еліти. Справжніми творцями і носіями культури продовжували залишатися низи суспільства. Українська культура протягом тривалих періодів своєї історії розвивалася як народна. У ній велике місце займали фольклор, народні традиції, які додавали їй особливої чарівності і колориту. Особливо яскраво це виявилось в мистецтві - народних думках, піснях, танцях, декоративно-прикладному мистецтві. Саме завдяки збереженню і продовженню традицій, корені яких сходять до культури Київської Русі, став можливим підйом української культури і в XVI - XVII ст., і культурне відродження в XIX ст. У той же час відчутні і негативні наслідки такого характеру розвитку української національної культури. Протягом тривалого часу багато талановитих людей, які народилися і виросли в Україні, потім покидали її, зв'язували своє подальше життя і творчість з російською, польською, іншими культурами. Крім того, прогрес у сфері природничих наук був виражений слабше, ніж у гуманітарній.

Разом з тим, самотність і старовинна система освіти, яка досягла свого розквіту в добу Козаччини і забезпечила практично суцільну грамотність населення, давня традиція книгописання, орієнтованість на провідні центри Європи, зокрема на Візантійську культурну традицію, роль України-Руси як центру християнства в східнослов'янському світі, а також як центру наук і вищої освіти в добу Козаччини завдяки розвинутій мережі колегіумів, Острозькій та Києво-Могилянській академії, меценатство та державна підтримка культури рядом визначних державників - К.Острозьким, П.Конашевичем-Сагайдачним, І.Мазепою та ін. - все це дозволило піднести українську культуру до рівня світового явища, створити ряд класичних шедеврів у галузі друкарства, архітектури, мистецтва, досягти значних успіхів у науці.

Відомий дослідник української культури І. Огієнко зазначав, що українській культурі з самого початку були властиві відвертість світу, відсутність ксенофобії (боязні чужого) і гуманізм. Говорячи про гуманістичну суть української культури, потрібно відзначити і те, що сама система цінностей даної культури в період її активного розвитку (XVII - XIX ст.) була досить специфічною. Багатий матеріал для такого висновку дає творча спадщина Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, П. Куліша. У своїх філософських творах вони вирішували питання про сутність та умови людського щастя, про значення людського існування. На відміну від філософської думки інших європейських країн, де проблеми бідності, хвороб і безкультур'я мислилося подолати шляхом технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, за допомогою зусиль освічених

монархів і соціального експериментування, українські мислителі закликають до іншого. "Споріднена праця" і самопізнання, свобода, заради якої не шкода розлучитися з благополуччям, обмеження життєвих потреб, надання переваги духовному над матеріальним - ось ті шляхи і рецепти щастя, яких дотримувались і які пропагували провідні українські мислителі. Сьогодні такі підходи набувають особливого значення для всього людства.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України від 22 лютого 2000 р. висловлена така думка: "Загальносвітові тенденції і власний досвід підводять до принципового висновку: індустріальний, промисловий та економічний поступ значно більше залежить від духовної, культурної складової, ніж від суто технічних нововведень". Майбутнє незалежної України тісно пов'язане з розвитком гуманітарної сфери, продовженням національних культурних традицій.

ЧАСТИНА ДРУГА

ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

I. ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА

1. Первісна епоха та її місце в історії людства.
2. Розвиток матеріальної культури та еволюція мистецтва у палеоліті, мезоліті, неоліті.
3. Культура епохи бронзи і заліза.
4. Найдавніші релігійні уявлення.

1. ПЕРВІСНА ЕПОХА ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА.

Первісна епоха – це найбільший період в історії людства – від виникнення людини (близько млн. років тому) і до появи державності. У різних народів цей період тривав неоднаково, деякі навіть зараз живуть за умов первісності. Тому сучасна наука розрізняє власне первісну культуру – що існувала до виникнення перших цивілізацій на Землі (кінець IV – початок III тисячоліття до н.е.), і традиційну первісну культуру.

Протягом первісної епохи відбувалися такі процеси:

- *антропогенез* – біологічна еволюція людини, що завершилася приблизно 40 тисяч років тому виникненням виду “людина розумна” (*Homo sapiens*), а також основних людських рас;
- формування мислення (або інтелекту) людини, її мови;
- розселення людства по всіх континентах;
- перехід людей від привласнюючого господарювання (мисливство, збиральництво) до відтворюючого (землеробство і скотарство);
- *соціогенез* – формування суспільних форм життя у вигляді родової, а потім родоплемінної організації;

Малюнок: Стоунхендж. Велика Британія. II тис. до н.е.

– поява перших світоглядних, релігійних уявлень, міфологічних систем.

Серед цих найважливіших процесів, що заклали фундамент історії людства, своє місце займає формування культури як особливої сфери людського суспільства. Причому для ранніх етапів історії різних народів характерна єдність закономірностей, спільність проявів становлення культури.

Специфічною рисою первісної культури є *синкретизм* (нерозділеність), коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво не відокремлювалися і не протиставлялися один одному. Будь-який вид діяльності містив у собі інші. Наприклад, у полюванні були з’єднані: технологічні прийоми виготовлення зброї, стихійні наукові знання про звички тварин, соціальні зв’язки, які виражалися в організації полювання (індивідуальне, колективне), релігійні уявлення – магичні дії по забезпеченню успіху, які, в свою чергу, включали елементи художньої культури – пісні, танці, живопис. Саме внаслідок такого *синкретизму* характеристика первісної культури передбачає цілісний розгляд матеріальної і духовної культури, чітке усвідомлення умовності такого розподілу.

Первісну історію людства традиційно поділяють на палеоліт, мезоліт і неоліт – 2 млн. р. тому – межа III тисячоліття до н.е.; епоху бронзи – II тисячоліття до н.е.; ранній залізний вік – I тисячоліття до н.е. Використовуючи що періодизацію, дамо загальну характеристику еволюції матеріальної культури і мистецтва первісного суспільства.

2. РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ МИСТЕЦТВА В КАМ’ЯНОМУ ВІЦІ.

Палеоліт. Епоха палеоліту (давній кам’яний вік) починається з початком антропогенезу, а закінчується в X тисячолітті до н.е.

Рання людина була повільнішою і слабкішою, ніж великі хижакі, не мала такої природної зброї, як кічка та кігті. Люди навчилися компенсувати ці недоліки, використовуючи камінь, кістку, дерево. Майстри раннього палеоліту створювали гострі знаряддя, сильно б’ючи каменем об камінь. Вибіралося тверді гірничі породи, частіше за все *кремень*. Найдавніша з відомих на Землі – це стоянка ранніх людей, яка знайдена Льюїсом Лікі в знаменитій Олдувайській ущелині в Танзанії. Вона має вигляд скупчення каменів і кісток тварин. Вік стоянки датують двома мільйонами років.

Предки сучасної людини все більше відділялися і віддалялися від тваринного світу. Виготовлення знарядь праці, випрямлення постави,

зміна ходи, спільні узгоджені дії, що вимагали сигнальної системи, м'ясна їжа вдосконалювали наших прашурів. Близько 1,5 млн. років тому з'явилося ручне рубило – своєрідний тип універсального за призначенням кам'яного знаряддя листоподібної форми. Приблизно 300–200 тисяч років тому люди оволоділи вогнем. Одним з його джерел, ймовірно, були дерева, що загорілися від блискавок. Невипадково у багатьох народів збереглися легенди про героя, що викрав небесний вогонь і подарував його людям (наприклад, грецький міф про Прометея). Спочатку вогонь тільки підтримували. На одній з палеолітичних стоянок в Китаї археологи знайшли шар попелу товщиною 6 м.

Близько 200 тис. років тому почалася льодовикова епоха. Люди опинилися в дуже жорстких природних умовах, проте виявили себе гідними їм протистояти. Найістотніші зміни належать до останньої стадії палеоліту – так званого *верхнього палеоліту* (XXXV–X тисячоліття до н.е.). На цей час сформувалася людина сучасного антропологічного типу – “людина розумна” – кроманьйонець (за назвою грота Кро–Маньон у Франції – місця перших знахідок викопних остатків таких людей). Люди в цей період заселили всі континенти, по деяких скелетах вже можна простежити ту чи іншу сучасну расу (європеїди, монголоїди, негроїди).

У виготовленні кам'яних знарядь з'явилася нова техніка: від кам'яного ядрища-заготовки (*нуклеусу*) відколювали вузькі кам'яні відщепи. Виникла спеціалізація знарядь – ножі, скребки, пилки, наконечники. Від майстра вимагалася віртуозна точність обробки каменю: щоб виготовити кам'яний ніж, наприклад, треба було вдарити понад 250 разів.

Люди вже жили не тільки у створених природою схованках (печерах, гротах), з'явилися різні види штучного житла: вириті в землі і накриті зверху кістками мамонта; повністю побудовані з бивнів, з вогнищем у центрі; довгі, овальні, з декількома вогнищами. Дослідження житла дозволяють робити висновки про соціальний лад верхнього палеоліту. Основним осередком, очевидно, була родова община, яка нараховувала біля сотні людей. Згуртованість родового колективу доводить складне полювання на бізонів, печерних ведмедів, биків, мамонтів, вовнистих носорогів. Мисливці заганяли тварин у ями–пастки, ущелини, прізви. Під скелею біля Солютре у Франції знайдені скелети 10 тисяч диких коней. Схоже кістковище бізонів знайдене в Україні біля Амвросіївки у Донецькій області.

Виникнення мистецтва. Верхній палеоліт – це час народження мистецтва. Його поява була величезним прогресом у пізнавальній діяльності людей, осмисленні навколишнього світу. Мистецтво зміцнювало

соціальні зв'язки, допомагало формуванню первісної общини, ставало засобом передачі досвіду. Види образотворчого мистецтва палеоліту досить різноманітні: *петрогліфи* (зображення тварин і людей, виконані на камені), *гравюри* на кістках і рогах, *рельєфи*, *малюнки*, глиняні і кам'яні *скульптури*.

Більшість вчених пов'язує появу у людини потреби передати навколишній світ художніми засобами з релігійними магічними уявленнями, виникнення яких належить до того самого часу. Етнографія знає безліч прикладів, коли заклинання, танці навколо зображень вважалися засобом впливу на реальних тварин. Так, австралійські аборигени і сьогодні вірять: якщо чоловіки намалюють або “освіжать” новим розфарбуванням зображення тварин або рослин на стінах священної печери, то справжні тварини і рослини будуть добре розмножуватися. Серед малюнків палеоліту рідко, але зустрічаються зображення людей у масках. Широко відомий так званий “Чаклун” з печери Трьох братів у Франції – напіволень-напівлюдина. Мистецтво танцю, ймовірно, також розвивається з імітації поведінки тварин, мисливських і військових вправ.

Питання про шляхи становлення образотворчого мистецтва є складною науковою проблемою. Одні дослідники першим прагненням зобразити щось вважають смуги на наносному шарі глини на стінах печер (їх називають “макарони”) і “відбитки” рук. Інші ж доводять, що найдавнішим було “натуральне” мистецтво – виготовлення опудал тварин, на цій основі виникла скульптура, а вже потім – рельєф, гравюра, малюнок.

Працювали давні художники при світлі смолоскипів або світильників з мохом. Рукою чи примітивними пензлями (жмут вовни, пучок трави) наносилися сажа, мінеральні фарби. Широко застосовували охру – природну червону фарбу різних відтінків – від жовтуватого до пурпурного, її компонентами є глина і сполуки заліза або марганцю. Охру спочатку знаходили в натуральному вигляді, а пізніше стали виготовляти, перепалюючи залізняк.

Художники палеоліту зображували переважно тварин: зубрів, коней, оленів,

Палеолітичний печерний живопис: один з зубрів, зображених на стелі печери Альтаміра (Іспанія)

«Палеолітична Венера»
з Віллендорфу (Австрія)

мамонтів. Перші малюнки недосконалі, але згодом майстерність досягла вражаючого рівня. Фігури тварин стали малювати певною лінією, дотримувалися пропорції. З'явилася штриховка, су-

цільне розфарбування, застосування різних кольорів, що допомагало відображенню об'єму. Шедеври печерного живопису з печер Альтаміра (Іспанія), Ляско, Фон-де-Гом (Франція) передають тварин майже в натуральний зріст з великою життєвою переконливістю. Особливістю цих розписів є те, що між реалістично зображеними фігурами окремих тварин немає композиційного зв'язку, іноді вони навіть «находять» одне на одне.

Характерними для палеоліту також є невеликі за розміром жіночі статуетки. Вони виконані завжди за одним загальним принципом: кінцівки ледве намічені, риси обличчя не позначені, проте різко підкреслені ознаки жінки-матері. Такі статуетки образно називають «палеолітичними Венерами». Очевидно, що основна ідея цих зображень – ідея родочості, продовження роду. Вчені зв'язують їх з культом жінки-праматері в родовій общині, де спорідненість велася по материнській лінії.

В Україні досліджено багато палеолітичних пам'яток. Одна з них – стоянка біля села Мезин на Десні, поблизу Чернігова. Там знайдені фігурки, які зображають птахів, цікавий кістковий браслет, покритий складним геометричним орнаментом, жіночі статуетки.

Мезоліт. Середній кам'яний вік – мезоліт (X–VI тисячоліття до н.е.) є яскравим доказом сильного впливу природного середовища на життя і еволюцію людства. Закінчився льодовиковий період, потеплішав клімат, оновилися флора і фауна. До цього часу належить важливий технічний винахід – лук і стріли. Відповідно великі общинні об'єднання змінилися на невеликі колективи мисливців. Після танення льодовиків з'явилися великі водні простори, поширилося рибальство. Змінився характер збиральництва – його основою став збір диких злаків. В якості матеріалу для виготовлення знарядь широко використовувалася кістка. Більш ефективною була нова так звана *мікролітична техніка* обробки кременю: виготовлення пластин–вкладішів зовсім невеликого розміру – *мікролітів*. Наприклад, основу серпа робили з кістки, а лезо станови-

Сцена бою. Розпис на скелі. Валлторта,
Іспанія. Мезоліт

ли мікроліти. В мезоліті люди освоїли плавання на колодах і плотах. Почалося приручення тварин, першим прирученим був собака.

Загальний характер образотворчого мистецтва порівняно з попереднім етапом зберігся, проте, на відміну від палеоліту, в мезолітичних розписах провідне місце належить людині, її діям. З'являються сюжетні композиції: полювання, танок тощо. Художник уже прагне передати внутрішній зміст, динаміку того, що відбувається. Це свідчить про нові завдання, які вирішувало мистецтво.

Неоліт. Останній етап кам'яного віку – неоліт (новий кам'яний вік) – охоплює ориєнтовно VI – IV тисячоліття до н.е. Відбулося докорінне перетворення життя людства, пов'язане з переходом від привласнюючих форм господарювання (мисливства, рибальства і збиральництва) до відтворюючих (землеробства і скотарства). Цей процес в науці отримав назву *неолітична революція*.

Для неоліту характерна поява багатьох технічних і технологічних новинок: свердлування, пиляння і шліфування каменю, ткацький верстат, гончарство і гончарний круг, спорудження човнів, зародження монументальної архітектури. Новими рисами позначено суспільне життя – материнську змінила батьківська родова община, виникла парна сім'я.

На цьому етапі зникли хронологічна, культурна одноманітність, у різних географічних зонах Землі розвиток пішов різними темпами і різними шляхами. У так званому «родючому півмісяці» (Єгипет, Південно-Західна Азія, узбережжя Персидської затоки) зміни відбувалися прискорено. На Півночі ж, навпаки, племена довго залишалися на тому ж самому рівні розвитку. Вже помітні дуже яскраві місцеві особливості, що дозволяють відрізнити неоліт Єгипту від неоліту Межиріччя, неоліт Європи від неоліту Сибіру. Творчість людей з розвиненим землеробством відрізнялася від творчості племен з переважним розвитком скотарства і, в свою чергу, була іншою, ніж у північних лісових областях, де основним продовжувало залишатися полювання.

Перехід в епоху неоліту до відтворюючих форм господарювання сприяв поглибленню знань про навколишню природу, що вело до виникнення узагальнюючих понять, уявлень про світобудову. Життя людей неоліту залежало від доброго або поганого врожаю, від гарної або

**Орнаментований посуд.
Трипільська культура**

поганої погоди. Люди почали замислюватися про явища природи, виникла необхідність втілити в мистецтві небо, сонце, воду, вогонь, землю. З'явилися такі символи, як хрест, спіраль, трикутник, ромб, свастика. Фігури тварин, птахів, людей також перетворилися на символічні знаки, розгадати значення яких буває нелегко. В неоліті реалістичні зображення майже повністю змінилися на абстрактні мотиви, втілені в орнаменті.

Люди неоліту прагнули прикрасити майже все, що їх оточувало: кераміка покривалася орнаментом, дерев'яні вироби прикрашалися різьбленням, по розфарбованих глиняних статуетках можна судити, якими були тканини. Численними були особисті прикраси: намиста, браслети, каблучки, тіло розфарбовували чи татуювали. Декоративно-прикладне мистецтво становить основну прикмету мистецтва неоліту.

Енеоліт. В кінці IV—III тисячоліть до н.е. люди почали використовувати для виготовлення прикрас і знарядь перший метал – мідь. Спочатку кували чисту мідь холодною, а згодом навчилися вилучати мідь з руди шляхом плавки. Появі плавильної печі, ймовірно, передувало будівництво гончарних печей. Але мідь поступається каменю в міцності і тому витіснити його не могла. Виділяють перехідний період – *енеоліт* (мідно–кам'яний вік). За формами життя, типом господарства він схожий на неоліт. Енеолітичною є дуже яскрава *трипільська археологічна культура* на території сучасної України.

Мегаліти. Важливим і принципово новим явищем, що характеризує майже повсюдно пізній неоліт і зберігається потім в епоху бронзи, є *мегалітична архітектура* (мегаліт – від грецького – “великий камінь”). Це свідчить і про технічні можливості, що зросли, і про нові естетичні та ідеологічні потреби людей.

Раніше люди вже придбали певний досвід будівництва житла: напівземлянки палеоліту, глиняні будинки трипільської культури. Але ті споруди носили суто утилітарний, практичний характер, мегаліти ж пов'язані з релігійним культом. Мегалітичні споруди були декількох видів:

– *менгір* – вертикальний камінь, висотою іноді до 20 м; у Франції зустрічаються поля таких стовпів, що тягнуться на 2–3 км; вони були або об'єктом поклоніння, або позначали місце церемоній;

– *дольмен* – кам'яний ящик, найпростіший його варіант – два вер-

тикально поставлені плоскі камені, перекриті третім; дольмени, як правило, служили місцем поховання членів роду;

– *кромлех* – кам'яні плити або стовпи, розташовані по колу; в Україні знайдені кургани, оточені кромлехом.

Найбільш відома і складна мегалітична споруда знаходиться в Англії, біля Стоунхенджа. Кам'яні стовпи різного розміру розташовані декількома концентричними колами. Зовнішнє кільце складене з невеликих каменів, а внутрішнє – з дуже великих менгірів, які попарно перекриті плитами. У центрі споруди лежить квадратна плита. Деякі вчені вважають, що ця споруда могла використовуватися для астрономічних спостережень, оскільки через вертикально поставлені пари каменів зручно стежити за рухом Сонця, Місяця. Тому в літературі Стоунхенджський кромлех іноді називають обсерваторією.

3. КУЛЬТУРА ЕПОХИ БРОНЗИ І ЗАЛІЗА.

Епоха бронзи (II тис. до н.е.). Відкриття бронзи (сплав олова і міді) та її поширення викликали принципові зміни в житті суспільства. Поліпшилася обробка землі, що сприяло подальшому вдосконаленню виробництва. Люди дістали можливість вести господарство однією сім'єю, в розпорядженні якої залишалися всі надлишки виробленого. Зароджувалася приватна власність, майнова диференціація. Значно розширився обмін і контакти між окремими районами. Почалися війни за оволодіння худобою, орною землею, металом. З'явилися військові керівники, виник культ вождя. Особливе ставлення до вождя як до героя зберігалось після його смерті. Саме в епоху металу входять у звичай великі поховальні споруди – *кургани*. Розміри курганів, кількість і якість речей, якими їх заповнювали, свідчать про статус померлого в суспільстві. Багато курганів епохи бронзи вивчено на території України.

Обробка металу вимагала великої майстерності і спеціалізації, тому ливарна справа, як і гончарна, а пізніше ткацька, стає самостійною галуззю. Одним з основних видів творчості стала художня обробка металів. Досить швидко людина оволоділа різними її видами: кування, лиття, карбування, гравіювання по металу. Виготовлялися найрізноманітніші металеві прикраси: браслети, каблучки, сережки, підвіски, бляшки, які нашивалися на одяг, пояси, пряжки. Особлива увага приділялася зброї. З'являються дрібні литі скульптурні зображення. Зміни в суспільному ладі підкреслює така обставина: жіночі зображення зникають, головним стає чоловічий образ. Подальшого розвитку набрала мегалітична архітектура.

Залізний вік. Для багатьох народів останній етап розвитку первісного ладу пов'язаний з появою заліза на початку I тисячоліття до н.е. Новий метал був міцнішим і значно поширенішим. Це дало змогу впроваджувати його у всі галузі виробництва, на відміну від бронзи, яку при виготовленні зброя праці майже не використовували. Там, де раніше не виникла державність, залізний вік в суспільному ладі пов'язаний з "військовою демократією". З'являється патріархальне рабство, міцнішають зв'язки між племенами (племінні союзи). Для цього часу характерні грабіжницькі війни. Вони сприяли розвитку військової техніки, військової організації, піднесенню військових керівників. Новим у розвитку мистецтва можна вважати появу спеціалізації, виділяються художники, співаки, розповідачі. Провідним видом творчості продовжує залишатися прикладне мистецтво.

Скіфська культура. З європейських культур залізного віку одна з найяскравіших і найбільш цікавих для нас – скіфська культура (VII ст. до н.е. – III ст. н.е.). Скіфська культура – це культура багатьох кочових, напівкочових і землеробських племен, які жили на широкому просторі Євразії – в Північному Причорномор'ї, на Кубані і на Алтаї. Збереглася велика кількість скіфських могильників і городищ. Багато відомостей про скіфів залишили античні автори, особливо Геродот. Опис скіфських племен є в одному з творів Гіппократа.

Скіфи-землероби отримували добрі врожаї пшениці, яка конкурувала на грецькому ринку з єгипетською. Високо цінувалися скіфські коні. У свою чергу, греки ввозили до Скіфії вино, кераміку, ювелірні вироби. Торгівля йшла через грецькі колонії: Ольвію (поблизу сучасного Миколаєва), Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч) та інші.

За свідченням Геродота, у скіфів був звичай за межами свого поселення викладати великі горби з хмизу, а на їх верхівку ставити меч. Такій споруді поклонялися, а потім спалювали. Скіфи зводили курганні насипи значних розмірів, іноді завершуючи їх кам'яними скульптурами чоловіків-воїнів. На Полтавщині декілька десятків років ведуться розкопки так званого Більського городища, яке, на думку деяких авторитетних фахівців, є залишками столиці Скіфії – легендарного міста Гелон.

У похованнях скіфів знаходять чудові вироби прикладного мистецтва: прикраси, парадну зброю, кінську зброю, посуд. Всесвітню популярність отримала золота пектораль з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. В орнаментах, дрібній пластиці, прикрасах побутових речей одне з головних місць займає тваринний світ, а саме: декоративні зображення тварин або окремих частин їх тіла (кіготь, дзьоб, голова).

Такий напрям у прикладному мистецтві отримав назву "звіриний стиль". Існували певні закономірності, наприклад, риба зображалася тільки на кінських налобниках. Це доводить, що зображення відігравали не тільки естетичну, але й магічну роль. Скіфський звіриний стиль має свої особливості, одна з яких – об'єднання реалізму з декоративними мотивами. Наприклад, на золотій прикрасі для щита з Костромського кургану на Кубані тіло оленя зображене реалістично, а роги – абсолютно неправдоподібної форми. Але композиційно виникає єдиний образ: завитки рогів, розташовані вздовж усієї спини тварини, підкреслюють легкість і стрімкість оленя.

Унікальні пам'ятки культури скіфського часу знайдені на Алтаї, в Пазирикських курганах. Завдяки кліматичним та геологічним особливостям вода, що потрапила у внутрішньокурганний зруб, замерзла, і таким чином збереглися вироби з дерева, шкіри, хутра, тканини. Археологи змогли навіть вивчити татування на тілі похованого вождя.

З появою сарматських племен скіфи були витіснені в Крим, де склалося державне утворення на чолі з царем Скілуром. Столицею став Неаполь Скіфський, який розташовувався на місці сучасного Симферополя. Загибло місто у II ст. н.е., коли почастишали зіткнення з сарматами, а потім з готами.

4. Найдавніші релігійні уявлення.

Походження і розвиток людської духовності є однією з найскладніших і найцікавіших наукових проблем, у розв'язанні якої беруть участь всі науки про людину. Десятки тисячоліть біологічної еволюції були також часом кристалізації людської розумності та емоційності. Людина обживала світ не тільки в прямому значенні слова, вона обживала його і своєю думкою, збагачуючи себе враженнями і знаннями, формуючи те, що називається духовною традицією. Ця традиція формувалася надзвичайно повільно, на найменше зрушення витрачалися тисячоліття, але саме в первісне мислення, в первісну духовність проникає своїм корінням весь інтелектуальний світ, вся невичерпна духовна істота сучасної людини.

Тотемізм. Перші релігійні уявлення виникають уже в палеоліті у зв'язку з особливим ставленням до тваринного світу. Надзвичайно поширеним був на території Європи своєрідний культ ведмедя (дослідники вважають, що мова йшла про печерного ведмедя). Археологам відомі численні культові сховища черепів цього викопного хижака – у Франції, Швейцарії, Австрії, а також в Україні (Іллінка Одеської області). З цього моменту можна впевнено говорити про виникнення тотемізму.

Тотемізм – віра в тварину або рослину, яку давні люди вважали предком роду, з якою зв'язували своє існування і добробут. Частіше тотем був твариною, рідше – рослиною. Тотему приписувалися надприродні можливості, йому поклонялися. Тотемізм набув значного поширення, він існував у всіх народів на первісній стадії. Племена індіанців Північної Америки під час появи там європейців носили імена своїх тотемів. У світі тотемів вживаються такі самоназви, як “люди-леопарди”, “люди-антилопи”. Ставлення до тотемних тварин буває різним. В одних народів суворо заборонено полювання на тотемну тварину і вживання її м'яса, в інших – особливий ритуал поїдання м'яса тотема.

Залишки тотемізму ми бачимо у світі фольклору. У чарівних казках тварини мають надзвичайні здібності, вони часто сильніші за людину, стають її другом, захисником. З тотемізмом пов'язані, очевидно, і перекази про “перевертнів”.

Магія. На дуже ранніх етапах історії виникають і різноманітні магичні уявлення та відповідні дії. Деякі дослідники саме в цьому вбачають специфічну і корінну відмінність первісного мислення від сучасного. Магія – дії та обряди, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на довкілля, тварин або людину. Основою магії є уявлення про загальний зв'язок всіх речей і явищ природи, про можливість впливати на ціле через його частину, на людину або тварину – через зображення, спрямовувати хід розвитку подій, заздалегідь імітуючи їх. Наприклад, практично всі племена тропічної Африки, Австралії вірять, що володіння нігтями, волоссям, частинами одягу дає владу над людиною. Тому, якщо волосся і нігті зрізують, то їх ретельно збирають і ховають. Особливо охороняється вождь, оскільки вважається, що від його самопочуття залежить доля всього племені.

Магія за своїми цілями буває багатьох видів: лікувальна (одна із складових народної медицини – замовляння, шепотіння), шкідливоносна (насилання “причини”, “зурочення”), любовна (“причарування”), промислова (забезпечення успіху полювання), аграрна (“стимулювання” сил родючості) тощо.

Одна з найпоширеніших теорій пов'язує походження мистецтва саме з магичними ритуалами, які здійснювалися над зображеннями тварин і мали забезпечити вдале полювання. Типовим є етнографічний опис, що належить досліднику Африки Лео Фробеніусу. Його експедиція зустріла групу мисливців-пігмеїв, яка складалася з трьох чоловіків і жінки. Через нестачу провізії він звернувся з проханням убити антилопу, але був здивований, коли, в принципі погодившись, пігмеї відповіли, що сьогодні без необхідних приготувань на полювання вони не підуть.

Людина-олень — так званий чаклун з печери Трьох братів (Франція)

“Надто зацікавлений дізнатися, в чому ж полягають приготування цих людей, — пише Фробеніус, — я встав задовго до сходу сонця і прокрався в куші... Вже з початком світанку чоловіки прийшли сюди, але не самі, а разом з жінкою. Вони сіли на землю, повисмикували траву на невеликій поверхні і розрівняли її руками. Потім один з чоловіків сів навприсяжки і намалював щось пальцем на піску. Протягом всього цього часу чоловіки і жінка бурмотіли якимсь заклинанням. Далі — тиша очікування. Нарешті сонце з'явилося на горизонті, і один з чоловіків з натягнутим луком наблизився до розчищеного клаптика землі і націлив на нього лук. Минуло декілька хвилин, і промені сонця торкнулися зробленого на землі малюнка. В ту ж мить з швидкістю блискавки відбулася така сцена: жінка підвела руки, мовби для того, щоб схопити сонце, вимовляючи незрозумілі звуки, чоловік спустив стрілу, жінка закричала ще голосніше; потім чоловіки з їх зброєю стрибнули в гушавину чагарника. Жінка пішла до табору. Я, почекавши, підійшов і побачив, що на вирівняному місці була намальована антилопа, в шию якої встромилася шойно вигулена стріла. Коли мисливці повернулися з антилопою, убитою в шийну вену, вони, віддавши здобич, негайно віднесли до малюнка клаптик вовни убитої антилопи і посудину, наповнену її кров'ю, а потім забрали стрілу і знищили зображення”.

Система магичних дій включає особливу обрядовість і особливі предмети – фетиші (фетиш – слово французького походження, воно означає талісман, амулет). *Фетишизм* – віра в надприродну силу матеріальних предметів. У стародавньої людини об'єктами поклоніння були камені (особливо незвичайних розмірів і форм), дерева (або цілі священні гаї). Форми поклоніння були різними: від принесення жертв до спричинення шкоди. В наші часи фетишизм є складовою частиною всіх розвинених релігій – поклоніння хресту і носіння натільного хреста в християнстві, священний камінь (метеоритного походження) в мечеті Кааба у мусульман і т.ін.

Виконавцями магичних обрядів поступово стають особливі люди – знахарі, чаклуни, шамани, тобто виникає шаманізм. Таким людям приписувалася здатність спілкуватися з надприродними силами, впливати на них за своїм бажанням, подорожувати у потойбічний світ. Як пока-

зують етнографічні спостереження, шамани бувають умілими гіпно-тизерами, ілюзіоністами, а також і співаками, поетами, розповідачами. Можна пригадати відносно недавно газетну сенсацію, пов'язану з публікацією матеріалів про “безкровні операції” філіппінських цілителів. На російській півночі, де сильно розвинений був шаманізм, знаходилося немало “свідків” того, як шамани літали, оживляли мертвих, бачили за сотні верст, створювали своїх і чужих двійників.

Анімістичні уявлення. Перші поховання належать неандертальцям. Одна з найцікавіших для науки знахідок – поховання двох хлопчиків на річці Сунгір (північ Росії) 23 тис. років тому. Одяг похованих був багато прикрашений намистинами, списи і кицькали з бивня мамонта красиво оздоблені різьбленням. Вивчаючи поховання в горах Загра (Ірак), вчені за аналізом пилку встановили, що останки покоїлися на ложі з квітів. Якщо смерть супроводжувалася ритуалом, це означає, що вона була пов'язана з низкою відповідних уявлень. Цей комплекс уявлень отримав назву – анімізм (від латинського – “душа”).

Анімізм – віра в існування душ і духів. Анімістичні образи – це, по-перше, душі живих людей; по-друге, духи померлих пращурів (тому анімізм нерозривно пов'язаний з культом предків); по-третє, уособлення сил природи (душі озер, гаїв, вітрів тощо).

Обряд поховання у давніх людей був досить складний. Померлих ховали в заглибленнях і ямах, клали на спину, чи на бік в зігнутому положенні, іноді голови огороджували кам'яними плитами. Мертвих наряджали і клали поруч з ними посуд, знаряддя праці, їжу і різні цінні предмети. Наявність поховального інвентаря пояснюється по-різному: або люди намагалися таким чином відігнати смерть від себе, запобігти помсті померлого, або хотіли забезпечити всім необхідним для життя в потойбічному світі, або давали речі в дорогу, щоб померлий добрався до світу предків і знайшов там спокій. У більшості поховань знаходять червону охру – своїм кольором вона нагадує кров – символ життя. Вичерпного пояснення цього ритуалу поки що не існує.

Етнографи зібрали великий матеріал, що характеризує первісні уявлення про душу і потойбічний світ. Адже анімізм властивий усім народам. Ці уявлення містять картини “відлітання” душі вмерлої людини з світу живих, її мандрівок в далеку країну мертвих*, а також описи життя, що чекає душу в потойбічному світі. Як писав відомий дослідник первісності Е.Тайлор, “небагато предметів будять в умах поетів-дикунів такі сміливі і живі уявлення, як думка про майбутнє життя”.

Розташування країни духів могло бути різним – під землею, на землі, на Місяці, на зірках. Але вони чітко діляться на дві великі категорії: на думку одних – життя душі в царстві мертвих буде щасливим, а на дум-

ку інших – частина душ у потойбічному світі втішається, а частина – страждає. Більшість народів вважала, що душі померлих можуть приходити з царства тіней, відвідувати живих у сні, протегувати їм у земних справах або ж, навпаки, заважати.

Можна простежити, як разом з розвитком самої людини, ускладненням її діяльності, суспільного устрою розвивалися уявлення про навколишній світ. Імовірно, що перші магічні, тотемічні, анімістичні вірування переважають протягом усього верхнього палеоліту. Наприкінці цього періоду вони переросли у певні культу. Таким був, вірогідно, культ жінки-праматері (“палеолітичні Венери”). З виникненням землеробства і скотарства у неоліті пов'язана поява землеробських культів, поклоніння Сонцю, стихіям, виникнення певної картини світу. Поступово утвердилася тривінева система світобудови: *підземний світ* – помешкання божеств, зміїв, чудовиськ, *земний світ* – світ людей, живої природи, *небесний світ* – помешкання більшості божеств і душ померлих. Три цих світи втілювали в орнаментах на неолітичній кераміці, уявлення про них залишаються й потім. Виникли стійкі міфологічні образи, що пізніше склалися в цільну міфологію.

* * *

Протягом первісної епохи внаслідок дуже тривалого біологічного розвитку самої людини, вдосконалення її матеріальної культури, розвитку видів діяльності (від мисливства і збиральництва до землеробства і скотарства), еволюції мистецтва (від перших примітивних зображень через розквіт первісного реалістичного мистецтва до складних абстрактних образів, виражених в орнаменті), ускладнення і розширення суспільства, поглиблення уявлень про навколишній світ були закладені фундаментальні основи всієї сучасної людської культури.

*Примітка видавця - В українців це – вирій.

II. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Загальні закономірності виникнення давньосхідних цивілізацій.
2. Основні досягнення культури Стародавньої Месопотамії.
3. Давньоєгипетська культура.
4. Культура Стародавньої Індії.
5. Етапи розвитку культури Стародавнього Китаю.

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИНИКНЕННЯ ДАВНЬОСХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ.

Однією із загальних закономірностей історичного процесу є нерівномірність його розвитку як у часі, так і в просторі. В історії людства на певних етапах окремі народи ставали носіями суспільного прогресу. До того ж на ранніх стадіях, коли людина ще сильно залежала від природи, дуже важливим був географічний чинник.

В кінці IV - III тисячоліття до н.е. творцями перших цивілізацій на Землі стали народи, які заселяли долини великих рік - Тигру, Євфрату, Нілу, Інду, Гангу, Янцзи і Хуанхе. Вирішальну роль у цьому відіграла наявність наносних родючих земель, які утворювалися завдяки періодичним розливам рік. В такій місцевості індивідуальна обробка землі неможлива. Разом з тим об'єднання зусиль селянських общин, накопичення спостережень за часом розливу рік, іригаційні роботи забезпечували дуже багаті врожаї. Навіть кам'яні, дерев'яні або мідні знаряддя дозволяли вести тут великообсягові земляні роботи і одержувати значний додатковий продукт. Отже, створювалися умови для майнового

Малюнок: Піраміда і Великий сфінкс. Єгипет, Гіза. XXVII ст. до н.е.

розшарування і виникнення держави. Склався особливий тип держави - східна деспотія. Її особливості зумовлені саме необхідністю створювати і підтримувати іригаційну систему: жорстка централізація влади, повне всевладдя і навіть обожнювання правителя, існування бюрократичного апарату, застосування рабської праці, але при цьому - збереження сільської общини.

Ці загальні риси мали конкретні своєрідні прояви в різних країнах Стародавнього Сходу.

2. ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ.

Історія відкриття. Месопотамією (українською - Межиріччя або Дворіччя) називають область між ріками Тигром і Євфратом. Ця територія зараз переважно належить Іраку. Стародавня Месопотамія - історична область, де згідно з сучасними уявленнями раніше від усіх на планеті складається державність.

Дуже довго ця цивілізація залишалася практично невідомою науці. Основним джерелом знань була Біблія, де є розповіді про будівництво Вавілонської вежі, про правителя Навуходоносора і полонення євреїв, про халдеїв - мешканців Вавілона, про столицю Асирії - Ніневію - "велику блудницю", про чаші гніву, яку сім ангелів вилили на приєвфратські землі. Опис цих місць зустрічається і у давньогрецького історика Геродота. Він захоплювався стінами Вавілона - такої ширини, що на них могли роз'їхатися дві бойові колісніці, прирахував до чудес світу "вісячі сади Семіраміди". Такі свідчення довго викликали сумніви, тому що було незрозуміло, куди могла зникнути велика цивілізація. У XIX ст. відбулися грандіозні археологічні відкриття в долинах Тигру і Євфрату. Були розкопані головні міста Месопотамії, розшифрована писемність, що дозволило досить детально реконструювати минуле Дворіччя.

Держави Стародавньої Месопотамії. Особливість найдавнішої політичної історії Месопотамії полягає в тому, що тут існувала не одна, а декілька держав, які по черговою домагалися переваги в регіоні. У кінці IV - на початку III тисячоліття до н.е. на півдні Дворіччя виникли міста-держави Ур, Урук, Лагаш, об'єднані істориками збірною назвою Шумер (на ім'я народу, що жив там). Дещо пізніше сформувалося і почало завоювання царство Аккад. У III тисячолітті до н.е. велика частина Месопотамії потрапляє під владу Вавілонського царства. Потім, з XVI ст. до н.е., посилюється міць Асирії (її столиця - місто Ніневія). Після нового недовгого піднесення Вавілона в VI ст. до н.е. Межиріччя було завоюване північним сусідом - Персією (Іраном).

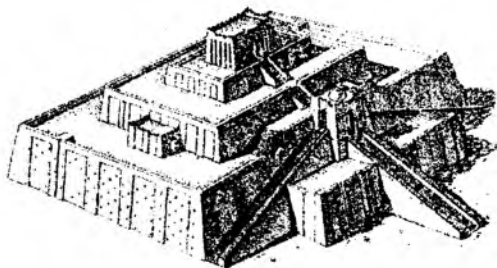
Культура цих держав мала певні відмінності, але чітко простежується

ся її спадкоємність, спільні риси. Месопотамію часто називають колицькою людської цивілізації. Багато що з того, що становить сучасну культуру і оточує нас в повсякденному житті, виникло саме там.

Будівництво й архітектура. У Месопотамії дуже рано (за останніми даними, раніше, ніж у Єгипті) починають будувати іригаційні споруди. Іригація мала планомірний, великомасштабний характер. Повені Євфрату бувають дуже сильними, але нечастими. Тому копалися величезні когловани, які заповнювалися водою під час повені - так створювався запас води на час посухи. Геродот описав судноплавний канал, проритий між Тигром і Євфратом.

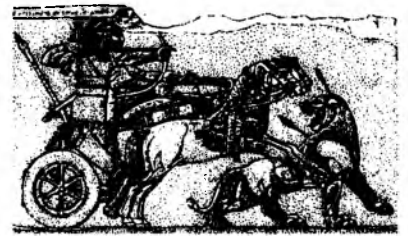
Накопичений досвід став використовуватися в будівництві. У кінці IV тисячоліття до н.е. шумери вже будують міста. В них складаються і перші державні структури. Виникає монументальна архітектура. Під час розкопок була знайдена статуя жерця, правителя шумерського міста Лагаша на ім'я Гудеа, який жив у XXI ст. до н.е. Він зображений з планом майбутнього храму в руках. Це - свідчення одночасно високої будівельної техніки і значущості, яку правителі надавали будівельним роботам. Монументальне будівництво, як і іригація, - яскравий приклад перемоги людини над несприятливими природними умовами. Справа в тому, що в Месопотамії немає готових будівельних матеріалів - каменю, дерева. Всі гігантські споруди зводилися з глиняної цегли.

Основними монументальними будовами були храми і палаци. Храми часто розміщувалися на вершині багатоступінчастої башти - зікурату. Зікурати складалися з декількох складених суцільною цегляною кладкою платформ, розміри яких зменшувалися догори. Вважалося, що такі східці сполучають землю і небо. Храм знаходився на верхньому майданчику, піднятися до нього можна було довгими сходами і похилими підйомами. Такі процесії становили частину релігійних церемоній. "Храми-гори", які створювалися працею селян-общинників і

Реконструкція зікурату бога місяця в місті Ур

«Велике левове полювання».
Фрагмент рельєфу з палацу
асірійського царя
Ашшурбанипала у Ніневії

рабів, ставали символами всемогутності держави. Слава месопотамських будівельників відбилася в біблійній розповіді про Вавилонську вежу. До речі, при розкопках давнього Вавилону був знайдений фундамент гігантського зікурату, який, ймовірно, і був її прообразом.

Величними, як і культові споруди, були палаци правителів Шумера, Аккада, Вавілонії і особливо Асірії. Вхід до царського палацу в Ніневії був прикрашений величезними статуями божеств - крилатих людинобиків і людинолевів. На стінах залів - сюжетні рельєфи, які детально зображають життя правителя. Найбільш відомі - рельєфи, присвячені полюванню - улюбленому заняттю асірійської знаті. Звірів тримали у спеціальних вольєрах - перших попередниках сучасних зоопарків, а перед полюванням випускали. Рельєфи чудово передають динаміку, азарт погоні. Особливе враження справляють драматичні сцени загибелі тварин - левиці і лева, газелей, диких коней.

Розкопки у Вавілоні дозволили уточнити, як виглядали легендарні "висячі сади" цариці Семіраміди. Це була кам'яна будівля, яка складалася із ступінчастих терас. На кожній терасі був шар землі, де і розбивали сад. Вода вгору подавалася за допомогою лопатевого водопроводу.

Постійні війни вимагали зведення оборонних споруд. Міста Межиріччя стають справжніми фортецями. Про столицю Асірії Ніневію говорили: "Та, яка своїм сьйвом відкидає ворогів". Зубці її стін, які досягали біля 20 м у висоту, прикрашала цегла, покрита блакитною глазур'ю із золотом блискучою смугою. Вавілон оточували чотири кільця стін. Головні ворота були присвячені богині Іштар. За наказом царя Навуходоносора до них побудували дорогу надзвичайної краси і абсолютної неприступності для можливого ворога. З двох боків здіймалися семиметрові стіни. Ця дорога була вимощена величезними плитами з білого вапняку. На кожній плиті вибито напис: "Я - Навуходоносор... Вавилонську вулицю вимостив...". Все, що робилося в державі, вважалося заслугою виключно її правителя.

Писемність і література. Найбільше досягнення культури Месопотамії - писемність. Раніше за всіх її створили шумери в IV тисячолітті до н.е. Спочатку з'явилося малюнкове письмо - піктографія. Поступово

окремими знаками почали позначати вже не слово, а склади і звуки, а малюнки змінили свій вигляд. Для письма використовували глину - найпоширеніший природний матеріал у Дворіччі. З ретельно очищеної глини виготовляли табличку, напис наносили паличкою або металевим стержнем. За формою клиноподібних рисок писемність отримала свою назву - клинопис. Готову табличку обпалювали у спеціальних печах.

Від шумерської писемності походять клинописні системи Аккада, Вавілонії, Асирії. Свого часу мала місце цікава ситуація: коли лінгвісти розшифрували асирійський, погім вавілонський клинопис, вони передбачили відкриття ще давнішої культури. Археологи розкопали шумерські пам'ятники значно пізніше.

Зараз уже прочитано тисячі табличок найрізноманітнішого змісту: царські накази, господарські записи, учнівські зошити, наукові трактати, релігійні гімни, художні твори. В Ніневії була зроблена виключна знахідка - перша в історії людства бібліотека. Її створили за наказом асирійського царя Ашшурбаніпала. Збереглася і табличка з суворим наказом, розісланим по всій країні, збирати або переписувати глиняні таблички. Бібліотека була блискуче організована: внизу кожної таблички - повна назва книги і номер "сторінки", ящики розміщалися на полицях відповідно до тем, у кожної полиці - номер.

У бібліотеці Ашшурбаніпала збереглася перша з відомих у світовій літературі епічна поема. Вона була створена ще шумерами і розповідає про царя міста Урук, героя Гільгамеша. Гільгамеш і його друг Енкіду здійснюють безліч подвигів. Після смерті Енкіду Гільгамеш не може примиритися з тим, що, на відміну від богів, люди не живуть вічно. Він вирушає шукати таємницю безсмертя. Пошуки приводять його до першої людини - Ут-напшті. Ут-напшті переказує Гільгамешу історію свого життя. Переклад цієї розповіді на європейські мови викликав справжню сенсацію, оскільки вона практично повністю співпадала з розповіддю про "великий потоп" у Біблії: гнів богів, споруда великого корабля, земля, покрита водою; навіть зупинка на вершині великої гори! Наприкінці своєї подорожі Гільгамеш, загубивши чарівну квітку безсмертя, розуміє: вічно живе в пам'яті нащадків той, хто здійснює добрі справи.

Образи і сюжети шумерської, вавілонської, асирійської міфології збереглися після загибелі цієї цивілізації. Наприклад, міфи про створення світу і людей з глини, про вмираючого і воскресаючого бога Тамуза. Семиденний тиждень склався в асирійців і вавілонян, які поклонялися семи головним богам. Такі приклади можна продовжувати.

Наукові знання. Завдяки розшифруванню "глиняних книг" отримано досить точні уявлення про рівень наукових знань у Межиріччі. Охо-

ронцями вищої мудрості були жерці. Особливого значення набуло спостереження за зірками. Зіркам приписувалася магічна сила. Храми на вершинах зікуратів служили своєрідними обсерваторіями. У Вавілонії була відома вся зоряна карта, яка може бути створена без телескопа. Жерці встановили зв'язок Сонця зі знаками зодіаку. На основі астрономічних спостережень було розроблено дуже точний місячний календар. Вавілонці користувалися сонячними і водяними годинниками. Вірили у вплив зірок на долю людини, великою повагою користувалася астрологія.

Розвиненими для свого часу були і математичні знання: чотири арифметичних дії, зведення в квадрат і знаходження квадратного кореня, обчислення площі геометричних фігур. Сучасний розподіл кола на 3600 і години на 60 хвилин сходять до шістичної асіро-вавілонської системи рахунку.

Мистецтво вавілонських лікарів славилося на Сході. Їх часто запрошували в інші країни. У Вавілоні було дві медичні школи, які утримувалися державним коштом. Збереглося безліч науково-медичних табличок, складених за одним зразком. Починаються вони словами: "Якщо людина хвора...", далі йде перелік симптомів хвороби, а потім рекомендації щодо лікування. Завершують запис слова: "Він видужає". Цікавий звичай описує Геродот. Коли лікарі не знали, як допомогти хворому, його виносили на ринкову площу і кожний перехожий був зобов'язаний дати раду.

В цілому можна сказати, що розумова праця вже відокремилася від фізичної, але наука носила характер таємного знання.

Закони Хаммурапі. Певним підсумком розвитку політичної думки давніх стало оформлення письмових законів у Шумері, Аккаді, інших державах Месопотамії. Як цар-законодавець увійшов у світову історію Хаммурапі, який підпорядкував владі Вавілону все Дворіччя (XVIII ст. до н.е.). У Парижі, в Луврі зберігається "Стела Хаммурапі". У її верхній частині - зображення самого царя, який одержує від Бога символи влади, а в нижній - вибиті клинописом закони. Велике місце серед них займає боргове право - позики, відсотки на борги, застава. Грошовою одиницею тоді був талант (слово, яке, змінивши значення, увійшло до сучасних мов). Регулюються сімейні стосунки: взяття шлюбу, покарання за невірність, майнові права чоловіків, укладання, розлучення. Обумовлено, що раб - повна власність хазяїна. Судили жерці, вони могли викликати свідків, які приносили клятву. Покарання передбачалися суворі, існував смертний вирок (відсікання голови, закопування живцем у землю, саджання на кіл). Лікар за невдале лікування карався таким чином: "Якщо лікар, роблячи кому-небудь

надріз бронзовим ножом, заподіє смерть цій людині або, знімаючи катаракту бронзовим ножом, пошкодить око цієї людини, то йому повинні відсікти руку". Військо було регулярним, за службу отримували гроші і наділ землі. Вищу владу за всіма законами втілював цар.

Збільшення території держави призводило до ускладнення структури управління. В Асирії, знову ж уперше, виник чіткий розподіл на місцеві адміністративні одиниці - сатрапії. Потім його запозичила Персія.

Наведена характеристика не вичерпує перелік досягнень у галузі науки і мистецтва, які вперше з'явилися у народів Межіріччя, але вона дає уявлення про той високий рівень, якого досягла тут культура.

3. ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКА КУЛЬТУРА.

Історія вивчення. На відміну від Месопотамії, культура Стародавнього Єгипту ніколи не забувалася людством. Якщо міста Дворіччя опинилися під землею, то давньоєгипетські храми і піраміди, складені з гігантських кам'яних блоків, продовжують височіти і зараз. Як написав арабський мандрівник: "Все на світі боїться часу, але час боїться єгипетських пірамід". Збереглися численні написи на стінах храмів, пам'ятних обелісках, статуях, в жаркому сухому кліматі не загинув навіть папірус (назва цього єгипетського матеріалу для письма походить від назви тростини, яка служила для нього сировиною). Проте уявлення про єгипетську історію довгий час залишалися вельми схематичними. Вченим ніяк не вдавалося прочитати єгипетську писемність - ієрогліфи. Її секрет, який ретельно оберігався кастами жерців і писарів, було втрачено ще в старовину. Давньогрецькі вчені намагалися пояснити значення ієрогліфів, вважаючи їх малюнковим письмом. Подібні спроби залишалися марними аж до XIX ст. Під час єгипетського походу Наполеона було знайдено і вивезено в Європу так званий "Розеттський камінь" (місце знахідки - містечко Розетта). На цьому камені однаковий текст вибито трічі: давніми ієрогліфічними письменами, потім їх більш пізнім, спрощеним варіантом і добре відомою давньогрецькою мовою. Цей напис став основою для розшифрування.

Честь відкриття секрету ієрогліфів належить французькому вченому Франсуа Шампольону. Він відмовився від припущення, що кожний ієрогліф означає ціле слово. Після багаторічних досліджень Шампольон встановив, що існують ієрогліфи декількох видів: одні позначають слова, а інші - букви або склади. Бувають випадки, коли один знак читається по-різному. У староегипетській писемності немає голосних, немає постійного напрямку письма. Здається, вже цих подробиць вистачить, щоб зрозуміти, яке складне наукове завдання вирішив Шампольон. Він по праву вважається основоположником науки єгиптології.

Виникнення єгипетської держави і періодизація історії Стародавнього Єгипту. Заселення території Єгипту відбулося в ранньому неоліті. У X-VI тисячоліттях до н.е. на широких просторах Північної Африки кочували розрізнені племена, які займалися полюванням, збиральництвом і рибальством. У зв'язку зі зміною клімату, яка призвела до висихання саван, племена стали освоювати долину Нілу. Створення складної іригаційної системи дозволило їм перейти до високопродуктивного землеробства і тваринництва. З численних племінних союзів - номів - виникло два політичних об'єднання - Верхній і Нижній Єгипет. Вони об'єдналися на початку III тисячоліття до н.е., після багатьох воєн. Столицею єдиної держави став Мемфіс, пізніше центр перемістився у Фіви.

У давнину єгиптяни вели літочислення за правлячими династіями фараонів. З приходом нової династії відлік років починався заново. У IV ст. до н.е. єгипетський жрець-історик Манефон розподілив історію Єгипту на Стародавнє, Середнє і Нове царства. Цей розподіл лежить в основі сучасної періодизації: Раннє царство (рубіж IV-III тисячоліття до н.е.); Стародавнє царство існувало протягом III тисячоліття до н.е.; Середнє - з кінця III до середини II тисячоліття до н.е., Нове - з середини до кінця II тисячоліття до н.е. Виділяють ще пізній період в I тисячолітті до н.е. (точніше - до IV ст. до н.е., коли Єгипет підкоряють війська Олександра Македонського). Таким чином, давньоєгипетська цивілізація існувала практично три тисячоліття, зберігаючи цілісність своєї оригінальної, складної і надзвичайно багатой культури.

Релігійні уявлення. Ключем до розуміння всієї культури Стародавнього Єгипту є система релігійних уявлень, відображена в міфології. Основними джерелами, за якими вивчають міфологічні уявлення, є різноманітні релігійні тексти, гімни і молитви богам, записи похоронних обрядів.

Багато богів шанувалися єгиптянами у вигляді тварин. Священний бик Апіс сприймався як уособлення продуктивної сили природи і родючості. Цілий культ склався навколо жука - скарабея. Йому поклонялися в храмах сонячних божеств, зображали штовхаючим перед собою сонячний диск. Під час муміфікації кам'яне зображення скарабея клали на місце серця. Це - найдавніші, пов'язані ще з тотемізмом вірування.

Поступово уявлення про зовнішній вигляд богів змінювалися. Божества стали зображатися, як правило, у вигляді людей з головами тварин, рідше - у вигляді тварин з головами людей. Наприклад, богиня Хатхор зображалася з коров'ячою головою, бог Амон - з рогами барана, бог Гор - з головою сокола. Сфінкс - божество, яке охороняє кордон пустелі, стереже Єгипет від Сету - бога смерті і гарячого спеле-

ляючого вітру - у вигляді лева з чоловічою головою. Певні звірі і птахи стали вважатися душами богів і жили при храмах. Щоб бути визнаним втіленням божества, тварина повинна була мати особливий колір, форму шлям, рогів. Після смерті священних тварин муміфікували, ховали за певним обрядом. Археологи знайшли цілі кладовища биків, кішок, крокодилів.

Вищим культом був культ сонячного божества. Єгипет називали "країною Сонця", фараонів - "синами Сонця". У часи Давнього царства головним божеством був бог Сонця - Ра. Захід і схід Сонця різні міфи пояснювали неоднаково. У одних небо уявлялося у вигляді корови з тілом, покритим зірками, а іноді - в образі жінки-богині, яка, зігнувшись, пальцями рук і ніг торкається землі. У такому випадку зникнення і появу Сонця пов'язували з проковтуванням світила і новим його народженням. За іншими уявленнями, Ра вдень пливе по небу в човні до західних гір. Там він пересідає в нічний човен, допливає до східних гір, звідки, витримавши битву зі своїм ворогом-зімем, знову з'являється на небі.

Кожне місто мало свого бога-покровителя. У Фівах особливо шанували бога Амона. Коли за часів Середнього царства Фіви стали столицею країни, культ Амона об'єднався з головним державним культом Сонця, склався образ єдиного бога - Амона-Ра.

В епоху Нового царства був недовгий період, коли фараон Аменхотеп IV скасував усі колишні культу і ввів єдинобожжя (монотеїзм) - поклоніння всемогутньому сонячному диску - богу Атону. Своє ім'я, яке означало "Амон задоволений", він змінив на Ехнатон ("Корисний для Атона"). Фараон зробив столицею спеціально побудоване місто Ахет-Атон. Після смерті Ехнатона жерці, проти яких і була, власне, спрямована реформа, швидко відновили шанування Амона-Ра, повернули свою владу і зробили все можливе, щоб ім'я Ехнатона було назавжди забуто. Тільки завдяки тому, що археологи знайшли столицю проклятого фараона-реформатора, його історія стала відома науці.

Дуже важливим був загальноєгипетський культ бога вмираючої і воскресаючої природи Осіріса. Міф розповідає про те, як Осіріс, коли царював, навчив людей обробляти землю і саджати сади. Але його убив брат, злий Сет, бажаючи правити сам. Сестра (і одночасно дружина) Осіріса богиня Ісіда знаходить і оплакує його тіло. Син Осіріса та Ісіди - Гор - вступає в боротьбу з Сетом. Завдяки допомозі Ісіди на суді богів Гора визнають єдиним спадкоємцем. Після перемоги Гор воскрешає батька. Однак Осіріс не бажає залишатися на землі і стає царем потойбічного світу. Цей культ був тісно пов'язаний із землеробством: сівба вважалася похороном зерна-Осіріса, поява перших сходів - його

відродженням. Гора ж порівнювали з сонячним світлом, яке дає життя (сокіл був одночасно символом і Гора, і сонця).

Дуже важливою рисою давньоєгипетської релігії було обожнювання царської влади. Померлий фараон прирівнювався до Осіріса, який знаходить вічне життя. Правлячого фараона вважали живим богом, Гором у плоті, сином Ра. Такі уявлення мали реальну основу: влада фараона була абсолютною, йому підкорявся величезний бюрократичний апарат, йому належали всі землі в державі, золоті рудники і копальні срібла, в його особисте розпорядження надходили податки. Вірили, що влада фараона поширюється навіть на сили природи. Існував обряд, коли фараон кидав до Нілу папірус, в якому наказував річці розлитися.

Простим людям заборонялося вимовляти вголос не тільки ім'я фараона, але навіть його царський титул. Фараон - це алегорія, яка збереглася в Біблії (в перекладі - великий будинок, тобто - той, який живе у великому будинку). У написах ім'я фараона захищалося - обводилося особливою рамкою - картушем (до речі, цей звичай допоміг у свій час розшифрувати ієрогліфи). Фараон Нового царства Тутмос III довгі роки не міг зайняти престол, оскільки в країні правила цариця Хатшенсут, яка захопила владу шляхом змови. Коли після її смерті Тутмос став фараоном, він віддав наказ знищити всі написи і статуї на її честь. Леся Українка, що була в Єгипті і вивчала його культуру, використала описані уявлення як художній образ в одному з своїх віршів:

Я, цар царів, я, сонця син могутній,
собі оцю гробницю збудував,
щоб славили народи незчисленні,
щоб тямилі на всі віки потомки
Імення..." Далі в крузі збитий напис.

Дуже складними були уявлення єгиптян про смерть і потойбічний світ. Смерть та існування після неї вважали безпосереднім продовженням земного життя. Розумілося це настільки буквально, що існувало спеціальне заклинання

Полювання у нільських заростях.
Фреска у гробниці в Фівах.

ня, яке в замогильному світі відвертало смерть від людини, вже померлої на землі. До мертвих звертали з письмовими проханнями, вони могли взяти участь у судовій справі, лікуванні хворого. Щоб забезпечити вічне існування, треба було дотримуватися безлічі спеціальних обрядів.

Єгиптяни вірили, що людина має декілька душ. Душа на ім'я Ба у вигляді птаха з людською головою в момент смерті покидає тіло. Для того щоб померлий ожив і знайшов безсмертя, Ба повинна повернутися до тіла. Звідси пішов звичай муміфікації. Ще одна душа - Ка - примарний двійник людини, який мешкав у гробниці. Ка також повинна була мати можливість відшукати свою земну оболонку, для цього в гробниці клали скульптурні зображення померлого. Взагалі для подальшого щасливого існування у померлого повинно було бути все, що він мав за життя. Людських жертвоприношень у єгипетському обряді поховання не було. У гробниці клали численні зображення родичів, слуг, рабів. Заупокійний культ пронизував і світогляд, і побут, і мистецтво єгиптян.

Мистецтво. Роль мистецтва у Стародавньому Єгипті була абсолютно іншою, ніж у сучасній культурі. На відміну від скороминущого земного життя, мистецтво було носієм буття вічного, головним засобом забезпечення безсмертя. Тому праця художників вважалася священною дією. Вони займали високе соціальне становище, часто були жерцями. Написи прославляють їх: "я спорудив...", "я виконав роботи прекрасні...". На відміну від Месопотамії, в історії збереглися імена єгипетських майстрів. Першу піраміду побудував Імхотеп. Він був і архітектором, і математиком, і лікарем. Слава про його мудрість дісталася давніх греків, які ототожнювали Імхотепа з богом цілительства Асклепієм. Разом з тим, свобода індивідуальної творчості була обмеженою, художник насамперед був охоронцем священних традицій. Три тисячоліття мистецтво Єгипту зберігало єдність художнього стилю.

У Єгипті вже на початку III тисячоліття до н.е. складається монументальна архітектура. Причому майже не збереглося громадських будівель, проте безліч - поховальних споруд і храмів.

Першою поховальною спорудою, для якої камінь став основним будівельним матеріалом, була ступінчаста піраміда фараона Джосера (Стародавнє царство), зведена під керівництвом Імхотепа. Під пірамідою вирубана скельна гробниця неймовірно складного планування (11 паралельних коридорів з усілякими приміщеннями). Вражає вміння каменотесів орієнтуватися в глибині скелі.

Згодом почали будувати геометрично правильні піраміди, які у Стародавньому царстві були основною формою царських поховань. Поблизу сучасного Каїра, в Гізі, розмішені найбільші з них - піраміди Хе-

опса, Хефрена і Мікеріна. Піраміда Хеопса досі залишається найбільшою з кам'яних споруд світу. Піраміди оточені храмами. У заупокійний комплекс Хефрена, крім піраміди і храму, входить гігантська фігура Сфінкса (хоч існує припущення, що Сфінкс побудований задовго до появи перших пірамід). Деякі фахівці вважають, що часом на споруді пірамід працювала майже половина працездатного населення Єгипту (це було можливим тому, що на зрошуваних нільських землях вдавалося отримувати врожаї, в яких додатковий продукт складав до 80%).

З виникненням економічних і політичних труднощів піраміди "зменшилися" за розмірами, а потім змінилися на скельні гробниці і гробниці в "Долині мертвих". Більшість з них була пограбована ще у старовину, тому в 1920-1922 рр. великою подією в єгиптології стало відкриття археологом Говардом Картером незайманої гробниці фараона Нового царства Тутанхамона.

У часи Нового царства були споруджені найзнаменитіші храмові комплекси - храми Амона-Ра в Карнакі і Луксорі, недалеко від Фів. Від Луксора до Карнака веде пряма двокілометрова дорога - алея сфінксів. Ансамбль храмів дуже складний, будувалися вони протягом століть. Найхарактерніша деталь - безліч величезних колон (в одному із залів Карнака їх 144). Стовбур деяких можуть обхопити тільки п'ять чоловік. Колони стилізовано зображують нільські рослини і дерева, їх капітелі виконані у вигляді закритих або розпушених квіток лотоса, листя пальми (капітель - верхня, прикрашена частина колони).

Ще одна справжня перлина давньоєгипетської архітектури - скельний храм фараона Рамзеса II в Абу-Сімбеле. Біля входу в храм чотири двадцятиметрових фігури зображують самого фараона і головних богів. Храм всередині не має штучного освітлення. Він орієнтований таким чином, що один раз на рік - в день приходу Рамзеса II на престол - сонячне проміння досягає головного святилища, освітлює обличчя статуй Рамзеса і Амона, а також вибитий на стіні текст мирної угоди з хеттами, перемогу над якими здобув фараон. Вже в наш час, коли будували дамбу на Нілі, храм в Абу-Сімбеле потрапив у зону повного

Голова Нефертіті. Амарна.

запопнення. Техніка ХХ ст. дозволила перенести величезну споруду (права, частинами) на безпечне місце.

Як і архітектура, образотворче мистецтво втілює ідею постійності, вічності. Воно підкорялося суворим канонам (у перекладі з грецької слово канон означає правило). Чітко визначені були типи статуй: стоячі - фігура напружено випрямлена, ліва нога робить крок уперед, руки опущені і притиснуті до тіла; сидячі - руки покладені на коліна або одна рука зігнута в лікті, спина випрямлена, погляд спрямований в далечинь. Протягом Стародавнього, Середнього і Нового царств численні статуї божеств, фараонів, жерців повторювали ці пози.

Особливий канон існував для зображення фігур на площині - рельєфів, фресок, малюнків на папірусі. Голова і ноги зображалися в профіль, а торс і очі - в анфас. Вся фігура окреслювалася однією лінією. Розміри зображень передавали ієрархію: чим значнішим вважався об'єкт, тим більшим він зображався. Найбільший - фараон (рівний богам), потім - члени його родини, найменші - раби. Темі композицій були різними - придворне життя, релігійні церемонії, побутові сцени. Часто зображали тварин, причому реалістично. Колірна гама фресок і розфарбованих рельєфів - поєднання жовтих і коричневих тонів із зеленими і блакитними. Ці кольори відповідали землі, рослинам, отже життю і небу.

Згідно з віруваннями одна з душ померлого - Ка - повинна була "поселитися" в його зображенні. Щоб Ка "впізнала" свою матеріальну оболонку, стали виготовляти посмертні гіпсові маски. Так зародилося портретне мистецтво Єгипту. Один з найзнаменитіших жіночих скульптурних образів у всьому світовому мистецтві - портрет Нефертіті, дружини фараона-реформатора Ехнатона. При розкопках Ахет-Атона була знайдена майстерня скульптора Тутмеса, а в ній - портрети членів царської родини. Зображення цариці Нефертіті у високому головному уборі звичайно відтворюють у профіль, при цьому не видно, що робота над зображенням другого ока не закінчена. Одні дослідники пояснюють цю обставину раптово перерваною роботою (в майстерні всюди - сліди погрому), інші - наміром художника, який не захотів, щоб його твір замурували в гробницю (в іншому місці вмістище Ка не могло знаходитися).

Наукові знання. В процесі спостережень за природою, господарської діяльності, політичного життя накопичувався досвід. Господарювання в долині Нілу взагалі неможливе без певних наукових знань, тому вони перетворювалися на своєрідний важіль політичної влади. Виникнувши з практичних потреб, наукові знання утаємничувалися й охоронялися жрецькою кастою. Розвиток астрономії диктувався потребою

обчислювати періоди розливу Нілу. Було помічено, що розлив співпадав з появою на світанку, після довгої перерви, яскравої зірки Сіріус. Завдяки цьому, власне, ставав можливим ритуал, коли фараон "командував" розливом.

Єгипетські жерці розробили надзвичайно точний для свого часу сонячний календар. Спочатку діяв календар, який складався з 360 днів. Коли жерці уточнили тривалість року, було вигадано міф про те, що боги подарували народу Єгипту декілька днів, які були оголошені святковими. У пізньому періоді навіть виник проект введення високошних років, але він не здійснився. Саме в Єгипті розділили добу на 24 години.

Розробляється десятирична система рахунку. Єгиптяни оперували простими дробами з чисельником 1, уміли обчислювати довжину кола і площу круга. Звичай муміфікації сприяв розвитку анатомічних знань (для порівняння - в Месопотамії препарування трупів було заборонене державою). Існували лікарі різних спеціальностей - окулісти, дантисти, хірурги.

При храмах діяли закриті учбові заклади - "будинки життя". Школи писарів (а ці посади, як правило, передавалися спадкоємцю) створювалися при дворі фараона, при храмах і великих державних установах. Основні предмети - читання, письмо і лічба. Навчання грамоті полягало в заучуванні ієрогліфів, читанні текстів і письмових вправах. Тексти для письма (як правило, для переписування) добиралися з таким розрахунком, щоб їх зміст був повчальним, сприяв усвідомленню майбутнім писарем своєї місії. Одне з найвідоміших повчань свідчить: "Зверни ж серце твоє до книг... немає нічого вищого за книгу".

Після походів Олександра Македонського замкнена єгипетська культурна традиція перервалася, але порівняно з іншими цивілізаціями Стародавнього Сходу через греків культурні досягнення Єгипту мали найбільший вплив на зовнішній світ.

4. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ.

Географічні умови та періодизація історії. Одним з перших осередків людської цивілізації, нарівні з Єгиптом і Месопотамією, була і Стародавня Індія. Півострів Індостан - це своєрідний субконтинент, відокремлений від іншої Азії ланцюгом гір і гірських хребтів, він омивається водами Індійського океану, Аравійського моря і Бенгальської затоки. Незважаючи на ці природні перешкоди, вже в старовину він був одним з найзаселеніших регіонів планети.

Центрами цивілізацій ставали басейни рік (Інд, Ганг і особливо річки Інду - П'ятиріччя, або Пенджаб), де місцеві мешканці раніше поча-

ли займатися землеробством. Саме в Індії вперше стали вирощувати бавовну, рис, пукрову тростину (саме слово "цукор" походить від санскритського "сахарі" - тростинний цукор), були приручені зебу (горбатий бик), слони.

В історії і культурі Стародавньої Індії можна виділити декілька періодів. Появу перших великих держав, створених, як вважають, дравидськими племенами, відносять до III тисячоліття до н.е. Їм на зміну приходять "арійська цивілізація", пов'язана з появою на північному заході Індії, а потім і на більшій частині півострова індоєвропейських племен, що називали себе "аріями" ("благородні", "з хорошої сім'ї"). У цей час (приблизно XV-VI ст. до н.е.) виникає спочатку декілька окремих держав, а з VI ст. до н.е. починає посилюватися одна з них - Магадха, що знаходилася в долині Гангу. Один з її царів - Чандрагупта, засновник династії Маур'їв, у IV ст. до н.е. вперше в історії Індії об'єднав її в єдину державу - імперію Маур'їв (IV - II ст. до н.е.). Наступний період починається з підкорення північної частини Індії кушанами, вихідцями з Середньої Азії, - панування Кушанської династії (I - III ст. до н.е.). Нового загальноіндійського об'єднання вдалося досягнути династії Гуптів у IV - VI ст. н.е.

Харапська цивілізація. До середини XIX ст. світ нічого не знав про найдавнішу цивілізацію в долині Інду, вважаючи, що культуру в Індію принесли арії. Однак випадкове відкриття англійського генерала Каннінгема в районі села Хараппа (штат Пенджаб), який знайшов цікаві печатки з абсолютно невідомими до того написами, примусила переглянути цю точку зору і почати з 20-х років XX ст. планомірні розкопки.

Були знайдені великі міста - Хараппа, Мохенджо-Даро, Калібанган та ін. Вони будувалися за схожими проектами і склалися з "цитаделі" ("верхнього" міста) і "нижнього" міста з житловими спорудами. Будівлі зводилися з обпаленої цегли, зв'язуючим матеріалом був мулкий або гіпсовий розчин. Вулиці перетиналися суворо перпендикулярно, на перехрестях кути будівель закруглялися, щоб не перешкоджати рухові. Будинки не мали прикрас і вікон, що виходять на вулицю. Жителі цих давніх міст були дуже консервативними. Розташування вулиць не змінялося століттями, а нові будинки зводилися на місці старих. У всіх містах була система каналізації, причому здійснювалося як водопостачання, так і відведення стічних вод. Нічого подібного в інших державах того часу ще не зустрічалося. Існували також громадські купальні, які служили для ритуального обмивання.

Ремісники навчилися добре обробляти метали - мідь, олово, бронзу, золото, срібло, але при цьому абсолютно не знали заліза. Про існування торгівлі свідчать знахідки гирь і вимірювальної лінійки.

Археологи знаходять багато статуєток з глини, м'яких порід каме-

ню. Особливу увагу фахівців привернула бронзова статуєтка оголеної танцівниці і скульптурне зображення чоловіка з бородою, який умовно іменується "жерцем".

Дуже своєрідними є печатки-амулету із зображеннями людей, богів і тварин і, найголовніше, із зразками писемності. Вона не була алфавітною і складалася з малюнків (пиктограм). Рядки розташовувалися горизонтально і включали до 8 знаків. Писали справа наліво. Розшифрування цих написів поки ще не завершено. З малюнків на печатках можна робити висновки і про певний зв'язок релігії жителів Хараппи з пізнішими релігійними віруваннями Індії (наприклад, зображення богів у позі йоги).

Релігійні вчення. Літературна традиція. В середині II тисячоліття до н.е. культура Хараппи занепадає з остаточно не з'ясованих причин. Одна з них - проникнення в Індію з півночі арійських племен, які були знайомі з залізом і досить швидко перейшли до осідлого землеробського способу життя.

Характерним явищем для суспільного устрою давніх арійців були варни - своєрідні стани, які почали складатися у них ще до переселення на Індостан. На кінець II тисячоліття до н.е. остаточно склалася доктрина про 4 варни, кожна з яких була створена з тієї чи іншої частини тіла першолюдини Пуруші (або в наступній традиції Праджapati, втілення бога Брахми): брахмани (жерці) - з вуст; кшатрії (знать, воїни) - з плечей; вайш'ї (землероби, ремісники, торговці) - зі стегон; шудри (низи суспільства - слуги, бідняки, переселенці) - зі ступенів ніг.

Арійські закони забороняли шлюби поза варнами, не допускали їх змішування і не дозволяли навіть доторкатися до людей, які стоять поза варнами, - прибиральників сміття, могильників, катів. Вони так і називалися - "недоторкані".

Навіть в сучасній Індії джерелом мудрості вважаються "Веди" - збірники священних гімнів на честь арійських богів. Відомі 4 таких збірники. Найдавніший з них - "Рігведа" - належить до III, а частково і до кінця VI тисячоліття до н.е. і складається з 10 книг і 1028 гімнів. Пізніше були складені "Самаведа" та "Яджурведа", які включають співи і жертівні формули. Остання - "Атхарваведа" - містить магичні формули. До ведичної літератури належать також різні коментарі до Веди, написані пізніше.

Ведична література дає нам уявлення про релігію давніх аріїв. Вони вважали, що Всесвіт складається з трьох світів: неба, повітря і землі. І боги, відповідно, ділилися на 3 групи. На початку I тисячоліття до н.е. на основі ведизму і вірувань доарійського населення виникає брахманізм. Згідно з ним лише брахмани могли виконувати релігійні обряди і вчити

людей релігії. На зміну старим ведичним богам - Варуні, Індрі, Сур'ї - приходять нові: Брахма вважається творцем світу, Вішну - його охоронцем, а Шива - руйнівником.

Одночасно виникає вчення про міграцію душ (сансара - "блукання", "переродження"), про "дхарму" - закон, моральний порядок, і про "карму" - діяння людини, що визначають її становище. Сюди ж примикає й уявлення про "мокшу" - стан "ненароджуваності і невмирання". Всі ці релігійно-філософські переконання знайдуть потім своє відображення в буддизмі та індуїзмі.

Брахманізм склав легенди про подвиги героїв Крішни і Рами, які покладено в основу епічних поем - "Махабхарати" і "Рамаяни". Перша з них ("Велика війна нащадків Бхарати") була складена мудрецем і співаком В'ясою і містить 18 книг, які включають в себе 107 тисяч двовіршів. Це у 8 разів більше, ніж обсяг "Іліади" і "Одісеї". Сюжетом епосу є боротьба за владу нащадків легендарного Бхарати - Пандавів і Каурів. Але "Махабхарата" - не тільки літературний твір, вона є також закономірним трактатом і священною книгою. Особливо це стосується шостої її частини, названої "Бхагавадгіта" ("Пісня (гімн) бога"), яка являє собою повчання Крішни.

"Рамаяна" ("Сказання про Раму") за розмірами поступається "Махабхараті", але відрізняється більшою гармонією й образністю. В основі сюжету лежить історія життя Рами - ідеального сина та ідеального правителя, його любов до Сіти, її викрадення царем ракшасів (демонів), перемога Рами і його воцаріння у рідному місті. Обидві поеми стали національним надбанням індійського народу, невичерпним джерелом сюжетів і образів для літератури і мистецтва.

Починаючи з VI ст. до н.е. в побуті поширюються нові твори брахманістів - Сутри і Шастри - своєрідні трактати з різних галузей знань. З'являються збірники законів, найбільш відомий з яких - "Закони Ману". Виникають перші філософські школи: санх'я, йога, ньая, вайшешика, міманса та веданта, найбільш войовничою з яких була остання. У V - IV ст. до н.е. брахман Ланіні створює літературну мову - санскрит ("очищений", на відміну від "пракритів" - розмовних мов), який став мовою міжіндійського спілкування.

VI ст. до н.е. пов'язане в історії Індії з появою нових вірувань - джайнізму і буддизму. Термін "джайнізм" походить від слова "джайна" - переможець (мається на увазі переможець над кругообігом перероджень). Його фундатор Махавіра жив у VI ст. до н.е. В основі вчення - шлях звільнення від сансари через дотримання "трьох скарбів" джайнізму: "правильного знання", "правильного бачення" і "правильної по-

ведінки". Махавіра заповів своїм послідовникам аскетизм і ахімсу (неспричинення шкоди всім живим істотам як умова порятунку душі).

Виникнення буддизму - однієї з сучасних світових релігій - пов'язують з ім'ям Сіддхартхи Гаутами (563-483 рр. до н.е.), який у 28 років покинув дім батька-раджи і 7 років перебував у мандрах, поки на нього не зійшло Просвітлення і він не став Буддою ("Просвітленим"). Будда відкрив чотири "благородні істини" про те, що життя є страждання, причиною яких є людські бажання, пристрасті, прагнення життя і що вихід з цього - угамування всіх пристрастей. Головна мета людини - досягнення "нірвани", стану, коли людина назавжди виключається з процесу перевтілень.* Таким чином, порятунок був можливий для кожної людини незалежно від її походження через самовдосконалення і без будь-яких посередників (наприклад, брахманів). Найвищою піднесення буддизм досягає за Ашоки - третього імператора з династії Маур'їв (268-232 рр. до н.е.). Він скликав буддійський собор, де були затверджені канонічні основи буддизму. Завдяки його зусиллям буддизм вийшов за кордони Індії.

З часу підкорення Північної Індії Кушанською імперією (I ст. н.е.) відбуваються серйозні зміни в індійському суспільстві. На основі системи варн починає складатися кастова система. Касты (в Індії - джати) - замкнені групи населення зі своїми звичаями і законами. Члени "джати" жили в одній місцевості, займалися однорідною діяльністю, мали свою адміністрацію, систему взаємодопомоги, загальну касу. Спілкування між членами різних каст обмежувалося.

У Кушанську епоху оформлюється новий напрям буддизму - махаяна, де Будда стає богом, а також з'являється культ бодхисаттв - святих, які досягли рівня Будди, але тимчасово відмовилися увійти в нірвану з співчуття до людства. Буддизм у цей час підкоряє Китай та Індокитай, трохи пізніше досягає Кореї. Починаючи з IV ст. н.е. поширюється релігійна освіта. У V ст. цар Кармагупта з династії Гуптів відкрив найвідоміший буддійський університет - монастир Наланда у Північному Біхарі. Пізніше з'явилися університети в Таксилі та Аджанті.

У боротьбі з буддизмом починає формуватися новий тип брахманізму - індуїзм. Основу вчення склала "Бхагавадгіта". Виходячи з того, що кожне божество - це втілення верховного бога (як Рама або Крішна були втіленням бога Вішну), індуїзм дозволяв будь-які кульги і вірування, виявляючи при цьому ще більшу терпимість, ніж буддизм. Головні боги індуїзму - Шива, Вішну і богиня Шакті - були також втіленнями

* Примітка видавця - і зливається з духовною "божественною" першоосновою світу.

Лева капітель стамбхі. Стамбхі - колони, закінчені фігурою у вигляді тварини, які ставили за наказом Ашоки у місцях, пов'язаних з історією буддизму

вищого божества - Брахми, який сидить на троні у вічній медитації на вершині Гімалаїв.

Таким чином у ході стародавньої історії Індії оформилися основні релігійні вчення: на основі ведичної традиції - брахманізм, який трансформувався в індуїзм; джайнізм; буддизм.

Мистецтво. Всі ці релігії впливали не тільки на літературну традицію, але й на архітектуру та образотворче мистецтво.

Спочатку арійські племена використовували для будівництва майже виключно дерево. Кам'яні палаци замість дерев'яних споруд стали зводитися за царювання Ашоки з династії Маур'їв. Відомий його палац в Пагаліпутрі - столиці Магадхи. Повсюдно ставилися стамбхи - кам'яні стовпи з буддійською символікою або зображенням тварин і висіченими на них написами (наприклад, Лева капітель з Сарнатха, зведена на місці першої проповіді Будди, яка стала гербом сучасної Індії). У цей же час з'являються і перші ступи - культові споруди напівсферичної форми, що зберігають реліквії, пов'язані з Буддою. За переказом, Ашока звів 84000 ступ.

Прекрасні архітектурні пам'ятники дійшли до наших днів з часів Кушанської імперії. Це передусім чайт'ї - печерні храми, наприклад, печерні комплекси в Карлі і Еллорі. Унікальний храм в Кайласі поєднав образи і мотиви з індуїзму, джайнізму і буддизму. Найвідоміший скельний храмовий комплекс знаходиться в Аджанті. Її печерні храми зберегли багатобарвні фрески. Реалістичні і в той же час стилізовані розписи покривають все: і стіни, і стелю, і колони.

До Кушанської епохи Будда зображався тільки у вигляді символів, тепер з'являються його зображення у вигляді людини. Його часто оточують бодхисаттви, як, наприклад, на стелі з Катри (II ст. н.е.).

Найпоширенішим напрямом у мистецтві цього часу стає гандхарське (на ім'я місцевості Гандхара на північному заході Індії). Воно поєднало в собі традиції середньоазійської, іранської, індійської та елліністичної культури. Прикладами можуть служити статуї Будди з Хоті-Мардану і з Тахт-і-Бахі. Зображення в гуптському мистецтві ста-

ють більш вишуканими і чуттєвими. Будда зі знаменитої статуї з Сарнатха IV ст. трактується як ідеальна людина, яка досягла нірвани.

Взагалі імператори з династії Гуптів протегували художній творчості. На основі стародавнього виду театрального мистецтва - пантоміми - виникає драматургія. При дворі Чандрагупти II (380-415 рр.) жили кращі поети того часу. Найбільш відомий з них Калідаса (353-420 рр.). До нас дійшли три його драми, найбільш довершеною з яких є "Шакунтала". Існував і народний театр, що поєднував музику і пластику танцю. Індійці дуже полюбили різні ігри. Одна з них - чатуранга (шатрандж) - дійшла і до нас у вигляді сучасних шахів.

Досягають високого рівня наукові знання. Однією із загадок для сучасних вчених залишається нержавіюча залізна колона в Делі. Математики вже знали квадратні і кубічні корені. Астрономи встановили, що Земля обертається навколо своєї осі і що Місяць переймає своє світло у Сонця. За часів середньовіччя ці знання, як і індійські цифри, запозичили араби.

Стародавня Індія збагатила світову культуру, вона вплинула на сусідні країни, особливо на Південно-Східну Азію. Буддизм став світовою релігією.

5. ЕТАПИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ.

Періодизація. З більшою підставою, ніж про будь-яку культуру, можна говорити про культурну єдність, своєрідність і замкненість культури, яка сформувалася в Стародавньому Китаї і майже без змін проіснувала аж до XVII ст. н.е. Основні періоди (епокси) в історії Стародавнього Китаю традиційно носять назви династій і царств:

Шан (або Ін) - XVI - XI ст. до н.е.

Чжоу і Чжанго - XI - III ст. до н.е.

Цінь - 221 - 207 рр. до н.с.

Хань - 206 - 220 рр. до н.е.

Період Шан (Інь). Найдавніші племена на території Китаю селилися, як і в інших давньосхідних цивілізаціях, у долинах великих рік, головною з яких була Хуанхе. Одне з цих племен, яке себе називало Шан (сусіди дали йому ім'я Ін), змогло ближче до середини II тисячоліття до н.е. створити першу державу. Саме в цей період починають закладатися основи давньокитайської культури. Було винайдено шовкопрядіння, бронзоліварну справу, ієрогліфічну писемність, зародилися основи містобудування.

Правителі держави - вани (князі) - одночасно вважалися верховни-

ми жерцями. При їх дворі працювали вчені, які вели літописи, спостерігали небесні явища, добре знали історичні події минулого. Велика увага приділялася астрономії. Була встановлена тривалість місяця з 29,5 дня і сонячного року з 366 днів. У календарі були чітко визначені сезони року. Місяць поділявся на декади - повний складався з 30 днів, неповний - з 29.

Іньська писемність з'являється в досить розвиненому вигляді, що дає можливість відносити її виникнення до більш раннього періоду. Найдавнішими є гадальні написи XIV - XI ст. до н.е. Існувало понад 3,5 тис. ієрогліфів, 2,5 тис. з яких збереглися і до наших днів. Для письма використовували гладку поверхню панцирів черепах і кісток тварин, а також довгі тонкі дерев'яні або бамбукові планки, які з'єднувалися потім шнурком або ремнем.

Найдавніші твори китайського мистецтва датуються III тисячоліттям до н.е. Вони представлені в основному керамікою, виготовленою на гончарному крузі. В епоху Інь поширюються бронзові предмети. Найчастіше зустрічається бронзовий посуд для жертвоприношення з рельєфною поверхнею і зображеннями тварин.

Значну роль у житті шанського суспільства відігравала релігія. У всіх явищах природи давні китайці бачили волю духів і богів. Вони порівнювали з божествами грім, вітер, дощ тощо. Існував також культ предків. Верховним божеством вважали Небо, яке уявляли у вигляді кола, землю зображали у вигляді квадрата, в центрі якого поміщали свою батьківщину. Тому свою країну вони і назвали Піднебесною або Середнім царством.

Період Чжоу і Чжанго. У XI ст. до н.е. державу Шан завоювали племена Чжоу. Недовгий розквіт змінився роздробленістю і міжусобними війнами - епохою Чжанго - "Ворогуючих царств" (V - III ст. до н.е.).

Безперервні війни сприяють нагромадженню військового досвіду. Фундатором військової теорії вважається Сунь Цзи. Його "Трактат про військове мистецтво" став каноном військової науки свого часу і досі вважається класикою військово-стратегічної думки.

В епоху Чжоу продовжився бурхливий розвиток астрономії. З'явилися нові прилади для визначення координат небесних світил - армілярні сфери. За 600 років до н.е. було введено сонячно-місячний календар. На 350 р. до н.е. вченим стало відомо, що тривалість сонячного року - 365,25 доби, а місячного - 295 діб. Знаки 12 тварин служили для позначення "земних гілок" циклу в 600 років. У IV ст. до н.е. вченим Ші Шенем було складено перший у світовій історії зоряний каталог, що вклю-

чав 800 світил. Починаючи з 240 р. до н.е. точно відмічалася кожна поява комети, відомої зараз під назвою Галей.

Значними були досягнення давньокитайських медиків. Частина їх методів лікування не втратила своєї актуальності за наших часів: голкотерапія, пульсова діагностика, припікання тощо.

У періоди Чжоу і Чжанго формується китайська філософія. Виникають матеріалістичні переконання, в основі яких лежали уявлення про п'ять першоелементів ("стихий") природи: води, вогню, металу, дерева, землі. Одночасно відбувається становлення головних принципів вчення про протилежні і взаємопов'язані сили Інь і Ян, дія яких розглядалася як причина руху і мінливості в природі. Це знаходить своє втілення в стародавньому літературному пам'ятнику Китаю - "Книзі перемін" (XII - VI ст. до н.е.).

У VI - V ст. до н.е. зароджуються даосизм і конфуціанство. Засновником даосизму вважається мудрець Лао-цзи. У центрі його вчення - поняття Дао ("Шлях"), якому підлеглий весь світ і яке є основою та джерелом всього сущого. Весь Всесвіт має своє Дао і перебуває у постійному русі, в постійній зміні, підкоряючись природній необхідності. Певедінка людини також повинна керуватися природними законами, вона не повинна втручатися у природний плин життя, інакше це призведе до хаосу. Засуджуючи багатство, розкіш, знатність, виступаючи проти жорстокості і свавілля, насильства і воєн, Лао-цзи, проте, проповідував відмову від боротьби, висував теорію "недіяння", ненасильницького споглядання.

Конфуціанство виникло як етико-політичне вчення і надалі набуло значного поширення. Основоположник вчення Кун Фу-цзи (551 - 479 рр. до н.е.) вважав вічним встановлений Небом порядок, закликав шанувати традиції в сім'ї і державі, ставлячи понад усе виховання людини. Він розробив цілу систему правил і норм самовдосконалення. Покірність молодших старшим і народу володарям вводилася у вічний і непорушний закон. Будь-які докорінні зміни засуджувалися. Конфуціанське вчення здобуло популярність серед родової знаті, яка не бажала змін у суспільстві. Проте імператори династії Цинь досить жорстоко боролися проти нього, і тільки у Шаньській імперії конфуціанство стало офіційною державною ідеологією (і було такою до початку XX ст.!).

До літератури чжоуського періоду належать названа вище "Книга перемін", а також "Книга пісень" - пам'ятник найдавнішої народної поезії, до якої входить 305 поетичних творів, і "Книга історії" - збірник офіційних документів та описів історичних подій. Всі вони визначили подальший розвиток літератури і поезії.

Це стосується і творчості Цюй Юаня (340 - 278 рр. до н.е.). Він похо-

див зі знатного аристократичного роду, але конфліктував з придворними сановниками, що і відбилося на його поезії. Багато його творів мають сатиричний характер. Цюй вважається основоположником літературної поезії і по праву називається першим видатним поетом Китаю.

У період Чжоу значно розширюється коло ремесел, з'являється безліч предметів декоративно-прикладного мистецтва, створених висококваліфікованими майстрами: бронзові дзеркала, вироби з нефриту, лакові вироби тощо. Виробництво лаку, до речі, в той час було відоме тільки в Китаї.*

Музичне мистецтво спочатку виконувало ритуальні функції. В чжоуський період пісні і танці відокремлюються, удосконалюються техніка музичної гри і музичні інструменти. Китайці казали: "Слова можуть обманювати, люди можуть прикидатися, тільки музика не здає на це".

Період Цінь. У недовгий період правління династії Цінь припинилися міжусобні війни, Китай об'єднався. Імператор Цінь Ші-Хуанді розпочав грандіозне будівництво: були прокладені нові дороги, прориті канали, столиця імперії Сяньян обнесена могутніми мурами. Але головне будівництво розгорнулося на півночі, де Китай постійно діймали кочові племена. Щоб обмежити їх проникнення на територію Ціньської імперії, почалося зведення знаменитої Великої Китайської стіни. Роботи велися протягом 10 років безперервно - і вдень, і вночі. В цілому на спорудженні стіни працювало близько 2 млн. людей. Загальна довжина її становила майже 4 тис. км, кожні 60-100 метрів над стіною здимаються вежі. Висота стіни досягала 10 метрів, а ширина була така, що по ній вільно могли проїхати 5-6 вершників.

З розмахом будувалася і гробниця Цінь Ші-Хуанді. Вона оточена двома рядами високих стін, які створюють в плані квадрат (символ землі). На відстані півтора кілометра від гробниці прориті одинадцять підземних тунелів, де розташовувалося "військо", виліплене з глини. Кожний воїн був виконаний у натуральну величину і наділений індивідуальними рисами.

Династія Хань. Новий розквіт культури і мистецтва Китаю починається з утвердженням династії Хань. Масштабні гідротехнічні роботи, будівництво палаців, храмів, гробниць вимагали значних математичних знань. У I ст. н.е. було створено трактат "Математика в десяти розділах", який узагальнив знання в цій галузі за декілька віків. Тут уперше зустрічаються від'ємні числа і даються правила операцій над ними.

* Примітка видавця - В цей же час у Китаї ведеться розробка родовищ руд заліза, міді, олова. Тут вперше починають видобуток соляних розчинів за допомогою свердловин, які бурять на глибину до 900 м.

Новий крок уперед робить астрономія. У 27 р. до н.е. було зроблено перший запис про спостереження сонячних плям. Найвидатніший астроном старовини Чжан Хен (78 - 139 рр. н.е.) зумів нарахувати 2,5 тис. зірок, розташованих в 124 сузір'ях. Він створив перший у світі небесний глобус, що відтворював рух небесних тіл, винайшов перший сейсмограф.

Тоді ж з'явився компас, що мав вигляд ложки, яка лежить на металевій пластині і вказує ручкою на північ. Набули поширення зубчасте колесо і водяний млин.

Китайці цього періоду були чудовими будівельниками і архітекторами. Зведення будівель на 2-3 і більше поверхів з багатоярусним дахом, критим кольоровою черепицею, було звичайною справою. Подібний тип будівель увійшов в архітектурну традицію і зберігся в Китаї на довгий час.

Ханське образотворче мистецтво різко відрізнялося від символічного мистецтва минулих періодів. Для нього характерне більш реалістичне трактування сюжету й образів. Винятковий інтерес являють скульптурні рельєфи з Шаньдуна і Сичуані, знайдені в могильних склепах. Тут, крім релігійних і міфологічних сюжетів, зображені побутові сцени.

Триває прогрес писемності. Замість загостреної палички, яка служила для письма лаком на бамбукових і дерев'яних планках, почали використовувати волосяний пензель. На рубежі нашої ери в Китаї була винайдена туш, а потім стали користуватися графітом. Нарешті, в I ст. н.е. китайці винайшли папір. Традиція приписує честь його винаходу евнуху імператорського палацу Цай Луню. З III ст. н.е. папір набув великого поширення, остаточно витісняючи бамбукові планки і шовк. До Європи він потрапить лише у середньовіччі.

Імператори протегували літературі і мистецтву. При імператорському дворі була створена багата бібліотека, організована Музична палата, де збиралися і оброблялися народні мелодії та пісні. Діяльність Музичної палати заклала основи нової традиції ліричної поезії.

Сима Цянь (145 - 86 рр. до н.е.) вважається батьком китайської історичної науки і одночасно класиком китайської прози. Його "Історичні записки" складаються з 130 розділів і викладають історію Китаю з найдавніших часів. Досить ска-

Керамічні фігури воїнів з гробниці імператора Цінь Ші-Хуанді (засновника династії Цінь)

зати, що всі подальші китайські історичні праці будувалися за їх зразком, у тому числі і праця іншого ханьського історика - Бань Гу. Його твір "Історія Старшої династії Хань" охоплює 230 років, починаючи від першого ханьського імператора.

Картина культурного життя Ханьської імперії буде не повною, якщо не сказати про проникнення до Китаю буддизму. Він вніс новий струмінь у розвиток китайської філософії і сильно вплинув на китайську культуру. З'явилися буддійські монастирі, скельні ансамблі. Але буддизм набирає тут нової форми - чань-буддизму (пізніше в Японії він став називатися дзен-буддизмом). Однак особливого розвитку все це набуває вже в рамках середньовіччя.

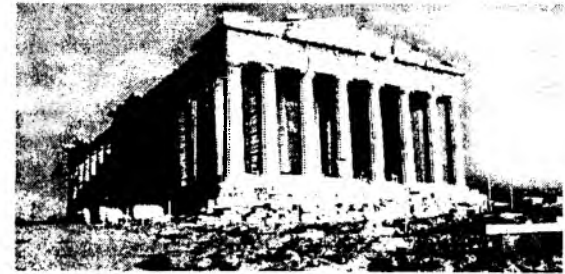
Таким чином, культуру Китаю відрізняло не тільки різноманіття, але й велика життєстійкість. Вона змогла увібрати і перетворити всі зовнішні культурні впливи. Китайська писемність стала основою для писемності Кореї, Японії, В'єтнаму. Шовк, компас, папір, туш, порох вперше були винайдені в Китаї і є надбанням всього людства.*

* * *

Загальна характеристика найдавніших на Землі цивілізацій Сходу - Месопотамії, Єгипту, Індії і Китаю - показує, що вони мали як спільні риси, так і значну своєрідність. До спільних рис можна віднести надзвичайну роль держави (насамперед в особі верховного правителя) в усіх сферах життя, відокремлення розумової праці від фізичної, накопичення чималих наукових знань - поки без виділення науки в самостійну сферу, провідне місце монументальної архітектури в мистецтві, а в ній - схильність до гігантських форм. Відмінності культури Стародавньої Месопотамії в тому, що тут основні елементи цивілізації (міста, писемність, держава) виникають раніше. У Єгипті ж внаслідок більшої захищеності країни, а звідси - більшої стабільності і тривалості існування її культури - всі ці елементи набувають повнішого і закінченого вигляду. До особливостей давньоіндійської культури можна віднести значний розвиток та складність релігійно-філософської думки, етико-політичних та естетичних вчень. У Китаї давня культурна традиція, не перериваючись, була продовжена в середні віки.

*Примітка видавця - Але слід зазначити, що досягнення китайської культури стали відомими на Заході значно пізніше.

III. КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО СВІТУ

1. Значення античної культури для світової цивілізації.
2. Культура Стародавньої Греції.
3. Культура Стародавнього Риму.

1. Значення античної культури для світової цивілізації.

У розумінні сучасної науки античність - це історія і культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму - від виникнення перших давньогрецьких держав (кінець III-II тисячоліття до н.е.) і до падіння Західної Римської імперії та завоювання Риму варварськими племенами (V ст. н.е.). Відповідно існують поняття античної філософії, античного мистецтва, античної літератури. Буквальний переклад слова "античний" з латинської - "стародавній". В Європі в епоху Відродження увійшло в моду колекціонування предметів старовини, їх стали називати "антиками". Пізніше у Франції виникло вже власне поняття "античність" для позначення всіх ранніх форм мистецтва. В міру поглиблення досліджень зміст терміна звужився.

Рівень розвитку і ступінь впливу на подальшу історію надають культурі Стародавньої Греції і Стародавнього Риму виключного характеру. В античному світі досягли розквіту всі, без винятку, сфери культури - освіта, наука, література, мистецтво. Творчість античних авторів і в науці, і в мистецтві мала гуманістичний характер, в її центрі була людина, її фізичне й духовне життя. Шедеври, створені античними письменниками, скульпторами і драматургами, стали в подальшому сприйматися як класичні, як неперевершені і гідні наслідування зразки. Давньогрецька і латинська мови є базою сучасної наукової термінології.

Малюнок: Парфенон. Афінівський Акрополь. Греція. V ст. до н.е.

Становище вільних людей в античних державах принципово відрізнялося від інших давніх суспільств. Виникає демократія, громадяни користуються політичними правами, беруть участь в управлінні державою. Хоч не можна забувати і про те, що античне суспільство було рабовласницьким. Раби відігравали істотну роль в економіці давньогрецьких держав, робили свій внесок в їх розквіт, на певному етапі римської історії навіть стали основною продуктивною силою.

2. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ.

Кріто-мікенська (егейська) культура. Ранній етап історії Стародавньої Греції носить назву кріто-мікенський або егейський. У кінці III-II тисячоліття до н.е. перші держави виникають в басейні Егейського моря - на острові Крит і півострові Пелопонес (місто Мікени). Це були держави ранньомонархічного типу з розвинутим бюрократичним апаратом, сильними общинами. Вони схожі на давньосхідні деспотії.

Мікени відкрив Г. Шліман після своїх сенсаційних розкопок в Малій Азії, де він відшукав легендарну Трою. Поштовхом для початку досліджень англійського археолога А.Еванса на Криті послужили сюжети багатьох грецьких міфів: про великого майстра Дедала, який побудував для критського царя палац-лабіринт, про героя Тесея, який переміг мешканця лабіринту Мінотавра і знайшов шлях за допомогою "нитки Аріадни".

У кінці III - на початку II тисячоліття до н.е. наймогутнішим було Критське царство, яке займало виключне географічне положення і володіло сильним флотом. Критські майстри обробляли бронзу, але не знали заліза, виготовляли гарний керамічний посуд, прикрашаючи його кольоровими зображеннями рослин, тварин, людей. Особливо відомим є парадний посуд з "морськими" сюжетами.

Вражає царський палац у Кноссі. План цієї багатопверхової споруди справді нагадує лабіринт. Багато приміщень, сполучених складною системою переходів, коридорів, сходів, не мали зовнішніх вікон і освітлювалися через спеціальні світлові шахти. У палаці діяла система вентиляції і водопостачання. Стіни прикрашали чудові фрески, найзнаменитіша з яких - "Парижанка". Так А.Еванс назвав зображення молодої гарно вбраної жінки з темним волоссям. Палац був центром не тільки політичного, але й релігійного життя. Існує гіпотеза, що будова палацу якимось пов'язана з уявленнями про потойбічний світ. Багато знахідок вказують на те, що в релігійних уявленнях центральним був культ бика. Дах палацу прикрашали монументальні стилізовані зображення рогів, у вигляді голови бика виготовляли ритуальний посуд, на

Ритуальний бій з биком. Фреска з Кноського палацу

одній з фресок зображена гра акробатів з биком. Кносс був зруйнований, і Крит втратив своє панівне становище в середині II тисячоліття до н.е. внаслідок невідомої катастрофи - чи то землетрусу (що супроводжувався виверженнями вулкана), чи то зовнішнього нападу, чи то внутрішніх усобиць.

Після цього центром ранньої грецької цивілізації стало місто Мікени, де жили греки-ахейці. Його оточували могутні оборонні мури з величезних, грубих кам'яних блоків. Головні ворота - Левові - прикрашала трикутна стела з рельєфним зображенням двох левиць. Г. Шліман знайшов також "золоту усипальницю" мікенських царів - розташовані по колу підземні споруди з купольним перекриттям. У кінці II тисячоліття до н.е. Мікени очолили війну греків проти міста Трої в Малій Азії. Приблизно в XII ст. до н.е. греки-ахейці були витіснені племенами греків-дорійців, які переселилися з півночі Балканського півострова. Останні стояли на нижчому рівні розвитку. Вторгнення первісних племен дорійців спричинило занепад міст і політичного життя, втрату ранньогрецької писемності.

Основні періоди історії Стародавньої Греції. Історія Стародавньої Греції після дорійського вторгнення, образно кажучи, починається заново. Знову відбувається розклад первісних відносин і формування державності. Цей період свого роду "глухих часів", що тривав приблизно з XI по IX ст. до н.е., називають гомерівським, оскільки він відомий насамперед з поем Гомера "Іліада" та "Одіссея".

Наступний великий період - полісний (VIII - IV ст. до н.е.): державність сформувалася у вигляді полісів - міст-держав переважно з республіканським ладом. Крім того, розгорнулася грецька колонізація в Середземномор'ї і Північному Причорномор'ї, де греки заснували численні міста-колонії (на території сучасної України - Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Феодосія, ін.). Треба враховувати, що назва "Стародавня Греція" (у греків - Еллада) означає не єдину державу, а незалежні поліси, які мали спільну мову, релігію, культурні традиції, політичні і торговельні зв'язки. Проявом такої спільності були, наприклад, Олімпійські ігри.

В межах полісного періоду виділяють архаїчний етап, коли відбувається поступове складання основних форм давньогрецької культури, і класичний етап - час найвищого піднесення - V-IV ст. до н.е. Найвпливовішим політичним і культурним центром після перемоги в греко-персидських війнах були Афіни. Своєї максимальної могутності і культурного розквіту вони досягли, коли на чолі держави стояв ви-датний політичний діяч, демократ Перікл.

Новий етап в історії країн Східного Середземномор'я - етап еллінізму - починається з походів Олександра Македонського (IV ст. до н.е.) і закінчується завоюванням елліністичних держав Римом (у I ст. до н.е. останнім був захоплений Єгипет). Македонія, яка завоювала Грецію, повністю сприйняла її культуру, і після походів Олександра Македонського давньогрецька культура поширилася у підкорених східних країнах. У свою чергу, ці народи були носіями власної багатой традиції і самі впливали на античну культуру.

Протягом усіх періодів давньогрецької історії зберігалися спільні риси і спадкоємність розвитку культури. Тому можна дати загальну характеристику основних сфер давньогрецької культури.

Міфологія. Поєднувальну, формотворчу роль для розвитку культури відіграла міфологія. Вона почала складатися ще в кріто-мікенський період. Прадавніми були божества, які втілювали сили природи. Від союзу Геї - землі і Урану - неба з'явилися титани, старшим був Океан, молодшим - Крон. Діти Крона - боги на чолі з Зевсом - в жорсткій боротьбі з титанами здобули перемогу і розподілили владу над світом. Громовержець Зевс став царем богів і людей, Посейдон - морів, джерел і вод, Аїд - похмурого підземного царства.

Гора Олімп вважалася оселею дванадцяти верховних богів на чолі з Зевсом. Гера - дружина Зевса - була покровителькою шлюбу і сім'ї, одна сестра Зевса - Деметра - богинею родючості, інша - Гестія - покровителькою вогнища. Улюблена дочка Зевса Афіна шанувалася як богиня військової мудрості і мудрості взагалі, вона протегувала знанням і ремеслам. Згідно з міфом Афіна з'явилася з голови Зевса в повному бойовому обладунку - в шоломі і панцирі. Богом війни був син Зевса і Гери Арес. Гермес - спочатку бог скотарства і пастухів, пізніше шанувався як вісник олімпійських богів, заступник мандрівників, кушів, бог торгівлі, винахідник міри і пастушої флейти. Артеміда спочатку була богинею родючості і покровителькою тварин і полювання, богинею Місяця, пізніше вона стала покровителькою жіночої цнотливості і охоронницею породіль. Аполлон - брат Артеміди, божество сонячного світла, освіти, медицини, мистецтва, яке втілюється його супутницями - дев'ятьма музами. Ще одна дочка Зевса - Афродіта, яка народилася з

піни морської біля острова Кіпр, богиня кохання і краси. Чоловіком Афродіти був бог-коваль Гефест. Діоніс - найвеселіший з богів, покровитель виноградарів і виноробів, йому присвячувалися бучні свята в кінці сільськогосподарського року. Крім олімпійських, існувала безліч інших (переважно - місцевих, локальних) богів, які мали свої функції.

Боги в уявленні греків виглядали як люди, мали людські бажання, думки, почуття, навіть людські вади і недоліки. Вони суворо карали тих, хто намагався наблизитися до них за красою, розумом і могутністю. Особливе місце займає міф про титана Прометея - захисника людей від свавілля богів. Прометей викрав з Олімпу вогонь і передав його людям, за що Зевс прикував його до скелі і прирік на вічні муки.

Крім міфів про богів, існували легенди про героїв, найулюбленішим з яких був Геракл, що здійснив дванадцять великих подвигів. Міфи і легенди про богів та героїв склалися в цикли.

Паралельно з міфологією розвивалася культова практика - жертвоприношення і молитви, які проходили в храмах. Кожне місто мало бога-покровителя. Афіна вважалася покровителькою Афін. Олімпія була центром поклоніння Зевсу, якому і присвячувалися тут спортивні змагання. Місце головного святилища Аполлона - Дельфи, де знаходилися відмічений особливим каменем центр ("пуп") Землі і знаменитий оракул (оракул - місце в святилищі, де отримували відповідь божества на поставлене питання, або це пророцтво божества).

Людяні, гармонійні образи грецької міфології стали ґрунтом для розвитку мистецтва. Міфологія давніх греків справила вирішальний вплив на формування давньоримської міфології і релігії, в епоху Відродження вона була активно включена в європейський культурний процес. Досі до неї не слабшає і науковий, і пізнавальний, і естетичний інтерес.

Наука. В давньогрецькій міфології відчувається прагнення дати всеосяжну картину світу, знайти пояснення всьому суцільному. На іншому світоглядному рівні ці пошуки продовжили вчені Стародавньої Еллади. Саме в античній культурі наука вперше в людській історії виділяється в самостійну сферу, і можна говорити не просто про накопичення наукових знань (що перебували в руках жерців), а про розвиток професійної науки.

Особливе значення має антична філософія. У Стародавній Греції зароджується філософія як наукова теорія, розвивається система понять, ставляться і отримують своє оригінальне розв'язання основні філософські проблеми. Однією з найважливіших рис давньогрецької філософії є космологізм - розробка питань про походження Всесвіту, про природу людини.

Першим грецьким філософом, астрономом і математиком традиція вважає Фалеса Мілетського. Його ім'я починає список "семи мудреців", йому приписують багато відомих висловів: "Пізнай самого себе", "Найбільший за все простір, тому що він все в собі містить", "Сильніша за все необхідність, бо вона має над всім владу", "Наймудрішим є час, бо він все відкриває". Першоосновою всього сущого Фалес вважав воду - "розумну і божественну". Фалес стоїть біля джерел деміфологізації світу: Зевса він вважав світовим розумом, богів - діючими в світі силами. Фалес став засновником стихійно-матеріалістичної школи філософії.

До матеріалістичної традиції належить атомістична концепція будови світу Демокріта (від "атомос" - неподільний). В становленні діалектики важливу роль відіграв Геракліт, у постановці і глибокій розробці соціально-етичних проблем - Сократ. Його учень Платон став основоположником філософської школи об'єктивного ідеалізму, одним з найвпливовіших філософів усіх часів. Арістотель - найзнаменитіший з енциклопедичних розумів в історії людства, в своєму вченні спробував з'єднати сильні сторони поглядів Демокріта і Платона. Його вчення суттєвим чином вплинуло на філософські напрями середньовіччя і Нового часу.

Відмітною рисою філософських творів елліністичного часу є посилення уваги до окремої людини і її проблем. Філософія Епікура своє завдання бачила у звільненні людини від страху перед смертю і долею, він заперечував втручання богів у життя природи і людини, доводив матеріальність душі. Життєвим ідеалом філософської школи стоїцизму були незворушність і спокій, які повинна зберігати людина на протигагу мінливому світу. Основними чеснотами стоїки вважали розуміння (тобто знання того, що є добро і зло), мужність і справедливність. Особливої популярності стоїцизм набуває у Стародавньому Римі.

Історична наука Стародавньої Греції передусім асоціюється з ім'ям Геродота. Він багато подорожував: відвідав Малу Азію, Єгипет, Фінікію, різні міста балканської Греції, узбережжя Чорного моря. Головна праця Геродота - "Історія", присвячена найважливішій політичній події грецької історії - греко-персидським війнам. Незважаючи на те, що "Історія" не завжди відрізняється цілісністю і науковістю, факти, які наводяться в ній, переважно достовірні. Праця Геродота має велике значення для вивчення минулого народів, які жили на території сучасної України. Саме Геродоту належить перший в античній літературі систематичний опис життя і побуту скіфів.

Досить рано почали узагальнюватися медичні знання. Верховним

покровителем медицини, богом-цішителем вважався один з олімпійських богів - Аполлон. Богом власне медицини став Асклепій, причому багато вчених зараз вважають, що у цього міфологічного персонажа був історичний прообраз, реальний майстерний лікар. У Греції склалися декілька наукових медичних шкіл, найзнаменитіші - Кнідська (місто Кнід) і Косська (острів Кос). Представником останньої був Гіппократ, який жив у класичну епоху. Його ідеї про причини хвороб, про чотири темпераменти, про роль прогнозу при лікуванні, про морально-етичні вимоги до лікаря справили винятковий вплив на подальший розвиток медицини. Клятва Гіппократа і сьогодні є моральним кодексом лікарів усього світу.

Епохою успішного розвитку науки був еллінізм. Для цього етапу характерна поява нових наукових центрів, особливо в еліністичних державах на Сході. Найбільшим науковим центром елліністичного світу була Александрія Єгипетська з її Мусейоном ("Дім Муз") і бібліотекою, яка нараховувала більше півмільйона книг. Сюди приїжджали працювати видатні вчені, поети, художники з усього Середземномор'я.

Синтезом накопичених на той час математичних знань можна вважати працю "Елементи" (або "Начала") Евкліда, який жив в Александрії. Викладені тут постулати й аксіоми, дедуктивний метод доказів служили протягом століть основою геометрії. З ім'ям Архімеда із міста Сіракузи пов'язане відкриття одного з основних законів гідростатики, початок лічби нескінченно великих і малих величин, ряд важливих технічних винаходів. Помітно просунулося вивчення людини. Герофіл Халкедонський виявив нерви і встановив їх зв'язок з мозком, він же висловив припущення, що з мозком пов'язані розумові здібності людини. Ерасістрат вивчав анатомію серця. Це дуже неповний перелік успіхів давньогрецької науки.

Освіта З розвитком античної духовної культури поступово виробляється ідеал людини, який передбачає гармонію, поєднання фізичної і духовної краси. З цим ідеалом співвідносилася вся система виховання й освіти, унікальна для свого часу. Саме поліси Еллади вперше в історії поставили завдання давати освіту дітям усього вільного населення (мова йшла насамперед про хлопчиків). Причому увага зверталася як на придбання наукових знань, так і на фізичний розвиток, на засвоєння морального кодексу вільного громадянина. Існували приватні і державні навчальні заклади. На структурі освіти позначалися політичні відмінності між полісами. В Афінах - місті з демократичним республіканським ладом - сформувалася така система навчання (Після домашнього виховання хлопчики з семи років вчилися в початковій школі) яка називалася дидаксалейон (від грецького - "дидактикос" - повчальний). Тут вивчали грамоту, літературу починаючи з Гомера, музику, арифметику,

малювання. Більш поглиблене вивчення цих предметів з доповненням основ астрономії і філософії продовжувалося в граматичних школах (у віці від 12 до 15 років). Навчання фізичній культурі велося одночасно у спеціальному комплексі - палестрі. Всі ці типи навчальних закладів в Афінах належали приватним особам. Юнаки 16-18 років завершували загальну освіту в гімнасії. Тут були такі предмети: риторика, етика, логіка, географія, а також гімнастика (Про гімнасію дбала держава) для них зводилися монументальні будівлі. Багаті люди вважали за честь зайняти виборну посаду керівника гімнасії, незважаючи на те, що вона вимагала великих особистих витрат. Гімнасії були центрами наукового життя поліса. В Афінах прославилася Академія, де бесіди зі своїми учнями вів Платон і Лікей, заснований Арістотелем (Після гімнасії можна було стати ефебом - учнем вищого навчального закладу) який в полісну епоху був військовим, а в елліністичну докорінно змінився і став цивільним. Своєрідною формою вищої освіти можна вважати гуртки, що створювалися навколо великих вчених.

У Спарті контроль держави над розвитком особистості був досить жорстким. За переказами, у найдавніші часи новонароджених оглядали члени герусії (міської ради старійшин) і відбирали тільки здорових дітей. Кволик і хворобливих скидали в провалля Тайгетського хребта. Існувала система державного щільного навчання, обов'язкова для кожного спартіата від 8 до 20 років. Вчилися в школах, на відміну від Афін, і хлопчики, і дівчатка.

Література. З міфологією, її сюжетами й образами пов'язаний дуже ранній початок давньогрецької літературної традиції. Розвиток окремих сфер культури не завжди відбувається рівномірно. Так, у Стародавній Греції вершини поетичної творчості були досягнуті набагато раніше, ніж склалися класична наука, освіта і мистецтво.

Приблизно у VIII ст. до н.е. Гомер склав свої великі епічні поеми "Іліаду" й "Одіссею". Більшість вчених вважає, що Гомер жив у Малій Азії і був рапсодом - так називали поетів, які виступали з декламацією своїх віршів. Важко сказати, коли ці поеми були записані. Існує точка зору, що перші записи з'явилися ще за життя Гомера. На думку інших, це сталося пізніше - у VI ст. до н.е. Обидві версії співвідносяться з історією грецької писемності. Алфавіт (фонетичне письмо) був запозичений греками у фінікійців саме у VIII ст. до н.е. Греки тоді навіть писали, як фінікійці: справа наліво і без голосних. В VI ст. до н.е. грецьке письмо набуло вже звичного для нас вигляду.

Поеми пов'язані з народним героїчним епосом, присвяченим Троянській війні, в якому переплелися і реальні історичні події (військовий похід греків-ахейців на Трою, яку вони називали Іліон), і фантастичні

сюжети ("яблуко розбрату" як причина війни, участь богів у конфлікті, "троянський кінь"). Проте Гомер не переказує міфи, а створює художні образи, малює внутрішній світ героїв, зіткнення харак-терів. "Іліада" присвячена одному епізоду останнього, десятого, року війни - гніву наймогутнішого і найхоробрішого з грецьких воїнів Ахілла, який образився на ватажка греків, мікенського царя Агамемнона. Ахілл відмовляється брати участь у битві, троянці прориваються до кораблів, гине кращий друг Ахілла - Патрокл. Ахілл змінює рішення, вступає у двобій з головним захисником Трої - сином царя Пріама Гектором - і вбиває його. Приголомшує сцена зустрічі Ахілла з Пріамом, коли цар, цілуючи руки переможця, просить віддати йому тіло сина для поховання з усіма почестями.

"Одіссея" - інша за композицією і сюжетом. Вона розповідає про довгий, повний неймовірних казкових пригод шлях додому одного з головних учасників війни - царя острова Ітака, хитромудрого Одіссея.

Точну й образну оцінку значення "Іліади" та "Одіссеї" дав середньовічний візантійський письменник: "Подібно до того, як, за висловом Гомера, всі ріки і потоки беруть свій початок з Океану, так джерелом будь-якого мистецтва слова є Гомер". Греки не просто любили гомерівські поеми, а схилилися перед ними. Їх знали напам'ять, багато разів переписували. Вони стали основою виховання й освіти.

Продовжив епічну традицію Гомера Гесіод. У поемі "Теогонія" він виклав міфологічні уявлення про походження богів і будову світу. У "Трудах і днях" уперше ввів в епічну поему особисті оцінки, опис обставин власного життя. Надалі в Греції набрала розвитку лірична поезія. Нам відомі імена поетеси Сапфо (сапфічна строфа - особливий віршований розмір), Анакреонта (анакреонтика - лірика, що оспівує радість життя і мирські насолоди), однак вірші цих та інших давньогрецьких авторів збереглися лише фрагментарно. Як самостійний жанр літературної творчості склалася драматургія.

Театр. Походження театру пов'язане зі святами на честь бога виноградарства Діоніса. Учасники ритуальних процесій зображали почет Діоніса, одягали козячі шкури, співали і танцювали (слово "трагедія" в перекладі з грецької - "пісня козлів"). Про історичне коріння театру свідчить обов'язкова участь у давньогрецьких трагедіях хору, з яким спочатку вів діалоги один актор, пізніше кількість акторів збільшилася до трьох. Поєднання з літературною традицією в класичну епоху перетворило театр з релігійних, народних вистав на самостійний вид мистецтва.

Театральні вистави стали невід'ємною складовою державних свят - Діонісії і Ліней. Для них будували грандіозні кам'яні театри, розраховані на тисячі глядачів (збереглися театр Діоніса в Афінах, амфітеатр в

Епідаврі). Керівники міста знаходили хорега (людину, яка забезпечувала фінансування), за жеребом визначали порядок показу комедій, трагедій. Бідні люди отримували гроші на вхідний квиток. Акторами були тільки чоловіки, вони грали в особливих масках. Постановником був сам поет. Після закінчення вистав, які тривали декілька днів з ранку до вечора, спеціальні судді визначали кращих, вручали призи.

Найуспішнішими драматургами є трагіки Есхіл, Софокл і Евріпід. На превеликий жаль, більшість драматичних творів втрачено. Повністю збереглося лише сім п'єс Есхіла (написав 90 п'єс, 13 разів перемагав у драматургічних змаганнях), сім - Софокла (написано 123 трагедії, з них перемогли - 24), трохи більше - 17 - Евріпіда (108 п'єс, 4 перемоги).

Есхіл в історичній п'єсі "Перси" прославляє перемогу греків у війні з загарбниками, в якій, до речі, сам брав участь. Інші п'єси написані за міфологічними сюжетами. Автори досить вільно інтерпретували їх, виражали власні погляди. Есхіл у трагедії "Прометей прикутий" захоплюється мужністю і волелюбністю титана.

Софокл привніс психологічне мотивування вчинків героїв. Наприклад, в "Антігоні" головна героїня приносить себе у жертву, але виконує етичний обов'язок: всупереч забороні царя ховає загиблого брата. Саме в цій трагедії звучить хор зі знаменитим рефреном: "Багато в світі сил великих, але сильнішого за людину немає в природі нічого".

Евріпід, молодший з трьох великих драматургів, жив уже в епоху кризи, громадянських воєн, зовнішньої небезпеки, яка наростала з боку Македонії. Все це і дістало відображення в його творчості ("Медея", "Іполіт"). Арістотель називав Евріпіда "найтрагічнішим з поетів".

Майстром комедії заслужено вважається Арістофан ("Хмари", "Оси", "Жаби"). Драматичні твори давніх греків досі залишаються в репертуарі багатьох театрів, вони неодноразово екранізувалися.

Важливе місце в житті еллінів займала музика. Існували спеціальні колегії (об'єднання) співаків, музикантів, танцюристів. Музика була одноголосною, хор співав в унісон. Поширеними музичними інструментами були ліра та флейта.

Архітектура. В давньогрецьких полісах розвивається система регулярного планування міст, з прямокут-

Статуетка, яка зображає трагічного актора.
Вбрання античного актора

ною мережею вулиць, площею - центром торговельного та суспільного життя. Культовим та архітектурно-композиційним ядром міста був храм, який будувався на вершині акрополя - високої й укріпленої частини міста.

Елліни виробили абсолютно інший, ніж давньосхідні цивілізації, тип храму - відкритий, світлий. Він прославляв людину, а не викликав страх. Характерно, що в архітектурі присутнє людське метричне начало. Математичний аналіз пропорцій храмів довів, що вони відповідають пропорціям людської фігури. Класичний грецький храм був прямокутним у плані, з усіх боків оточеним колонадою. Дах будували двосхилим. Трикутні площини, які утворювалися з фасадів - фронтони, - як правило, прикрашалися скульптурами.

Характерною рисою грецької архітектури є чистота і єдність стилю. Було вироблено три основних архітектурних ордери ("ордер" - у перекладі з грецького "порядок") - вони розрізняються типами колон і перекриттів, пропорціями, декоративною прикрасою. Дорійський та іонічний стилі виникли в полісний період. Найшатніший - корінфський ордер - з'явився у часи еллінізму.

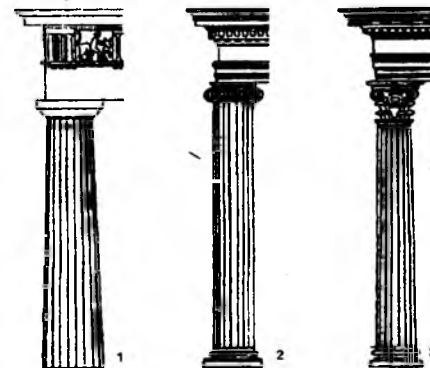
Найбільш довершеним архітектурним ансамблем класичної Греції є афінівський Акрополь. Він був споруджений у другій половині V ст. до н.е., у період найбільшої могутності Афінів.

Скеля Акрополя, яка на 150 м височить над рівнем моря, здавна була фортецею, а потім місцем розташування головних культових споруд. Однак під час персидського нападу древні храми зазнали руйнування. Після перемоги Перікл став ініціатором грандіозної реконструкції Акрополя. Роботами керував особистий друг Перікла - видатний скульптор Фідій.

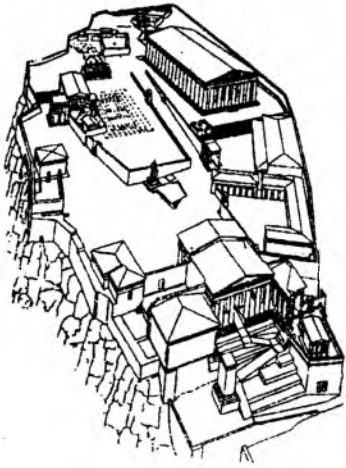
Характерна риса цього комплексу - надзвичайна гармонійність, яка пояснюється єдністю задуму і швидкістю будівництва (близько 40 років). Парадний вхід до Акрополя - Пропілеї - зведено архітектором Мнесіклом. Пізніше перед ними на штучно збільшеному виступі скелі було

Давньогрецькі архітектурні ордери:

- 1 - дорійський;
- 2 - іонічний;
- 3 - корінфський

Афіни. Акрополь. Реконструкція

побудовано невеликий храм Нікі Аптерос (Нікі Безкрилої) - символ того, що богиня перемоги ніколи не покине місто.

Головний храм Акрополя - біломармуровий Парфенон - храм Афіни Парфенос (Афіни-Діви). Його архітектори Іктін і Каллікрат задумали і спроектували будівлю настільки пропорційно, що вона, безумовно, виділяється як найвеличніша споруда комплексу, проте своїми розмірами не "тисне" на інші. У старовину в центрі Акрополя

на постаменті в золотому обладунку вивищувалася грандіозна фігура Афіни Паллади (Афіни Воїтельки) роботи Фідія.

Ерехтейон - храм, присвячений Посейдону, який за міфом сперечався з Афіною за право протегувати місту. Найвідомішим у цьому храмі є портик каріатид. Портиком називають відкрити з одного боку галерею, що спирається на колони, а в Ерехтейоні колони замінені шістьма мармуровими фігурами дівчин-каріатид. Ми і зараз можемо повторити слідом за римським істориком Плутархом, який писав про споруди Акрополя: "...їх вічна новизна врятувала їх від дотику часу".

Архітектура елліністичних полісів продовжувала грецькі традиції, але більше уваги стало приділятися громадському будівництву - архітектурі театрів, гімнасій, палаців еллінських правителів. До цього часу належить споруда таких прославлених "чудес світу", як гробниця царя Мавзола в Галікарнасі і Фароський маяк на вході в Александрійську гавань.

Образотворче мистецтво. Улюбленим видом мистецтва еллінів була скульптура. Статуї богів ставилися в храмах і на міських майданах, споруджувалися переможцям Олімпійських ігор і великим драматургам.

Оволодіння, дуже поступове, досконалістю у цьому виді мистецтва сходить до архаїчних часів. Археологами знайдено десятки дуже схожих одна на одну архаїчних статуй двох типів: так звані куроси - статуї оголених юнаків і кори - жіночі статуї. Ці фігури виглядають ще дуже скуто, можна побачити поки тільки спроби передати живий рух.

Шедеври скульптури, якими не перестає захоплюватися людство,

дала світу епоха давньогрецької класики. Сучасниками були великі майстри Фідій, Мирон, Поліклет. Фідія називали "творцем богів". До нас його головні роботи не дійшли, судити про них ми можемо лише із захоплених описів та посередніх копій. Статуя Зевса, облицьована золотом і слоновою кісткою, в головному храмі Зевса в Олімпії була віднесена сучасниками до семи чудес світу. Він же створив видатні барельєфи і скульптури Парфенона, в тому числі головну статую - Афіни Парфенос (Афіни-Діви).

Мирон досяг висот у прагненні передати в скульптурному зображенні рух людини. У його знаменитому "Дискоболі" вперше в мистецтві вирішено завдання передачі моменту переходу від одного руху до іншого, подолано статичність. У той же час відповідно до загального естетичного ідеалу обличчя атлета скульптор зображає абсолютно спокійним.

Поліклету належить цикл статуй атлетів - переможців Олімпійських ігор. Найбільш знаменита фігура - "Доріфор" (юнак зі списом). Поліклет теоретично узагальнив досвід своєї майстерності в трактаті "Канон".

Найславетнішим творцем жіночих скульптурних образів був Пракситель. Його "Афродіта Кнідська" має безліч наслідувань. До цієї традиції належить і знаменита "Афродіта Мілоська" невідомого майстра. Пропорційність класичних скульптур стала зразком для майстрів багатьох епох.

Епоха завоювань Олександра Македонського, подальшого краху його імперії, сповнена пристрастей, злетів і падінь людських доль, щільних держав, привнесла нову атмосферу в мистецтво. Якщо порівнювати скульптури епохи еллінізму з попереднім, класичним, періодом, то їх вигляд втратив незворушність, спокій. Художників стали цікавити душевні пориви людей, їх стан у трагічні моменти (наприклад, скульптурна група "Лаокоон"). З'являються скульптурні портрети, які передають індивідуальні риси. Яскравою була творчість Лісіппа (до нас дійшов ску-

Лаокоон та його сини. I ст. до н. е.
Римська копія.

Гідрія - (емкість для води), виконана в червонофігурному стилі

льптурний портрет Олександра Македонського). Успіхи науки розширили технічні можливості мистецтва. Одне з "семи чудес" світу - Родоський колос, що являв собою бронзову статую бога сонця Геліоса (висота колоса була близько 35 м).

Живописні твори (фрески, картини) не збереглися, але судити про їх рівень дає можливість чудовий вазовий живопис. З

удосконаленням керамічної технології зростав і художній рівень: для архаїки характерний так званий чорнофігурний стиль зображення (малювалися темні фігури на світлому фоні), у класичну епоху з'явився червонофігурний стиль, який зробив зображення більш реалістичними.

З політичною і воєнною поразкою Греції та елліністичних держав від Римської держави антична культурна традиція не перервалася, почався її новий етап.

3. Культура Стародавнього Риму.

Культура Стародавнього Риму - другий етап античної культури. Вплив культури Стародавньої Греції на Рим не підлягає сумніву. Давньогрецький історик, автор фундаментальної 40-томної "Загальної історії" Полібій, який прожив у Римі 16 років, підкреслив одну з особливостей давньоримської культури: "Римляни, виявляється, можуть краще за всякий інший народ змінити свої звички і запозичити корисне". Але в той же час римська культура не копіювала грецьку, вона розвивалася, поглиблювала досягнуте, а також привносила власні національні риси - практицизм, дисциплінованість, дотримання суворої системи. Найбільші завойовники старовини - римляни, підкоряючи різні народи, вбирали їх культурні досягнення, але при цьому зберігали й свої "домашні" звичаї. Динамізм римської культури - така ж істотна її особливість, як і традиціоналізм. Взаємодія цих двох начал обумовила і її життєздатність, і величезну роль для подальшої культурної історії Європи, особливо Західної.

Періодизація. Періоди в розвитку давньоримської культури чітко відповідають трьом основним етапам у політичній історії: царському, періоду республіки і періоду імперії.

Традиційно починають відлік історії Стародавнього Риму з VIII ст. до н.е., від легендарної дати заснування Риму Ромулом і Ремом в 753 р. до н.е. До VI ст. до н.е. Рим являв собою поліс на чолі з царями. Великий культурний вплив справляли на римлян сусідні народи, особливо загадкові етруски (неясне походження цього народу, бо залишається незрозумілою його писемність). У них римляни запозичили більшість літер свого алфавіту, прийоми будівництва, деякі обряди (наприклад, гладіаторські бої). Символ Риму - бронзова статуя вовчиці - виконана етрусським майстром. Етрусською була остання з царських династій.

Після вигнання царя влада переходить до народних зборів, які обирали сенат і двох консулів. У період республіки (VI-I ст. до н.е.) Рим підкорив всю Італію, переміг Карфаген і завоював Грецію. Греки стають вчителями своїх завойовників, грецький вплив на римську культуру домінує: вивчається грецька філософія, література, знання грецької мови стає обов'язковим для освіченої людини, копіюються грецькі скульптури.

Внутрішня криза республіканського ладу, перетворення армії на професійну, зміна ролі воєначальників спричиняють громадянські війни. Гай Юлій Цезар проголосив себе імператором. Після вбивства Цезаря і запеклої боротьби до влади прийшов його племінник Октавіан Август. Його правління починає період імперії (I ст. до н.е. - V ст. н.е.). Накопичений культурний потенціал, політична стабільність, величезні матеріальні багатства обумовлюють піднесення римської культури. Завойовані східні народи також роблять свій внесок до культури Риму, особливо їх вплив відчувається в релігійній сфері. Рим довго не знає воєнних невдач, але внутрішні протиріччя ослаблюють його, в кінці IV ст. н.е. відбувається поділ Римської імперії на Західну і Східну. У 476 р. Рим був зруйнований варварами, і цю подію вважають кінцем історії Стародавнього Риму та стародавньої історії взагалі.

Релігія. Релігія римлян найдавнішого часу базувалася головним чином на уявленні про внутрішні сили, властиві окремим предметам і людям, на вірі в духів - охоронців і покровителів місць, дій, станів. До них належали генії (добрі духи, що охороняли людину протягом її життя), пенати (охоронці рідної оселі, а потім - усього римського народу, звідси бере свій початок відомий вислів - "повернутися до рідних пенатів", тобто повернутися на батьківщину, додому). Вірили і в божества гір, джерел, лісів. Ці духи і божества були спочатку безособові і безстатеві, нерідко іменувалися і в чоловічому, і в жіночому роді (Янус і Яна, Фавн і Фавна). Цим божествам приносилися жертви, їм присвячувалися релігійні церемонії. Величезне значення приділялося різного роду ворожінням (за летом птахів, за нутрошами тварин тощо).

Під впливом італійських племен з'явилися бог Сатурн, верховний бог Юпітер, Юнона і Мінерва. У плебеїв (нижча верства громадян) була своя трійця божеств: Церера (богиня злаків), Лібер (бог виноградарів) і Лібера. Загальноіталійськими богами стали Марс (бог війни), Діана (богиня Місяця), Фортуна (богиня щастя, успіху), Венера (богиня весни і садів, потім - кохання і краси). Деякі боги шанувалися головним чином людьми одного стану або професії (крамарі шанували Меркурія, ремісники - Мінерву). У римлян не склалася власна розвинена міфологія. З посиленням грецького впливу відбулося певне зближення римських богів з грецькими і запозичення грецької міфології (Зевс - Юпітер; Гера - Юнона, Афіна - Мінерва, Асклепій - Ескулап тощо). Проникали в Рим і східні культури - Ісиди, Осіріса, Кібели, вмираючого і воскресаючого бога Мітри.

Характерною рисою світогляду давніх римлян була міфологізація своєї історії. Якщо про богів практично не було сюжетних розповідей, то про заснування Риму розповідав міф про братів Ромула і Рема, які спершу чудом залишилися живими після змови проти їх батька і потім були вигодувані вовчицею. Починаючи з найдавніших часів передавалися розповіді про військову доблесть і патріотизм римлян. Одна з них - про Гая Муція, прозваного Сцеволою (Лівшею). Під час облоги Риму етрусками він пробрався у ворожий табір і спробував убити царя, але був схоплений. Щоб показати ворогові стійкість духу римлян, Гай Муцій сам поклав праву руку на вогонь світильника і спалив її, не вимовивши ні звуку. Приголомшені етруски відпустили Муція і зняли облогу. Пізніше на честь воєнних перемог Риму влаштовували грандіозні триумфи, а полководці ставали об'єктом культу. Римський народ вважав себе обраним, а свою державу - однією з найвищих цінностей. На етапі імперії сформувався культ імператора як живого бога.

Виникнення християнства. В міру наростання загальної кризи Римської імперії настає і криза традиційної релігії. Внаслідок складного синтезу східних релігій і культів, передусім іудаїзму, платонівської і елліністичної філософії (зокрема стоїцизму) та соціальних утопій виникає нова релігія - християнство. З іудаїзму - монотеїстичної національної релігії єврейського народу - в християнство прийшла та частина Біблії, яка називається Старим Заповітом - збірник давніх священних текстів. Він складався протягом I тисячоліття до н.е. і містить виклад міфологічних систем і сюжетів, історичні перекази, релігійну публіцистику і притчі, філософсько-моралістичні твори і любовну лірику, зразки релігійної містики.

Що становить зміст нової релігії - християнства? Якщо намагатися сказати стисло, то це віра в те, що дві тисячі років тому Бог прийшов у

наш світ - народився, прийняв ім'я Ісус, проповідував, страждав і помер на хресті, як людина. Священою книгою християн стала Біблія, до якої увійшли Старий Заповіт та Новий Заповіт. Новий Заповіт містить: 4 євангеліє (в перекладі з грецького "євангеліс" - блага, добра звістка) - від Матфея, від Марка, від Луки і від Іоанна, в яких описане земне життя Ісуса Христа; Діяння святих Апостолів (учнів Христа); Соборні послання святих Апостолів; Послання Апостола Павла і Откровення Іоанна Богослова, або Апокаліпсис. Досвід, втілений і зафіксований у Біблії, збагатив народну мудрість, вплинув на розвиток літератури, образотворчого мистецтва, філософської думки.

Сучасна історична наука виходить з того, що євангельські розповіді про Ісуса мають під собою безперечне історичне підґрунтя. Більшість істориків погоджується на думці, що Ісус (який народився в 4 р. до н.е.) був реальним подвижником і проповідником, який жив в Іудеї і героїчно прийняв мученицьку смерть за віру й істину. Історичними (тобто такими, що реально існували) особистостями вважається і більшість апостолів - найближчих учнів Христа (Петро, Андрій, Іоанн, Павло і інші). Наслідуючи приклад свого Вчителя, апостоли не повинні були володіти майном, їм не можна було залишатися на одному місці довше одного-двох днів і брати з собою в дорогу що-небудь, крім хліба.

Христос проповідував дві "найбільші заповіді в законі", в яких зосереджений весь дух і значення істинної віри. Перша з них: "...возлюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всім розумінням твоїм...", друга ж: "возлюби ближнього твого як самого себе; на цих двох заповідях затверджується весь закон..." (Євангеліє від Матфея. 22.37; 39-40).

Провідна у ранньому християнстві ідея рівності людей перед Богом була своєрідною формою протесту завойованих і пригноблених. Нова релігія, яка спочатку поширилася серед нижчих верств суспільства у східних провінціях, зазнавала суворого переслідування. Перші згадки про християн у римських джерелах належать до часу правління імператора Нерона (I ст. н.е.), коли їх звинуватили в підпалі Риму і влаштували масову страту. Поступово християнство завойовує все більше прихильників, а верхівка церковнослужителів вступає в союз з владою. Імператор Константин I на початку IV ст. н.е. визнав християнство рівноправною релігією, а в кінці IV ст. імператор Феодосій I заборонив всі язичницькі обряди, тобто християнство перетворилося на державну релігію.

Система виховання й освіти. Особливу роль у римлян відіграло сімейне виховання. Діти виховувалися в дусі поваги до вірувань і звичаїв предків беззаперечного підкорення батьківській владі. Справжній

громадянин у римлян - це слухняний син і дисциплінований воїн. Прадавнє законодавство передбачало суворе покарання за порушення батьківської волі, в цьому ж напрямі діяла державна релігія з її обоженнюванням громадянської і військової добродесності. V ст. до н.е. з'явилися елементарні (у перекладі з латини - основні) школи, де навчалися головним чином діти вільних громадян. Предмети - латинська і грецька мови, письмо, читання і лічба. Пізніше серед знатних і заможних сімей набула поширення домашня освіта. У II ст. до н.е. виникли граматичні і риторські школи, які також були доступні тільки для дітей багатих римлян. Риторські школи були своєрідними вищими навчальними закладами (ораторське мистецтво, право, філософія, поезія). Поступово юристи-вчителі утворили досить стійкі групи, які отримали назву "кафедри". За таким же принципом оформляються кафедри риторики і філософії, медицини й архітектури. Декілька вищих шкіл виникає у II ст. н.е. (Рим, Афіни). Студенти, які приїжджали здобувати освіту з різних частин Римської держави, об'єднувалися в земляцтва - "хори".

У період республіки навчання було приватним, і держава в нього не втручалася. Однак у часи імперії держава почала контролювати систему освіти. Вчителі перетворилися на оплачуваних державних службовців. Відповідно до розмірів кожного міста встановлювалася кількість риторів і граматиків. Вчителі користувалися рядом привілеїв, а в IV ст. н.е. всі кандидатури викладачів підлягали затвердженню імператором. Така система мала і позитивні, і негативні наслідки.

Наука. Римляни зуміли освоїти і переробити накопичений наукою різних країн потенціал і, розвиваючи його, досягнути найзначніших результатів, особливо в тих галузях знань, де можливе практичне застосування наукових досягнень.

На римській філософії найсильніше позначався грецький вплив, тут не склалося жодного оригінального напрямку. Популярність отримали насамперед морально-етичні вчення. Майже офіційною доктриною римської держави став стоїцизм, який бачив мету філософії в тому, щоб вказати шлях до щастя. Видатним представником цього напрямку був Сенека. Він відіграв помітну політичну роль при імператорі Нероні, але закінчилася його кар'єра трагічно. Запідозривши участь Сенеки в змові, Нерон примусив філософа покінчити життя самогубством. Сенека насамперед розробляв проблеми практичної моралі: подолання страху смерті, важливість стриманості, етична рівність людей, існування долі. Філософська розробка такого кола ідей дозволяє вважати вчення Сенеки одним з джерел християнської етики.

Помітним внеском римської науки було створення цілого ряду енциклопедичних робіт, які систематизували знання, накопичені в різних

сферах. Так (основні ідеї античної матеріалістичної думки про атоми, про смертність душі, незалежність природи від волі богів викладає Тіт Лукрецій Кар у науково-просвітницькій поемі "Про природу речей"). * Класична праця з географії належить Страбону, який зібрав у своїй "Географії" всі існуючі відомості про країни і народи - від Британії до Індії. (Толемей, узагальнюючи астрономічні спостереження, розробив геоцентричну модель світу згідно з якою навколо Землі, яка має форму кулі, обертаються Сонце та інші планети.) Ця модель залишалася панівною до Нового часу (Головною фігурою античної медицини і незаперечним авторитетом протягом подальшого тисячоліття був Гален, який вивчав нервову систему, спинний мозок) Галену належить перша в історії науки концепція кровообігу.

З огляду на особливе ставлення римлян до своєї держави зрозуміла виняткова роль історичної науки у Стародавньому Римі. Істориками часто ставали люди, які займали високе суспільне становище і брали активну участь у політичному житті. Історичні твори належать Юлію Цезарю ("Записки про гальську війну"). Близьким до Октавіана Августа був Тіт Лівій, твори якого є майже єдиним джерелом для вивчення ранніх періодів в історії Риму. Тацит намалював картину римської історії часів імперії, приділивши значне місце варварським племенам, які нападали на Рим, згадавши серед інших і венедеїв (одна з назв слов'янських племен у старовину). Одним з найпопулярніших істориків світу залишається Плутарх, який обрав жанр історичного портрета. Його твори і зараз видаються великими тиражами, читаються. У "Порівняльних життєписях" він відшукує паралелі в грецькій і римській історії через розгляд біографій уславлених людей.

Виключно значущим і оригінальним внеском Стародавнього Риму в світову наукову традицію є створення юриспруденції. Римське право обов'язково входить в учбовий курс усіх сучасних вищих навчальних закладів, які готують юристів. Перші закони були письмово оформлені за часів боротьби плебеїв з патріціями в ранній республіці і втілили перемогу рівності політичних прав усіх громадян Риму. В результаті з'явилися так звані "Закони 12 таблиць", які заклали підвалини римського законодавства. Важливий внесок у розвиток юриспруденції зробив Марк Туллій Цицерон - видатний оратор, автор праць з філософії дер-

* Примітка видавця - Він, зокрема, формулює фундаментальні ідеї зв'язку руху і часу, збереження речовини ("з нічого ніщо постати не може та в цілковите ніщо повернутись"), нескінченність світу ("Всесвіту справді у жодному напрямі жодна границя не замикає... Визнати мусиш те, що немає кінця, в який бік би не ширився, всесвіт").

жави, послідовний прихильник демократичного правління. Після вбивства Цезаря він намагався відтворити республіку, але марно.

12 У Римі діяла чітка судова система. У часи пізньої республіки та імперії, коли в закони часто вносилися зміни, виникла потреба інформувати громадян про закони, які приймалися. За Юлія Цезаря на центральну площу виставляли гіпсову дошку з повідомленнями про воєнні перемоги й урядові акти та рішення - "Щоденні відомості римського народу" (своєрідний прообраз газет). Копії розсилалися по державі у всі провінції.

Літературна традиція. Цілком особлива роль належить у світовій культурній традиції латинській мові. Масштаби римських завоювань перетворили її на мову міжнародного спілкування для всіх підкорених народів - від Іспанії до Межиріччя. На основі так званої "народної латини" виникло багато сучасних європейських мов: італійська, іспанська, французька, англійська. Надалі латина довго залишалася в Європі мовою літератури і науки, а в медицині не втратила цю роль і до сьогодні. Латинською ведеться католицьке богослужіння.

Особливість розвитку латини полягає в тому, що протягом тривалого часу мова ця удосконалювалася не в художній творчості, а насамперед у політичній сфері: у виступах ораторів у сенаті і на судових процесах, у законотворчості, в політичній публіцистиці. Про образність мови свідчить безліч афоризмів, які живі і зараз: "Карфаген мусить бути зруйнований" (Катон), "Прийшов, побачив, переміг" (Юлій Цезар), "Доки, Катіліно, ти будеш випробовувати наше терпіння?" (Цицерон) і багато інших. Цицерон, який вважав себе насамперед політиком, по суті був творцем латинської художньої прози. Зразковим став стиль його промов, листів, філософських творів. Своєрідне продовження цієї традиції ми бачимо вже в художній літературі: саме в Стародавньому Римі вперше з'являється прозаїчний роман. Найбільш популярним був сатиричний роман "Метаморфози, або Золотий осел" Апулея.

Поезія Стародавнього Риму не мала власної національної традиції. Вона починає активно розвиватися тільки під впливом грецької літератури, в кінці республіканського періоду. Переломну роль відіграла творчість Катулла. Її головна тема - не Римська держава, не римський

*Давньоримський скульптурний портрет.
Бюст Гая Юлія Цезаря.*

народ, а особисті переживання, почуття і думки. Він створює цикл ліричних віршів, більшість з яких передає драматичні зміни стосунків з жінкою, виведеною під поетичним псевдонімом Лесбія. На відміну від епічних поем, при читанні його віршів практично не відчуваєш часової дистанції.

Час правління Октавіана Августа часто називають "золотим віком" римської літератури. Сучасниками були три великих римських поети - Вергілій, Гораций і Овідій. Найзнаменитішим твором римської літератури стала поема Вергілія "Енеїда". Вергілій з блиском вирішив дуже важке творче завдання. Справа в тому, що "Енеїда" - це літературний епос, тобто вона не має народної усної основи, повністю створена поетом. До того ж поема відразу стала складовою частиною римської державної ідеології - поет писав на політичне замовлення імператора. Коротко зміст поеми такий. Еней - син царя Анхіза і богині Венери, один із захисників Трої, після її падіння відправляється в плавання на кораблі, довго поневіряється і зрештою, виконуючи волю богів, прибуває в Італію і стає родоначальником римського народу. Від нього ж ведеться і родо-від Юліїв, до яких належав Октавіан Август. Неперсвершеним вважається володіння Вергілієм виразними засобами мови. В. Брюсов писав, що "для поета читання "Енеїди" в оригіналі є суцільним рядом здивувань... перед владою людини над стихією слів". Існує безліч перекладів поеми на сучасні мови. Можна пригадати, що початок формування сучасної української літературної мови поклала авторизована "Енеїда" Івана Котляревського.

Ліричними поетами були Гораций і Овідій. Творчість Горация проігнана розумінням ролі поета в суспільстві. Особливо чітко ці думки пролунали в оді "Пам'ятник". До цього сюжету Горация звертався О.С. Пушкін ("Я памятник себе воздвиг нерукотворный..."), інші.

Важко складалася доля Овідія. Його збічник "Мистецтво кохання" приніс йому величезну популярність і обвинувачення в аморальності. Потім він звернувся до класичних сюжетів - "Метаморфози" ("Перетворення") - поетична переробка міфів, у сюжеті яких присутні чудові перетворення. За не зовсім зрозумілих, ймовірно політичних, причин Овідія було заслано до Причорномор'я, звідки він писав проїняті туюю "Листи з Понту" (грецька назва Чорного моря - Понт Евксинський).

У римські часи з'явилося багато новинок у книжковій справі. Крім папірису, поширився винайдений у малоазійському місті Пергамі матеріал для письма - особливим чином оброблена шкіра - пергамент. Крім книг-сувоїв з'явилися книги-кодекси, які від сучасних книг відрізнялися тільки способом скріплення аркушів. Бібліотеки як сховища документів, книг існували вже давно, а ось бібліотеки для громадського користування виникли саме в Римі. Цікаво, що в цих бібліотеках були

передбачені досить ізольовані місця для роботи, оскільки в ті часи люди читали виключно вголос.

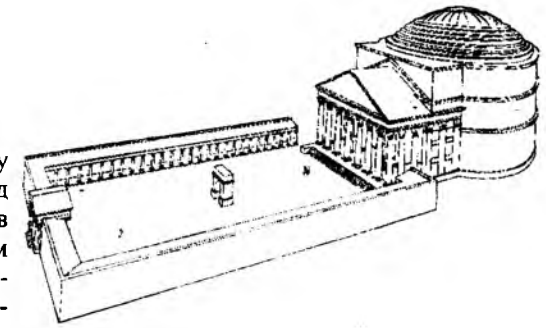
Мистецтво. Для практичних римлян мистецтво було одним із засобів розумної організації життя, звідси - провідне місце архітектури. В архітектурі римляни об'єднали етруску і грецьку традиції, східні елементи. Римляни урізноманітнили будівельні матеріали: використали дуже міцний з'єднувальний вапняковий розчин, винайшли бетон. Римські архітектори і будівельники досконало освоїли і дуже широко використали арочну конструкцію, її розвитком стали склепіння і купол.

Центрами політичного і культурного життя в містах були форуми (буквальне значення - ринкова площа). Тут на ранніх етапах проводилися народні збори, зводилися головні храми та інші громадські споруди (більшість з них являли собою базиліки - прямокутні в плані, розподілені поперечними стінами на декілька залів, у перекладі - "царський будинок"). Всіх перевершував уже в республіканську епоху, звичайно ж, римський форум. Юлій Цезар поклав початок традиції будівництва форумів кожним новим імператором (форум Августа, форум Траяна). Частиною форумів були меморіальні споруди, які прославляли перемоги римської зброї, видатних полководців, а потім імператорів: триумфальні арки і колони (найбільш знаменита - колона Траяна).

Як і раніше важливим було культове будівництво. На відміну від греків, римляни вміщували колонаду найчастіше тільки перед фронтальною стороною храму. Часто будували круглі в плані храми - ротонди (від латинського - кругла). Вони розробили свої варіанти дорійського, іонійського і коринфського ордерів, причому в їх використанні не було такої чіткості, як у греків. По мірі зростання могутності Риму храми, спочатку досить скромні, ставали все багатшими і прекарснішими.

Свого найвищого втілення архітектурна й інженерна думка Стародавнього Риму дістала в Пантеоні - храмі всіх богів, побудованому у II ст. н.е., ймовірно, Аполлодором Дамаським. Храм являє собою ротонду, вхід в яку прикрашений портиком. Купол цього храму, відлитий з бетону, в діаметрі перевищує 40 м (за розмірами він залишався в Європі неперевершеним до XIX ст.) Люди старовини сприймали купол як символ неба - втілення верховного бога Юпітера. У зв'язку з цим особливу роль відігравав єдиний отвір, розміщений у вищій точці купола. Стопні світла, який проникав через нього, ставав центром композиції. Периметр храму і його висота практично однакові, такі пропорції "збільшують" приміщення. У нішах навкруг залу у давнину стояли статуї богів. Дуже багатим є внутрішнє оздоблення різними сортами мармуру, яке повністю збереглося до наших днів. Уперше в світовій архітектурі в цьому храмі головна роль відведена не зовнішньому вигляду, а створенню особливої внутрішньої атмосфери.

Пантеон. Реконструкція. II ст. н. е.

У Стародавньому Римі створюється ряд абсолютно нових типів споруд. Це передусім амфітеатри. Найбільший - амфітеатр Флавіїв або Колізей (I ст. н.е.).

Місця для 50 тисяч глядачів спиралися на конструкцію, фасад якої має вигляд триарусної аркади. Арена у формі еліпса була забезпечена складною системою підземних технічних приміщень. Важливою частиною римського способу життя були терми, які служили не тільки лазнями, але і культурними центрами, місцями зустрічей, відпочинку. В епоху імперії терми стали величезними спорудами з внутрішнім оздобленням, які не поступалися палацам. Крім приміщень з холодними і гарячими басейнами, вони включали зали для відпочинку, для фізичних вправ, а іноді й бібліотеки. У бідних міських районах уперше з'являються багатоповерхові житлові будинки - інсули.

Уславили римлян і їх технічні споруди. Мережа чудових мощених камінням доріг з'єднувала всі частини величезної держави. Найдавніша Аппієва дорога, яка вела в Рим, служить і зараз. Римляни запозичили на Сході і довели до досконалості арочну конструкцію мостів. Міста обов'язково оснащувалися складною системою водопостачання. Символом могутності і багатства Риму була протічна вода, яка струмувала в римських вуличних фонтанах. Водопроводи були як підземними, так і наземними. У наземних водопроводах - акведуках - керамічні труби кляли на високу аркаду. Для брудної води будувалися підземні канали.

Свої особливості мало образотворче мистецтво. Якщо грецька скульптура прославилася насамперед узагальненими образами, які втілювали людську красу, то в Римі значного розвитку набув жанр психологічного скульптурного портрета. Його джерелами були: особливий культ родини (латиною - "фамілії"), предків у римлян, з одного боку, а з другого - нове сприйняття особистості, її ролі в історії. Мистецтво "оживило" історію, залишивши портретну галерею її головних дійових осіб: Помпея Великого, Юлія Цезаря, Цицерона, Октавіана та інших.

Фресковий живопис і мозаїка - реалістичні, з багатою колірною гамою, з передачею об'єму і глибини простору - стали відомі після розкопок міст Помпеї і Геракуланума, знищених під час виверження вулкана Везувій у 79 р. н.е. Ця трагедія, яка принесла загибель людям, зберегла

*Портрет римлянина
похилого віку із Фаюма.
Друга половина I ст. н. е.*

життя творам мистецтва. Розкопки тут розпочали у XVIII ст., вони тривають і зараз. Про живописні портрети дізналися після археологічних знахідок у Фаюмському оазисі в Єгипті, де склався поховальний обряд, що об'єднав східні і західні традиції. На дошках (іноді - тканинах) на восковій основі були написані портрети померлих, які вражають витонченістю, а також точною передачею не тільки зовнішності, але й внутрішнього світу людини.

Виникнення театрального мистецтва в Римі пов'язане зі святами збору урожаю. Самобутнім римським театральним жанром були міми - побутові комічні сценки, які включали діалоги, спів, музику і танці (своєрідний прообраз сучасної оперети). Пізніше стали ставитися комедії і трагедії за грецьким зразком. Римські актори походили з середовища вільновідпущеників або рабів. Вони займали, як правило, низьке суспільне становище. У Римі вперше виникають професійні акторські трупи і камерні (для невеликої кількості глядачів) театральні вистави.

Великою популярністю в Римі, особливо в період занепаду, користувалися циркові вистави, гладіаторські бої, що свідчило про деградацію театральної культури.

* * *

В античності порівняно з давньосхідними цивілізаціями було зроблено принциповий крок уперед щодо становища людини в суспільстві, осмислення художньої творчості - складається гуманістична традиція. Відмінність полягає і в ступені впливу на інші народи старовини, і в тому, що культура Греції і Риму ніколи не забувалася і безпосередньо вплинула на подальший розвиток культури.

При всій єдності античної культури, її грецький і римський етапи мають свої особливості. На політичне й релігійне мислення, філософські та юридичні погляди, літературу і мистецтво Західної Європи сильніше вплинув Рим. У культурній традиції Східної Європи, в тому числі України, провідним через посередництво Візантії був грецький вплив. За античності зароджуються явища, які на подальших етапах стануть визначальними в культурі, зокрема християнська релігія.

IV. СЕРЕДНЬОВІЧНА ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРА

1. Поняття "середні віки" і "середньовічна культура".
2. Роль релігії і церкви в середньовічному суспільстві.
3. Рицарська культура.
4. Народна селянська культура. Міська культура.
5. Художні стилі в західноєвропейському середньовічному мистецтві.
6. Візантійська культура.

1. Поняття "СЕРЕДНІ ВІКИ" і "СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА".

Термін "середні віки" виник в Італії у XIV-XVI ст. в колі істориків і літераторів, передових людей свого часу. Вони схилилися перед культурою Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, намагалися відродити її. "Середніми віками" вони назвали час між античністю і своєю епохою. Надалі в науці закріпився розподіл історії на стародавню, середньовічну і нову. Середні віки в сучасній періодизації всесвітньої історії охоплюють час від краху Західної Римської імперії в V ст. н.е. до епохи Великих географічних відкриттів (рубіж XV-XVI ст.), причому повне панування саме середньовічного типу культури в Європі пов'язують не з усім періодом, а з V-XIII ст. Потім в Італії зароджується перехідна культурна епоха - Відродження, яка охоплює кінець середньовіччя і початок Нового часу.

Оцінка середніх віків у науці змінювалася. Гуманісти епохи Відродження (які якраз ввели цей термін) і просвітники XVIII ст. (Дідро, Воль-

Малюнок: Кельнський собор. Німеччина. XIII-XIX ст.

тер, Монтеск'є) називали їх "темними віками", писали про глибокий занепад культури. На противагу їм романтики XIX ст. у наукових і, особливо, в художніх творах ідеалізували середньовіччя, були схильні бачити в ньому втілення вищої моралі. Сучасні вчені переважно уникають крайнощів. Визнається, що в порівнянні з античністю виявилось загубленим багато досягнень культури, але в той же час у сферу культурного розвитку були залучені нові народи, зародилися національні культури.

Формування середньовічного типу культури на території колишньої Римської імперії відбувалося різними шляхами. Східна Римська імперія зберегла свою державність і єдність. Візантія протягом усього середньовіччя залишалася великою і впливовою державою, візантійська культура стала прямим продовженням античної. Але в 1453 р. після завоювання турками-османцями її історія уривається.

Соціально-економічний лад середньовіччя в Західній Європі схематично можна змалювати таким чином. На руїнах Західної Римської імперії виник ряд часом дуже великих (як, наприклад, імперія франків часів Карла Великого), але німецьких ранньофеодальних монархій. Основа економіки - сільське господарство. Спочатку всі землі належали королю. Він розподіляв їх між своїми васалами - феодалами (феод - назва наділу), які служили в його війську. Феодалі, в свою чергу, наділяли землею селян, які виконували повинності (панщина, оброк). Встановлювалися складні взаємовідносини між кріпосними селянами та панами, і всередині класу феодалів (принцип "васал мого васала - не мій васал"). Кожний феодал хотів розширити свої володіння, війни велися практично безперервно. У результаті королівська влада втрачала свої позиції, що вело до роздробленості. Пригноблені селяни не припиняли боротьбу в різних формах - від втечі в міста до великих селянських воєн і повстань. Самостійні міські комуни стають опорою королівської влади. З'являється новий клас - міська буржуазія (слово утворене від французького - міський житель, громадянин). Виділяють такі основні періоди історії середніх віків:

- раннє середньовіччя (кінець V ст. - середина XI ст.);
- феодальна роздробленість (XI-XII ст.);
- централізація держав під королівською владою (XIII-XV ст.).

2. Роль релігії і церкви в середньовічному суспільстві.

Для середньовічної культури характерні дві ключові відмінні ознаки: корпоративність і домінуюча роль релігії та церкви.

Середньовічне суспільство, як організм з клітин, складалося з безлі-

чі станів (корпорацій). Людина по народженні належала до одного з них і практично не мала можливості змінити своє соціальне становище. З кожним станом було пов'язано своє коло політичних і майнових прав та обов'язків, наявність привілеїв або їх відсутність, специфічний уклад життя, навіть характер одягу. Існувала сувора корпоративна ієрархія: два вищих стани (духовенство, феодалі-землевласники), потім купці, ремісники, селяни (останні у Франції були об'єднані в "третій стан"). Чітку формулу вивів на рубежі X - XI ст. єпископ французького міста Лана Адальберон: "... одні моляться, інші воюють, треті працюють...". Кожний стан був носієм відповідного типу культури.

Могутнім об'єднуючим чинником у таких умовах виступали релігія і церква. Визначальна роль християнської релігії і церкви у всіх галузях суспільного і культурного життя складала принципову особливість європейської середньовічної культури. Церква підпорядкувала собі політику, мораль, науку, освіту і мистецтво. Весь світогляд людини середніх віків був теологічним (від грецького "теос" - бог).

Чим же можна пояснити таке виняткове становище релігії в середньовічному суспільстві? Одну з відповідей на це питання дає зміст християнського віровчення. Воно виникло в процесі боротьби і взаємного впливу безлічі філософських і релігійних течій. Якщо говорити про початкове християнство, то однією з головних ідей, які забезпечили значне поширення нової релігії, була ідея рівності людей - рівності як гріховних істот перед всемогутнім і всемилостивим Богом - але все-таки рівності. Християнство, яке виникло в колоніях Стародавнього Риму, в середовищі рабів і вільновідпущеників, з самого початку не було релігійно одного народу, воно мало наднаціональний характер. Як релігійне вчення християнство базується на трьох головних ідеях:

- ідеї гріховності усього людського роду, враженого первородним гріхом Адама і Єви;
- ідеї порятунку, який необхідно заслужити кожній людині;
- ідеї спокутування всіх людей перед Богом, на шлях якого стало людство завдяки стражданням і добровільній жертві Ісуса Христа, який з'єднав в собі як божественну, так і людську природу.

У ранньому християнстві дуже сильною була віра в швидке друге пришествя Ісуса Христа, Страшний суд і кінець грішного світу. Однак час ішов, нічого подібного не відбувалося, і на місце цієї ідеї в середні віки приходять ідея втіхи - потойбічної нагороди (відплати) за добрі або погані вчинки, тобто раю і пекла.

Основи офіційного церковного світогляду середніх віків були закладені на рубежі IV-V ст. у працях Августина, згодом зарахованого до

лику святих. Він розробив вчення про "Божу благодать", згідно з яким церква є посередником між Богом і людьми ("єдинорятуюча роль церкви"). Тільки церква залучає людей до Бога. Як хранительниця "Божої благодаті", вона може дати людині спокутування гріхів. Згідно з Августином, весь хід історії передбачається божественним промислом, тому людина не спроможна його змінити і грішно навіть намагатися це зробити. Треба смиренно приймати як багатство, так і бідність, вони - наслідок первородного гріха Адама і Єви. Цей же гріх спотворив людський розум, відтоді людина повинна шукати собі опору у вірі. Звідси - постулат: "Вірую, щоб розуміти", який проголошує пріоритет віри над розумом.

На кінець античності християнство являло розвинену світоглядну систему. Був вироблений "символ віри" - короткий виклад основних догматів християнської церкви. До нього увійшли догмат про "триєдність Бога", який єдиний і, разом з тим, складається з трьох осіб - Бога-отця, Бога-сина і Бога-духа Святого, догмат про воскресіння Христа та інші.

Перші християнські общини відрізнялися демократизмом, однак досить швидко служителі культу - духовенство, або клір (від грецького "клер" - жереб, оскільки спочатку їх вибирали за жеребом) перетворюється на сувору ієрархічну організацію. Спочатку найвище становище в клірі займали єпископи. Римський єпископ став домагатися визнання за ним першості серед всього духовенства християнської церкви. У кінці IV- на початку V ст. він привласнив собі виняткове право іменуватися Папою і поступово одержав владу над всіма іншими єпископами Західної Римської імперії. Християнська церква стала іменуватися католицькою, що означає всесвітня, вселенська.

Ще в останні сторіччя існування Римської імперії християнство з релігії пригноблених перетворюється в державну релігію. Папа оголосив себе "намісником Христа на Землі". На ту ж роль претендував патріарх Константинопольський. У церкві виявилось два організаційних центри. У 1054 р. Папа римський і патріарх Константинопольський наклали один на одного прокляття. При спільній релігії церква розкололася на західну - римсько-католицьку і східну - православну.

В умовах краху Західної Римської імперії, швидкого утворення і такого ж швидкого розпаду "варварських" королівств, постійного перекроєння кордонів, феодалної роздробленості церква виявилася найбільш організованою силою, своєрідним островом "порядку в безпорядці". Мабуть, найбільш стабільною державою Європи була Папська область - середня Італія, яка перейшла у VIII ст. під безпосереднє управління римських пап (існувала до XIX ст.). Саме для обґрунтування пра-

ва на владу в цій державі була створена легенда про "Константинів дар": ніби римський імператор Константин, переносячи столицю у Візантію, своїм наступником у Римі залишив Папу.

Політичний вплив папства поширювався на всю Європу. Дуже довго тільки Папа призначав єпископів у всі країни. Церква широко використовувала систему покарань (в тому числі стосовно правителів): "відлучення", яке ставило людину поза церквою, "анафема" - урочисте публічне прокляття, "інтердикт" - заборона відправляти культ на цій території та інші. Обрання Папи з XI ст. стало проходити на особливих зборах кардиналів* без найменшої можливості втручання світської влади.

Приблизно третина всіх орних земель в Європі належала церкві, всі держави виплачували "десятину" (десяту частину податків, які збиралися) на її користь. У католицькій церкві на X ст. встановився звичай безшлюбності (целібату) духовенства. Цей звичай тісно пов'язав стани феодалів і духовенства: в сім'ях феодалів старший син звичайно успадковував земельну власність, а другий ставав священником.

Особливу роль у поширенні впливу церкви відігравали монастирі. Вони виникли в III ст. в Єгипті і являли собою спочатку поселення самотників (від грецького "монах" - самотник). Монастирі в Європі стають і великими землевласниками, і центрами багатогалузевих господарств, і укріпленими фортецями, і осередками культурного життя. Перший чернечий орден організував Бенедикт Нурсійський в VI ст. Надалі орден бенедиктинців об'єднував до двох тисяч монастирів. У XII ст. у зв'язку з серією великих народних виступів виникає нова течія в чернечстві. Франціск Асізький в Італії і Домінік в Іспанії майже одночасно виступають з проповіддю бідності, відмови від власності, поваги до простої праці. Головним для священника вони вважали не урочисте богослужіння, а проповідь в мандрівках серед простих людей. Такі погляди дістали дуже широку підтримку. Рим офіційно визнав францісканців і домініканців - ордени жебракуючих ченців-проповідників.

Треба врахувати ще одну причину впливовості церкви, особливо в ранньому середньовіччі. Це - загальний культурний занепад, виродження античної культури, які настали після V ст. Руїнувалися політичні, культурні зв'язки, більшість населення стала аграрною. Пишменність перетворюється на рідкість. На зміну класичної приходять вульгарна (народна) латина. У таких умовах саме церква виступає охоронцем

*Примітка видавця - від латинського "головний", найвища після Папи Римського духовна особа в католицькій церкві

античної культурної спадщини. Священники виявляються найбільш освіченими людьми. Адже і серед правителів тоді письменні люди були відносно рідкістю. Наприклад, Карл Великий - творець величезної імперії, герой переказів і легенд - поважав освіченість, знав латину, грецьку, цікавився літературою. Але... писати він не вмів. Його біограф розповідає, що імператор возив "на постелі під подушкою дощечки і листочки, щоб у вільний час привчити руку виводити букви. Але мало мав успіху".

При монастирях організовувалися скрипторії - спеціальні майстерні для переписування книг. Рукописні книги виготовлялися з пергаменту - особливим чином обробленої телячої або овечої шкіри. Для виготовлення однієї Біблії великого формату було потрібно 300 овечих шкір, на її виконання йшло 2-3 роки. Коштували такі книги, природно, неймовірно дорого. При монастирях же звичайно існували бібліотеки. Крім Біблії, переписувалися книги християнських богословів, життя святих, уцілілі античні твори (без такого переписування до нас ці твори просто не дійшли б). Тут же складаються хроніки - описи поточних подій за роками.

Школи протягом раннього середньовіччя відкривалися тільки при церквах і монастирях. Поступово складається шкільна програма. Вона не мінчалася потім віками. До неї входили "сім вільних мистецтв": три вступні дисципліни - "тривіум" - граматики, риторика (оволодіння ораторським мистецтвом), діалектика (тобто формальна логіка); чотири дисципліни вищого циклу - "квадріум" - арифметика, геометрія, астрономія, музика.

3. РИЦАРСЬКА КУЛЬТУРА.

Образ середньовіччя часто асоціюється з колоритною фігурою озброєного рицаря в латах. Рицарі - професійні воїни - являли собою корпорацію, членів якої об'єднували спосіб життя, морально-етичні цінності, особистісні ідеали. Рицарська культура складається у феодальному середовищі. Сам стан феодалів був неоднорідним. Нечисленну еліту феодального класу утворювали найбільші землевласники - носії гучних титулів. Ці найродовитіші і найблагородніші рицарі стояли на чолі своїх дружин, часом справжніх армій. Рицарі нижчі за рангом служили в цих дружинах зі своїми загонами, з'являючись на перший поклик володаря. На нижніх рівнях рицарської ієрархії стояли безземельні рицарі, все надбання яких містилось у військової виучці і зброї. Багато хто з них мандрував, примикаючи до загонів тих або інших ватажків, стаючи найманцем, а нерідко і просто промишляв розбоєм.

Військова справа була прерогативою феодалів, і вони робили все,

Посвята в рицарі на полі бою. Середньовічна мініатюра

щоб максимально не допустити участі в битвах "грубих мужиків". Часто заборонялися носіння зброї і верхова їзда "базарним торговцям, селянам, ремісникам і чиновникам". Бували випадки, коли рицарі відмовлялися брати участь у битвах разом з простоллодинами і взагалі з піхотою.

Згідно з поширеними в рицарському середовищі уявленнями, справжній рицар повинен був походити із знатного роду. Поважаючи себе рицар посилався для підтвердження свого благородного походження на гіллясте генеалогічне дерево, мав фамільний герб і родовий девіз. Приналежність до стану передавалася спадково, в рідких випадках в рицарі посвячували за виняткові військові подвиги. Суворість правил стала порушуватися з розвитком міст - цей привілей стали все частіше купувати.

У різних країнах існували схожі системи виховання рицарів. Хлопчика вчили верховій їзді, володінню зброєю - насамперед мечем і списом, а також боротьбі і плаванню. Він ставав пажем, потім зброєносцем при рицарі. Лише після цього юнак удостоювався честі пройти через обряд посвячення в рицарі. Існувала і спеціальна література, присвячена рицарським "мистецтвам". Майбутнього рицаря навчали, крім іншого, і прийомам полювання. Воно вважалося другим після війни заняттям, гідним рицаря.

У рицарів вироблявся особливий тип психології. Ідеальний рицар зобов'язаний мати безліч достоїнств. Він мав бути зовні красивим і привабливим. Тому спеціальна увага приділялася поставі, одягу, прикрасам. Обладунок і кінська зброя, особливо парадні, були справжніми витворами мистецтва. Від рицаря вимагалася фізична сила, інакше він просто не зміг би носити обладунок, який важив до 60-80 кг. Обладунки починають втрачати свою роль тільки з винаходом вогнепальної зброї.

Від рицаря очікувалося, що він буде постійно піклуватися про свою славу. Свою доблесть треба було весь час підтверджувати, і багато рицарів були в постійному пошуку можливостей для цього. "Раз тут війна, я тут залишуся", - говорить рицар в одній з балад поетеси Марії Французької. Нічого незвичайного не було в тому, щоб помірятися силою з незнайомим суперником, якщо той хоч чим-небудь викликав

незадоволення. Організовувалися спеціальні рицарські турніри. У XI-XIII ст. виробилися правила рицарських двобоїв. Так, їх учасники повинні були користуватися однаковою зброєю. Частіше за все спочатку суперники мчали один на одного зі списом наперевіс. Якщо списи ламалися, бралися за меч, потім за булаву. Турнірна зброя була тупою, і рицарі старалися лише вибити суперника з сідла. При проведенні турніру після численних індивідуальних поєдинків, які могли продовжуватися декілька днів, влаштовували головне змагання - імітацію битви двох загонів. Рицарські поєдинки стали складовою частиною битв в нескінченних феодалних війнах. Такий поєдинок відбувався перед боєм, єдиноборство завершувалося смертю одного з рицарів. Якщо поєдинок не проводився, то вважалося, що бій почато "не за правилами".

Серед рицарства була розвинена станова солідарність. Історія знає немало прикладів істинно рицарської поведінки. Під час війни між франками і сарацинами один з кращих рицарів Карла Великого на ім'я Ожье викликав на поєдинок рицаря сарацин. Коли ж Ожье хитрістю взяли в полон, його противник, не схвалюючи таких прийомів, сам здався франкам, щоб ті могли обміняти на нього Ожье. Під час однієї з битв у ході хрестових походів Річард Левове Серце виявився без коня. Його суперник Сайф-ад-Дін послав йому двох бойових коней. У тому ж році Річард посвятив сина свого суперника в рицарське достоїнство.

Вищим виявом рицарської войовничості, агресивного прагнення феодалів до захоплення нових земель, підтриманим католицькою церквою, стали хрестові походи на Схід під прапором захисту християн і християнських святинь від мусульман. У 1096 р. відбувся перший з них, а в 1270 р. - останній. Під час їх проведення виникають особливі військово-релігійні організації - рицарські ордени. У 1113 р. був заснований орден іоанітів, або госпітальєрів (їх першою резиденцією був будинок-госпіталь Св. Іоанна для прочан). В Єрусалимі, поблизу храму знаходився центр ордену тамплієрів, або храмовників. Управляв орденем великий магістр, який підкорявся особисто Папі римському. Вступаючи в орден, рицарі давали обітницю цнотливості і слухняності. Вони носили чернечі плащі (у госпітальєрів - червоний з білим хрестом, у храмовників - білий з червоним) поверх рицарських лат. В агресії проти слов'янських народів головну роль відігравав Тевтонський орден.

Рицарський кодекс знайшов відображення в рицарській літературі. Її вершиною вважається світська лірична поезія трубадурів народною мовою, яка виникла на півдні Франції (Лангедок). Вони створюють культ Прекрасної Дами, служачи якій, рицар повинен дотримуватися правил "куртуазії". "Куртуазія", крім військової доблесті, вимагала уміння поводитися у світському товаристві, підтримувати розмову, співати. Був розроблений особливий ритуал залицання до панянок. Навіть в любов-

ній ліриці, в описі почуттів рицаря до жінки частіше за все використовується характерна станова термінологія: присяга, служіння, дарування, сеньйор, васал.

По всій Європі розвивається і жанр рицарського роману. Для його сюжету були обов'язкові ідеальне "рицарське" кохання, військові подвиги в ім'я особистої слави, небезпечні пригоди. Романи широко відображали побут і вдачі свого часу. У той же час в них вже помітний інтерес до окремої людської особи. Найбільш популярні сюжети - про рицарів "Круглого стола", про легендарного короля бриттів Артура, рицаря Ланселота, Трістана та Ізольду. Багато в чому завдяки літературі в нашій свідомості досі живе романтичний образ благородного середньовічного рицаря.

4. Народна селянська культура. Міська культура.

Більшість населення середньовічної Європи складали селяни. Як співвідносилися між собою церковна, рицарська культура і культура народних мас? На це питання важко відповісти однозначно. Так, культуру феодалів буквально пронизує презирство до "мужиків", у той же час руками останніх створюються і прикрашаються феодалські замки, храми і монастирі. Ще з варварських часів зберігаються і розвиваються народні усні епічні твори - "Пісня про Нібелунгів", "Пісня про Роланда" - але записують й обробляють їх вже освічені люди. Серед селян, особливо з встановленням кріпосного гніту, постійно живе ненависть до гнобителів-землевласників, і в той же час користується повагою фігура рицаря - захисника християнства. У народному середовищі відбувається формування національних мов, пізніше вони витісняють латину з професійної літератури. Подібними контрастами багаті середні віки.

Селянське світосприйняття, безумовно, формувалося на основі християнського світогляду, але при цьому релігійні почуття простих людей значно відрізнялися від канонів офіційного богослов'я. Особливе співчуття викликали страждання Христа, в них бачили відгомони власної долі. Любимим, шанованим стає образ Богоматері, її вважали захисницею і заступницею. Навіть невдоволення селян своїм становищем, боротьба проти гніту осмислювалися в християнських образах. Виникали так звані "народні ересі" (ересь - релігійне вчення, яке відхиляється від офіційного, церковного). Проти таких рухів церква боролася дуже жорстоко. Одним з засобів боротьби стає інквізиція. Виникнувши в XII ст. як форма церковного суду, вона перетворилася у велику організацію і була підлегла особисто Папі римському.

Народна селянська культура послужила одним з найважливіших

джерел прогресу середньовічної культури, який почався в XI ст. і виразився у формуванні міської культури. У XI ст. в Європі відбувається швидке зростання міст. Їх населення складалося з найбільш рішучих і бунтівних елементів суспільства: в міста бігли кріпаки - "повітря міста робило вільним", міняли спосіб життя деякі збіднілі феодала. Нові види занять - торгівля, ремесло - вимагали активності, обачності, породжували раціоналістичний підхід до життя. Городяни об'єднувалися в комуну, які мали органи самоврядування. Вони й очолювали боротьбу за звільнення від феодала або монастиря, на землях яких стояло місто. Ця боротьба потребувала героїчних зусиль і зайняла чималий історичний період, але в результаті увінчалася успіхом. Міста стали опорою королівської влади в ході утворення централізованих національних держав (за винятком Італії, де переважали міста-держави).

Важливим елементом піднесення культури у XI-XIII ст. було розширення освіченості, вихід її за межі виключно духовенства. Організація міського життя диктувала потребу в письмених людях. Збільшується кількість шкіл, з'являються міські, єпископальні, а також приватні школи. Поступово виникає їх спеціалізація. Наприклад, в Болоньї були юридичні школи, в Солерно - медичні, визнаним центром філософії вважався Париж.

Якісно новий етап у розвитку системи освіти - виникнення вищих навчальних закладів. У XII-XIII ст. виникають університети (від латинського "універсум" - загальність, сукупність). Перші з них з'явилися в Італії. Багато в чому типова організація Паризького університету. Він отримав королівську грамоту в 1200 р. До його складу входили викладачі, учні, а також книгопродавці, посильні, аптекарі, навіть шинкарі. Викладачі об'єднувалися в особливі організації - факультети (від латинського "здатність", тобто здатність викладати який-небудь предмет). У Паризькому університеті їх було чотири: один "молодший", на якому навчали читанню, письму і вивчали "сім вільних мистецтв", та три "старших" - медичний, юридичний і богословський. Викладачі вибирали голову факультету - декана (від латинського - десятник). Учні - студенти (від латинського "студере" - старанно навчатися) - слухали і записували лекції, брали участь у диспутах. На XV ст. в Європі було вже 60 університетів.

Пожавлення інтелектуального життя в XI-XIII ст. проявилось в розгортанні філософських дискусій. Хоч пануючою була теза "філософія - служниця богослов'я", але треба враховувати, що для людей тієї епохи вона несла інше значення, ніж для нас. Адже тільки в Богові бачили вище значення всього земного. У порівнянні з багатомовною відсутністю філософської думки це був безумовний крок уперед. Середньовічна філософія отримала узагальнене визначення - схоластика (від латин-

ського "школа"). У схоластиці складаються і борються декілька напрямів. Однією з перших була дискусія між номіналістами і реалістами. Номіналісти вважали, що насправді існують лише одиничні речі, доступні відчуття, а загальні поняття - "універсалії" - тільки їх позначення. Реалісти відстоювали зворотнє.

Найбільш відомим представником офіційної церковної схоластики був Фома Аквінський (1225-1274). Він істотно розвинув католицьке богослов'я, виробив загальні принципи його ставлення до природи і суспільства, що фактично збереглися до сьогоднішнього дня. При цьому він, зокрема, активно використав спадщину Арістотеля. Вчення Фоми Аквінського охопило буквально всі сторони життя. Висловлював він і економічні ідеї, наприклад, про "розумну ціну", яка повинна відповідати кількості затраченої праці.

Все частіше звучали "вільні думки", щоб їх відстоювати була потрібна велика особиста мужність. Тезі Августина, що панувала віками, "вірую, щоб розуміти" П'єр Абеляр (1079-1142) протиставив тезу "розумію, щоб вірити", утверджуючи пріоритет розуму. Його вчення було оголошене ерессю. Професор Оксфордського університету, францісканський чернець Роджер Бекон (1214-1494) відстоював важливість досвіду для отримання знань: "Уміння провадити досліди стоїть вище за всі знання і мистецтва". За вільнодумство він був відданий церковному суду і провів в ув'язненні 14 років.

З літературних жанрів з міською культурою пов'язаний розквіт латиномовної літератури. Її яскраве явище - лірика вагантів (так називали мандрівних бідних студентів, школярів), вона відрізнялася вільнодумством, презирством до будь-яких, в тому числі церковних, авторитетів. Популярними були твори сатиричних жанрів народними мовами.

5. Художні стилі в західноєвропейському середньовічному мистецтві.

Мистецтво раннього середньовіччя несе відбиток переходу, в ньому змішані язичницькі і християнські мотиви. З втратою античних досягнень основним стало декоративно-прикладне мистецтво.

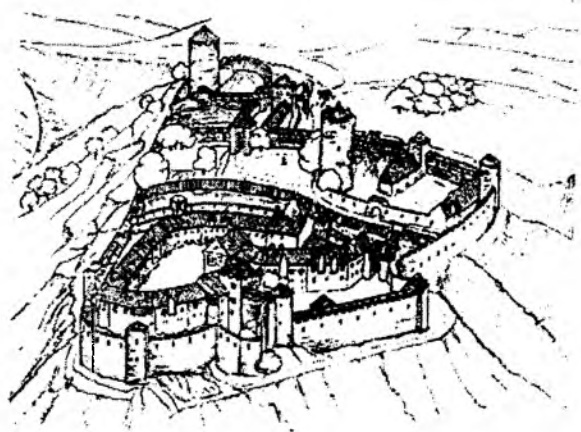
Про формування певного художнього стилю можна говорити приблизно з X ст. Вже чітко простежується особливість середньовічного мистецтва - провідна роль в ньому належить архітектурі. Саме вона відображає основні естетичні ідеї, диктує характерні риси живопису, скульптури, є основою синтезу мистецтв.

Стиль західноєвропейського мистецтва X - XII ст. отримав назву "романський". Він виник у монументальній кам'яній архітектурі, а в той час всі кам'яні споруди називалися римськими (Roma - Рим), на відміну від варварських - дерев'яних. На формування нового стилю впли-

нули і рівень будівельної техніки того часу (значний практичний досвід був накопичений, але складні інженерні прийоми не використовувалися), і реалії політичного життя (провідна роль церкви, зміцнення земельних володінь феодалів, безперервні війни).

Найбільш характерними для романського мистецтва типами споруд є замок (укріплене житло феодала) і храм, який зовнішнім виглядом також нагадує фортецю. Основою планування романського храму стала римська базиліка - велике прямокутне приміщення, розділене поперечними перегородками на декілька залів - нефів. Стіни були масивними, важкими, вузькі вікна розташовувалися високо над землею. Дахи спочатку споруджували з дерева, але часті пожежі примусили перейти до будівництва кам'яних склепінь. Перекривати великі площі не вміли, тому зводили додаткові опорні стовпи. Характерна деталь - у зовнішньому вигляді будівлі чітко простежується її конструкція і внутрішня будова. Приміщення прикрашали скульптурою і фресками. Для романського живопису характерні дуже яскраві, контрастні кольори. У Європі в XI ст. найбільшою вважалася церква Клюнійського абатства - резиденція ордену бенедиктинців на півдні Франції. До наших днів вона не збереглася, оскільки була зруйнована в наполеонівські часи, коли романські споруди абсолютно не цінувалися.

По всій Європі живим відлунням середньовіччя залишаються рицарські замки, від одних збереглися тільки живописні руїни, але немало вистояло і залишилося майже незайманими. Спочатку замок являв собою дерев'яну вежу (донжон), розділену на декілька поверхів-ярусів, оточену валом, огорожею і ровом. Вибірало неприступне, пануюче

Замок Нойсбург. Німеччина. Реконструкція

Схема конструкції готичного храму

над навколишнім ландшафтом місце - гору, край урвища, острів. Коли перейшли до кам'яного будівництва, замки поступово перетворилися в складні оборонні комплекси. Головний принцип їх будови полягав у створенні послідовних перешкод для нападників. Через рів, часто заповнений водою, в замок можна було потрапити тільки через підймальний міст. Головне укріплення являло собою декілька рядів зубчатих мурів з вежами. Обов'язково всередині замку був колодязь або створювався великий запас води на випадок облоги. На окремому дворі будували житло для власника, церкву, господарські приміщення.

У XII-XV ст. зростання міст, комплекс нових явищ духовного життя, побутового укладу, технічний прогрес призвели в художній сфері до виникнення нового стилю - готики. Готичний стиль формується, як і романський, в архітектурі. Термін "готика" ввели в епоху Відродження, виражаючи своє ставлення до варварської, як тоді вважали, архітектури середніх віків (готи - назва одного з варварських племен).

Найбільш яскраві готичні пам'ятники - міські споруди: ратуші і, головне, собори. У ратуші концентрувалася ділова, практична частина управління містом. Осердям же всього суспільного життя, безумовно, був собор. Крім основного призначення - проведення богослужіння - тут читалися лекції, проходили містерії - театралізовані вистави на біблійні сюжети, укладалися найбільш важливі договори. Собори будувалися на замовлення міських комун, які, як правило, не шкодували на їх зведення грошей, оскільки собор був свого роду символом, по ньому судили, яке місто. Собор часом бував таким великим, що його не могло заповнити і все населення міста. Готичний собор Паризької Богоматері панує навіть над сучасною столицею Франції, перевершуючи величчю все побудоване пізніше. Будівництво могло тривати десятиріччями, а то і сторіччями. Найбільш знаменитий довгобуд - Кельнський собор, який заклали у XII ст., а закінчували за старовинними кресленнями вже в XIX ст.

Статуї собору в Шартрі

Головна зорова особливість готичної архітектури - спрямованість будівлі вгору. Готичні собори залишають відчуття легкості, надхмарності при своїй запаморочливій висоті. Як досягається подібний ефект? Основний технічний прийом готики - стрілчасте перекриття. У романських будівлях кам'яне склепіння даху було напівкруглим і спиралося на стіни. Щоб витримати навантаження, стіни мали бути масивними. У готичному проекті конструюється свого роду складний каркас з опорою прямо на фундамент. Таким чином, з'являється можливість зробити стіни легкими, наситити найрізноманітнішими прикрасами. У готичних соборах є безліч вікон зі складними рамами, величезні вітражі, галереї, переходи, вежі, скульптури. За зовнішнім виглядом абсолютно неможливо зрозуміти, яка внутрішня будова приміщення. Кожний з фасадів несхожий на інші. Наприклад, за фотографіями собору Паризької Богоматері, виконаними з різних боків, можна і не здогадатися, що це одна і та ж будівля.

Кожний з соборів присвячувався певній основній темі: Паризький - Богоматері, Шартрський - історії французького королівського дому. Прикраси соборів - рельєфи, скульптури, фрески, вітражі - справжня енциклопедія середньовічного світогляду і середньовічного життя. Наприклад, Шартрський собор прикрашають 9 тисяч скульптур. Химерно переплітаються тут біблійні сюжети, античні образи, побутові сцени, язичницькі мотиви, фантастичні фігури. Можна зустріти своєрідні карикатури в камені (один з рельєфів собору в Пармі зображає осла в одязі ченця, який читає проповідь вовкам). Траплялися зовсім несподівані рішення. На вежах собору в місті Лані стоять великі статуї биків - так городяни увічнили працю тварин по перевезенню каменів на будівництві. Віктор Гюго писав: "Книга архітектури не належала більше духовенству, релігії, Риму, але - уяві, поезії, народу... У що епоху існує для думки, вираженої в камені, привілей, зовсім подібний нашій свободі друку: це свобода архітектури".

6. ВІЗАНТІЙСЬКА КУЛЬТУРА.

Невід'ємною частиною європейського середньовіччя є історія Візантії - тисячолітньої імперії, єдиної держави, яка проіснувала всі середні віки - з IV по XV ст. У той же час її культура мала значні особливості в порівнянні із західноєвропейською. Якщо в ранне

Собор Паризької Богоматері

середньовіччя Захід занепадає, то колишня Східна Римська імперія продовжує процвітати (назва "Візантія" склалася від першої, грецької, назви столиці - Візантій, перейменованої пізніше на Константинополь). Культура Візантії, яка була прямою спадкоємицею Стародавньої Греції і Риму, увібрала в себе багато чого з культур східних народів, які її населяли.

Західну Європу і Візантію об'єднує передусім спільність релігії. Розкол церкви не торкнувся основи християнства, хоч є деякі відмінності: богословські - католицька церква дотримується догмату про те, що Святий Дух сходить від Отця і від Сина, а православна - тільки від Бога-Отця; православ'я заперечує віру в чистилище тощо; культові - католицизм забороняв переклад Біблії, богослужіння велось латиною, обітницю безшлюбності давали всі священики, а в православ'ї використовувалися національні мови, священики мали сім'ю. На відміну від Риму, православної церкві ніколи не належала політична влада. Патріарх константинопольський по відношенню до імператора займав підлегле становище. Загалом же у Візантії, як і в Західній Європі, християнство набуло всеосяжного характеру: стало і філософським, і основою мистецтва, і моральною доктриною.

Самобутня культурна традиція Візантії стала підсумком складної взаємодії античних традицій і християнства. Їх співвідношення виявлялося по-різному, на тому або іншому етапі одна з сторін висувалася на перший план, або навпаки - придушувалася. Ці процеси, які проходили у всіх, без винятку, сферах культури, склали принципову лінію розвитку візантійської культури. Так, у філософії жодне з грецьких вчень не було втрачене, вони вивчалися, коментувалися, на відміну від Західної Європи, де було канонізоване вчення Арістотеля. В XI ст. видатний вчений Михайло Пселл навіть використав вчення Платона для обґрунтування права критикувати деякі церковні авторитети. Потім верх бере догматика, навіть містика, а в останнє століття існування Візантії знову зростає популярність античних мислителів.

У Візантії збереглися центри античної науки й освіти, хоча дуже болюче позначилася втрата найбільшої Александрійської бібліотеки, яка загинула у вогні пожежі на початку V ст. У Константинополі вже в IX ст. створюється Магнавська вища школа з викладанням богослов'я і світських наук, а в XI ст. - університет з філософським і юридичним факультетами. Зберігалися античні системи уявлень в астрономії, медицині, хімії, хоч вони весь час зазнавали критики. Про успіхи хімії говорять технологія виготовлення смальти для мозаїк, винахід знаменитого "грецького вогню" - запальної суміші, яку не можна погасити водою.

Багата і візантійська історіографія. Історики жили і працювали, як

правило, при дворі імператора, і їх творчість повинна була відповідати державним інтересам. Імператор Константин Багрянородний сам був автором декількох книг. Дуже цікава особистість історика Прокопія Кесарійського. Він жив у часи максимальної політичної могутності Візантії, коли правив імператор Юстиніан (VI ст.). У офіційному творі "Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами" Прокопій вихваляє імператора, детально описує його перемоги. У своїх же мемуарах, за якими закріпилася назва "Темна історія", він висловлює абсолютно інші погляди, вважає Юстиніана вискокочою (Юстиніан походив з селянської сім'ї з Македонії і успадкував престол від свого дядька, зведеного на престол солдатами), гостро критикує його. Завдяки тісним контактам Візантії зі слов'янськими племенами, потім з Київською Руссю твори візантійських істориків є найціннішим джерелом з вітчизняної історії.

У візантійській архітектурі знайшли своє застосування і розвиток художні і технічні ідеї античності. Візантійські архітектори в пошуках нових форм храму вирішили складне творче та інженерне завдання - об'єднали прямокутну в плані базиліку і центричний храм. Наслідком цих пошуків став найвидатніший витвір візантійської архітектури - храм Св. Софії (Софія - символ божественної мудрості) в Константинополі, побудований усього за п'ять років за наказом Юстиніана. Рідкий для середньовіччя випадок, коли нам відомі імена архітекторів - Анфемій з Трал та Ісідор з Мілета. У плані храм являє прямокутник, його центральна частина перекрита куполом, до якого примикають ще два напівкуполи. Головним же в задумі була організація внутрішнього простору храму. Надзвичайно багатий інтер'єр собору. Біля основи купола по колу розташовано сорок вікон, так що для тих людей, які перебувають внизу, частину стіни між вікнами не видно, і купол, здається, летить у повітрі. Пізніше складеться хрестово-купольне планування храмів.

На відміну від архітектури у візантійському образотворчому мистецтві доля античної спадщини була іншою. Елліністичне начало яскраво проявлялося у ранніх фресках і мозаїках - жанрові сцени, реалістичне зображення людей, правильні пропорції. Однією з вершин є мозаїки храму Св. Софії. Надалі оформлюється так званий візантійський канон, що передбачає площинне зображення, регламе-

Собор Святої Софії. VI ст.
Константинополь (Стамбул).
Сучасний вигляд

нтовані релігійні сюжети. Суворо система існує і для розміщення сюжетів монументального живопису в храмах. Біблійна тематика стає переважаючою. Виникає особливий жанр живопису - іконопис (від грецького "ікона" - картина), в якому всі канони дотримуються дуже суворо. У нашій національній історії особлива роль належить привезеній до Києва в XII ст. візантійській іконі, яка пізніше отримала назву "Володимирська Богоматір".

До великих художніх висот піднялося у Візантії мистецтво оформлення книги. На книжковий живопис вся суворість канону не поширювалася. Цим пояснюється більший реалізм і виразність книжкових мініатюр, що виконувалися з великою живописною майстерністю і тонкощами (слово "мініатюра" походить від назви червоної фарби - "мініум"). Художники розробляли не тільки сюжети композицій, але і систему взаємозв'язку тексту і мініатюр, їх розташування, домагаючись художньої єдності.

Важким для образотворчого мистецтва виявився так званий "іконоборчий" період (VIII ст.), коли імператори в боротьбі проти політичного впливу церкви заборонили шанування ікон, а також будь-яких зображень Христа і святих. Прикрашати церкви дозволялося тільки декоративним орнаментом. На початку IX ст. заборони були відмінені, але до цього часу не тільки багато ікон, але й мозаїк, фресок в Константинополі було знищено.

Візантійська культурна традиція виявилася сильнішою від самої держави. Після перетворення Константинополя в столицю Османської турецької імперії вона набрала подальшого розвитку у народів Східної Європи, в тому числі українського, де поширилася разом з християнством.

* * *

З наведеної загальної характеристики середньовічної європейської культури видно, що вона не є "невдачею", "перервою" в історії світової культури, а являє невід'ємний етап її формування і розвитку. Безумовно, культура в епоху раннього середньовіччя пережила найскладніший застійний період, коли єдиною державою, яка зберегла античну традицію, була Візантія, в Західній же Європі звузилося коло освічених людей, практично не розвивалися природничі науки, філософія втратила самостійність, припинилося монументальне будівництво. Однак працею і талантом багатьох народів, які увійшли в орбіту культурного розвитку і створили основи національних культур сучасних європейських держав, криза поступово була подолана. З XI ст. почали нагромаджуватися прогресивні зміни. Міська культура, розвиваючи традиції середньовічної, в той же час вже містила якісно нові елементи.

V. СЕРЕДНЬОВІЧНА МУСУЛЬМАНСЬКА КУЛЬТУРА БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

1. Захід і Схід у світовій культурній традиції.
2. Пророк Мухаммад і його вчення.
3. Культура Арабського халіфату VII-X ст.
4. Культура Ірану X -XV ст.

1. Захід і Схід у світовій культурній традиції.

Інтерес до Сходу в європейців завжди був великим. Древні греки захоплювалися єгипетською цивілізацією. Древні римляни говорили: "Ex Oriente lux" - "Зі Сходу - світло". Зацікавлене ставлення до Сходу збереглося в Європі і в ранньому середньовіччі, а згодом посилювалося в період хрестових походів. У Новий час колоніальні завоювання португальців, голландців, англійців і французів у Азії, розгром турків у 1683 р. під Віднем зумовили політичне й економічне домінування Заходу і в той же час пробудили суспільну думку Європи. Діячі епохи Просвітництва поклали початок серйозному вивченню "Східної проблеми". В XVII ст. виникла ціла наука - орієнталістика, або сходознавство.*

У XVII - XIX ст. в європейських країнах навіть склалася своєрідна мода "на все східне". Свідчення тому - поява переказів на європейській мові "Корану" і "Тисячі і однієї ночі", "Персидські листи" Монтеск'є та

* Примітка видавця - Орієнталістика або сходознавство виникло у XVI-XVII ст., а сформувалося у XVIII-XIX ст.

Малюнок: Мечеть Куббат ас-Сахра («Купол скелі»). Єрусалим. VII ст.

історичні драми Вольтера. Похід Наполеона на Єгипет сприяв появі в європейській літературі цілого напрямку, названого екзотизмом. У його рамках виник ліричний цикл великого І.В.Гете "Західно-східний диван". "Східні вірші" В.Гюго утвердили у Франції романтичну поезію. Без східних поем - "Гяур", "Лара", "Корсар" - був би неповним творчий доробок Дж.Г.Байрона. В.А.Жуковський своїм зверненням до перського та індійського епосу (повість у віршах "Рустем і Зохраб", поема "Наля і Даяманті") укріпив романтичну поезію в Росії.*

І все-таки в XIX ст. переважаючою в Європі була думка, сформульована знаменитим автором "Книги джунглів" англійським поетом Редьярдом Кіплінгом: "Захід є Захід, Схід є Схід, і разом їм не зійтися". Життя спростувало цей постулат. У наш час народи Сходу домоглися політичної незалежності від західних "цивілізаторів", а ряд держав - і великих економічних успіхів. Їх тисячолітня культурна спадщина вливається в океан загальнолюдської культури великою повноводною рікою. У цьому потоці - могутні струмені того джерела, яке пробіглося на поверхню з глибин Арабського халіфату, що охоплював в VII - X ст. територію від Піренеїв на Заході до Середньої Азії і Північної Індії на Сході.

Середньовічна культура Близького і Середнього Сходу зародилася і виросла на тому ж інтелектуальному ґрунті, що й культура європейських народів. Ґрунт цей був рясно удобрений попередніми цивілізаціями Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Східного Середземномор'я і греко-римською античністю. Національне сім'я молодих народів, занесене на цей ґрунт вітрами історії і бурями соціальних потрясінь, дало рясні сходи і дивні плоди. Багато з них досі живлять наш інтелект і надають невимовну естетичну насолоду своїм специфічним смаком і ароматом. Але якщо в Європі квіти її цивілізації запилювалися ідеалами християнства, то на Сході таку роль відігравав іслам - наймолодша з світових релігій.

2. Пророк Мухаммад і його вчення.

Історія виникнення. Іслам виник і склався у спекотних напівпустелях і зелених оазах Аравійського півострова, заселеного кочовими й

* Примітка видавця - В Україні до теми Сходу зверталося ряд видатних поетів та письменників: Іван Франко (численні переклади староарабських поезій, казок), Агатангел Кримський (поетична збірка в трьох частинах "Пальмове гілля", цикл "Бейрутські оповідання") збагатили українську літературу східними мотивами.

осідлими арабськими племенами. Це трапилося в двадцять роки VII сторіччя - зовсім недавно, за історичними мірками. Пророка Мухаммада відділяють від Ісуса Христа цілих шістьсот років, а від Будди і зовсім дванадцять століть.

Мухаммад, що арабською означає "той, кого хвалять" (в європейській транскрипції - Мохаммед, Мухамед, Магомед), народився в 570 р. в місті Мекка. Біля 610 р. він отримав від Аллаха (арабською - Бог) Одкровення, яке і став проповідувати серед мекканців і кочовиків рідного племені. Мекка в той час була великим перевалочним пунктом на старовинному караванному торговому шляху з Індії і Візантії в Африку та Європу. Вона ж була і значним релігійним центром, в ній жили язичники, буддисти, іудеї і християни. Правда, більшість арабитян до проповіді Мухаммада вважала за краще поклонятися виключно "своїм" ідолам - родоплемінним богам, серед яких були небесні світила, джерела, дерева, скелі і навіть камені. Зокрема шанувався метеорит, що й донині зберігається як святина в головному святилищі ісламу - в храмі Кааба.

Спочатку в проповіді Мухаммада не було нічого принципово нового в порівнянні з віровченнями іудеїв і християн. Основне положення - відкинути старих богів та ідолів і визнати тільки одного - єдиного бога Аллаха та бути безумовно покірним його волі (іслам у перекладі з арабської - покірність, присвячення себе Богу). На практиці це означало повне підкорення всіх правовірних (арабською "муслім", звідси і друга назва ісламу - мусульманство) новому пророку. Це положення закріплювалося формулою: "Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад - пророк його".

Проповідь Мухаммада відкидала старі родоплемінні вірування і в цьому значенні була революційною. Природно, це не могло сподобатися старій мекканській знаті, яка побоювалася, крім іншого, втратити паломників до Кааби і пов'язані з цим прибутки. Мухаммаду і його прихильникам довелося втікати в сусіднє місто Ясріб, пізніше перейменоване на Медіну ("місто пророка"). Це переселення (хіджра) здійснилося у 622 р., і ця дата стала початком мусульманського літочислення. Тут пророку поталанило більше: на його бік незабаром перейшли кочові племена, і на 630 р. його владу визнала практично вся Аравія. З мекканською знаттю був досягнутий компроміс: та визнала нове віровчення, а Мухаммад оголосив Каабу головним святилищем ісламу, паломництво до якого (хадж) обов'язкове для кожного мусульманина хоч би раз у житті.

Догматика та обрядовість. З моменту свого виникнення іслам був тісно пов'язаний з арабською державою, яка зароджувалася. У перших своїх проповідях Мухаммад, як і інші пророки, сповіщав близькість Страшного суду й обіцяв праведникам рай з тінистими садами і прохолод-

ними джерелами (вікова мрія мешканця пустелі), а грішникам-ідолопоклонникам - геєну вогненну, жакливішу від розжарених пісків. Однак у подальшому Мухаммад все частіше звертався до більш насущних, земних турбот. Аллах продовжував посылати пророку все нові знамення, а той з його слів роз'яснював правовірним, як їм потрібно шанувати самого пророка, як їм поводитися з іновірцями, ділити військову здобич і успадковане майно, одружуватися і розлучатися...

Іслам закріплював і освячував приватну власність, розділення мусульманської общини (умми) і всього суспільства на багатих і бідних. "Ми, - говорить в Корані, - роздасмо життєві блага в цьому дольному житті, звеличуємо одних над іншими так, що одні... тримають інших підвладними собі невольниками". Освячуючи безумовну покірність вищим і бідним багатим, іслам заохочував заняття торгівлею, але засуджував лихварство, утверджував неподільну владу чоловіка над жінкою, забороняв азартну гру, свинину й алкоголь. Як і інші релігії, він проголошував певні етичні заповіді: не убий, не кради, не обдури, будь чесним і т.п. Щоправда, стосувалися ці заповіді тільки "своїх", правовірних, на ідолопоклонників та іновірців вони не поширювалися: на них чекав "джихад" - священна війна за віру.

Мусульмани вірили, що крім всемогутнього Аллаха існують ще ангели і джини, які, як і люди, повністю перебувають під владою Аллаха і виконують, в кінцевому підсумку, його волю. Існує божественне зумовлення - доля, фатум, бо Аллах заздалегідь визначив кожній людині її долю. Він призначив одних людей до праведного життя на Землі і майбутнього райського блаженства, тоді як інших - до беззаконня в тлінному світі і потойбічних мук. Проте в Корані, як і в Біблії, Бог багато разів іменується милостивим, всепрощаючим. Найважливіша ж якість Аллаха є його нескінченна могутність і велич.

Обрядовість ісламу зводиться в основному до: обов'язкової п'ятикратної молитви у встановлені години; обов'язкового обмивання перед молитвою і після якого-небудь забруднення; податку (закят) на користь бідних, а фактично на користь держави; щорічного посту (ураза) протягом всього місяця рамазану; вже згаданого паломництва в Мекку. Правила ці аж ніяк не важкі, але навіть з них допускаються винятки. Наприклад, хворий може не поститись в рамазан, а відпуститись таку ж кількість днів після видужування і т.п.

Ранній іслам не визнавав посередництва між Богом і людиною і тому не створив організації типу християнської церкви. Община-умма, що формувалася спочатку навколо Мухаммада, складалася переважно з родичів, але доступ у неї був відкритий для всіх, хто приймав іслам і визнавав Мухаммада духовним і світським вождем. Тим самим в арабському суспільстві руйнувалися родові і племінні зв'язки, на зміну яким

приходив розподіл його на правовірних і невірних, а всередині самої умми розподіл ішов вже за класовою ознакою - на багатих і бідних, повелителів і підданих... Главою мусульман вважався імам - буквально "людина, що стоїть попереду", який керував колективною молитвою. Оскільки Мухаммад і його перші спадкоємці-халіфи (заступники) самі керували молитвою й одночасно очолювали общину і державу, то імам став сприйматися всіма мусульманами як носій і духовної, і світської влади. Іслам згодом розпався на ряд течій, головними з яких стали сунніти, шиїти і хариджити. Спочатку вони відрізнялися один від одного швидше політичними мотивами, а пізніше стали відрізнятися і догматичними канонами.

Таким чином, у свідомості мусульман з самого початку злилися воедино віросповідальні і морально-правові настанови, релігія і політика, духовна і світська влада.

Причини швидкого поширення ісламу. Один з основоположних приписів раннього ісламу - обов'язок кожного мусульманина і общини загалом вести священну війну за віру - джихад (газават). Протягом восьми місяців на рік (чотири, що залишилися, вважалися "заборонними") належало воювати з ідолопоклонниками і багатобожниками, підкоряти або винищувати невірних, захоплювати їх майно. У цьому догматі яскраво виявилися фанатизм і нетерпимість до іновірців, властивий ранньому ісламу. Прихильники інших релігій - невірні (гяури) повинні були підкоритися ісламу, в іншому випадку вони підлягали знищенню.

Звичайно, протягом століть цей догмат мусульманства зазнавав істотних змін. У наш час багато ісламських богословів і політиків трактують його як суто мирний заклик до поширення ісламу словом, як заклик до морального вдосконалення особистості. Правда, догмат про джихад дожив до нас не тільки в такому трактуванні, але і в самому примітивному його розумінні: досить пригадати Боснію, Чечню, Косово або афганських талібів.

У ранньому середньовіччі гасло джихаду найкраще відповідало інтересам арабської кочової знаті, освячувало захоплення нею чужих земель. Воно заохочувало на розбій і рядових "борців за віру", обіцяючи в нагороду здобич тим, хто залишався живим і ласки райських гурій загиблим...

Вже за перших наступників Мухаммада, - халіфів Абу-Бекре, Омари, Османі і Алі (632 - 661) - були захоплені Сирія, Іран, Єгипет. Завоювання продовжувалося при халіфах з роду Омейядів (661 - 750). Їм підкорилися нові великі землі: - Азербайджан, Закавказзя, Середня Азія, Афганістан, вся Північ Африки та Іспанія. Склалася величезна держава, яка європейцями пізніше була названа Арабським Халіфатом. У середині VIII ст. на хвилі народного невдоволення до влади прийшла

династія Аббасидів (750 - 1258), столицею яких став Багдад. Халіфат Аббасидів проіснував до монгольського нашествия.

Оцінюючи загалом етику, обрядовість і догматику раннього ісламу як історико-культурний феномен, ми без великих зусиль виявляємо, що у цієї релігії багато загального з іудейсько-християнським світоглядом. Однак ідеологія ісламу простіша, а тому зрозуміліша для широкої маси наставляємих "на шлях істинний".

Важливим був і соціальний чинник. Селянин і городянин, дрібний феодал або правитель великої імперської провінції, які прийняли іслам, на певний термін звільнялися від десятків податків і сотень поборів на користь свого колишнього повелителя. На перших порах завойовані і новонавернені сплачували тільки один особливий вигляд податку - закят.

Протягом багатьох сторіч в сутичках ісламу і християнства іслам майже завжди виходив переможцем. Ще в ранньому середньовіччі він витіснив християнство з Сирії, Малої Азії, Єгипту, Північної Африки та Іспанії. Багато пізніше були ісламізовані деякі народи Кавказу, а на Балканах - окремі групи болгар, македонців, боснійців і албанців, які були колись християнами. Масового ж навернення мусульман в християнство історія не знає.

Внаслідок перемог арабської шаблі і купецької проповіді синдбандів-мореплавців іслам прокотився по всій Передній Азії і Південному Середземномор'ю подібно степовій пожежі в липневу спеку. У VIII - IX ст. іслам став пануючою релігією у всіх землях Арабського халіфату - від Іспанії на заході до Середньої Азії на сході. У XI - XIII ст. він значно поширився у Північній Індії, в XIV - XVI ст. - в Індокитаї, проникнув у Золоту Орду, до народів Поволжя і Причорномор'я, а потім на Північний Кавказ і в Західний Сибір. Внаслідок цього на найширших просторах виник історичний феномен, сукупно названий мусульманською культурою. Цей термін звучить дуже загально. Напевно, можна говорити про загальну арабо-мусульманську культуру на ранній стадії її історичного розвитку. У період же з X до середини XIII ст. поряд з арабською складаються інші національні культури в ісламській ідеологічній оболонці: арабо-берберська, перська, тюркська, північноіндійська та інші.

3. КУЛЬТУРА АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ VII-X СТ.

Культура Арабського халіфату VII - XIII ст. являла собою складне поєднання власне арабо-мусульманської культури і культур завойованих арабами народів - арамейців (Сирія), греків, персів (Іран), коптів (Єгипет), берберів (Туніс) і навіть вестготів (Іспанія). Вирішальним вне-

ском арабів у цей сплав стала релігія ісламу - філософія та ідеологія того часу, а також класична арабська мова, яка стала мовою релігії, держави, науки і мистецтва.

Арабська культура халіфату пройшла декілька етапів свого розвитку.

Рання літературна традиція. У доісламський період головним досягненням арабської культури вважається блискуча усна поезія. Їй в історії поталанило, на відміну, скажімо, від давньоруської, до якої візантійські священики поставили неохоче. Мусульманська культура сприйняла доісламську арабську переважно усну поезію як свою. Пізніше, у VIII - IX ст., вона була записана зі слів професійних декламаторів-рапсодів (арабською "раві"), як у свій час древні греки через декілька сторіч після Гомера записали і відредагували "Іліаду" та "Одіссею".

Найвідомішими зі збірок староарабської поезії є три: "Муаллакат" ("Нанизани") - вірші семи прославлених бедуїнських поетів VI - VII ст. (Імруулькайса, Тарафи, Зухайра, Антари, Лабіди, аль Харіси ібн Хілізі і Амр ібн Кульсума), "Хамаса" ("Доблесть") - про військові подвиги, і величезна антологія "Кіта аль-агані" - "Книга пісень". З сюжетів "Книги пісень" найбільш знаменита, напевно, розповідь про трагічну любов юного поета до дівчини на ім'я Лейла. Цей цикл віршів традиційно приписується Кайсу ібн-аль-Мулаваху, який отримав прізвисько Маджнун (дослівно - "збожеволілий від кохання"). Розлучений ворогами і злим фатумом зі своєю коханою, одержимий любовною пристрасстю, юнак віддаляється від людей в пустелю, де спілкується тільки з дикими звірами і, зрештою, вмирає з ім'ям коханої на вустах. До наших днів легенда про трагічну любов Лейли і Маджнуна залишається улюбленим сюжетом всіх східних літератур, які перебувають у зоні арабомусульманського культурного впливу. Він так само популярний на Сході, як в Європі історії Трістана та Ізольди або Ромео і Джульєтти.

Староарабська поезія була однією з основ арабської літературної мови, яка склалася у VII - VIII ст. Іншою основою став Коран (арабською "аль-кураан" - "те, що читають") - священна книга мусульман і одночасно видатний пам'ятник арабської і світової культури.

Згідно з мусульманською традицією, Коран був повідомлений Мухаммаду самим Аллахом, а вже посланець-пророк передавав його божественні сури (назва розділів Корану) єдиновірцям усно. Деякі слухачі тут же записували висловлювання і прозріння пророка. Сам Мухаммад нічого не писав, очевидно, він був неписьменним. Через вісімнадцять років після смерті пророка записи його висловлювань зібрали воедино. Цей звід і склав священну книгу мусульман.

Коран - твір переважно поетичний, що складається з віршів і римо-

ваної, ритмічної прози. "...Численні етичні істини викладені в Корані сильною і поетичною мовою", - відзначав О.С. Пушкін у нотатках до своїх "Подражаний Корану". Ось один з багатих поетичних переказів першої сури Корану "Отверзаючої двері до досточтимого читання", яку повинен знати (обов'язково арабською) кожний правовірний мусульманин:

Хвала Аллаху, Господу світів,
Бо Милостив і Милосерден Він,
Дня Судного Він Цар один!
Перед тобою ми стаємо на коліна
Допоможи, благасмо, Єдиний:
"Веди нас шляхом Ти прямим,
Що Ти обрав для тих,
Хто милістю Твоєю обдарован,
Але не тих, на кого гнів Твій впав,
І хто в невір'ї заблукав".

Культура періоду Аббасидів. Арабська культура колосальним чином вплинула на підкорені мусульманами країни і народи, але був і зворотний вплив. Особливо це виявилось на другому етапі розвитку середньовічної арабо-мусульманської культури, після падіння Омейядів і приходу до влади в халіфаті династії Аббасидів.

Знайомство завойовників з культурою народів Східного Середземномор'я і Персії (Ірану) змінили спосіб життя і навіть зовнішній вигляд арабської аристократії, її інтереси і художні смаки. Центр культурного життя перемістився з кочовищ у резиденції халіфів та емірів. Художні засоби і прийоми поезії збагатилися, в них відчувається більше фантазії, поетичні образи стають живішими і витонченішими.

Разом з тим, зміна соціальної позиції поета перетворює його з гордого сина пустелі, вільного воїна-співця, в придворного поета, який служить за плату. Проте і серед них були надзвичайно талановиті люди. Найбільш відомий в IX ст. Абу-л-Атахія, автор релігійно-аскетичних поем. Тоді ж уславився любовною лірикою Ібн-ал-Мутазз, який увійшов у політичну історію під прізвиськом "Одноденний халіф". Але навіть високе становище спадкоємця престолу аж ніяк не позбавляло його необхідності писати панегірики (панегірик - твір хвалебного змісту).

У перенесенні столиці халіфату за нової династії з Дамаску в Багдад позначилося зростання впливу місцевої, насамперед перської за походженням, аристократії, яка почала відтісняти арабську племінну знать.

Вихідці з іранських сімей, які блискуче опанували арабську, висувають у цей період на перший план і в поезії. З них особливої уваги заслуговує лірик Абу Нувас (756 - 813) - незалежний, глузливий і ширий. У численних усних переказах він виступає як вільнодумець, гострослів і хитрун. Дехто схильний бачити в ньому прообраз самого Ходжі Насреддіна. Вірші його про радощі і тлінність буття, про любовні втіхи і дружні застілля поклали початок багатомовній поетичній традиції, яка була продовжена в персомовних віршах Омара Хайяма і Хафіза.

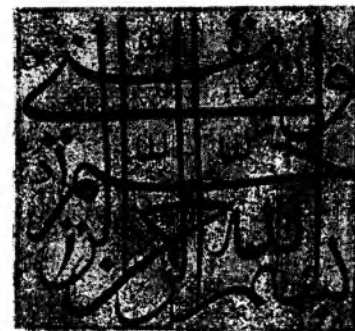
Своє завершення арабська середньовічна лірика знайшла у творчості сліпого Абу-ль-Ала аль-Мааррі (973 - 1057). Поет-філософ, він розмірковував про добро і зло, про тасмницю життя і смерті. Людина універсальної за тим часом освіченості і найсуворіших моральних правил, який не пішов прислужуватися жодному із земних владик, він часом доходив до заперечення всесильності і мудрості самого Аллаха, за що й отримав прізвисько "зіндик" (еретик).

З безлічі філософських віршів, літературних і наукових творів аль-Мааррі виділяється його "Послання про прощення", яке послужило одним з прообразів і джерел безсмертної "Божественної комедії" Данте. "Послання про прощення" - не тільки дотепна пародія на мусульманські уявлення про потойбічне життя, але й тонке висміювання земної дійсності, придворних уподобань і звичаїв. Сліпий поет духовним поглядом прозрів і соціальну трагедію народу в той смутний час, і загальну кризу мусульманської середньовічної свідомості.

В аббасидський період досягла свого розквіту й арабська проза. У ній заслуговують уваги любовно-пригодницькі побутові новели, розповіді та анекдоти (так звані маками). Варто згадати ще один жанр прози того часу - народний роман. З тих, що дійшли до наших днів, найбільш відомий "Життєпис Антара". Його герой, бедуїнський поет-воїн, з нікчемного раба стає знаменитим полководцем, який очолює війська арабів проти армій Ірану і Візантії. Однак після всіх походів і пригод Антар незмінно повертається в рідне становище, до своєї коханої, возз'єднатися з якою йому заважають зла доля і численні вороги та суперники. Але Антар, подібно героям епосів інших народів, зрештою, долає всі перешкоди.

Між X і XV ст. на Близькому Сході склався збірник народних казок "Тисяча і одна ніч", який згодом став всесвітньо відомим. Поряд з арабами в нього зробили свій внесок всі народи, що волею історії опинилися в складі халіфату. Блискучий знавець фольклору О.М.Горький одного разу зауважив: "Серед пам'яток усної народної творчості "Казки Шахразад" є пам'яткою найбільш монументальною. Ці казки з вражаючою досконалістю виражають прагнення трудового народу віддатися

Зразок каліграфії (Іран)

чарівності солодких вимислів, вільній грі словом, виражають буйну силу квітучої фантазії народів Сходу - арабів, персів, індусів..." Перший переклад цих казок на французьку мову на початку XVIII ст., який складався з 12 об'ємистих томів, буквально приголомшив Європу. Згадки про ці казки можна зустріти у Жуковського і Пушкіна, Толстого і Гете, Діккенса і Гофмана. * Нині казки "Тисячі і однієї ночі" входять у першу десятку найбільш поширених перекладних видань. Вони живуть і в наукових академічних виданнях, і в незліченних переказах для дітей, обробках для сцени і кіно, мультфільмах.

Образотворче мистецтво та архітектура. Як і література, образотворче мистецтво арабо-мусульманського світу несе в собі відбиток ісламу. На відміну від християнства, іслам не пригусав навіть думки про можливість зовнішньої схожості Аллаха з людиною або будь-якою іншою земною істотою. Вважалося, що зображати людину або тварину - прямий шлях до ідолопоклонства. У Корані прямо говориться, що вирізати ідоли і вирізьблювати образ людини - справа диявола. У переказах про життя пророка Мухаммада стверджується, що лихо чекає на того, хто посміє зобразити живу істоту.

У зв'язку з цими уявленнями, на відміну від Європи, не зображення і не скульптура, а слово, зокрема художньо оформлене у вигляді напису або графічного символу, стало головним носієм релігійної ідеї ісламу. Живопис в халіфаті, як і в інших мусульманських країнах, не набрав розвитку, але зате орнаментальний розпис стін, порталів громадських будівель, рослинний орнамент килимів, виробів художнього ремесла досягли незвичайної досконалості. Ці орнаменти, як правило, поєднувалися зі стилізованими узорними написами - цитатами з Корану. Такі написи, які поєднувалися з геометричними, зірчастими і рослинними орнаментами, отримали в Європі назву *арабесок*. В ісламському світі дуже високо цінувалося мистецтво *каліграфії*, в якому араби досягли вражаючої майстерності і досконалості. У цьому з ними можуть порівнятися хіба що китайські та японські майстри. У пізньому середньо-

* Примітка видавця - Перші українські переклади "Тисячі і однієї ночі" вперше вийшли друком у 1905 р. і за участю І.Франка - в 1912-1913 рр.

віччі з'явилася і книжкова мініатюра, але не стільки в арабському, скільки в персидському та індійському мистецтві.

На відміну від живопису, будівельна справа та архітектура в халіфаті досягли дуже високого рівня. Араби створили нові, до того часу невідомі типи будівель: *мечеті* (храми), *мінарети* (вежі для заклик мусульман до молитви), *мдресе* (богословські школи різного рівня) та інші споруди. Вони ж удосконалили вже відомі типи палаців і житлових будівель, караван-сараїв.

Спочатку араби в завойованих країнах обмежувалися лише перебудовою християнських і зороастрійських храмів у будинки молитви, а в рідних напівпустелях як і раніше обмежувалися позначкою на піску місця моління (масджід) і напряду (кібла) до Мекки і Кааби. Займаючи древні міста Палестини і Сирії, перші правителі халіфату пристосовували до своїх потреб міське господарство, керуючись при цьому принципом однієї з розповідей про діяння пророка: "Найбільш некорисна річ, що пожирає багатство віруючого, - будівництво". Від цього твердження віс древньою звичкою кочовика довго не затримуватися на одному місці. Тому в VII - VIII ст. будівлі зводилися арабами досить рідко.

Зі зростанням і зміцненням держави становище стало змінюватися. Уже в 687 - 691 рр. на місці зруйнованого римлянами храму біблійного царя Соломона була побудована знаменита мечеть Куббат ас-Сахра ("Купол скелі"). За переказами, одного разу на вершину цієї голої скелі ангели принесли Мухаммада, і він ступив на неї своєю ногою. Побудована в формі восьмигранника, увінчана куполом (звідси і її назва), прикрашена мозаїками і мармуровими колонами, вона досі вражає уяву і правдивістю, і "гяурів". Разом з сусідньою мечеттю аль-Акса мечеть Куббат ас-Сахра увійшла в третій культовий комплекс мусульман "Благородне святилище" (перший - храм Кааба в Мекці, другий - могила пророка Мухаммада в Медіні).

Ще одна прославлена споруда, "Велика мечеть", споруджена Омейядами в 705 - 715 рр. в столиці - Дамаску. Вона була перебудована з християнської базиліки Іоанна Хрестителя, в свою чергу спорудженої на місці римського храму Юпітера, основою якому послужив фундамент капища арамейського бога Хаддада. "Велика мечеть", щедро прикрашена інкрустаціями з мармуру, мозаїкою і позолотою капітелей її дерев'яних колон, приголомшувала сучасників.

До IX ст. належить будівництво грандіозної мечеті в Самаррі - улюбленому місці літнього відпочинку халіфів. На жаль, до нашого часу від неї зберігся тільки унікальний мінарет аль-Мальвійя висотою 50 метрів у вигляді зрізаного конуса, із зовнішніми спіральними сходами, які ведуть на культовий майданчик. Мінарети, нарівні з куполами,

- типова ознака мусульманської архітектури. Це високі і стрункі вежі, що стояли поруч з мечеттю, з яких спеціальні служителі - муедзини - виголошували заклик до молитви. У західній частині халіфату мінарети будували чотирикутної форми, в східній - звичайно круглоствольні. Мінарет аль-Мальвійя, побудований на зразок біблійного вавилонського стовпа, був одним з небагатьох винятків.

Наука. У період Халіфату величезних успіхів досягла арабська наука. Відхід від традиційного кочового способу життя і завоювання цивілізованих країн вели до засвоєння арабами передової наукової думки народів Передньої Азії і Єгипту. Сприяло цьому і те, що іслам, відрізняючись в цьому від християнства, ставився до знань як до однієї з ознак всемогутності Аллаха, як до необхідної умови розуміння і поширення істинної віри (мистецтво також вважалося одним з видів знання).

Арабська традиція набагато повніше середньовічної європейської зберегла досягнення античної науки. Центрами науки того часу були Басра, Куфа, Багдад, Александрія. Халіф ал-Мамун створив у Багдаді цілий "Будинок науки" - свого роду поєднання академії, бібліотеки, обсерваторії і колегій перекладачів. Сирійці-християни в ранній період халіфату зробили багато перекладів з грецької і сирійської (арамейської) мов на арабську. Тоді ж було виконано велику кількість перекладів на арабську мову різноманітних персидських творів.

Через посередництво персів у халіфаті стали відомі досягнення індійської науки в галузі математики й астрономії, в тому числі й праці знаменитого Аріабхати (V ст.). Базуючись на математичних досягненнях індійців, араби в 827 р. виміряли дугу меридіана і визначили розміри земної кулі. Їм же належить введення в математику тригонометричних функцій, розробка прийомів вирішення алгебраїчних рівнянь 1-го і 2-го ступеня.

Арабська наука того часу може особливо пишатися успіхами своєї теоретичної і практичної медицини. В її основу лягли праці Гіппократа і Галена. Особливого розвитку набула офтальмологія і пов'язані з нею досягнення оптики; араби робили навіть операції по видаленню катаракти. Відомим їм був і кесарів розтин.

Особливу популярність в галузі медицини отримали тоді Абу Бекр ар-Рази (помер у 925) і знаменитий Ібн Сіна (980 - 1037), якого європейці називають Авіценною. Ібн Сіна виклав свої філософські (теоретичні) знання в галузі лікувальної справи в "Книзі зцілення" і прославився у всьому світі своїм "Канонем лікарської науки". За цією книгою вивчали медицину мало не всі європейські лікарі починаючи з XI і до кінця XVII ст.

Багато арабських вчених були енциклопедистами, які з успіхом займалися різними науками. Ібн Сіна був не тільки світилом медицини, але й філософом, поетом, хіміком. Знаменитий ал-Біруні (973 - 1050) був істориком, математиком, астрономом, географом і фізиком. Математиком, астрономом і географом був ал-Хорезмі (787 - 850).

З художньою образністю світ арабської вченості змальовується в одному з епізодів "Тисячі і однієї ночі". "О Таваддуд, які науки ти добре знаєш?" - спитав халіф. І дівчина відповідала: "О повелитель, я знаю граматику, поезію, законодавство, тлумачення Корану і лексику, і знайома з музикою і наукою про спадщину, і лічбою, і діленням, і землемірством, і оповідями перших людей... Я вивчала науки точні, і геометрію, і філософію, і лікування, і логіку, і риторику, і висловлення, і запам'ятала багато що з богослов'я. Я була прихильна до поезії і грала на лютні, дізналася, де на ній місця звуків, і знаю, як ударяти у струни, щоб були вони в русі або в спокої... Кажучи стисло, я дійшла до того, що знають лише люди, які утвердилися в науці".

4. КУЛЬТУРА ІРАНУ X -XV ст.

Середньовічна арабська культура справила безпосередній вплив на сусідні народи, особливо ті, які входили до складу халіфату. Щодо цього заслуговує особливої уваги культура Персії (Ірану) X - XV ст.

Прикладне мистецтво. У ці сторіччя Іран пережив безліч руйнівних набігів і навал. Але це не могло перешкодити значному економічному зростанню - розвитку сільського господарства, зростанню міст і торгівлі. Завдяки створенню великих зрошувальних систем стали збирати по декілька врожаїв на рік. У Хорасані, головній провінції країни, вирощували до 100 сортів винограду, розширили посіви цукрової тростини, оливи, олійних, прямих та ін. рослин, з'явилися цитрусові. Процвітало ремесло, а з ним і торгівля - внутрішня і заморська. Вивозилися парча і золоте шиття, лялі, шовкові і бавовняні тканини, шерстяні і шовкові килими, полив'яний фаянсовий посуд, зброя і шкіряні вироби. Парфюмерія - квіткові масла, парфуми й есенції з махрової троянди, фіалки, нарциса, апельсинових і фінікових квітів - вивозилася морем навіть у Китай. Найбільшими містами Ірану того часу були Шираз, Ісфахан, Рей і Нішапур. В останньому мешкало понад 200 тис. чоловік. Балх, Газна і Кабул були головними центрами караванної торгівлі з Індією. Найважливішими портами Перської затоки були Сіраф і Ормуз, звідки іранські товари йшли в Басру, порти Аравії, Індії і Китаю. Через Каспійське море перси торгували з Хорезмом, країнами Закавказзя, з хазарами і Руссю.

Іран завжди славився своїм керамічним мистецтвом, головними

центрами якого були в час, що розглядається, Рей і Кашан. Тут виробляли фаянсові вироби з різьбленими орнаментами і декоративними написами. Поряд з ними масово вироблялися глеки, чаші, блюда, вази тощо з поливною глазур'ю. Вони часто розписувалися або по сирійській глині (підглазурний розпис), або вже по полив'яній поверхні (надглазурний розпис). Вищим досягненням іранської кераміки став відомий з XII ст. надглазурний розпис люстром по білуватій або зеленуватій олов'яній глазурі.

Люстр - винахід середньовічної іранської алхімії - барвистий золотистий склад з металевим відблиском різних кольорів, що одержується внаслідок складного і тривалого випалення в двох печах. До складу люстра входили мідь, срібло, золото, миш'яковистий пісок та інші компоненти. Пізніше люстр, незважаючи на його дорожнечу, став застосовуватися навіть при виробництві архітектурної кераміки. Ці керамічні плитки різних форм використовували для облицювання фасадів культових і цивільних будівель. Для такого облицювання виготовлялися також кахлі з рельєфними висловами з Корану.

З прикладних мистецтв високої майстерності досяг в Ірані розпис тканин і оздоблення їх узорними вишивками з золотих і срібних ниток. Виготовлялися також орнаментовані металеві посудини, багато прикрашена зброя. Відрізнялися високими якість і інші твори художнього ремесла - бронзові вироби з інкрустаціями з золота і срібла, шовкові і шерстяні килими різних типів, які дивували винятковою красою.

Література. У цей же час в іранських землях, паралельно з матеріальним виробництвом, процвітали науки, література і мистецтво. Освічені верстви населення, сприйнявши іслам і тимчасово навіть мову арабів, зуміли зберегти багато самобутніх рис древньої іранської традиції. Поети і вчені стали згадувати і прославляти старовину, закликали відродити минулу велич Ірану. Цей культурно-ідейний рух злився в IX - X ст. з могутніми антиарабськими і антифеодальними народними повстаннями. На їх ґребені в Середній Азії і Східному Ірані (Хорасані) до влади прийшла династія Саманідів, яка вела свій родовід від древніх Сасанідів.

Саманідські монархи стали культивувати при дворі рідну мову фарсі (парсі), протиставляючи її арабській. Вона спиралася на писемну традицію Сасанідів (III - VII ст.) і відрізнялася від простонародної мови основної маси населення. Її стали називати дарі, тобто палацова. У X - XV ст. вона стала загальною літературною мовою для всіх народів Ірану. На ній написана поема "Шах-наме" - найбільший витвір класики персидської, таджицької літератури Абу-л-Касима Фірдоусі (934 - 1025).

Ця книга по праву увійшла в скарбницю світової культури. На основі давньоіранського поетичного епосу і наукових праць Фірдоусі в поетичній формі виклав історію Ірану і Середньої Азії з найдавніших часів аж до арабського нашествия. "Шах-наме" просякнута пафосом героїки і патріотизму, любов'ю до батьківщини і глибокою ненавистю до арабських і тюркських поневолювачів, ліричності їй додають численні любовні епізоди. Поема прославляє іранське рицарство - дехкан. У ній з симпатією намальовано образ вождя народного повстання - Маздака. Написана прекрасною літературною мовою, вона на цілі сторіччя стала зразком для поетичних переспівів. Сам же Фірдоусі багато років провів у немилості, вимушений був тікати і цілих двадцять років провести в убогості, переходячи від людей султана. "Правовірне" суннітське духовенство навіть відмовилося поховати його за мусульманським обрядом, звинувачуючи великого поета в ересі і прославлянні "нечестивих героїв".

З "Шах-наме" почався справжній вибух іраномовної поезії, яка отримала визнання у всьому світі. Великим поетом XI ст. був тонкий лірик і майстер пейзажу Фаррухі, син раба. Фахр ад-дін Гургані прославився в той же час любовною поемою "Віс і Рамін".

Поет-філософ Омар Хайям (1048 - 1123) - людина універсальної освіченості та енциклопедичних знань. Він був астрономом і співавтором найточнішого в той час календаря. Філософ і математик, Омар Хайям дав виклад рішень алгебраїчних рівнянь до 3-го ступеня включно і відкрив біном, який декілька сторіч після нього знов вивів Ньютон. Але найбільше прославили Хайяма чотиривірші - рубаї, які пройняті життєрадісністю, пафосом вільної особистості й антиклерикальним вільнодумством. Співак радощів життя, кохання і вина, Омар Хайям відомий відтоді у всьому світі. Його рубаї перекладені (і багато разів!) на всі європейські і скільки-небудь значні східні мови, надають незбагненну насолоду всім знайомим з поезією.

У Ширазі з'явився на світ і провів молоді роки геніальний персидський поет Мусліх ад-дін, відомий нам як Сааді (між 1203 і 1210-1292). Сааді прожив довге і бурхливе життя, понад 100 років. Першу половину життя мандрував - то воїном, то в одягу дервіша, побував в полоні у індусів в Гуджараті і у хрестоносців в Сирії, трохи не загинув, але повернувся-таки додому. Там він, маючи життєвий досвід, написав більшість своїх творів: декілька збірників любовної лірики - газелей (вид ліричного вірша), елегію на взяття і розорення Багдада монгольським Хулагу-ханом, інші твори. Але найбільш відомими в його творчості залишаються дві книги - книги про те, як треба жити. Це "Бустан" і "Гулістан" - відповідно, "Плодовий сад" і "Сад троянд". Сааді став відомим в Євро-

пі раніше за інших східних поетів. На Русі перші його переклади з'явилися вже на початку XVII ст.*

Однією з найбільших заслуг Сааді перед світовою культурою є те, що він першим висунув художню концепцію гуманізму. Він задовго до європейців - Мірандоли, фон Гуттена і Рабле - живив термін "гуманізм" ("адамійят", тобто людяність).

Одним з видатних персидських поетів світової слави був Шамс ад-дін Мухаммад на прізвисько Хафіз**. Слово "хафіз" означало людину, здатну напам'ять відтворити весь Коран. Таким в молодості і був поет, чие ім'я було витіснене псевдонімом і стало називною - народний поет, співець. Вірші Хафіза відрізняються незвичайною майстерністю форми і глибиною змісту. Краса і любов, свобода почуття, радість життя, страждання нерозділеного кохання, викриття лицемірства офіційної моралі - ось теми його газелей. Чарівна одна з легенд про нього. Одного разу у вірші він пообіцяв віддати коханій і Бухару, і Самарканд за один привітний погляд. Осаженілий Тамерлан (Тімур) наказав схопити поета. Одягнутий в дранті, той з'явився перед володарем. "Так як ти додумався, божевільний, дарувати мої міста?" - запитав тиран. "Леле, повелитель, саме так я і дійшов до такого стану", - показав Хафіз на своє лахміття. Дотепна відповідь врятувала йому життя.

Нарівні з літературою в Ірані розвивалося образотворче мистецтво, хоч через вплив ісламу його розвиток був ускладненим, так само, як і в Аравії. Для іранської архітектури новими і характерними стали багатогранні вежі-мавзолеї правителів і святих. Такий, наприклад, мавзолей Кабуса початку XI ст. Серед пам'яток архітектури, які збереглися, переважають культові споруди - мечеті, медресе. Поряд з арабським типом мечеті став поширюватися і власне іранський - квадратна будівля з круглим або еліпсоподібним куполом над нею. Починаючи з XII ст. ці купольні мечеті стали поєднуватися з квадратними дворами, навколо яких йшли відкриті галереї з чотирма високими порталами і глибокими нішами. Фасади та інтер'єри прикрашалися не тільки полив'яними фаянсовими плитками і плитками з неполив'яної глини з різьбленим орнаментом, але і різьбленими орнаментами по штуку (штучному мармуру).

У XIII-XV ст. вже скрізь поширилося прикрашення стін, порталів, куполів мечетей, мавзолеїв, палаців кольоровими плитками, люстрови-

* Примітка видавця - Сучасною українською мовою твори Сааді вперше з'явилися в перекладі А.Кримського (1871-1942).

** Примітка видавця - або Гафез, бл. 1325 - 1389 чи 1390.

ми і рельєфними кахлями, мозаїками (мавзолей "Купол Алідів", "Синя мечеть" в Тебрізі). На жаль, монгольське нашествя, грабіжницькі походи Тамерлана, неблаганний час мало що залишили від численних замків, палаців. Але пам'ять про них збереглася в писемних джерелах і, отже, в пам'яті людства до наших днів.

* * *

За своїм значенням для сучасної культури країн Близького і Середнього Сходу середньовіччя - основоположний період. Саме з виникнення і поширення ісламу, арабського завоювання оформилися багато сучасних культурних структур.

Якщо порівнювати середньовічну європейську культуру і культуру Близького і Середнього Сходу, то можна побачити і спільні риси. Мусульманство, як і християнство, - релігія, яка в середньовіччі була стрижнем не тільки культури. На Сході спостерігалось переплетення ще тісніше, ніж в Європі, можна навіть сказати, єдність релігії, політики, моралі, літератури, мистецтва. При такій ролі релігії як в Європі, так і на Сході відмінності у віросповіданнях привели до значних відмінностей у загальному ладі культури, які внаслідок політичних причин стали сприйматися як антагоністичні (непримиренні). І тільки в наші часи спостерігається їх примирення.

VI. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ

1. Особливості та основні історичні етапи розвитку доколумбової Америки.
2. Релігійні уявлення.
3. Наукові знання.
4. Писемність і література.
5. Архітектура та образотворче мистецтво.

1. ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ.

Народи доколумбової Америки перебували в географічній ізоляції протягом декількох тисячоліть. Внаслідок цього, хоч культура і розвивалася за загальними законами, але для неї було характерне відставання у часі від основних світових цивілізацій, повільніший розвиток. Європейська колонізація фактично зруйнувала й знищила індіанські цивілізації і привела до їх забуття, що викликало необхідність заново їх відкривати.

Походження предків латиноамериканців все ще продовжує залишатися загадкою. В основному сучасні дослідники вважають, що Америка не належала до центрів антропогенезу, а її первинне населення проникло сюди ще в кінці палеоліту з Північно-Східної Азії 30-25 тис. років тому внаслідок декількох хвиль переселення. Предки американських індіанців заселили величезні простори і розпалися на велику кількість мовних сімей та ізольованих груп. У науці багато суперечок викликає питання про можливі зв'язки Америки з іншими частинами світу в доколумбовий період.

Причинами переселення до Америки могли бути зміни клімату, ви-

Малюнок: Піраміда пророка. Майя. Мексика

снаження місцевих життєвих ресурсів, зростання чисельності населення у сприятливі кліматичні періоди.

В історії культури доколумбової Америки виділяють декілька періодів.

Палеоіндіанський період (XXV-VIII тисячоліття до н.е.) характеризується розвитком кам'яних знарядь праці від нуклеусів, скребок, гостроконечників з односторонньою обробкою до оброблених з обох боків кременевих клинків з довершеною і ретельною віджимною ретушшю, які мають поздовжні вузькі жолобки вздовж обох поверхонь. Люди об'єднані в невеликі кочові групи з нестационарними (сезонними) стоянками. Займалися збиранням, полюванням спочатку на дрібних, а потім і великих тварин.

З VIII до середини II тисячоліття до н.е. - *архаїчний період*. Основу господарства, як і раніше, складали полювання і збирання, проте знаряддя праці удосконалювалися: використовувалося шліфування каменю, з'явилися ступи і зернотерки. Зародилося землеробство, хоча основна частина рослин залишалася у дикому стані. Була винайдена тканина, яка виготовлялася з бавовни. Небіжчиків піддавали кремації або муміфікували. З'явився оригінальний спосіб приготування гарячих страв: варити їжу у кошиках, виготовлених з дерева, кори і шкіри. Такий посуд заповнювався водою, в яку дерев'яними щипцями опускали заздалегідь розжарені на вогні камені.

Період між II тисячоліттям до н.е. і I ст. н.е. отримав назву *формативного* або *протокласичного*. Він характеризується остаточним переходом до осідлого способу життя, що зумовлено появою інтенсивних форм землеробства. Споруджувалися зрошувальні канали, дамби, греблі. Осідле життя привело до винайдення і розвитку кераміки, а також до формування мистецтва скульптури, появи перших пірамід. Швидко розвивалися різні ремесла, почався активний процес класового розшарування, формування основ наукових знань. Внаслідок важливих господарських і культурних змін стала можливою масова колонізація нових земель, утворилися великі центри суспільного життя.

Подальший, так званий *класичний період* (I-IX ст. н.е.) характеризується появою і розвитком ранньокласових держав. Матеріальну основу суспільств складало інтенсивне підсічно-вогневе і поливне землеробство, вирощувалися різні сорти кукурудзи, кабаків, гарбузи, томати, бавовник, тютюн тощо. У ранньокласових державах нещадно експлуатувалася основна маса населення - землероби-общинники, держави вели нескінченні війни з метою захоплення здобичі і рабів. Крім світської знаті надзвичайною могутністю відзначалися жерці. Основною політико-адміністративною одиницею були міста-держави або об'єднан-

ня міст-держав, серед яких виділялися Теотіуакан, Шочікалько, Тахін, Тікаль, Паленке, Копан та ін. Етнічний склад цих утворень практично невідомий. Значного поширення набула деспотична форма правління і тісно пов'язане з нею обожнювання царя та царської влади. Розвивалося ремісничє виробництво. Індіанцям цього періоду були відомі золото, срібло, мідь, які піддавались складній техніці обробки для виготовлення прикрас і знарядь праці. Великого значення набули наукові знання. Мистецтво стало знаряддям соціальної боротьби.

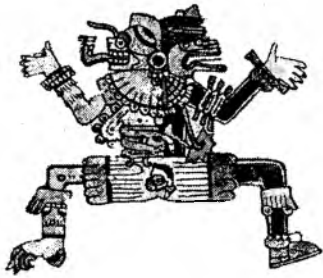
У післякласичний період (X - початок XVI ст.) переважна більшість величезних міст-держав припинили своє існування, формувалися нові політичні і культурні центри. Утворилися царство ацтеків з центром в м. Теночтітлан (сучасне м. Мехіко), рабовласницька деспотична держава інків Тауантінесуї, майя - тольтекська держава зі столицею Чічен-Іца, а потім Майяпан як найбільші державні утворення. Міжусобні війни привели до утворення ряду дрібних міст-держав, що ворогували між собою. Стали виразно проявлятися ознаки процесу деградації культури, який був посилений хвилею повстань та епідемії.

У кінці XV - на початку XVI ст. територія Латинської Америки стає об'єктом колоніальної експансії ряду європейських держав внаслідок великих географічних відкриттів. Колоніальні захоплення супроводжувалися пограбуванням, поневоленням і винищуванням корінного населення, знищенням його культурних цінностей. Намагаючись зміцнити своє панування на захоплених землях, колонізатори посилено насаджували свої релігії (головним чином католицизм) і мови. Так званий *період конкісти* продовжився до кінця XVIII - першої чверті XIX сторіччя, коли в ході визвольної боротьби виникли національні латиноамериканські держави.

На початку XIX ст. в Європі під впливом звітів, мемуарів і щоденників відомих мореплавців та дослідників зародилася індіаністика як комплекс наук, які вивчають історію, літературу, мови, фольклор, мистецтво, етнічні особливості, соціально-економічні проблеми індіанців Америки доколумбового періоду і сучасності.

2. Релігійні уявлення.

До моменту відкриття Латинської Америки Х. Колумбом існувало безліч релігійних культів (за винятком монотеїстичних), вірувань і обрядів, що склалися у різних етнічно-соціальних груп корінного населення. Значного поширення набув тотемізм, в якому у перекрученому вигляді відображалися кровнородинні зв'язки індіанської первісної общини. Як пережиток тотемізму збереглося шанування древніми перуанцями пуми, кондора, яструба, риб, осьминога, мавп, кукурудзи, картоплі тощо.

**Кецалькоатль.
Ацтеки.**

Специфічною особливістю індіанської міфології є наявність безлічі міфів про стару і нову батьківщину, зумовлених численними міграціями індіанських племен і відповідними процесами етногенезу. Такий ацтецький переказ про вихід ацтеків з міфічної батьківщини

Астлан. За вказівкою бога Уїцилопочті, ведені своїми "пророками" ацтеки подалися у довгу мандрівку, щоб знайти нову батьківщину в тому місці, де зустрінуть орла, що сидітиме на кактусі і пожиратиме змію. Досягши через декілька поколінь мексиканської долини, вони побачили на одному з островів гірського озера Тескоко пророковані знамення і заснували Теночтітлан, який став столицею могутнього царства ацтеків. Нерідко в міфах пошуки нової батьківщини пов'язані з морським і заокеанським плаванням. У космогонічних міфах проводиться ідея про багаторазовість акту створення світу, у примітивній формі міститься концепція про всесвіт як про явище, яке виникає в певний момент і розвивається за певними законами, що сприймаються як воля богів. У багатьох індіанських народів існують міфи про будову світу. У міфології древніх майя всесвіт складається з 13 небесних і 9 підземних світів. У релігійній космології найбільш розвинених племен виникали поняття, близькі до концепції пекла і раю, існували міфи і пророцтва про кінцеву долю людства, загибель світів, царств і народів.

У міфології древніх мексиканських народів (тольтеків, ацтеків та ін.) історія ділиться на ери; кожна з ер закінчується загибеллю Сонця, Землі і людства. У міфології ацтеків під час 1-ї ери Сонцем був бог Тескатліпока, а Земля була населена гігантами. Ця ера закінчилася винищенням гігантів оцелотами. 2-а ера, коли Сонцем був бог Кецалькоатль, завершилася ураганом, які зруйнували світ, а також перетворенням людей на мавп. У кінці 3-ї ери світ і люди були знищені гігантською пожежею. Потоп зруйнував 4-й світ, перетворивши людей на риб. 5-а (сучасна) ера завершиться землетрусом, від якого загинуть Земля, Сонце, люди.

У міфологіях дістали відображення пережитки матриархату, які проявилися в значній кількості богинь і жінок-прародительок.

Дуже складний і багатий пантеон класичного періоду. Спочатку це були місцеві божества, які зі зростанням племенних і державних об'єднань поєдналися в одну генеалогічну систему. У пантеоні виділяються групи богів родючості і води, мисливські боги, божества вогню, зірок і

планет, смерті, війни тощо. В кінці класичного періоду у народів Центральної Америки створюється комплекс міфів, оснований на уявленнях про необхідність регулярно підтримувати життя божеств людською кров'ю. Особливо важливе значення надавалося "годуванню" бога сонця, щоб він міг здійснювати свій щоденний шлях по небу. У 1486 р. у столиці ацтеків Теночтітлані був споруджений храм (піраміда), на вершині якого на честь бога сонця і війни Уїцилопочті двічі на рік здійснювалися масові людські жертвоприношення (як правило в жертву приносили військовополонених). Сцени принесення в жертву полонених зображені у "храмі розписів" культового центру майя Бонампака.

Значне поширення мали магічні обряди - як індивідуальні, так і групові. Ускладнення суспільних відносин, формування племенної структури вело до зародження культу племенного бога. При утворенні союзу племен серед богів поступово виділявся бог того племені, яке займало домінуюче становище в союзі. Цей процес піднесення богів посилювався з переростанням союзів племен у державу. Протиріччя між окремими племенами, союзами племен, становлення деспотичних держав спричиняли приховане і відкрите протиставлення культу одних богів культу інших. Поступове зміцнення влади деспота породжувало спочатку слабку, а потім все помітнішу тенденцію до монотеїзму.

З переходом частини індіанців до землеробства складалася їх віра в особливих богів і духів, які протегують землеробським роботам.

Поява астральних культів викликала прагнення індіанців дати пояснення взаємозв'язку періодичності посушливих і дощових періодів, дозрівання врожаю з розташуванням небесних світил.

Приголомшує драматизм, сконцентрований у пророцтві майя про конкісту, в якому говориться про прихід білих людей з рудими бородами як посланців білого бога, дітей Сонця. Вони прийдуть зі Сходу, "вогонь буде спалахувати на кінцях їх рук" (вогнепальна зброя), вони принесуть розпусту, будуть нагромаджувати багато каменів і колод, саджати до в'язниць, вішати на мотузках владик, їх вчення тільки про гріх.

Міфологічні сюжети дістали відображення в багатьох творах мистецтва. Частина міфів була використана європейськими колонізаторами для підкорення індіанців.

3. Наукові знання.

Становлення науки у народів доколумбової Америки нерозривно пов'язане з історичним процесом їх економічного, культурного і суспільно-політичного розвитку. Окремі народи, які населяли цю територію, за глибокої давнини досягли значних успіхів у розвитку ряду галузей знань: техніка вирощування і селекції багатьох сільськогосподарських

культур з використанням зрошування і природних добрив, винахід системи лічби і писемності, календаря; будівництво великих ритуальних і оборонних споруд, прокладання потужних доріг, створення іригаційних систем, видобуток і виплавка металів, ювелірна справа, суднобудування (піроги, каное), виготовлення канатних та текстильних волокон, ткацтво та інші ремесла.

У процесі багатомісячного розвитку доколумбової Америки індіанськими народами були накопичені багаті знання особливо з астрономії і математики, медицини, різноманітні практичні відомості з будівельної техніки, ковальської справи і зварювання металів, географії, метеорології, кліматології, сейсмології та ін. Розвиток цих знань був тісно пов'язаний з релігійним культом.

Календарні системи, системи літочислення були найточнішими з усіх, створених древніми цивілізаціями.

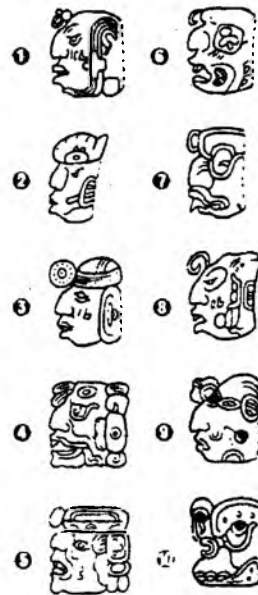
Система літочислення у древніх майя ґрунтувалась на математичних розрахунках і астрономічних спостереженнях, які набули втілення в оригінальному календарі. Календар майя виник, головним чином, з потреб сільського господарства. Пізніше він набув таємничого містичного характеру, перетворившись в основу релігійного культу майя. Про його точність можуть свідчити такі відомості: тривалість року, за сучасними даними, становить 365,2422 днів; древній юліанський рік - 365,2510 днів; сучасний грегоріанський рік - 365,2425 днів; рік майя - 365,2420 днів.*

Рік майя складався з 18 місяців по 20 днів кожний. Мовою майя періоди часу називалися: 20 днів - віналь; 18 віналей - тун; тун дорівнював 360 кінам (дням). Для вирівнювання сонячного року додавалося 5 днів - майєб (несприятливі, нещасливі). Вважалося, що в ці 5-денку "вмирає рік", у ці дні древні майя нічого не робили, щоб не накликати на себе біду.

Тун не був останньою одиницею часу в календарі майя. При збільшенні в 20 разів починали формуватися цикли: 20 тунів - катун; 20 катунів - бактун; 20 бактунів - піктун; 20 піктунів - калабтун; 20 калабтунів - кінчильтун і т.д.

* Примітка видавця - У майя з міста Копана синодичний місяць, - період часу між однаковими фазами місяця, - становив 29,53020 днів, а з міста Паленке - 29,53086 днів. За сучасними даними, ця величина становить 29,53059 днів, тобто лежить між величинами, визначеними з Копана й Паленке. Як бачимо, давні жителі Центральної Америки користувалися календарем, за точністю адекватним сучасному.

Ієрогліфічні символи чисел майя від 1 до 10

Найбільший цикл - алаутун складав 23040000000 днів або кінів (сонць).*

Всі дати мають єдину точку відліку. Її ми назвали б "рік Перший", з якого починається відлік часу майя. За нашою хронологією, він припадає на 7 вересня 3113 р. до н.е., або ж, відповідно до іншої системи кореляції, на 13 жовтня 3373 р. до н.е. Ці дати близькі до першого року єврейського календаря, який припадає на 3761 р. до н.е.

Майя вміло поєднували 2 календарі: хааб - сонячний, що складався з 365 днів, і цолкін - релігійний, з 260 днів. При такому поєднанні складався цикл з 18890 днів (52 роки), лише по завершенні якого назва і цифра дня знову співпадали з тією ж назвою місяця. Це так, якби 15 листопада неодмінно припадало кожний раз на четвер.

Подібний календар був і в ацтеків. Різні календарні системи існували і в інших народів Давньої Америки.

Такий значний розвиток астрономічної науки не став би можливим без ідеально розробленої системи лічби. Майя створили 20-тиричну систему лічби від 0 до 19, яка дозволяла записати нескінченну безліч величин і здійснювати найскладніші підрахунки.

Глибокими були і медичні знання, особливо в галузі зуболікування і хірургії, які багато в чому перевершували знання європейських лікарів тієї епохи. За допомогою тодішнього хірургічного інструментарію проводилися складні операції аж до трепанації черепа. Індіанська фармакопея використовувала хіну, кокаїн, сік папайї та ін.

У державах майя, ацтеків, інків існували порівняно розвинені правові системи, які ґрунтувалися на кодексах законів. Філософські уявлення про світ і місце людини у ньому були складовою частиною духо-

*Примітка видавця - Тобто 63 081 429 років, що складає близько третини галактичного року - часу, за який Сонце обертається навколо центру нашої галактики. Це найбільший період, який зафіксовано в системах відліку часу нашої цивілізації (людства). Його походження невідоме.

вної культури. У філософських вченнях зустрічається ідея про чотири першоелементи (вогонь, вода, земля, вітер) і поняття боротьби як причини космічних змін.

Таким чином, деякі з народів, які населяли Давню Америку, досягли значних успіхів у розвитку ряду галузей знання у доколумбовий період.

4. ПИСЕМНІСТЬ І ЛІТЕРАТУРА.

Одним з важливих результатів процесу культурного розвитку було формування різних систем писемності у деяких народів доколумбової Америки.

Цікавим зразком примітивної "писемності" в області Анд було "вузликове письмо" - кіпу, яке являє собою шворку або палицю з прив'язаними до них відповідними різнокольоровими (кольору надавалося символічне значення) шнурками, на яких на різній відстані один від одного зав'язувалися вузлики. Іноді у вузлику закріплювався який-небудь предмет (шматочок дерева, камінь, зерно тощо). У Тауантінсуїу було значне число професійних кіпукамаїок ("майстрів кіпу"). На думку одних вчених, кіпу являло собою чисто мнемонічне пристосування, на думку інших - своєрідну форму письма. За найбільш спірною концепцією, кіпу містить тексти хронік, законів і політичних творів. Існує припущення, що кіпу служило атрибутом похоронного ритуалу.*

Писемність ацтеків і народів куна являє собою піктографічне (малюнкове) письмо з елементами ієрогліфики. Певної системи розташування піктограм не існувало: вони могли розташовуватися і горизонтально, і вертикально. Вперше писемність народів куна відкрита і вивчена норвезьким етнографом Е.Нордельшельдом. Піктографічним письмом записані легенди, книги рецептів народної медицини.

Система писемності у народів давньої Мексики склалася у II-V ст. н.е. в ольмеків. Вона являє собою поєднання елементів піктографічного і складового письма. Неодмінним супутником запису був малюнок. Семантичне значення мали колір і розташування знаків.

Найдовершенішою системою писемності в давній Америці було

* Примітка видавця - Подібну до кіпу систему письма зустрічаємо і в Північній Америці у ірокезів - їхнє "письмо", яке називалося "вмпум", - це стрічка, або пасок з ниток, на які нанизано кольорові черепашки, різні за формою і розміром. Траплялося, що вмпум налічував по 6-7 тисяч черепашок. Нанизані на нитки мушлі утворювали хитромудрі візерунки певного змісту.

ієрогліфічне письмо майя. У ньому вживалися фонетичні знаки (алфавітні і складові), ідеографічні (цілі слова) і ключові (пояснювальні значення слів, але такі, які не читаються). Всього виявлено близько 300 знаків. Мова ієрогліфічних текстів значно відрізняється від живої мови за вимовою, словником, граматику. Ієрогліфічні тексти і написи майя досі повністю не перекладені. Перші спроби розшифрувати письмо майя належать до середини XIX ст. У середині 1950-х років великий внесок у дешифровку письма майя вніс радянський вчений Ю.В. Кнозоров, родом з Харківщини.

З виникненням писемності був тісно пов'язаний розвиток літератури. Літературна творчість індіанців древньої Америки в художній формі відображала найважливіші риси життя індіанських племен. Давнім жанром літератури були трудові (мисливські, рибальські), обрядові, а також військові пісні, які включали звернення до богів про допомогу в досягненні перемоги, переможні пісні, плачі за загиблими воїнами. Значного поширення набув жанр казки - чарівної, побутової, про тварин тощо. У деяких індіанських народів існував епос. До літературних пам'яток належать "Аннали качікелей", "Родовід владик Тотонікапакана", пророча книга "Чілам-Балам", сакральний епос індіанців кіче "Пополь-Вух" ("Книга Порад") та ін. Великим внеском у скарбницю світової культури є драма на мові кечуа "Апу-Ольянтай". Одним з найбільших поетів Давньої Америки був Несуалькойотль. Лейтмотивом його творів, які дійшли до нас є роздуми про нестійкість людського існування, ідеї про безперервність руху і про відносність спокою, утвердження вічності прекрасного. До наших днів дійшли також 4 рукописи майя і значна кількість написів на каменях в руїнах міст.

Книги являли собою смугу паперу, виготовлену з рослинного волокна (часто використовувався луб фікуса) і натуральної клейкої речовини. Обидві сторони смуги покривалися білим вапном. Ієрогліфічні знаки виводилися пензликом, як чорнило використовувався сік рослин або плодів. Паперова смуга складалася гармошкою й обрамлялася обкладинкою з дерева або шкіри. Велика кількість рукописів була знищена в епоху конкісти.

Навчання писемності здійснювалося у спеціальних школах. У ацтеків було два види шкіл: тельпочкаллі і кальмекак. Перші призначалися для простих дітей з народу, другі - для обдарованих дітей, які закінчили тельпочкаллі, і дітей знаті. Школи для простих дітей готували насамперед воїнів, тому основна увага тут приділялася фізичному вихованню і спорту. Школи для знаті готували інтелектуальну й адміністративну верхівку суспільства (жерців, астрологів, математиків, писарів, суддів), тому тут викладалися вершини наук - історія, філософія, право.

Основна частина літературних пам'яток, що збереглися, і письмових джерел індіанців доколумбової Америки ще чекають своїх дослідників і дешифрувальників.

5. АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО.

Мистецтво доколумбової Америки дістало найповнішого вираження в монументальній архітектурі, яка розвивалася на території сучасної Мексики і в Центральній Америці. Архітектура обох цих областей мала багато спільних рис, зумовлених схожістю економічних, соціальних і релігійних інститутів, подібністю природних умов.

Архітектура і містобудування давньої Америки характеризуються стійкістю типів, уповільненою еволюцією композиційних, декоративних і технічних прийомів. Провідним типом були культові комплекси, які включали ступінчасті піраміди з храмом або вівтарем на верхньому майданчику, храм, палацові споруди для жерців і знаті, палаци для свят, "стадіони" для ритуальної спортивної гри, "обсерваторії" для астрономічних спостережень, а також різноманітні інженерні й оборонні споруди. Будівлі ставилися на штучних земляних платформах, складалися з сирцевої цегли (адобів), різних видів каменю, з використанням примітивного бетону і різного декоративного облицювання. Кам'яна кладка велася на глиняному розчині або по-сухому, з застосуванням шипів і металевих кріплень. Камінь оброблявся кам'яними або бронзовими знаряддями і транспортувався без допомоги коліс. Перекриття у вигляді фальш-склепіння (з поступовим напуском рядів кам'яної кладки) або дерев'яні забезпечували створення дуже обмежених внутрішніх просторів порівняно з зовнішньою масою споруди і товщиною стін. Часто будівля ділилася на два вузьких приміщення поздовжньою стіною, іноді застосовувалися квадратні або круглі стовпи і навіть атланти - стовпи у вигляді статуй воїнів. У композиції використовувалися прості геометричні форми, статичні, симетричні рішення. Традиційним було широке застосування орнаментики, скульптури і живопису. Планування комплексів і міст мало регулярний характер, орієнтувалися, звичайно, за сторонами світу. Великі міста мали мощені вулиці, зовнішній водопровід, оборонні споруди.

На території Мексики серед давніх культур важливе значення мала теотіуаканська "культура пірамід". У священному місті Теотіуакані, спланованому з урахуванням математичних та астрономічних знань, знаходилися ступінчасті Піраміда Сонця і Піраміда Місяця, "Храм Кецалькоатля", декорований головами пернатих змій.

Найбільшою популярністю користується архітектура майя, яка в класичний період створила на території сучасних Мексики, Гондурасу, Гватемали величні ансамблі Паленке, Тікаль, Копан та ін. В архітектурі майя особливого значення набувають внутрішні простори, а фаса-

ди і внутрішні стіни прикрашаються розписами, алебастровими рельєфами і рельєфними ієрогліфічними текстами.

У Південній Америці архітектура розвивалася вздовж вузької прибережної смуги на заході і в районі Центральних Анд. Тут вона відзначалася увагою до утилітарної сторони забудови і поширенням інженерних споруд: мощених доріг, мостів, фортець, дамб, водоймищ, каналів, гаваней, акведуків. Кам'яна кладка з полігональних (в ранніх спорудах) і горизонтальних блоків гігантської величини, пізніше з тесаного каменю правильної форми була доведена в гірських районах до віртуозності; у кладці використовувалися бронзові скріплювальні елементи. Широко застосовувалася сирцева цегла. Покрівля робилася з очерету і соломи. Рельєфи і розписи в обробці використовувалися менше, ніж на території Мексики. Найважливіші будівлі прикрашалися фризами із золотих пластин. Архітектура Південної Америки відзначалася грандіозністю масштабів, простотою великих форм і деталей, суворістю вигляду. Її основними центрами були Чан-Чан, Пачакамак, Тіауанако, Куско (столиця імперії інків); важливу роль відігравали міста-фортеці Парамонга, Мачу-Пікчу, Саксауаман та ін.

Вражає своїм багатством Коріканча (храм Сонця) - найважливіше святилище інків, яке складалося з ансамблю кам'яних будівель, оточених стіною. У годовному приміщенні храму містився вівтар, розташований проти дверей так, щоб золота фігура божества і золоті пластини на стінах виблискували у промінні ранкового сонця. Поруч з храмом розташовувалися святилища Місяця, грому, зірок, райдуги-веселки. До нього примикали приміщення для жерців, слуг і так званий Золотий сад із золотими і срібними зображеннями рослин, птахів, тварин і людей. Майстерно будували індіанці і висячі мости, сплетені з лян, які через сторіччя наштовхнули архітекторів на ідею використати аналогічні металеві конструкції.

Давнє мистецтво індіанців відображає світ як активну взаємодію двох начал: життя і смерті. Мистецтво розписної і фігурної кераміки, глиняної скульптури, кам'яних статуй і наскельних розписів відображало стихію первісних, казково-фантастичних образів, які зливалися з релігійною символікою і суворою суттю людського буття.

У статуєтках, а також у фігурних і розписних посудинах відтворювалися людські типи у всьому їх різноманітті, включаючи побутові, комічні і патологічні мотиви; зображенням тварин також надавалася яскрава життєва виразність.

Мистецтво індіанських народів розвивалося нерівномірно. Нерідко пришельці витіснили носіїв більш високої художньої культури. Так, на території Мексики найдавнішим було мистецтво ольмеків (І тисячоліття до н.е.), чий похоронні маски і величезні кам'яні голови (до 13 тонн) вражають свободою пластики, характерністю передачі етніч-

ного типу і лодяністю. Протягом приблизно двох з половиною тисячоліть процвітало найбагатше мистецтво майя, що створило життєво виразні твори дрібної пластики, вражаючий за декоративною фантазією орнамент, розвинені і складні композиції історико-побутового і ритуального значення, в ювелірних за майстерністю виконання кам'яних рельєфах. Мистецтво ацтеків відрізнялося керамікою, виробами з коштовних каменів і металів, узорним ткацтвом, виробами з пір'я, монументальна творчість була прийнята релігійними ідеями.

Важливе значення мала музика - невід'ємний елемент культових обрядів і церемоній. У розвинених племен існувала диференціація музики на "народну" і "придворну", існували спеціальні школи підготовки професійних музикантів. Музичний інструментарій включав велику кількість різноманітних духових і ударних інструментів, з струнних був найпростіший монохорд - музичний лук.

В обрядах і ритуальних діях містилися елементи театралізації, були побудовані великі амфітеатри, створені твори драматургії, такі як "Апу-Ольянтай" на мові кечуа, драма "Рабіналь-Ачі".

* * *

До XVI ст. народи доколумбової Америки освоїли величезні простори континенту, досягли значних успіхів в інтенсивному землеробстві, знали багато ремесел, володіли будівельною технікою, досягли успіхів у мореплавстві, астрономії, медицині, в образотворчому мистецтві і літературі. Завдяки індіанським народам у практику світового землеробства увійшли кукурудза, картопля, квасоля, помідори, гарбуз, какао, ананас, соняшник, арахіс, ваніль. Ними був відкритий каучук. Від індіанців Європа отримала ліки від малярії - хіну. Значних успіхів досягло древнє мистецтво народів Америки. Незважаючи на значне відставання культурного процесу у часі від культурного розвитку народів Євразії, багато досягнень індіанців суттєво вплинули на культуру і мистецтво подальших поколінь.

VII. КУЛЬТУРА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ

1. Передумови епохи Відродження.
2. Гуманізм як ідеологія Відродження.
3. Реформація і Контрреформація.
4. Розвиток науки і техніки.
5. Італійське мистецтво.
6. Національні література і театр.

1. ПЕРЕДУМОВИ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ.

Епоха Відродження - період в історії культури Західної Європи, який почався в Італії в кінці XIII ст., зайняв в більшості європейських країн XIV-XVI ст., а в Іспанії та Англії тривав до початку XVII ст. Термін "Відродження" першим почав вживати Джорджо Вазарі - італійський художник XVI ст., учень Мікеланджело і перший дослідник сучасного йому мистецтва, автор книги "Життєписи найбільш знаменитих живописців, ваятелів і зодчих". Він хотів підкреслити цією назвою особливий інтерес свого часу до античності, відновлення її традицій. Серед вчених тривають дискусії про основні риси, сфери поширення, періодизацію культури Відродження. Серед інших обговорюється, зокрема, і питання про те, чи є Відродження суто європейським явищем (можна зусміти міркування про китайське, японське Відродження тощо).

За своїм характером епоха Відродження (або Ренесанс) є перехідною. З нею пов'язаний важливий перелом в культурному розвитку: кінець панування середньовічної культури і початок формування культури Нового часу. Відомий вчений Б.Р.Віппер так визначив суть Відро-

Малюнок: Собор Санта Марія дель Фьоре. Флоренція. XIV-XV ст.

дження: "Епоха Відродження, одна з найбільш цікавих і повноцінних епох в історії людства, це синонім особистої свободи, досконалості в мистецтві, краси в житті, гармонії фізичних і духовних якостей людини... Ренесанс був не стійкою і спокійною, а бурхливою і суперечливою епохою. Ренесанс - це період становлення буржуазного суспільства, період, коли спадають окови середньовічного укладу, але обмежуючі умови капіталістичного суспільства ще не встигли оформитися".

Чому саме Італія стала батьківщиною цієї культури? Які ж передумови її виникнення?

В Італії раніше, ніж в інших європейських країнах, почався процес розкладання феодальних і зародження нових, буржуазних відносин. Для Італії характерний ранній і дуже швидкий розвиток міст. Тут зіграло свою роль вигідне географічне положення, що зробило її головною торговою посередницею між Сходом і Європою (виникає безліч італійських торгових факторій, в тому числі і в Криму: Кафа - Феодосія, Солдайя - Судак, Балаклава). Концентрація капіталу дозволила перейти від торговельних операцій до кредитних. Італія - батьківщина банківської справи (слово "банк" походить від італійського "банко" - лава, - малася на увазі лава міняйл). Разом з тим починається корінний поворот у промисловості - з'являються мануфактури. Наприклад, у Флоренції на початку XIV ст. сукнодільчі мануфактури виробляли продукцію, вартість якої в 3 рази перевищувала весь міський бюджет, на деяких підприємствах працювало до 100 чоловік.

Складалася нова соціальна структура суспільства, ламався середньовічний соціальний розподіл. Важливу роль відіграло звільнення селян від кріпосної залежності в XIII ст. Селяни, отримуючи особисту свободу, втрачали земельний наділ. Швидко йшло розкладання цехового ладу. Ремісники, які розорилися, і селяни поповнювали нову верству - найманих робітників, що зазнавали жорстокої експлуатації (робочий день тривав 12-14 годин, за невідпрацьований аванс господар мав право покарати на ув'язнення).

Багата верхівка включала різноманітні елементи суспільства. Характерна особливість ранньої буржуазії - складна економічна база (торговельні, банківські операції, мануфактура, земельна власність). Стара знать втратила свій політичний вплив. В багатьох італійських містах встановилося республіканське правління. У той же час і економічне, і політичне життя того часу характеризувалося великою нестабільністю: можна було швидко розбагатіти, але так само швидко і позбавитися всього (загибель торгових кораблів, неплатежі боржників, політичні перевороти і т.ін.). Це породжувало особливу психологію, коли гроші не накопичувалися, а витрачалися безоглядно.

Розкіш нових багатіїв обумовлювала попит на архітекторів, художників, поетів. Правителі потребували секретарів, майстерних дипломатів, юристів. Діловим людям був необхідний штат службовців. У містах росла потреба у лікарях, вчителів, нотаріусах. Таким чином з'являється інтелігенція, яка зіграла провідну роль у формуванні культури Відродження. Вона, з одного боку, безумовно, обслуговувала пануючий клас, виражала його інтереси. Але в той же час поповнювалася вихідцями з різних станів суспільства, була пов'язана з традиціями народної культури.

2. Гуманізм як ідеологія Відродження.

Нова епоха принесла новий світогляд. Гуманістичне світобачення, яке відобразилося в наукових, літературних, художніх, філософських творах, склало ідейний зміст культури Відродження. Гуманізм такої своєрідної культурної епохи, як Відродження, мав цілий ряд особливостей.

Важливу роль у формуванні ренесансного гуманізму відіграла антична традиція, схилення перед досягненнями древніх греків і римлян. Гуманісти не просто дуже багато робили для збереження, вивчення древніх рукописів, пам'ятників мистецтва, вони вважали себе прямими спадкоємцями античної культури з її абсолютно іншим, ніж християнське, ставленням до життя.

Основною ознакою культури Відродження, на протигагу церковно-феодальній культурі, є її **світський характер**. Люди Відродження піддавали критиці систему феодального світогляду, їм були чужі його ідеали і догми (ідея "гріховності" людини, її тіла, пристрастей і прагнень). Систему нових поглядів визначають як **антропоцентризм** ("антропос" грецькою - людина). Людина, а не божество стоїть в центрі світогляду гуманістів. Ідеал гуманістичної культури - всебічно розвинена людська особистість, здатна насолоджуватися природою, любов'ю, мистецтвом, досягненнями людської думки, спілкуванням з друзями. Один з італійських гуманістів того часу Піко делла Мірандолла услід за античним автором виголошував: "Велике чудо є людина!". У своєму трактаті "Про достоїнство людини" він писав: "Бог створив людину, щоб вона пізнавала закони Всесвіту, любила його красу, дивувалася його величчю... Людина може рости, удосконалюватися вільно. У ній знаходяться начала найрізноманітнішого життя".

Це однією особливістю був індивідуалізм. Не походження людини, а її розум і талант; заповзятливість повинні забезпечити їй успіх, багатство, могутність. Індивідуалізм, який лежав у основі нового світосприйняття, був у прямій протилежності до феодального корпоративного світогляду, згідно з яким людина утверджувала своє існування тим, що

була членом якої-небудь корпорації - общини в селі, цеху в місті і ін. Ідеалізованим вираженням раннього індивідуалізму було утвердження гуманістами цінності окремої людської особи і всього того, що з нею пов'язано. Це мало безперечно прогресивне значення.

Однак гуманісти схилилися насамперед перед "сильними" особистостями, їх ідеал мав на увазі лише вибраних і не поширювався на народну масу. Цей світогляд приховував у собі схильність до утвердження особистого успіху, самоутвердження будь-якою ціною.

Гуманісти пішли далеко вперед від філософських і моральних переконань феодално-церковної культури. Новий світогляд об'єктивно містив заперечення релігії: в центр світобудови ставилася людина, а не Бог, знання, а не віра. Однак не можна спрощувати взаємовідносини гуманістів і церкви. Вони не були атеїстами, їх критика не торкалася основ релігії, відкидалися лише крайнощі (вимога аскетизму, інш.). Серед гуманістів було багато духовних осіб (Микола Кузанський був єпископом, священником став Франческо Петрарка), часто церковні сановники, в тому числі Папи римські, ставали меценатами. Багато творів мистецтва надихалося біблійними сюжетами. Нерідко художники, архітектори працювали на замовлення римського двору, збільшуючи вплив католицької церкви (Сикстинська капела, собор Св. Петра). Внутрішнє розкріпачення, вільнодумство цілком поєднувалося у гуманістів з вірою в Бога, конфлікту з католицькою церквою дуже довго не виникало.

3. РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ.

Перехід від середніх віків до Нового часу, розклад феодалних і зародження буржуазних відносин - надзвичайно складний і неоднозначний історичний період, який в різних країнах мав свої особливості. Якщо Італія в XIII ст. стала батьківщиною Відродження, то пізніше, на початку XVI ст., в Німеччині складається інший тип світогляду і, відповідно, всієї культури, що увійшов в історію як епоха Реформації.

У 1517 р. в місті Віттенберзі священник Мартін Лютер виступив з 95 тезами, безпосереднім приводом для яких був протест проти торгівлі *індульгенціями* (індульгенція - свідоцтво про прощення гріхів). В основі вчення Лютера лежали дві основні ідеї. По-перше, принцип "виправдання вірою" полягає в тому, що порятунок душі досягається не виконанням церковних обрядів, а щирою особистою вірою в Бога. Для того, щоб вірувати в Бога, людині не потрібен посередник в особі церкви. Звідси витікала друга думка: кожен повинен сам осягати християнське вчення через Біблію, а не через папські декрети і постанови церковних соборів. Нове ставлення до праці відбилосся в невдоволенні великою

кількістю церковних свят, коли заборонялося працювати. Лютер перекладає Біблію німецькою мовою (католицька церква забороняла переклади на національні мови, що робило читання Біблії доступним лише дуже вузькому колу людей, її зміст переказували і тлумачили священники). Характерно, що гуманізм залишався світоглядом дуже вузького кола найбільш освічених людей, ідеї ж Лютера стали ідеологічним знаменом селянської війни, яка почалася в Німеччині.

Схожі думки висловлювали й інші ідеологи (наприклад, Кальвін - в Швейцарії). Ідеї Реформації швидко підхопили широкі верстви населення в різних країнах (гугеноти у Франції, пуритани в Англії). На основі цього вчення стався новий великий розкол у християнстві - від католицької відділяються *протестантські церкви*. Протестантськими узагальнено називають церкви, генетично пов'язані з Реформацією, вони сповідують близькі погляди, але організаційно не об'єднані. Раніше за всіх виникли лютеранство і кальвінізм. В Англії королівська влада використала ідеї Реформації для звільнення з-під папського впливу, протестантська англіканська церква стала там державною. Пізніше виникнуть протестантські секти: баптисти, адвентисти, п'ятидесятники й інші. Для протестантизму характерні простота оформлення церковних будівель і богослужіння, використання світської музики, скасування поклоніння святим, іконам. Все це дістало відповідне відображення у мистецтві.

Співвідношення Реформації і Відродження - складне теоретичне питання. Ці епохи тісно переплітаються, однак не співпадають. Вони перетинаються у часі, але якщо Ренесанс на початку XVI ст. досягає вершини, то Реформація тільки починається. Обидва явища підготовлені початком розвитку буржуазних відносин, але сам цей процес в Італії і Німеччині проходив по-різному. Італія - батьківщина папства, але в Німеччині внаслідок роздробленості країни втручання Риму у внутрішні справи відчувалося особливо боляче. І Ренесанс, і Реформація виробляють новий світогляд, але інтелектуальна, естетична творчість охоплювала вузьке коло вибраних, а релігійна форма легко сприйнялася народом. Особисті взаємовідносини гуманістів і протестантів також вельми неоднозначні. У Німеччині Лютер і гуманісти ведуть діалог, симпатизують один одному, а в Швейцарії Кальвін, який прийшов до влади, переслідує будь-яке інакомислення (за його наказом був спалений відомий вчений Мігель Сервет - релігійний теоретик і лікар, який відкрив мале коло кровообігу).

Гуманізм ніс звільнення від всевладдя релігії у "сфері духу", не торкаючись церковної організації. Реформація ж, зміцнюючи віру як таку, позбавляла церкву її політичної влади. І якщо з першим римський двір довго мирився, то проти другого негайно починається найжорстокіша,

організована боротьба - Контрреформація. Почавшись, ця боротьба поширюється і на прихильників гуманістичних поглядів. Була розгорнена діяльність духовних орденів (1540 р. - заснування ордену єзуїтів Ігнатієм Лойолою), інквізиції, масове переслідування людей за обвинуваченням у чаклунстві ("полювання на відьом"). З 1559 р. склалися індекси заборонених книг, куди потрапляло багато наукових і художніх творів. Протириччя з католицькою церквою посилювалися також у зв'язку з успіхами природничих наук, які ставили під сумнів канонічні уявлення про світобудову.

4. РОЗВИТОК НАУКИ І ТЕХНІКИ.

У тісному зв'язку з економічними потребами розвиваються в XIV-XVI ст. наука і техніка. Народжується наука в сучасному розумінні - наука як новий спосіб пізнання світу. Характерною рисою епохи стає відхід від середньовічної схоластики. Всіляко обґрунтовується необхідність вивчати природу не шляхом схоластичних міркувань, а за допомогою досвіду.

З розвитком торгівлі удосконалюється кораблебудування і морська справа. Використання компаса робить можливим тривалі плавання. Удосконалюються карти. Все це підготувало епоху Великих географічних відкриттів: 1492 р. - відкриття Америки Колумбом, 1498 р. - відкриття морського шляху до Індії Васко да Гамою, 1519-1522 рр. - кругосвітня подорож Магеллана. Ці та інші відкриття познайомили Європу з новими цивілізаціями, дали поштовх розвитку багатьох наук і в той же час змінили всю систему світової торгівлі, послужили передумовою виникнення колоніалізму.

Поява артилерії викликала зміни у військовій справі, вимагала складних математичних розрахунків, змінила систему містобудування.

Величезне значення мав винахід Йоганом Гутенбергом книгодрукування (біля 1445 р.).

Поступово нерозчленованість, характерна для древніх часів, починає змінюватися виділенням окремих галузей знань.

Великі зміни відбуваються в медицині. Ще у XIII ст. в ході конфронтації з Папою римським імператор Священної Римської імперії Фрідріх II видав указ, який дозволяв препарувати людські трупи, що раніше суворо заборонялося церквою. У 1316 р. уперше в середньовічній Європі в Болоньї було прочитано курс лекцій з анатомії людини. Теофраст Парацельс піддав критичному перегляду ідеї древньої медицини і сприяв початку використання при лікуванні хімічних препаратів. Андреас Везалій у своєму трактаті "Про будову людського тіла" дав

науковий опис всіх органів і систем, виправив багато помилкових уявлень. Знаменитий хірург Амбруаз Паре розробив методи лікування вогнепальних ран; запропонував мазьові пов'язки. Знаменитим є його афоризм: "Краще бути правим поодинокі, ніж помилятися з усіма". Багато відомих діячів епохи Відродження мали вищу медичну освіту (Франсуа Рабле, Микола Коперник, Галілео Галілей).*

Переворот відбувається у наукових уявленнях про будову Всесвіту. Раніше панувала система Птолемея, згідно з якою центром Всесвіту є нерухома Земля, навколо якої обертаються Сонце й інші небесні тіла. Такий погляд підтримувала церква. А.Ейнштейн писав: "Сьогодні нелегко зрозуміти, яка незалежність думки, рідкісна інтуїція і майстерне володіння астрономічними фактами були потрібні для доказу переваги геліоцентричних переконань". Ці якості втілювалися в науковій роботі Миколи Коперника. Він народився в Польщі, вчився в Італії, потім повернувся на батьківщину. Мав обширні математичні знання. У результаті тривалих астрономічних спостережень і складних розрахунків він склав дуже точні таблиці руху небесних тіл. Вони виявилися непояснювані з геоцентричних позицій. Таким чином, він довів, що Земля обертається навколо своєї осі й одночасно навколо Сонця. Земля виявилася, згідно з геліоцентричною системою, не центром Всесвіту, а рядовою планетою. Коперник виклав нові погляди в книзі, яку, боючись переслідування, дозволив опублікувати, лише коли йому виповнилося 70 років. Перші примірники книги побачили світ за декілька днів до його смерті.

Активним прихильником і пропагандистом нового погляду на Всесвіт став Джордано Бруно. Він приходив до висновку, що життя можливе не тільки на Землі, що Всесвіт нескінченний і складається з безлічі світів. Бруно жив у багатьох країнах Європи, виступав з лекціями в найбільших університетах. Був за доносом арештований інквізицією, вісім років провів у в'язниці, засуджений до смертної кари і спалений в Римі на площі Квітів. Про себе він писав: "Було у мене все-таки те, в чому не відмовлять мені майбутні віки, а саме: "Страх смерті був чужий йому, - скажуть нащадки, - силу характеру він мав більшу, ніж будь-хто, і ставив вище за всі насолоди в житті боротьбу за істину".

Теоретичні висновки Коперника підтвердив практичними спостереженнями Галілео Галілей. У 1609 р. він сконструював телескоп, який давав збільшення в 32 рази. Його відкриття приголомшили сучасників:

* Примітка видавця - Мали її також і видатні українські діячі науки того часу, наприклад, Юрій Котермак (Дрогобич), що у 1481-1482 рр. був ректором Болонського університету, який називали матір'ю наук у Європі.

місячний ландшафт, плями на Сонці, зміни освітленості Венери, супутники Юпітера. Вчення Коперника знаходилось під офіційною церковною забороною, було визнане ерессю. Незважаючи на це, Галілей пише "Діалог про дві найголовніші системи світу - Птолемеєву і Коперникову". За це він був відданий під суд інквізиції, і хоч йому вдалося уникнути страти, до самої смерті перебував під домашнім арештом і не мав можливості займатися астрономією.

Культура Відродження складалася в умовах гострої і складної політичної боротьби: виникнення вільних міських комун в Італії, зміна республіканських форм правління тираніями, інтервенція Франції, Іспанії і Німеччини, численні селянські повстання, релігійні війни, перша буржуазна революція в Нідерландах. Все це давало практичний матеріал для теоретичних узагальнень, для розвитку політичної думки. Перу дипломата, історика, філософа і поета Нікколо Макіавеллі належить трактат "Государ". Макіавеллі справедливо вважається засновником політичної науки Нового часу. Він закликав розглядати явища політики поза їх зв'язком з релігією та етикою. Саме він ввів у науковий обіг поняття "держава" як таке (до нього мова велася тільки про конкретні держави). Макіавеллі був переконаним республіканцем, за що зазнав арешту, тортур, але зберіг свою відданість флорентійській комуні. Він був гарячим патріотом Італії, прихильником національної єдності. У той же час, спираючись на практику сучасної йому політики, Макіавеллі вважав, що заради досягнення могутності і благополуччя держави придатні будь-які засоби - підкуп, лицемірство (формула "мета виправдовує засоби"). Звідси виникло поняття "макіавелізм" як позначення вседозволеності в політиці.

На противагу жорстокості реального суспільного життя, цілий ряд мислителів починає пошуки ідеального суспільного устрою. Виникає *утопічний соціалізм*. Назву новому вченню дала книга Томаса Мора "Утопія" ("утопія" в перекладі з грецького - місце, якого немає). Головною причиною бід народу автор вважав приватну власність. Роздуми про ідеальну державу продовжив Томазо Компанелла. Свою книгу "Місто Сонця" він написав у в'язниці, куди був кинутий за організацію змови проти іспанського володарювання в Італії.

Вже з середини, а особливо з кінця XVI ст. настає криза ренесансно-гуманізму як світогляду певної епохи. Але загальнолюдською цінністю на всі часи залишається гуманізм як система переконань, яка просякнута любов'ю до людини, повагою до її гідності.

5. ІТАЛІЙСЬКЕ МИСТЕЦТВО.

Символом епохи Відродження, її найвищим злетом, безумовно, є мистецтво. Ніколи в історії, навіть в Стародавній Греції мистецтво не мало такого всеосяжного значення. Насамперед у мистецтві знаходив втілення новий гуманістичний світогляд.

З інших особливостей мистецтва Ренесансу можна зазначити його світський (нецерковний) характер і активне використання наукових досягнень. Саме образотворче мистецтво послужило могутнім стимулом вивчення анатомії людського тіла. Пошук шляхів передачі глибини простору в живописі привів до відкриття законів лінійної перспективи. Основоположником нарисної геометрії є великий художник А.Дюрер. Таких прикладів можна навести безліч.

В італійському мистецтві епохи Відродження прийнято виділяти такі періоди: XIV ст. - Передвідродження (або Проторенесанс), XV ст. - раннє Відродження, кінець XV- XVI ст. - високий Ренесанс, кінець XVI - початок XVII ст. - пізнє Відродження.

Проторенесанс. Зачинателем італійського Відродження в живописі звичайно вважають Джотто (1266-1337). У своїх творах, написаних на релігійні сюжети, він починає відходити від середньовічного площинного, двомірного зображення. Застосовує світлотінь для надання фігурам об'ємності. Розташовуючи їх в декількох планах, Джотто намагався досягнути глибини зображення. Його сучасник Петрарка писав, що відчував перед творами Джотто "захоплення, яке доходило до заціпеніння". Найбільш чудовими є фрески в капелі дель Арена в Падуї (ця капела - невелика церковна споруда для молитов однієї сім'ї або зберігання реліквій - побудована на арені античного амфітеатру, звідки і назва). На Джотто було покладено керівництво будівництвом головного флорентійського собору Санта Марія дель Фьоре. За його проектом була побудована знаменита дзвіниця, розцвічена смугами білого, зеленувато-чорного і рожевого мармуру.

Раннє Відродження. Флоренція була найбільшим культурним центром Італії того часу, у XV ст. тут розгорнулися бурхливі події. Скидається республіканський лад, встановлюється тиранія родини Медічі. Правління одного з них - Лоренцо Медічі, прозваного Пишним, відмічене неймовірним зовнішнім блиском, розквітом мистецтв, а паралельно з цим - зростанням народного невдоволення. Народний гнів вилився у велике повстання, очолене ченцем Савонаролою, який полум'яно проповідував простоту і помірність.

Раннє Відродження пов'язане з цілою плеядою майстрів, серед яких визначальною для становлення нового мистецтва стала творчість архітектора Брунеллескі, скульптора Донателло, художника Мазаччо.

**Джотто. Втеча до Єгипту.
Фреска. Капелла дель Арена**

Першим майстром, який усвідомив необхідність реформ і ясно сформулював ідеї нового художнього мислення, був скульптор і, насамперед, архітектор Філіппо Брунеллескі (1377-1446). Найбільшу славу принесло Брунеллескі будівництво купола собору Санта Марія дель Фьоре у Флоренції. Вже

згадувалося про те, що будівництво собору почалося за півстоліття до Брунеллескі, ще Джотто спорудив дзвіницю, було закладено підмурок основної будівлі, зведено стіни. Наслідуючи готичну традицію, собору надали восьмикутну форму. Брунеллескі змінює задум, ставить і вирішує технічно найскладніше завдання - перекриває отвір діаметром в 42 метри куполом. Це була перша після середньовіччя купольна будова в Європі. Брунеллескі створив новий архітектурний стиль, який характеризується стрункою гармонією і пропорційністю частин, впорядкованістю будови. Для розвитку живопису поворотне значення мало відкриття Брунеллескі законів лінійної перспективи.

Силою, пристрасністю і реалізмом просякнуті роботи скульптора Донателло (1386-1488). У своїй сфері мистецтва він виступив істинним новатором. Він віродив типи скульптурних зображень, які не створювалися з часів античності: круглу статую, зображення оголеної фігури, кінний пам'ятник, скульптурний портрет. Донателло звертається до популярного в епоху Відродження біблійного сюжету про Давида, простого пастуха, який переміг велетня Голіафа і став народним героєм. Він зображає оголеного Давида, який топче голову переможеного Голіафа. Зв'язок з античною традицією простежується й у кінному пам'ятнику кондотьєру Гаттамелаті (в перекладі - "Строката кішка" - прізвисько знаменитого й удачливого ватажка найманих військ) в Падуї. Кондотьєр зображений в одязі давньоримського імператора.

У живопису роль новатора належить Мазаччо, який прожив дуже коротке життя - всього 27 років. Він продовжив традиції Джотто і завершив його реформи. Його головним твором стали розписи капели Бранкаччі в церкві Санта Марія дель Карміна у Флоренції. Фрески зображують епізоди з життя святого Петра і два біблійних сюжети - "Гріхопадіння" і "Вигнання з раю". У цих розписах дуже багато було зроблено в живописі вперше: анатомічно правильно зображено оголе-

ні тіла, за допомогою світлотіні передано їх величину, фігури представлено в природному русі, за допомогою лінійної перспективи створено глибокий простір. Уперше ж Мазаччо персонажам картин надав портретних рис своїх сучасників, зокрема замовника - Філіппо Бранкаччі.

Великою своєрідністю відзначається творчість Сандро Боттічеллі (1445-1510). Він часто звертався до античної міфології, яка нещодавно була під церковною заборонаю. Його твори ("Весна", "Народження Венери") пронизані тонкою поетичністю, вишуканістю художнього стилю. Він вважається неперевершеним майстром лінії як засобу виразності.

Високий Ренесанс. Початок XVI ст. був для Італії часом економічного занепаду, політичної кризи і початку іноземної інтервенції. Однак саме в цей період, всупереч роздробленості, яка зберігалася, і міжусобним війнам, міцніє розуміння загальнонаціональної єдності, настає небачений розквіт мистецтва. Цей період отримав назву високого Відродження (або високого Ренесанс), який вміщує творчість найталановитіших майстрів: Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело. Вже сучасники називали їх божественними. Складається самобутня венеціанська школа живопису (Джорджоне, Тіціан).

Засновником нового етапу розвитку мистецтва став Леонардо да Вінчі (1452-1519), найнезвичайніша постать в історії світової культури. Він втілює в собі ідеал людини Відродження: вмів все і у всьому був геніальним. У сфері мистецтва Леонардо був живописцем, скульптором, художником, музикантом, залишив безліч записів про мистецтво, які після його смерті були видані під назвою "Книга про мистецтво". Він займався анатомією, фізіологією, зоологією, ботанікою, географією, геологією, механікою, гідравлікою, математикою - цей список можна продовжувати. Багато з його ідей на сторіччя випередили свій час.* Однак із скульптурних творів Леонардо не збереглося жодного, його сміливі архітектурні проекти не були здійснені, художніх полотен до нас дійшло небагато. Пояснення криється в тому, що до всього Леонардо підходив як дослідник, сам процес вивчення, пізнання цікавив його більше кінцевого результату.

Вже в молодості Леонардо да Вінчі прийшов до думки про нерозривний зв'язок науки і мистецтва. Анатомічні дослідження художників, які раніше стосувалися правильного зовнішнього зображення людського тіла, він розповсюдив на весь організм.

* Примітка видавця - Ось тільки деякі з них: ідея літального апарата важчого за повітря, парашута, конструкція баштового підйомного крану, гвинтового домкрату, роликового підшипника і ін.

Вище за інші мистецтва Леонардо ставив живопис. Своїм зображенням людських фігур він додав небачену раніше рельєфність, використовуючи вивчені ним закони оптики. Художники XVI ст. оволоділи перспективою, Леонардо да Вінчі оволодів простором. Він першим осягнув мистецтво зображення своїх персонажів не на тлі, а всередині простору. Цьому відчуттю сприяла м'яка, з напівтонами, світлотінь.

Наукова продуманість, ретельний розрахунок відразу звертають на себе увагу у фресці "Тайна вечеря", виконаній на стіні трапезної домініканського монастиря поблизу Мілана. До теми, яка трактувалася багаторазово, Леонардо підійшов по-новому, зумівши передати психологічний конфлікт, відкритий вияв сильних почуттів.

(Найбільш знаменита картина Леонардо да Вінчі і, напевно, всього світового живопису - портрет Мони Лізи, дружини багатого флорентійця Франческо дель Джокондо.) "Джоконда" - принципово новий портрет, так раніше ніхто не писав. При зовнішній нерухомості моделі художник передав "життя душі", заклавши таким чином основи психологічного портрета.

У мистецтві високого Відродження центральне місце остаточно зайняла людина. Образ прекрасної, гармонійно розвиненої, сильної тілом і духом людини стає головним змістом мистецтва.

Рафаель Санті (1483-1520), родом з Урбіно, провів у молодості декілька років у Флоренції, багато чим зобов'язаний її мистецтву. Міркуючи про своєрідність творчості Рафаеля, відомий мистецтвознавець Б.Р.Віппер пише: "Леонардо перевершує його силою інтелекту, Мікеланджело - могутніший, Джорджоне - мелодійніший, Тіціан - барвистіший, прекрасніший. Але справа в тому, що у нього є і велика сила інтелекту, і могутня фантазія, і витонченість". Геній Рафаеля з'єднав, синтезував творчі досягнення попередників. Вважається, що всіх своїх великих сучасників Рафаель перевершив у майстерності композиції.

У творчості Рафаеля знайшов багатогранне втілення образ Мадонни. На цю тему ним написана безліч картин, найбільш прославлена з яких - "Сик-

Рафаель Санті. Афіньська школа (Платон та Арістотель). Фрагмент фрески в Станці делла Сеньятура

**Леонардо да Вінчі.
Анатомічний рисунок.**

тинська Мадонна". Картина була вівтарним образом у церкві святого Сикста монастиря Чогирьох ченців у невеликому місті П'яченце. Згодом монастир змусили продати картину правителіві Саксонії. У кінці Другої світової війни разом з іншими картинами Дрезденської галереї вона була знайдена радянськими солдатами в покинутій каменоломні і врятована.

Рим не мав власної художньої школи, проте він стає на початку XVI ст. найважливішим центром мистецтва Італії, чому сприяла політика папського двора. Велика частина творчого життя Рафаеля пройшла в Римі. Найзначнішою його роботою був розпис чотирьох станиц (станці - великі кімнати, зали) папського палацу у Ватікані. Найбільш знамениті фрески Станци делла Сеньятура (зал засідань папського церковного суду). Сюжети чотирьох фресок на її стінах - алегорії різних сфер духовної діяльності людини. Пронизана духом Ренесансу фреска "Афіньська школа" (апофеоз філософії). Рафаель розташовує композицію так, немач античний портик продовжує простір кімнати. У центр він вміщує фігури Платона та Арістотеля - мислителів, які втілювали два шляхи пізнання світу - ідеалістичний і матеріалістичний. Їх оточують інші античні філософи.

Рафаель прожив усього 37 років, але здійснив дуже багато, довів до кінця великі починання, смерть перервала останню його роботу - керівництво будівництвом храму Св. Петра в Римі.

Мікеланджело Буонарроті (1475-1564) прожив довге і трагічне життя, повне великих звершень. Те, що він створив, - грандіозне і за масштабом творів, і за силою образів. Відданий гуманістичним ідеалам, він прославляв силу і свободу людини. Мікеланджело став свідком краху цих ідеалів, знищення республіки, розгрому Риму. Головною темою його творчості стає пафос боротьби. Вчився він в рідному місті - Флоренції, але в його творчості не відчувається впливу вчителів. Мікеланджело вважав себе насамперед скульптором. Його прославила мармурова статуя "Давид". Вазарі писав, що вона "забрала славу у всіх статуй: сучасних і античних, грецьких і римських". Спеціальна комісія найвизначніших художників вирішила встановити цю статую перед палацом Сіньорії у Флоренції, що закріпило за нею громадянське значення, зробило символом боротьби за республіку і незалежність.

У Римі Мікеланджело на замовлення Папи виконує розписи Сикстинської капели. На це пішло 4 роки роботи (площа фресок - 600 квадратних метрів). Художник використовує біблійні сюжети - створення світу, великий потоп, але творить не смиренні християнські образи, а могутні, титанічні фігури. Це - гімн людині, її красі, силі, творчому началу. Враження від живопису Мікеланджело сучасники визначали терміном, який українською звучить як "гірзна велич".

Під час повстання у Флоренції в 1527 р. (вигнання Медічі) і облоги міста Мікеланджело був на боці республіки, відав будівництвом оборонних споруд. Після поразки він був вимушений переховуватися. Як умова прощення йому була висунута вимога закінчити споруду капели Медічі. Зрозумілий трагізм створених ним в цей час скульптур (алегорії Ранку і Вечора, Дня і Ночі).

Через три десятиріччя Мікеланджело повертається в Сикстинську капелу і розписує вівтарну стіну - фреска "Страшний суд". Він малює образ вселюдської катастрофи, що було співзвучно трагічному краху гуманістичних ідеалів, який відбувався на його очах. Цей твір викликав могутню громадську підтримку і різке засудження церкви, аж до наміру Папи знищити розпис, який все-таки побоялися здійснити і замінили наказом "одягнути" оголені фігури (декілька художників домалювали драпіровки, які вже в наш час, в ході реставрації, прибрані). З архітектурних проєктів Мікеланджело найбільш грандіозний - купол собору Св.Петра в Римі.)

Довше за інші райони Італії незалежність зберігала Венеція, де складалася яскрава і самобутня художня школа. Zenit венеціанського Ренесансу - творчість Тіціана (1477-1576), який залишив величезну спадщину. Він написав безліч портретів. "Не було такої іменитої людини, володаря

або знатної дами, які не були б зображені Тіціаном", - писав Вазарі. Це був новий крок у портретному мистецтві. Тіціан створює образи складні, суперечливі, особливо в пізніх роботах. Багато художників вчилися у Тіціана майстерності зображення світла, розлитого по всій картині. Його ідеал життєрадісний, життєстверджуючий. Головна особливість живопису Тіціана - багатство колориту ("Венера", "Любов земна" і "Любов небесна", "Магдалина, яка кається"). Одна з останніх картин Тіціана - "Св. Себастьян" за трагізмом співзвучна останнім роботам Мікеланджело.

Мікеланджело Буонаротті. Давид.

Купол собору Св. Петра. Ватикан. Рим.

До кінця XVI ст. саме в живописі найвиразніше виявлялася криза епохи Відродження. Напрямок в мистецтві того часу називають ман'єризмом: художники копіювали технічні прийоми високого Ренесансу, повторювали образи, використовували живописні відкриття, але колишнього пафосу, сили думки, гуманістичної глибини вже не було. Все більшу роль починає відігравати зовнішня нарядність, декоративність.

Італійське мистецтво справило глибокий вплив на Німеччину (А.Дюрер), Північну Європу (П.Брейгель-старший, І.Босх), Іспанію (Ель-Греко).

6. НАЦІОНАЛЬНІ ЛІТЕРАТУРА І ТЕАТР.

Новою за формою і за змістом стає в цей час і література, завдяки своїм можливостям вона найповніше виразила свою епоху. Саме в епоху Відродження з'являються національні літератури (іншими словами - літературні твори національними мовами).

Італійська література. В італійській літературі на грані між старим, церковно-феодалним і новим, гуманістичним світоглядом - кінець XIII - початок XIV ст. - знаходиться творчість Данте Аліг'єрі (1265-1321). Данте був не тільки письменником, але і політичним діячем, прихильником демократичних сил. Коли його партія зазнала поразки, він став вигнанцем до кінця життя. Тоді він і пише свою "Комедію", яку пізніше Бокаччо назвав "Божественною комедією", ця назва й увійшла в історію літератури. Німецький письменник XX ст. Стефан Цвейг дав їй таку оцінку: "Подібно крутому вододілу вона раз і назавжди розмежувала два великих потоки - середні віки і Новий час, але, як всяка гірська вершина, вона одночасно зв'язує дві культури, які на перший погляд розмежовує". Книга написана народним тосканським наріччям, яке і легло в основу італійської літературної мови (Тоскана - область Італії, столиця якої - Флоренція). "Божественна комедія" багато в чому ще пов'язана з світоглядом католицизму, відображає середньовічну картину світу (сюжет складає фантастична подорож автора в пекло, чистилище і рай). В поемі широко використана характерна для середніх віків символіка чисел: вона складається з 100 пісень, перша з яких - вступна, а інші розділені по 33 пісні на 3 частини - "Пекло", "Чистилище" і "Рай". Проте поводити Данте вже зовсім з іншого образного ряду. У пекло і

чистилище його супроводить Вергілій - римський поет і мислитель, а в рай - Беатріче - прекрасна кохана Данте, яка дуже рано померла. Ще раніше він вже оспівав своє почуття до Беатріче в книзі "Нове життя".

Першими в повному розумінні гуманістами в італійській культурі були Франческо Петрарка і Джованні Бокаччо, які разом з Данте є творцями італійської літературної мови.

Життя і творчість Петрарки (1304-1374) найбільш яскраво показують, яке значення мала античність для італійських гуманістів. Петрарка буквально схилявся перед античним світом, був блискучим знавцем мов, заснував науку, яка отримала пізніше назву класичної філології. Все життя займався пошуком і вивченням древніх рукописів, писав історичний твір, наслідуючи античних авторів. Однак славу у віках йому принесли не ці парадні твори, а лірична поезія, яку сам він всерйоз не сприймав. Двадцять років він оспівував свою кохану Лауру за життя і десять років після її смерті, хоч навіть не був близько з нею знайомий. "Книга пісень" відкрила нові шляхи європейської ліричної поезії.

Обдаровання зовсім іншого плану мав Бокаччо (1313- 1375). Завдяки йому одним з провідних жанрів ренесансної літератури стає авантюрна *новела*. Його "Декамерон" (збірник з ста новел, звідки і назва книги) в захоплюючій, дотепній формі розгортає перед нами картину побуту і традицій італійського суспільства. Багато новел викривають лицемірство, пожадливість ченців. Коли католицька церква ввела в практику Індeksi заборонених книг, "Декамерон" відразу туди потрапив. Перу Бокаччо належить перший в європейській літературі психологічний роман "Фьяметта".

Література Німеччини, Франції, Іспанії. Німеччина - батьківщина Реформації, і німецькі письменники були тісно пов'язані з ідеями і настроями своєї країни. Головну увагу вони приділяли релігійно-філософським, морально-етичним проблемам. Причому в їх творах поєднувалися різка критика порядків, які існували, і боязнь активності народних мас. Багато про що говорять вже назви книг: "Корабель дурнів" Себастьяна Бранта, "Похвальне слово Глупоті" Еразма Роттердамського, "Листи темних людей" Ульріха фон Гуттена.

Найвидатнішим представником французького гуманізму був Франсуа Рабле (1494-1553). Народився він в сім'ї адвоката, в юності поступив у монастир, потім покинув його, вивчав медицину і природничі науки, був лікарем, вів філологічні дослідження. У циклі сатиричних романів "Гаргантюа і Пантагрюель" він ввів у літературу образи, прийомом народної сміхової культури. Унікальний твір залишив Мішель де Монтень (1533-1592). Біля двадцяти років він записував свої спостереження, міркування, думки. Ці записи склали три томи афоризмів "Досліди". Вони увібрали і дух своєї епохи, і думки "на всі часи".

Засновником нової іспанської літератури став Мігель Сервантес

(1547-1616), з чіскою творчістю пов'язане завершення перетворення кашільського діалекту на літературну мову. "Дон Кіхот", недостатньо оцінений сучасниками, в XIX-XX ст. був оголошений одним з найвидатніших творінь людської думки. Задуманий як пародія на лицарські романи, "Дон Кіхот" насправді виявився глибоким, багатоплановим твором. Ідеали і цілі Дон Кіхота високі, він висловлює гуманістичні ідеї, але виглядає безглуздо, зазнає поразок. Прекрасні ідеї несумісні зі світом матеріальних інтересів. Роман відобразив кризу ренесансного гуманізму, ввів у мистецтво тему "донкіхотства" - вірності своїм поглядам і боротьби за них всупереч усьому.

Театр. Ренесансний театр почав свій шлях значно пізніше, ніж література й образотворче мистецтво. Середньовічні театральні жанри - містерії і фарси, залишалися основними до самого кінця XV ст. Лише в середині XVI ст. в Італії виникає перший професіональний європейський театр епохи Відродження - *комедія "дель арте"*, комедія масок. Спектаклі цього театру представляли акторські імпровізації на основі дуже короткого, схематичного сценарію, з вставними музичними і танцювальними номерами. Із спектакля у спектакль переходили маски-типи: слуги - Брігелла, Арлекін, Коломбіна, безглуздий і жадібний купець Панталоне, фанфарон і боягуз Капітан, говорун і тупиця Лікар. Постановки нового театру, які розгорталися на дерев'яних сценах, на площах міст, остаточно витіснили релігійні містерії.

Однак глибоко зрозуміти свою епоху, виразити її ідеали комедії масок було не під силу. Сучасний по суті театр зміг з'явитися, коли, крім нових письменників, з'явилися і нові глядачі. Новий світогляд повинен був проникнути в широкі кола народу, бо за своєю природою театр - мистецтво масове і демократичне. Це потребувало значного часу, і тільки в кінці XVI - на початку XVII ст. настає розквіт театального мистецтва, але вже не в Італії, а в Іспанії і Англії. Так, в Англії Відродження практично не торкнулося архітектури, образотворчого мистецтва, а проявилось в літературі і театрі. Вистави користувалися бурхливим масовим успіхом. З'являються постійні театри, наприклад "Глобус" в Лондоні, приватні антрепризи. Провідними театральними жанрами були драма і трагедія, які відповідали масштабу епохи.

Якщо біля джерел культури Відродження стоїть могутня фігура геніального Данте, то завершує епоху не менш велична фігура геніального В.Шекспіра (1564-1616). Оновлення театру було підготовлене багатьма джерелами: старовинні майданні видовища, народний епос, середньовічні легенди й історичні хроніки, античні драми і міфи, ренесансна література. Саме творчість Шекспіра, зібравши все воедино, надала драматургії принципово іншого звучання. Якщо в античних драмах події обов'язково відбувалися в одному місці протягом короткого проміжку часу, то у Шекспіра події часом охоплюють все життя героя,

ми спостерігаємо складний розвиток сюжету за різних обставин. У подіях беруть активну участь і другорядні герої. Абсолютно новий художній принцип покладено в основу трактування характеру головного героя. Він перестає бути втіленням якоїсь однієї риси, Шекспір малює складні, повні протиріч характери в розвитку. Шекспір відкинув жорсткий розподіл на жанри, він сміливо з'єднує в своїх п'єсах і серйозне, і смішне. Бідність декорацій сучасного йому театру він заповнив багатством, образністю мови, діалогів.

Творчість Шекспіра почалася створенням серії історичних драм ("Річард II", "Генріх IV", "Король Джон", інш.), в яких він відмовляється від парадності, схематизму в трактуванні історії, потім були написані його комедії - "Багато шуму з нічого", "Дванадцята ніч", характерна особливість яких - доброта, людяність, повна відсутність сатири. Шекспір створює знамениті трагедії: "Гамлет", "Ромео і Джульєтта", "Отелло", "Макбет", "Король Лір", "Антоній і Клеопатра". У кожній з них життя головних героїв обривається, однак головна драма - не в фізичній смерті. Шекспір розмірковує про те, що приводить до такого фіналу: крах життєвих ідеалів, зіткнення з жорстокістю світу, зрада власним принципам чи помилковість цих принципів. При тому, що його п'єси створювалися для конкретної трупі театру "Глобус", коли враховувалися навіть особистісні риси акторів, їх кількість, Шекспір піднявся до загальнолюдських узагальнень, охопив безліч життєвих психологічних колізій. Часова дистанція тільки збільшує популярність драматургії Шекспіра.

* * *

Епоха Відродження і Реформації в історії світової культури відіграла революційну, поворотну роль. Не можна назвати таку сферу культури, в якій би не виникли явища, процеси, що визначили весь подальший розвиток, аж до сучасного їх стану:

- на зміну церковному світогляду, який панував неподільно, приходить новий погляд на світ, в центрі якого стоїть людина, гуманізм;

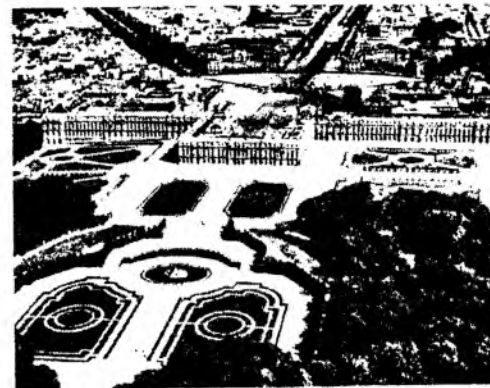
- в науці замість умовляючості, далеких від дійсності логічних побудов виникає дослідне природознавство і, як результат цього, здійснюється величезний крок уперед у пізнанні навколишнього світу і самої людини, виникає спеціалізація у науці;

- об'єктом вивчення стає і саме людське суспільство, починаються пошуки шляхів його справедливого устрою;

- утворюються сучасні національні європейські літератури і професійний театр;

- унікальним є історичний феномен ренесансного мистецтва, яке дало людству найвеличніші твори.

VIII. ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НОВОГО ЧАСУ (XVII-XVIII ст.)

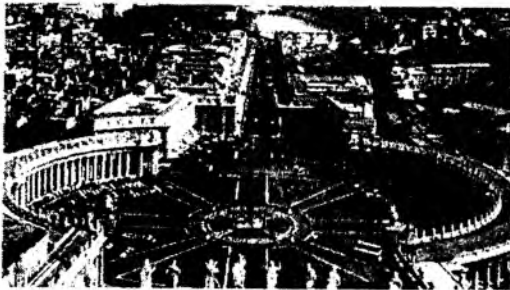
1. Історичні умови та особливості розвитку культури у XVII-XVIII ст.
2. Революція в природознавстві. Раціоналізм.
3. Новий погляд на суспільство. Епоха Просвітництва.
4. Характеристика художніх стилів XVII-XVIII ст.

1. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В XVII-XVIII ст.

Кінець середніх віків і початок Нового часу охопила епоха Відродження і Реформації, перехідна за своєю природою. Оформлення й поширення культури власне Нового часу припадає на XVII-XVIII ст. Цей період знаходиться між революціями: його відкривають революції в Нідерландах (перемогла в 1608 р.) і Англії (почалася в 1640 р.), а завершують війна за незалежність англійських колоній в Америці (1775-1783) і Французька революція (1789-1793).

Упродовж цих двох віків остаточно утверджуються національні держави. При збереженні загальних закономірностей, взаємовпливу, певної моди чітко окреслюється культура кожної країни. Неповторна своєрідність пов'язана з національною мовою, традиціями, історією, а також з економічним, політичним устроєм. Найбільший вплив на європейсь-

Малюнок: Королівський палац і парк. Версаль. Франція. XVIII ст.

Площа біля собору
Св. Петра. Рим.

кий культурний процес в цей час справляють, кожна по-своєму, дві країни - Англія і Франція. Англійська

буржуазія, утвердившись в економіці, раніше починає політичну боротьбу. Після перемоги ж швидко йде на компроміс, встановлюється конституційна монархія (владу короля обмежує парламент). Франція - країна класичного абсолютизму (абсолютизм - необмежена монархія). Його вершина - остання третина XVII ст., роки правління "короля-сонця" Людовіка XIV, автора знаменитої формули: "Держава - це я". У XVIII ст. королівська влада перетворюється на реакційну силу. При зростаючій економічній кризі і невдоволенні народу дворянство продовжує зберігати зовнішній блиск. Не менш відомий афоризм фаворитки Людовіка XV маркизи Помпадур: "Після нас - хоч потоп".

Ці історичні особливості знайшли своє відображення у сфері культури. В Англії раніше складаються прогресивні буржуазні політичні і філософські погляди, але повнішого розвитку і рішучого вираження набувають вони у Франції в ході ідеологічного протистояння з абсолютизмом. Саме Франція стає класичною країною Просвітництва, звідси його ідеї розповсюджуються по всій Європі. У Франції головну увагу приділяють соціальним теоріям, етичним концепціям, в Англії ж розробляється класична політична економія.

Розвиток культури у XVII ст. і розвиток культури у XVIII ст. має свої особливості. У сучасників та у науці більш пізнього періоду не випадково не склалося узагальненого визначення культури XVII ст. Наприклад, початок цього сторіччя в Англії багато в чому ще пов'язаний з Ренесансом, а в Італії Відродження вже пішло в минуле, в Швейцарії домінує Реформація. Головна риса культурного процесу - нестійкість, дуже швидкі зміни. З XVIII же сторіччям пов'язана досить суцільна історико-культурна епоха - епоха Просвітництва. Причому, що характерно, такою її усвідомлювали вже сучасники: термін використали самі просвітники. У XVII ст. увагу активно мислячих людей було насамперед зосереджено на науковому поясненні явищ природи, у XVIII ст. - на проблемі суспільного устрою.

2. РЕВОЛЮЦІЯ В ПРИРОДОЗНАВСТВІ. РАЦІОНАЛІЗМ.

Розвиток природознавства в XVII ст. продовжує традиції Відродження. Власне, на відміну від мистецтва, тут практично неможливо провести чітку межу між епохами.

Завершується розробка геліоцентричної системи в астрономії, почата М.Коперником. Німецький астроном І.Кеплер встановив, що планети рухаються по еліпсах і що швидкість руху планет збільшується по мірі наближення до Сонця. Своє відкриття він сформулював у вигляді законів, які носять його ім'я. В кінці століття про геоцентричну систему всерйоз ніхто вже і не говорив.

Англійський медик В.Гарвей, який працював в Італії, відкриває велике коло кровообігу і створює суцільну теорію кровообігу - основу подальшого розвитку фізіології людини.

Винаходиться і застосовується в дослідженнях мікроскоп. За його допомогою А.Левенгук відкриває мікроорганізми, в тому числі бактерії, М.Мальпігі вивчає будову шкіри, легень, нирок, тим самим створює мікроскопічну анатомію.

У математиці оформляється, по суті, сучасна знакова система (до цього дії описувалися громіздкими фразами), складаються перші логарифмічні таблиці.

Переворот у фізиці пов'язаний насамперед з ім'ям Галілео Галілея. Після видатних відкриттів (винахід телескопа, фізична природа Місяця, супутники Юпітера) судом інквізиції йому було заборонено займатися астрономією. Тоді Галілей зацікавився питанням про вільне падіння тіл. Хрестоматійною стала розповідь його біографа: Галілей скидав кулі різної ваги з високої вежі і вимірював час падіння, потім повторив виміри в дерев'яному жолобі. За отриманими результатами було складене рівняння рівномірно прискореного падіння. У сучасного науковця це не викликає здивування, для свого ж часу Галілей застосував абсолютно новий підхід: планування і проведення експерименту, а потім математичну обробку результатів.

Значні досягнення, отримані природничими науками, викликали необхідність і одночасно створювали можливість їх філософського осмислення. Протягом всього середньовіччя головним джерелом пізнання проголошувалися віра і божественне прозріння, в схоластиці панував метод формально-логічних доказів, непорушність авторитетів. Філософське обґрунтування нових методів у науці пов'язане передусім з двома іменами - англійця Френсіса Бекона (1561-1626) і французя Рене Декарта (1596 - 1650).

Ф.Бекон обґрунтував емпіричний метод вивчення природи (від гре-

цького - дослідний). Основа істинного знання - тільки досвід. Вчений зобов'язаний виконати спостереження, перевірити їх точність, а потім шляхом узагальнення (індукції) цих спостережень робити загальні висновки. О.І.Герцен так оцінив історичну роль цього мислителя: "... явилася людина, яка сказала своїм сучасникам: "Подивіться вниз: подивіться на цю природу, від якої ви силитеся відлетіти кудись; зійдіть з вежі, на яку піднялися і звідки нічого не бачите; підійдіть ближче до світу явищ - вивчіть його".

Філософська система Р.Декарта інша, він - родоначальник раціоналізму (від грецького - розум). Декарт був видатним математиком, основоположником аналітичної геометрії (до речі, саме він ввів в алгебрі звичні для нас позначення невідомих - x , y , z). Головним у пізнанні він вважав не досвід, а розум - раціональне, суворо логічне міркування. Зразком для всіх наук Декарт вважав математику з її конкретними доказами. В ясності і чіткості думки, а не в практиці Декарт бачив критерій істини, головний шлях до якої - наукова гіпотеза. Знамениті його висловки: "Мислю - значить існую", "У всьому сумнівайся". Декарт вважав навколишній світ, який складається з постійно рухомих найдрібніших часток, матеріальним.

Найбільших результатів досягали вчені, які з'єднували експеримент і наукову гіпотезу, спостереження і математичне узагальнення. Такий підхід відзначає класичний труд І.Ньютона (1630-1677) "Математичні начала натуральної філософії". Закон всесвітнього тяжіння, закони руху пояснювали всі попередні відкриття в астрономії, фізиці, механіці, зводили їх в струнку систему. Ньютон і, незалежно від нього, Г.Лейбніц відкривають диференціальне та інтегральне числення.

Спираючись на такий фундамент, природознавство у XVIII ст. швидко просувалося вперед. Вражає навіть неповний перелік зроблених відкриттів. Х.Гюйгенс створює хвильову теорію світла. Р.Бойль і Е.Маріотт відкривають головний закон теорії газів. Ш.Кулон ставить експерименти в галузі електростатики. А.Вольта конструює першу електричну батарею. А.Лавуазьє пояснює природу горіння і окиснення, складає перший перелік хімічних елемен-

Вольтер. Скульптор Ж. А. Гудон

тів. К.Лінней розробляє класифікацію рослин.* Все нові і нові сфери освоюються наукою.

Взагалі можна сказати, що найважливішим підсумком розвитку дослідного природознавства і математики став переворот у всьому світогляді. Вже в кінці XVII ст. торжествує раціоналістична картина світу. Під природою розуміють все суще, включаючи людину. У ній все підпорядковано загальним закономірностям. Ці закономірності, що загалом не змінюються, можуть бути пізнані людським розумом, виражені в математичних законах. Такий світогляд визначають як механіко-матеріалістичний.

Зближення науки і практичних потреб людини, яке намітилося ще в епоху Відродження, в кінці XVIII ст. виходить на якісно новий рівень. Так, якщо раніше медицина вирішувала завдання ефективного лікування, то створена Е.Дженнером вакцина проти віспи дозволяла взагалі уникнути хвороби. Наукові відкриття, втілені в техніці, починають використовуватися у виробництві. Винахід механічної прядильної машини і ткацького верстата поставив питання про універсальний двигун. У 1784 р. була запатентована парова машина Д.Уатта. Причому Уатт відразу ж зрозумів значення свого винаходу для всієї промисловості, а не для приватних цілей. Англія, таким чином, відкриває еру промислового перевороту.

3. Новий погляд на суспільство. Епоха Просвітництва.

Перемога нових методів у природознавстві, нового погляду на природу примушувала задуматися над роллю самої людини, людського суспільства. Філософія, як ніколи, приковує суспільну увагу, стає символом століття. Загальним для просвітителів було схилення перед людським розумом, віра в його перетворюючу силу. У звільненні від нецтва бачився шлях до справедливого суспільства. Про те, яким же буде це справедливе суспільство, які методи допустимі в боротьбі за нього, висловлювалися різні погляди - від цілком помірних до найбільш радикальних.

Основу політичних переконань Просвітництва складала теорія так званого "природного права". Вона була розроблена в XVII ст. англійськими мислителями Т.Гоббсом і Дж.Локком. Центральне поняття їх теорії - поняття "природи людини". Кожна людина від природи володіє не-

* Примітка видавця - Додамо: І.Гізель, ректор Києво-Могилянської академії, в 40-х роках XVII ст. формулює, а у XVIII ст. А.Лавуазьє та М.Ломоносов експериментально доводять принцип збереження матерії і руху.

змінними "природними" правами. Насамперед це - право на власність і свободу. На ранніх стадіях історії люди жили відповідно до цих прав, тобто існував "природний порядок". Гоббс вважав, що це був час війни "всіх проти всіх", оскільки люди - егоїстичні, заздрісні. Локк же думав, що природний стан був свого роду "золотим віком", який він протиставляв сучасності. Громадянське суспільство і його основний елемент - держава - створюються шляхом "суспільного договору". Люди добровільно передають турботу про дотримання своїх "природних прав" державі. При цьому зберігається "народний суверенітет", народ має право змінити державу, якщо вона не виконує свої обов'язки. Повстання проти тирана буде законним. Рушійна сила прогресу - розум: якщо всі зрозуміють необхідність "природного порядку" - він настане. У порівнянні з віками панування доктрини "божественного походження" королівської влади, її одвічності, незмінності такий раціоналістичний підхід був величезним кроком уперед. Ідеї про природні права, рівність людей від природи, про народний суверенітет, про договірне походження держави - в різних поєднаннях, з різними висновками - зустрічаються у всіх просвітителів.

До числа ініціаторів просвітницького руху у Франції належить Вольтер. Він відіграв виняткову, в багатьох випадках першорядну роль. Історія його життя і діяльності являє неначе концентроване відображення віку Просвітництва з усіма його етапами і протиріччями.

Франсуа Марі Аруе (1694-1778), який увійшов в історію під ім'ям Вольтер, народився в сім'ї, що належала до третього стану. Його батько піднявся до становища нотаріуса, мав високопоставлену клієнтуру, дав сину добру освіту. Зв'язки батька, обдарованість, яка рано виявилася, принесли Вольтеру популярність в аристократичних колах. Однак досить швидко його сатирична поезія стала викликати і невдоволення: одинадцять місяців він провів у Бастилії, пізніше один з ображених вельмож наказав побити його палицями, після чого за розпорядженням уряду Вольтер був висланий до Англії. Перебування в Англії розширило його науковий кругозір, познайомило з іншим політичним устроєм. З Англії він привозить "Філософські листи", які порівнюють англійські і французькі порядки, не на користь останніх. Тираж був арештований і спалений. Сам Вольтер, справедливо побоюючись подальшого переслідування, покинув Париж. Лише незадовго до смерті він повернувся в столицю, де був зустрінутий як триумфатор.

Спадщина Вольтера величезна: вірші, повісті, романи, п'єси, наукові праці. Література для нього була знаряддям боротьби за краще майбутнє. Кожний твір підкоряється головному завданню - звільненню людського розуму від тяжючого над ним неуттва. Центральне місце в цій просвітницькій пропаганді займає боротьба проти забобонів, пов'яза-

них з релігією і церквою. У боротьбі з церквою Вольтер не шкодував ані часу, ані сил. Він аналізував і зіставляв історичні джерела християнського вчення, виявляв його внутрішні логічні протиріччя, яскравими, часом грубими мазками зображав злочини церкви - інквізицію, релігійні війни, суди над "єретиками", нетерпимість і жорстокість. Його улюбленою і вигостреною зброєю була насмішка - тонка, уїдлива, знищувальна. Щоб сьогодні краще зрозуміти крайню різкість Вольтера в його антицерковній полеміці, потрібно враховувати, що більшість з памфлетів написані як прямий відгук на серію релігійних юридичних процесів, які закінчувалися смертними вирокami.

Проте Вольтер не був атеїстом. З розумності навколишнього світу він робив висновок про існування його розумного творця. Він вважав, що "якби Бога не було, його треба було б вигадати" - як стримуюче начало і для низів суспільства, і для правителів. Ось декілька висловлювань, що розкривають його позицію: "Атеїст бідний і лютий, який вірить в безкарність, буде дурень, якщо не уб'є вас, щоб привласнити ваші гроші. Чернь стане ордою розбійників"; "Я хочу, щоб государі і їх міністри вірили в Бога, який карає і прощає. Без цієї вузди вони будуть представлятися мені тваринами, які прагнуть крові".

Справедливе суспільство бачилося Вольтеру таким, в основі якого лежать принципи рівності, свободи і необмеженої приватної власності. Рівність розумілася насамперед як відсутність станових привілеїв, майнова нерівність не тільки не заперечувалася, але вважалася неминучою і необхідною для суспільства. Що стосується форми політичного управління, то тут дуже показова еволюція поглядів Вольтера. Тривалий час він найкращою для здійснення реформ (проти революції він категорично заперечував) вважав "освічену монархію" (можна пригадати його листування з Катериною II). Дуже високо оцінював політичний устрій в Англії. Розвиток же подій у Франції розвіяв надії на освіченого монарха, він виразно побачив назрівання революційної кризи.

При всьому багатстві і різноманітності політичних тем, які піднімалися у творах Вольтера, вони все-таки не містять стрункої, цілісної політичної теорії. Родоначалником конституційної думки у Франції вважається Монтеск'є, він був найбільш авторитетним політичним мислителем для опозиційних кіл XVIII ст.

Шарль Луї де Монтеск'є (1689-1755) належав до багатой і впливової сім'ї півдня Франції, в двадцять сім років він вже зайняв пост президента парламенту в Бордо. Після десяти років служби пішов з поста і три роки провів у подорожах по Європі, збираючи матеріал про політичне і громадське життя різних країн. Повернувшись, займався

господарством, вів світське життя, але - головне - не переривав наукових досліджень. Основна праця Монтеस्क'є - "Дух законів", яка вийшла друком в 1748 р. анонімно в Женеві, підводила підсумок його багаторічним роздумам. Книга являє собою збірник афоризмів. У передмові Монтеस्क'є пише, що його завдання - в поясненні існуючих у різних народів порядків. У цих різноманітних порядках виявляються загальні закони, які і повинен досягнути дослідник. Таким чином, Монтеस्क'є дуже чітко сформулював ідею загальної закономірності, значно випереджаючи свій час.

Головне у вченні Монтеस्क'є - розрізнення трьох форм державного управління: деспотії, основою якої є страх, монархії, основаної на певних законах, і республіки, що стоїть на добродетності. Визнаючи теоретично переваги республіки, зводячи в ідеал англійський парламентський лад, Монтеस्क'є вважав, що на практиці республіка здійсненна тільки в малих країнах. Деспотія характерна для величезних держав на Сході. Для Франції більш придатною оголошувалася монархія, правда, з конституційними обмеженнями. У кожній державі є три види влади: влада законодавча, виконавча і судова. Якщо вони сполучені в одній особі, це - характерна риса деспотії. У вільній державі влади повинні бути розділені. Монтеस्क'є визначає основи нового, буржуазного правопорядку: релігійна терпимість, свобода слова, друку, обмежене народне представництво.

В історії розвитку й особливо пропаганди нової ідеології одне з найвизначніших місць належить авторам "Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел". Провідну роль в її виданні зіграв видатний французький філософ-матеріаліст XVIII ст. Дені Дідро (1713-1780). Він зумів згуртувати групу однодумців, в умовах переслідування уряду (двічі накладалася заборона) здійснити грандіозне видання - 28 томів за 21 рік.

Дідро походив з сім'ї власника ремісничої майстерні в невеликому містечку. Він закінчив єзуїтський коледж, заробляв уроками, перекладами, займався самоосвітою. Перші ж опубліковані ним роботи виявили оригінальний, самобутній філософський підхід. Авторитет і вплив Дідро зростали в міру виходу в світ томів "Енциклопедії".

"Енциклопедія" була одночасно довідковим, науковим і полемічним виданням. Новою була підкреслена вже в назві увага до праці, до техніки. Дідро сам вивчав питання технології, а деякі статті написані майстрами, кваліфікованими робітниками. Але головний відгук мали, безумовно, ті статті "Енциклопедії", які були присвячені суспільно-політичним питанням. Автори стояли на раціоналістичних позиціях, загалом дотримувалися теорії "природного права". Власне, сам задум

"Енциклопедії" - наочне втілення ідеї поширення знань як головного засобу перевлаштування суспільства. Симпатії авторів - на стороні республіканського ладу і, особливо, обмеженої монархії, рішуче засуджується абсолютизм. Вся гамма ідей "Енциклопедії", весь конкретний матеріал підводив читачів до думки про необхідність політичної перебудови в країні, але самі автори такий висновок відкрито не формулювали.

Буржуазний лад в економіці Франції XVIII ст. відвоював значні позиції, і вже тоді поступово ставало ясно, що нові відносини несуть не тільки звільнення від феодальних пут. Для дрібних власників в місті, для селян він був пов'язаний з розоренням, перетворенням в найманих робітників. Настрій цих соціальних верств відобразила течія, яку прийнято називати зрівняльною. Її прихильники поєднували дуже різку критику феодалізму з критикою буржуазних порядків, хоч сам буржуазний вибір не відкидали. Вони закликали зробити новий лад більш справедливим, за допомогою спеціальних заходів запобігти зростаючій нерівності.

Найбільш впливовим ідеологом зрівняльного напрямку був Жан Жак Руссо (1712-1778). Він народився в Женеві в протестантській небагатій сім'ї. Ще хлопчиком був відданий в учні до майстра, втік від нього, потім роки пройшли в пошуках роботи, зміні професій, занять, місця проживання, релігії. У літературу він прийшов зі складним життєвим досвідом. Коли Руссо вперше привернув до себе увагу твором на конкурсну тему, він працював технічним співробітником у видавництві "Енциклопедії". Ключовою працею для розуміння переконань Руссо є його "Міркування про походження й основи нерівності між людьми". Відштовхуючись від загальної для просвітників теорії "природного права", Руссо висловлює ряд абсолютно нових думок. Його попередники вважали, що нерівність людей виникає вже при "природному порядку", як наслідок природних відмінностей між окремими людьми. Руссо ж підкреслює, що природна нерівність була незначною, а головна, соціальна нерівність виникла пізніше. Пов'язана вона з появою земельної приватної власності, яка зовсім не була одвічною. Суперечність між природними правами рівності і правом приватної власності приводить до майнового розшарування, війни багатих і бідних. У таких умовах потреба, насамперед багатих, стає держава як орган охорони приватної власності. Багаті за допомогою обману умували бідних укласти відповідний договір. Руссо пише: "Істинним фундатором громадянського суспільства був той, хто перший обгородив ділянку землі, вирішив сказати: "це моє" і знайшов досить простих людей, щоб йому повірили. Від скількох злочинів, воєн і вбивств, від скількох бід і жахів позбавив би рід людський той, хто, знищивши огорожу і засипавши рів, крикнув би

своїм ближнім: "Не слухайте краще цього облудника, ви загинули, якщо здагні забути, що плоди землі належать всім, а земля - нікому!".

Крім теорій, які відображали весь спектр буржуазних підходів, значного розвитку набирає *комуністична течія*. Найбільш ранній і своєрідний комуністичний твір XVIII ст. - "Заповіт" Жана Мельє (1664-1729). Він виступає проти приватної власності: "Зло, прийняте й узаконене майже у всьому світі, полягає в тому, що люди присвоюють собі в приватну власність блага і багатства землі, тоді як всі повинні були володіти ними спільно на рівних правах і користуватися ними так само на однаковому становищі і спільно". Сам будучи сільським священиком, Мельє міркує як атеїст. Він відкритим текстом закликає до насильницького повалення влади: "... скиньте всюди ці трони несправедливості і нещастя...". Хоч "Заповіт" не був опублікований, він розійшовся по країні в списках і зіграв свою роль у передреволюційному бродінні розумів.

У руслі ідей Просвітництва розвивалася нова наука - *політична економія*. У Франції її першими представниками були прихильники школи фізіократів. Вони послідовно висували буржуазний ідеал суспільства, ґрунтованого на приватній власності і найманій праці, були прихильниками вільного підприємництва, невтручання уряду в економіку.

Більше уваги питанням економіки приділяли англійські вчені, саме тут складеться класична політична економія. Адам Сміт розглядав капіталістичне господарство як "природний" економічний устрій і, подібно фізіократам, вимагав скасування будь-яких обмежень приватної ініціативи. Головним науковим досягненням Сміта є трудова теорія вартості, яку він розвинув у боротьбі проти довільного регулювання цін урядом. Він публікує своє "Дослідження про природу і причини багатства народів", в якому проголошує працю джерелом вартості. Він ідеалізовано вирішував проблему співвідношення приватного і суспільного інтересу: "Домагаючись особистого збагачення, люди часто набагато більше працюють на благо суспільства, ніж якби вони прямо шукали цього блага". У реальному житті такої гармонії не було і немає.

Формування нової ідеології, значне поширення ідей про "природні права", "суспільний договір", рівність були однією з передумов революції, яка насувалася. Її неминучість відчувалася передовими людьми. "Ми наближаємося до стану кризи і до віку революції", - писав Руссо в своєму романі "Еміль".

17 червня 1789 р. депутати від третього стану проголосили Національними зборами Генеральні штати, які Людовік XVI зізвав, сподіваю-

1 - Парадні сходинок Зимового Палацу в С.-Петербурзі (бароко);
2 - Палац Малий Тріанаон у Версалі (класицизм);
3 - Інтер'єр готелю Субіз у Парижі (рококо)

чись знайти компроміс. 14 липня розгорається народне повстання в Парижі, 26 серпня була прийнята Декларація прав людини і громадянина, яка увібрала в себе основні ідеї Просвітництва: "Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах", "природними і невід'ємними правами людини" є "свобода, власність, безпека й опір пригнобленню", джерелом всякої влади може бути тільки нація.

4. ХАРАКТЕРИСТИКА ХУДОЖНІХ СТИЛІВ XVII-XVIII ст.

Мистецтво і література XVII-XVIII ст. кожної з європейських країн відзначаються неповторною своєрідністю. Але саме в цей час завдяки розширенню кола освічених людей, інтелігентів між ними складаються певні контакти, налагоджуються культурні зв'язки. Якщо в минулі епохи на виникнення і зміну художніх стилів ішли століття, то тепер це відбувається набагато швидше: у першій половині XVII ст. панує стиль бароко, у другій половині - класицизм, в першій половині XVIII ст. - рококо (генетично пов'язаний з бароко), у другій половині - в дещо іншій формі - повертається класицизм. Зупинимося на цих провідних художніх стилях детальніше на прикладі архітектури.

Архітектура. Точне походження терміна бароко невідоме. Його починають вживати у XVIII ст. з дещо зневажливою інтонацією (переклад з італійської - "неправильний" або "химерний"). Цей стиль прямо перекликався із способом життя королівських дворів, особливо французького, що диктувало європейську моду: поєднання нескінченних свят, постійних розваг і суворого етикету, жорсткої регламентації. У той же час зі світовідчуття зникає стабільність, міцність, властива минулим епохам.

Архітектура бароко широко використовує відкриті Ренесансом технічні прийоми, але з іншою метою. Це надзвичайно парадний, пишній, декоративний стиль. Для нього характерні просторовий розмах, велика кількість архітектурних деталей, переважання зігнутих ліній, дуже складних композицій. Бароко відрізняє контрастність, панування яскравих кольорів, велика кількість позолоти. Такі риси дуже яскраво виявилися в обрисах Зимового палацу. Б. Растреллі в Петербурзі.

6 (Цей стиль активно використовував синтез мистецтв - поєднання в єдиному ідейно-художньому задумі різних видів мистецтва.) Починають проектуватися не тільки будівлі самі по собі, а й цілі ансамблі. Один з найбільш ушлюблених - ансамбль площі перед побудованим раніше собором Св. Петра в Римі, яку, за задумом Л. Берніні, оточили масштабною колонадою, а в центрі поставили величезний давньоєгипетський обеліск. В архітектурний задум включається навколишнє середовище, особливого звучання набуває паркове мистецтво. Виникає архітектура фонтанів - садових, міських. Безліч фонтанів у стилі бароко є в Римі, з них найбільш знаменитий фонтан Треві. У позаміській резиденції російських імператорів - Петергофі - фонтани є стрижнем усього палацово-паркового ансамблю.

5 Велику роль починають відігравати інтер'єри: світла підлога, кришталеві люстри, драпіровки, ліпні прикраси. Живопис і скульптура втрачають самостійну роль, стають частиною декору. Дуже поширені так звані ілюзорні плафони - по-особливому розписана стеля, - що зображають, як правило, небо в поєднанні з багатофігурною композицією. Подібний ефект ілюзії використовують і в архітектурі. Найвідоміший італійський архітектор і скульптор бароко Л. Берніні так спроектував сходи у Ватиканському палаці, що вони знизу сприймаються набагато довшими, ніж є насправді. Коли на верхньому майданчику з'являється Папа римський, його фігура здається несподівано великою і величною.

10 Внутрішньо складним стилем був класицизм. Центральна ідея класицизму - в руслі раціоналістичної філософії - ідея розумності, впорядкованості, "правильності". З одного боку, ця ідея широко використовувалася для обґрунтування необхідності абсолютизму, держава на чолі з монархом трактувалася як втілення розуму, який обмежує людські вади. Але, з іншого боку, той самий раціоналізм був філософською основою розвитку передової науки, фундаментом буржуазної ідеології. У XVII ст. провідною була перша тенденція. У Франції класицизм стає офіційним стилем, спеціальні вказівки даються кардиналом Рішельє, потім Людовіком XIV. Створюються спеціальні організації, покликані стежити за розвитком літератури, мистецтва. У 1634 р. це - Францу-

зька академія, переважно філологічна, пізніше - Академія живопису і скульптури, Академія наук.

12 Класичний зразок архітектури класицизму - королівський палацовий комплекс у Версалі. До нього входять палац, парк, безліч споруд. Чітке планування, геометрична організованість і палацу, і парку, симетричність визначають його вигляд. Навіть деревам і кушам надано форму геометричних фігур. Такий тип отримав назву французького регулярного парку.

На початку XVIII ст. провідним стає стиль рококо (термін походить від назви декоративної прикраси у вигляді раковини).³ Цей стиль пов'язаний з бароко, але позбавлений його розмаху. Стиль рококо декоративний, несе риси витонченості, чуттєвості. Рококо не припускає прямих ліній, використовує ніжні кольори - рожевий, блакитний, сірий. Він асоціюється з визначенням "галантний вік". Аристократія остаточно відходить від участі у практичному житті, замикається у своєму штучному світі. Особливо послідовно рококо проводиться в оформленні інтер'єрів. Улюблені матеріали - перламутр і порцеляна, яка в Європі стала відома і увійшла в моду тільки у XVIII ст. Витвором мистецтва стає навіть зовнішність людини.

У той же час все більшої сили набирає інша течія в культурі, яка походить від третього стану, - лінія буржуазної опозиції абсолютизму. У другій половині XVIII ст. знову утверджується класицизм, але його внутрішній зміст міняється. На перший план тепер висувається демократична складова. Основні ідеї - єдиної національної державності, патріотизму, громадянського обов'язку - виявляються співзвучні пафосу Просвітництва. Витонченості рококо протиставляється суворість і простота древніх. Демократичний устрій грецьких полісів і республіканського Риму були проголошені зразком "справедливого ладу". Особливо посилюється захоплення античністю після розкопок давньоримських міст Помпеї і Геракуланума, які загинули під час виверження Везувія. Найбільший знавець і пропагандист античного мистецтва історик І. Вінкельман писав: "Єдиний шлях для нас стати великими, а якщо можливо, і неповторними, - це наслідувати древніх". В архітектурі широко використовуються ідеї античних портиків та колони грецьких ордерів. Новою в парковому мистецтві була поява англійських ландшафтних парків, які імітують природний ліс. До класицизму другої половини XVIII ст. застосовують терміни просвітницький класицизм, неокласицизм.

В умовах зміни стилів то в залежності від них, то відносно автономно розвивалися інші види художньої творчості.

Музика. Свідомість епохи бароко з її контрастами, нестійкістю є най-

Рембрант ван Рейн. Анатомія доктора Тулла

більш співзвучною музичному мистецтву, відкриває нову епоху в його розвитку. (Вперше в історії культури музика починає відігравати таку самостійну роль. Розширюється коло музичних інструментів, особливою повагою

користуються майстри, які їх виготовляють. І в наші дні неперевершеними вважаються скрипкові інструменти - творіння рук знаменитих Страдіварі, Гварнері. Навіть орган звучить вже не тільки під час богослужіння, але й на концертах. Для органа написані прославлені твори І.С.Баха, за життя великого композитора в повній мірі не оцінені.

У руслі бароко з характерною для нього умовністю і поширенням синтезу мистецтв виникає новий музичний жанр - *опера*, який висунув на перший план красу мелодії. Зароджується він в Італії, але швидко поширюється по всій Європі.

Класицизм з його ідеєю порядку, єдності цілого і його частин, гармонії і суворих пропорцій з особливою силою виявив себе в інструментальній музиці. Провідною в Європі стала віденська музична школа. Основою її завоювань стає принцип *симфонізму* - особливої якості розвитку музичної думки, коли нова ідея народжується поступово, в творенні початкового образу, головна тема породжує побічну, яка контрастує з головною. Саме такий підхід втілюється в новому жанрі - *симфонії*. Вінчала музичне мистецтво XVIII ст. і готувала новий прорив творчість великого Вольфганга Амадея Моцарта: опери "Весілля Фігаро", "Дон Жуан", "Чарівна флейта", симфонії, трагічний "Реквієм", роботу над яким обірвала смерть композитора.

Образотворче мистецтво. Характерні риси бароко можна побачити в творчості великого фламандського художника П.Рубенса. Його відзначала фантастична живописна майстерність, яка відкрила перед образотворчим мистецтвом нові перспективи. Улюбленими були сюжети античних міфів. Художник користувався величезною популярністю, яка принесла йому матеріальне благополуччя, оскільки тоді у великій моді були парадні портрети.

Інакше склалася доля голландця Рембранта ван Рейна. Зі зростанням майстерності в його картинах головним стає психологічна глибина, реалізм. Якщо початком його творчого шляху став колективний портрет на замовлення "Анатомія лікаря Тулла", що приніс популяр-

ність, то завершальним - трагічне полотно "Повернення блудного сина". Причому чим масштабнішими ставали роботи Рембранта, тим більше він втрачав популярність серед сучасників.

Славу іспанського живопису складає творчість Дієго Веласкеса. У своїх портретах, парадних за формою, Веласкес завжди приділяв головну увагу внутрішньому світу персонажа. Коли Папа Іннокентій X побачив свій портрет, назвав його "дуже правдивим". Революційною для суворо католицької Іспанії була картина Веласкеса "Венера перед дзеркалом".

Театр. У XVII ст. розгорталася творчість великих драматургів - П.Корнеля, Ж.Расіна, Ж.Мольєра. Театр часів класицизму відзначає ряд характерних рис. Жанри в ньому поділялися на "високі" і "низькі". Твори "високого" жанру - трагедії - мали бути написані обов'язково віршами. Наказувалося використовувати піднесені вирази, застосовувати алегорії, образи міфології. Класична п'єса будувалася на основі трьох єдностей: єдності часу, місця і сюжету (одна сюжетна лінія розвивалася без зміни декорації, події повинні відбуватися протягом доби). Як писали члени Французької академії в одному з своїх висновків: "Ніщо безладне і плутане взагалі не може нікому подобатися". У центрі уваги трагедії знаходився конфлікт між обов'язком і почуттям, причому обов'язок повинен перемогти. Коли Корнель у своїй трагедії "Сід" відступив від цього правила (головна героїня погоджується на шлюб з коханим, хоч він убив на дуелі її батька - тобто верх взяло почуття), за вказівкою Рішельє п'єса була винесена на обговорення академії, сюжет визнали неправильним. При таких зовнішніх формах п'єси головну увагу і Корнель, і Расін зосереджували на внутрішньому світі, переживаннях персонажів. Писалися довгі монологи, які вимагали особливого мистецтва декламації. Актори стали спеціально працювати над роллю, обговорювати задум з автором. Зростають їх загальна культура, знання.

Правила, такі суворі для "високих" жанрів, не поширювалися на "низький" жанр - комедію. Вона була вільною від умовності, неминуче властивої трагедіям класицизму, її героями могли бути прості люди, які говорили повсякденною простою мовою. Великий комедіограф Жан Батист Мольєр з'єднав народну традицію та інтелектуальність, громадянськість. Майже через три століття його "Тартюф", "Міщанин-дворянин" не сходять зі сцен театрів усього світу. Ще далі від замкненості театру часів класицизму пішов П'єр Огюстен Бомарше в "Севільському цирюльнику" і особливо "Одруженні Фігаро". У уста своїх комедійних героїв він вклав монологи, які засуджували аристократію і провіщали революційну епоху.

Класицизм став художньою мовою французького Просвітництва. Майже всі найбільші мислителі займалися і художньою творчістю. П'єси, повісті писав Вольтер, вже згадувалися романи Руссо. Фундатором нового жанру - художньої критики - став Дідро.

Разом з тим, в літературі, особливо англійській, все сильніше простежуються реалістичні тенденції: "Робінзон Крузо" Д.Дефо, політичні сатири Дж.Свіфта. Жанр знаменитого твору Г.Філдінга "Історія Тома Джонса, знайди" визначають як просвітницький реалістичний роман. Як реакція на надмірну розсудливість класицизму в кінці століття складається новий напрям - *сентименталізм*, для якого характерною була підвищена увага до почуттів, переживань, "життя душі".

* * *

XVII-XVIII ст. були вирішальними у формуванні культури Нового часу, що тісно пов'язано з виходом на історичну арену нового класу - буржуазії. Її економічне утвердження, політична боротьба супроводжувалися складанням нового світогляду. Завдяки численним відкриттям видатних вчених стався переворот у поглядах на природу, утвердилася матеріалістична картина світу. Було поставлене питання про справедливий устрій людського суспільства. Відповідь на нього шукали блискучі мислителі епохи Просвітництва. Ускладнюються форми художньої творчості. Якщо в середні віки єдність європейської культури була наслідком її нерозвиненості, то тепер виникають умови для єдності культурного процесу вже на іншому якісному рівні. Перераховані культурні процеси були однією з передумов буржуазних революцій в Англії, а особливо у Франції.

ІХ. ХІХ СТОРІЧЧЯ В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

1. Історичні умови розвитку та особливості культури ХІХ ст.
2. Промисловий переворот. Наука.
3. Нова система освіти.
4. "Золотий вік" світової літератури.
5. Образотворче мистецтво та архітектура Європи й США кінця ХVІІІ - початку ХХ сторіччя.
6. Музика, театр. Народження кіно.

1. Історичні умови розвитку та особливості культури ХІХ ст.

Прискорення історичного процесу приводить у ХІХ ст. до нового якісного стрибка в порівнянні з початковим періодом Нового часу. Європа пересіла з кінного диліжанса в "Східний експрес", з парусника на пароплав і на кінець сторіччя підійшла до того, щоб літати в повітрі і плавати під водою. Телеграф зв'язав європейські країни і США з найвіддаленішими куточками планети. Наука проникла углиб речовини і в таємниці еволюції живої матерії. То був вік науково-технічного перевороту і бурхливих соціальних потрясінь, але разом з тим - найбільших гуманістичних і естетичних завоювань та утопічних помилок розуму.

Мінявся сам вигляд світу. Величні собори, розкішні палацові резиденції, більш скромні "дворянські гнізда", невеликі поселення ремісників перетворилися в прекрасні, але все ж пам'ятники феодальної епохи, що назавжди пішла в минуле. Носіями нового стали великі промислові міста з їх заводами і фабриками, залізничними вокзалами і лініями метро, особняками багатіїв і нетрищами, доходними будинками і будиночками бідняків, публічними бібліотеками, музеями і комерційними видовищними закладами, театрами, танцзалами, концертними естрадами.

Рівень досягнень і їх роль в сучасній системі цінностей відображає вже той факт, що при характеристиці ХІХ ст. часто використовують термін "класичний": це вік класичного капіталізму (вільної конкуренції), класичної філософії, класичного природознавства, класичної літератури і музики...

Хронологічні межі культурного феномена ХІХ ст. ширші, ніж ка-

Малюнок: Ейфелева вежа. Париж. 1889 р.

лендарні. Початок новим культурним процесам поклала Французька революція 1789-1793 рр. Що ж до завершення епохи, то рубежем став початок Першої світової війни в 1914 р.

Ідеї свободи, рівності і братерства, проголошені якобінцями, створили сприятливу атмосферу для боротьби за демократичні перетворення у всьому світі. Минуле сторіччя стало часом буржуазних революцій. В одній Франції їх було декілька: в 1830, 1848, 1870 рр. У 1848-1849 рр. революціями була охоплена вся Європа. Їх головний результат - становлення буржуазної демократії в більшості європейських країн. Гострота соціальних протиріч, напруження політичних пристрастей було пов'язане не тільки з протистоянням буржуазії і дворянства, але і з боротьбою пролетаріату проти буржуазії. Паризька комуна 1871 р. стала першою пролетарською революцією.

Утвердження буржуазних відносин у найбільших країнах, схожість соціально-економічного і суспільно-політичного ладу, складання світового ринку, активні ділові, дипломатичні, революційні, культурні зв'язки, новий рівень засобів комунікації обумовлювали виникнення тенденції зближення культур.

У той же час найістотнішим чинником, який суттєво вплинув на розвиток світової культури, став могутній національно-визвольний рух: боротьба проти нашествия Наполеона в Іспанії і Росії, проти гніту австрійських Габсбургів в Італії та Угорщині, проти османського ярма в Греції і Болгарії, проти російського царизму в Польщі і на Кавказі, об'єднання Німеччини. Дуже різний за складом і цілями у різних країнах цей рух веде до того, що вчені, письменники і художники звертаються у своїй творчості до історичного минулого і культурних традицій власних народів. Усвідомлення кожною нацією своєї значущості, розвиток почуття національної гідності визначав прагнення людей науки і мистецтва вийти на світовий рівень, іти в ногу з часом.

У загальній картині історії XIX ст. існують і взаємодіють тенденції розвитку національних культур і складання загальнонародної, світової культури.

Наслідки утвердження капіталістичного виробництва і капіталістичних відносин були неоднозначними для культури. З одного боку, імпульс для розвитку отримала наука, оскільки виникла пряма економічна зацікавленість в застосуванні у виробництві відкриттів, винаходів, більш численною стала інтелігенція, зростало міське населення. З іншого ж боку, машинне виробництво створило клас найманих робітників-пролетарів, звело до мінімуму гуманістичний чинник у праці, посилювало відчуження працівника від процесу і продукту праці, протистояло світу ідеалів і духовних цінностей.

У своїх основах культура XIX ст. спиралася на ідеї і погляди, вироб-

лені в епоху Просвітництва. Це - насамперед *гуманізм*, що піднявся до розуміння цінності кожної людини як особистості, її права на вільний розвиток, раціоналізм і, особливо, - *сцієнтизм* (від латинського "*сцієнція*" - наука), який абсолютизував роль і можливості науки в житті суспільства, а також *євроцентризм*, що оцінював всі цивілізації крізь призму переваги європейського зразка для всіх інших культур.

2. ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ. НАУКА.

Промисловий переворот і головні технічні винаходи. Протягом XIX ст. високо розвинулася взаємодія науки і техніки з виробництвом. Розвиток промисловості і сільського господарства підштовхував науку до вивчення нових проблем, а в свою чергу на основі наукових відкриттів створювалися нові засоби виробництва.

З особливою силою такий взаємовплив виявився в ході промислового перевороту. Його початковим моментом прийнято вважати винахід і широке застосування робочих машин у текстильному виробництві, що практично співпало за часом зі створенням англійським інженером Джеймсом Уаттом універсальної парової машини. Незабаром парові машини стали масово застосовуватися й у всіх галузях виробництва.

Справжній переворот у промисловості настав тоді, коли виник паровий молот і точні універсальні металорізальні верстати, тобто коли машини стали виробляти машини, виникло машинне виробництво. У зв'язку з цим різко зріс попит на метал і необхідне для його виробництва вугілля. Незабаром деревне вугілля у виробництві металу було замінено кам'яним. Недаремно XIX сторіччя пізніше назвали "віком пари, вугілля і металу", хоч в кінці його вже почалося промислове застосування електрики.

Застосування парових машин на транспорті значно збільшило можливості зв'язку і комунікацій, спілкування людей. Американський винахідник Р.Фултон в 1807 р. побудував перше річкове судно з паровим двигуном, яке розвивало швидкість близько 9-10 км на годину. Вже в 40-х роках XIX ст. стали будувати кораблі із залізним корпусом. Між Європою й Америкою, Англією та Індією, Австралією встановлюється регулярне океанське пароплавне сполучення, яке прискорилося після будівництва Суецького каналу (1869 р.). Шлях з Європи в Америку, який вимагав на початку століття цілого місяця, в кінці його скоротився до 7-8 днів.

Англійський інженер Дж.Стефенсон в 1829 р. створив паровоз із символічною назвою "Ракета". Він набирив швидкість до 38 км на годину і пересував вагони вагою до 90 т. Конструкція "Ракети" була настільки вданою, що принципово не мінлася аж до середини XX ст., коли паровози поступилися місцем тепловозам й електровозам.

Паралельно з масовим транспортом (залізничним, морським, річковим, міським - трамваєм, метро) з'явився і транспорт індивідуального користування. У середині століття з'явився велосипед з педалями, а після введення у практику в 80-і роки XIX ст. пневматичних гумових шин він набув майже сучасного вигляду. Винахід же двигуна внутрішнього згоряння привів до виникнення принципово нового виду транспорту - автомобільного. У 1885-1886 рр. німецькі інженери Г.Даймлер і К.Бенц сконструювали перші зразки автомобілів, а вже в 90-і роки в ряді країн Європи й Америки почалося їх промислове виробництво. Попит на автомобілі стрімко зростає, тому не дивно, що саме на автомобільних заводах Генрі Форда в США був застосований конвеєр.

На рубежі XIX і XX ст. здійснилася мрія людини про політ над Землею. Спочатку з'явилися літальні апарати легші за повітря - дирижаблі, але незабаром вони були витіснені літаками (аеропланами). У 1903 р. американські авіаконструктори брати Уїлбер і Орвілл Райт встановили на літаку легкий і компактний бензиновий двигун і здійснили перший в світі повітряний політ тривалістю 59 секунд.

Застосування двигунів внутрішнього згоряння й електрики зробило реальністю ще одну фантастичну ідею - підводне плавання. Підводні човни стали будувати в останні роки XIX ст., передусім в Німеччині з військовою метою.

Крім розвитку транспорту, який зблизив людей, країни і континенти, корінним чином змінилися і засоби зв'язку та інформації.

У середині XIX ст. телеграф уже з'єднував дротяним зв'язком Європу з Америкою та Азією, забезпечуючи небувалу раніше швидкість передачі інформації. У кінці 70-х років А.Беллом було винайдено, а Т.Едісоном вдосконалено телефон. Завдання створення безкабельного зв'язку (радіо) було вирішено російським вченим О.С.Поповим, який у травні 1895 р. продемонстрував перший у світі радіоприймач. У 1897 р. італієць Г.Марконі отримав патент на винахід аналогічного радіоприймача. Історія цієї суперечки про пріоритет винаходу цікава і з точки зору того, що багато відкриттів робилися в різних країнах одночасно або майже одночасно.*

Поява друкарських і набірних машин у поліграфії абсолютно зміни-

* Примітка видавця -Ще один яскравий приклад майже одночасного відкриття - так звані "Х-промені", які сьогодні називають рентгенівськими, близько 1895 р. паралельно відкрили видатні фізики - український І.Пулюй та німецький В.Рентген. Суперечка про пріоритет цього відкриття точиться в західній пресі навіть в кінці XX ст., а в англомовному світі уникають назви "рентгенівський", називаючи виявлені промені X-ray.

ла роль і становище періодичної преси в суспільстві. Саме в XIX ст. газета, яка виникла в XVII ст., із засобу задоволення цікавості придворних кіл стала засобом масової інформації, пульсом часу і віддзеркаленням громадської думки. Але тоді ж виразно виявилася залежність друку від влади. Хрестоматійним прикладом стали заголовки паризьких газет, які повідомляли про просування Наполеона до Парижа під час його повторного приходу до влади після втечі з острова Ельба: "Корсиканське чудовисько зірвалося з ланцюга і висадилося в бухті Жуан"; - "Людоїд іде до Грасса", "Узурпатор увійшов до Гренобля", "Бонапарт зайняв Ліон", "Наполеон наближається до Фонтенбло", нарешті, "Сьогодні його Імператорська Величність прибуде в свій вірний Париж".

Міжнародне наукове співробітництво. Збільшення можливостей і прискорення обміну різного роду інформацією, нарівні з розвитком промислового виробництва і створенням матеріального фундаменту прикладних наук, вельми сприятливо позначилося на формуванні єдиної світової науки з експериментальною базою і теоретичними узагальненнями. У XIX ст. вперше виникла особлива система обміну інформацією і взаємодії вчених різних країн.

Крім державних національних академій створюються численні незалежні наукові товариства й установи. Вони часто випускали періодичні видання, наукові записки, які надавали свої сторінки найбільш видатним вченим різних держав. Вчені стали збиратися для обміну думками і результатами наукових досліджень на міжнародні з'їзди, симпозиуми і конгреси. Останні часто приурочувалися до міжнародних промислових виставок, які стали також однією з найважливіших подій культурного життя. Їх метою було поживлення торгівлі, промисловості, але в той же час вони ставали оглядом розвитку світової науки, досягнень техніки, мистецтва і культури.

Почали здійснюватися міжнародні наукові проекти. Наприклад, на астрономічному конгресі 1887 р. було прийнято рішення про складання каталогу зірок. У цій роботі взяли участь 18 астрофізичних обсерваторій різних країн. Зокрема й російська Пулковська обсерваторія біля Санкт-Петербурга. У результаті було зареєстровано біля двох мільйонів зірок.

Практика концентрації матеріальних ресурсів у міжнародному масштабі застосовувалася не раз: у Англії при Кембріджському університеті була організована фізична лабораторія імені Г. Кавендіша, славетний "розплідник геніїв", яку послідовно очолювали Д.Максвелл, Дж.Томпсон, Е.Резерфорд, Радієвий інститут у Франції, інститут Рентгена у Мюнхені, Імперський фізико-технічний інститут в Берліні.

Надзвичайно важливим моментом стало повсюдне поширення єди-

ної системи мір і ваг, думка про необхідність якої виникла ще під час Французької революції. Система базувалася на десятичному принципі. В основу її було покладено нову одиницю довжини - метр (від грецького "метрон" - міра). За одиницю площі приймався ар, рівний 100 м^2 , рідкі і сипучі тіла стали вимірюватися у літрах (1 дм^3), вага - в кілограмах (вага 1 л води). У 1872 р. у Севрі, поблизу Парижу, було створене Міжнародне бюро мір та ваги. Цією системою зараз користується абсолютна більшість країн і народів світу.

Основні наукові відкриття. Наука у ХІХ ст. продовжує сприйматися як класична система знань, як єдина система наук, основні ідеї і принципи якої вважаються остаточно встановленими і непорушними. Відбувається диференціація окремих галузей наукових знань на більш вузькі спеціальні галузі (наприклад, у самостійні науки виділяються експериментальна психологія, соціологія, культурологія) і в той же час - інтеграція наук (саме в цей час виникає астрофізика, біохімія, фізична хімія, геохімія), оформляється і нова галузь знань - технічні науки.

Протягом сторіччя було зроблено нечувану раніше кількість відкриттів, а на основі накопиченого експериментального, аналітичного матеріалу розроблено узагальнюючі теорії.

У рамках класичної фізики з'явилися нові галузі - термодинаміка і вчення про електрику, покликані до життя розвитком техніки. Французький фізик С.Карно вивчив закономірності перетворення теплової енергії в механічну, заклавши тим самим основи теплотехніки. А згодом німецький дослідник Ю.Майєр, англієць Дж.Джоуль і німець Г. Гельмгольц завершили обґрунтування закону збереження і перетворення енергії (термін "енергія" ввів у 60-і рр. ХІХ ст. У.Томпсон). Отже, було встановлено, що всі види енергії - механічна, тепла, електрична і магнітна - переходять одна в одну.

Відкриття в 1831 р. англійцем М.Фарадеєм явища електромагнітної індукції, яке спиралося на дослідження датського фізика Х.Ерстеда і француза А.Ампера, дозволило згодом створити магнітоелектричні генератори й електродвигуни. Їх праці заклали основи майбутньої електротехніки.

Великим досягненням науки ХІХ ст. була висунута англійським вченим Д.Максвеллом електромагнітна теорія світла (1865 р.), яка узагальнила досліди і теоретичні висновки багатьох фізиків різних країн у галузях електромагнетизму, термодинаміки й оптики. Д.Максвелл прийшов до думки про єдність і взаємозв'язок електричних і магнітних полів, створив на цій основі теорію електромагнітного поля, згідно з якою, виникнувши в будь-якій частині простору, електромагнітне поле поши-

рюватиметься в ньому з швидкістю, яка дорівнює швидкості світла. Таким чином він встановив зв'язок світлових явищ з електромагнетизмом. Уперше на практиці спостерігати поширення електромагнітних хвиль вдалося німецькому фізику Г. Герцу. Парадоксально, але він вважав, що електромагнітні хвилі не будуть мати практичного застосування. А вже через декілька років О.С.Попов застосував їх для передачі першої в світі радіограми. Вона складалася всього з двох слів: "Генріх Герц".

Подальшим кроком у вивченні будови матерії стало відкриття першої елементарної частки - електрона. У 1878 р. голландський фізик Г. Лоренц почав розробляти електронну теорію речовини і надав теорії електромагнетизму довершеного математичного вигляду.

Узагальненням усього попереднього розвитку хімії стало відкриття російським вченим Д.І.Менделєєвим періодичного закону хімічних елементів. Він довів, що властивості елементів і простих і складних сполук, що утворюються ними, стоять у періодичній залежності від їх атомної ваги. Періодичний закон вказував шлях до планомірних пошуків ще невідкритих хімічних елементів.

ХІХ ст. стало часом торжества еволюційної теорії. Ч.Дарвін, узагальнивши ідеї Ж.Ламарка про залежність еволюції організмів від пристосованості їх до навколишнього середовища, Ч.Лайєля про утворення земних шарів в залежності від діяльності сил природи, клітинну теорію Т.Шванна і М.Шлейдена і власні багаторічні дослідження, у 1859 р. видав працю "Походження видів шляхом природного відбору", у якій виклав висновки про те, що види рослин і тварин не постійні, а мінливі, що сучасний тваринний світ сформувався внаслідок тривалого процесу розвитку. Правда, про причини мінливості видів Дарвін, з його слів, висунув лише "здогалливі" припущення. Ці причини вдалося розгадати австрійському досліднику Г. Менделю, який сформулював закони спадковості. У 1871 р. Дарвін випустив книгу "Походження людини і статевий відбір", де висунув і обґрунтував гіпотезу про походження людини від мавпоподібного предка. Вчення Дарвіна справило приголомшуюче враження на суспільну свідомість.

У ХІХ ст. публікуються також численні узагальнюючі праці із всесвітньої історії, історії країн і народів, історії мистецтва та історії філософії. Такі мислителі, як Гегель, Конт, Спенсер, Маркс і Енгельс, намагаються побудувати всеосяжні філософські і соціальні системи.

Про зміну характеру взаємовідносин науки і практики також яскраво свідчить історія всесвітньо відомого Пастерівського інституту в Парижі. Все почалося з того, що на замовлення французьких виноробів, які зазнавали великих збитків від хвороб вина, молодий блис-

кучий вчений Луї Пастер (дві докторські дисертації з фізики і хімії) почав вивчати процеси бродіння. Незабаром він довів, що бродіння є результатом життєдіяльності мікробів. Пастер став основоположником нової науки - мікробіології, зробив революцію у медицині. Він виявив збудників багатьох інфекційних захворювань, дав пояснення імунітету і розробив метод застосування запобіжного щеплення. Його відкриття були настільки важливі, що на кошти, зібрані за міжнародною підпискою, був створений інститут.

На кінець XIX ст. в суспільній свідомості складається переконання, що картина світу в загальних рисах вже досить ясно встановлена наукою, що подальший розвиток наукового знання покликаний лише уточнювати контури цієї картини і розкривати нечисленні "білі плями", які залишилися в ній. Коли в 1889 р. майбутній геніальний фізик-теоретик, основоположник квантової фізики, Макс Планк вирішив працювати у галузі теоретичної фізики, його вчитель сказав йому: "Юначе, навіщо ви губите своє майбутнє? Адже теоретична фізика закінчена. Можна лише обчислювати окремі випадки. Але чи варто віддавати такій справі своє життя?" Насправді ж класична наука XIX ст. стала не вінцем пізнання, а підмурівком нового революційного прориву.

У 1895 р. німецький вчений В.Рентген відкрив промені, які зараз носять його ім'я. Услід за ним французькі вчені А.Беккерель, П'єр і Марія Кюрі відкрили явище радіоактивного розпаду, а англійський фізик Е.Резерфорд встановив, що при розпаді радіоактивних елементів виділяються альфа, бета і гамма-промені, а потім він разом з Содді запропонував загальну теорію радіоактивності. Світ був приголомшений: неподільності атома прийшов кінець, залишилося лише заглянути у нього й уявити собі його будову. Незабаром тим же Резерфордом була запропонована, а датчанином Н.Бором уточнена "планетарна" модель атома.

І, нарешті, класичні уявлення людства про час і простір були зруйновані теорією відносності Альберта Ейнштейна.

Такі ж прориви на рубежі віків сталися і в пізнанні людиною самої себе. Американський біолог Т.Морган, спираючись на забуті праці Г. Менделя, сформулював закони спадковості. Працями Г. Менделя і Т.Моргана були закладені основи науки генетики, яка нині тріумфально крокує по країнах і континентах.

Найбільші досягнення у галузі фізіології пов'язані з ім'ям І.П.Павлова, який спирався у своїй науковій діяльності на праці І.М.Сеченова. У 1903 р. на конгресі медиків у Мадриді він робить своє перше повідомлення про теорію умовних рефлексів. Його до-

слідження вищої нервової діяльності (другої сигнальної системи, типів нервової системи, локалізації функцій, системності роботи великих півкуль кори головного мозку та ін.) зіграли велику роль у розвитку фізіології, медицини, психології й педагогіки.

3. НОВА СИСТЕМА ОСВІТИ.

В останню чверть XIX ст. бурхливий розвиток науки і техніки породив у передових промислових країнах потребу у кваліфікованих кадрах, як інженерних, так і робітничих. Суспільство поступово починає усвідомлювати необхідність письменності для широких верств населення.

Під впливом ідей французьких просвітителів, передових педагогів-демократів І.Песталоцці і А.Дістервега, під тиском трудящих у найбільших країнах Європи в шкільній справі сталися вельми значні зміни. Вони торкнулися передусім елементарної, початкової школи, відбулися і на вищій освіті. Початкова освіта, яка протягом сторіч перебувала у віданні церкви, переходить до управління державою, хоч вплив релігії залишається значним. В Англії створення системи державної освіти було закладено законом 1870 р., за яким початкові школи переставали бути віросповідними. Незабаром держава стала виплачувати спеціальні грошові субсидії тим школам, які не брали плати за навчання з батьків учнів. У 1880 р. початкова освіта в Англії стала обов'язковою, а в 1891 р. - безкоштовною.

В об'єднаній Німеччині закон 1872 р. про народну школу дещо розширив викладання реальних предметів і активізував у ній методи навчання. Цим же законом католицька церква була відчужена від керівництва шкільною справою. Звичайно, мова йшла не про скасування релігійного навчання і виховання, просто католицькі кола вважалися опозиційними до правлячої протестантської династії Гогенцоллернів.

У Франції безкоштовна й обов'язкова освіта для всіх дітей віком від 6 до 13 років була введена законами 1881 і 1882 рр. Цими ж законами відмінялося викладання у школі закону Божого, але для релігійного навчання виділявся один день на тиждень, вільний від занять.

Проте значна частина дорослого населення навіть у великих країнах залишалася неписьменною. Наприклад, в Росії закон про обов'язкову початкову освіту був прийнятий лише при радянській владі. У США безкоштовна, хоч і не обов'язкова початкова освіта існувала вже в кінці XIX ст. майже у всіх штатах, але масово неписьменним було "кольорове" населення і значна частина нових емігрантів.

Середня школа в європейських країнах протягом майже всього XIX

ст. не зазнала радикальних змін. Єдиним повноправним типом середньої школи залишалася школа класична, гуманітарна: гімназії в Німеччині і Росії, ліцеї і коледжі у Франції, граматичні школи в Англії. В останній чверті сторіччя важко, але пробивало собі дорогу вивчення дисциплін природничого циклу - фізики, хімії, біології та інших. Запекла полеміка розгорнулася у США та європейських країнах з питання викладання біології, особливо теорії Дарвіна про походження видів. Уже це наближало школу до потреб реального життя, сприяло донесенню до масової свідомості елементів наукових уявлень про процеси, які відбуваються в природі.

Розширилася на кінець сторіччя мережа вищих учбових закладів, передусім інженерно-технічних. У підготовці наукових кадрів велику роль починають відігравати науково-дослідні центри і лабораторії, які вперше з'явилися у XIX ст. - як приватні, так і державні, наприклад, вже згадуваний Пастерівський інститут у Парижі.

У зв'язку з розвитком треступеневої системи освіти став швидко зростати шар наукової, інженерно-технічної, гуманітарної (вчителі, лікарі) інтелігенції. Прагнення до подолання неучтва й оволодіння знаннями охопило досить широкі верстви населення. Ніколи в минулому не створювалося так багато різноманітних шкіл для дорослих, різних курсів, не читалося стільки популярних лекцій. Здійснюються енергійні кроки для розвитку жіночої освіти.

4. "Золотий вік" світової літератури.

Нове місце літератури у суспільстві. XIX ст. - час бурхливого розвитку всіх сфер художньої культури, при цьому їх співвідношення і роль зазнали істотних змін. На перший план висувається література, XIX сторіччя називають її "золотим віком" - як за сузір'ям імен у всіх жанрах, так і за різко зростаючим впливом на суспільство. Завдяки технічному прогресу в поліграфії, збільшенню тиражів і здешевленню друкарської продукції вона стала доступною досить широким верствам населення. З іншого боку, розвиток освіти і підвищення рівня письменності підвищили попит на книгу. Якщо ще на початку сторіччя вона була доступна лише вузькому прошарку аристократії і дуже багатих підприємців, то на кінець сторіччя вона з'явилася в оселі кожної письменної людини. Змінився і сам письменник, його суспільне становище. Літераторство перетворилося у професію, у автора з'явилася можливість пером заробляти на життя. Бурхливі події початку сторіччя залучили письменників в гущу подій. Ф.Стендаль воював в армії Наполеона, Д.Байрон брав участь в грецькому повстанні проти турок, Ш.Петефі загинув, воюючи проти карателів Миколи I, Л.М.Толстой обороняв Севастополь, Е.Золя

активно втрутився у справу Дрейфуса... Літератор починає усвідомлювати, як ніколи раніше, свою відповідальність за виховання суспільства. Тема "поет і громадянин" проходить червоною ниткою не тільки в творчості О.Пушкіна та М.Некрасова...

Як і у всій культурі XIX ст., в літературі відбувається не тільки бурхливий розвиток національних літератур, але й формування світової літератури. Цьому особливо сприяв розвиток художнього перекладу. Проте, що складається всесвітня література, яка не належить окремим націям, а всьому людству, говорили вже сучасники. Так, у поетичній мініатюрі під символічною назвою "Світова література" (1827 р.) І.В.Гете наголошував: "Нехай всі народи світу, живучи під одним небом, втішаються радістю загальних скарбів!"

Розвиток художньої культури XIX ст. проходив під знаком боротьби і послідовної зміни чотирьох основних напрямів: класицизму, романтизму, реалізму і декадансу. Всі ці художні стилі, історично змінюючи один одного, але часто і співіснуючи, знайшли вираження у всіх видах мистецтва, але насамперед - в літературі.

Класицизм. Класицизм з його антифеодалним духом і пафосом республіканської громадянськості панував у культурі в революційні роки і перше десятиріччя XIX ст. (пізніше він не зник, але переродився в консервативний напрям). Він продовжував спиратися на античні традиції, ідеологічну спадщину і зовнішні форми римської демократії. Характерною його рисою була непорушність певних естетичних норм, в уявленнях чітко розмежувалося піднесене і низьке, прекрасне і потворне. Рішуче виключалося змішання різнорідних елементів - трагічного і комічного, пафосу і гумору, значного і незначного. Переважали сюжети, в яких втілювалася ідея необхідності підпорядкування індивідуальних, особистих інтересів інтересам держави, суспільства, політичного або релігійного руху.

Останнім яскравим злетом класицизму на рубежі сторіч був *веймарський класицизм* (за назвою міста Веймар - столиці крихітної німецької держави), представлений двома великими іменами - Йоганна Вольфганга Гете і Фрідріха Шіллера. Вони бачили завдання мистецтва в тому, щоб підносити душу, піднімати людину над убозтвом навколишнього світу. П'єси Шіллера "Розбійники", "Підступність і кохання" і особливо пізні драми "Марія Стюарт", "Вільгельм Телль" сповнені героїчного пафосу. Гете використав сюжет середньовічної німецької легенди про життя, безбожні діяння вченого-чорнокнижника і чародія Фауста, який ціною союзу з дияволом повернув собі молодість і пізнав заповітні таїни природи.

Романтизм. Гостре неприйняття реакції і прози життя, які запанува-

ли в суспільстві, породили у 20-і роки романтичний бунт молодого покоління. Романтизм як такий - не просто художній стиль, подібний класицизму або бароко. Романтизм - суспільний і культурний рух, який охопив багато країн Європи і найрізноманітніші сфери - від філософії і політичної економіки до моди на костюми і зачіски. При цьому всіх романтиків об'єднувало одне: "ненависть до дійсності, пекуча потреба тікати від неї" (зі слів англійського письменника С.Моема).

Романтична література рішуче відмовляється від культу розуму, який проповідувався Просвітництвом і класицизмом. Романтики висували нових героїв - самотніх бунтівників, індивідуалістів, непримиренно ворожих своєму середовищу, які йшли за нестримними стихійними поривами пристрастей, зневажали всіляку холодну розсудливість. Сюжетами творів частіше за все обиралися виняткові події, романтичні герої діяли або в умовах фантастично зображеного середньовіччя, або в екзотичних заморських краях, далеких від буржуазної цивілізації. "Незвичайні герої у незвичайних обставинах" - так можна охарактеризувати основний принцип романтичного мистецтва.

Особливу роль у становленні романтичної концепції особистості зіграло життя Наполеона, високо піднесеного долею і нею ж кинутого у безодню. "Он миру чужд был. Все в нем было тайной, день возвышенья - и паденья час!" - писав М.Лермонтов. Про "загадку" цієї феноменальної особистості розмірковували також Байрон, Пушкін, Гейне, Гюго, Скотт.

Романтизму найближчою є поезія. Саме в жанрі романтичної поеми він досяг свого розквіту, оскільки в ній, крім діючого персонажа, присутній і ліричний герой, авторське "я". Найбільш яскраво поєднання героїв з особистістю автора виявилось у творчості видатного англійського поета Джорджа Байрона. З самого початку своєї творчої і суспільної діяльності він закликав до боротьби - і в ліричних віршах, і в політичній промові на захист лудитів (рух руйнівників машин) у палаті лордів. У ліро-епічній поемі "Паломництво Чайльд Гарольда" він викривав реакцію, прославляв боротьбу народів Іспанії, Італії, Греції. У цьому розчарованому в світському товаристві герої, в центральних образах однойменних східних поем Гяурі, Корсарі легко пізнати, зі слів В.Белінського, "колосальну, горду і непохитну постать" самого поета. Подібні герої захоплювали уяву сучасників, які бачили в них борців за звільнення людської особистості. Завдяки цьому виникло своєрідне явище у суспільних настроях, яке отримало назву "байронізм".

Духом революційної романтики в російській літературі пройнята поезія молодого О.Пушкіна, М.Лермонтова, в польській - А.Міцкевича, в угорській - Ш.Петефі, в німецькій - Г.Гейне, у французькій - В.Гюго.

(Великим художнім відкриттям романтизму став історичний роман, основоположником якого був Вальтер Скотт. У романах В.Скотта, "шотландського чародія", як називали його сучасники, минуле ожило, заграло яскравими фарбами. У своїх романах "Айвенго", "Квентін Дорвард", "Роб Рой" та інших він геніально показав зв'язок долі окремої особи з історичною долею народу. Епоха романтизму відмічена багатьма блискучими творами історичного жанру: В.Гюго (романи "Собор Паризької Богоматері", "93-й рік"), А.Дюма ("Королева Марго", "Три мушкетери") та інших. Молодий північноамериканський романтизм гідно представили романи Ф.Купера ("Останній з могікан", "Слідопит", "Звіробій"), знаменита "Пісня про Гайавату" Г.Лонгфелло.

Реалізм (У 40-і роки XIX ст. впливовою течією стає реалізм. Його основою стали безпосереднє, живе і неупереджене сприйняття та правдиве відображення реальної дійсності. Як і романтизм, реалізм критикував дійсність, але при цьому він виходив з самої дійсності, в ній же і намагався виявити шляхи наближення до ідеалу. На відміну від романтичного героя, герой критичного реалізму може бути аристократом, каторжником, банкіром, поміщиком, дрібним чиновником, але він завжди - типовий герой у типових обставинах.

Реалізм XIX ст., на відміну від епохи Ренесансу і Просвітництва, за визначенням О.М.Горького, є передусім реалізмом критичним. Головна його тема - викриття буржуазного ладу і його моралі пороків сучасного письменнику суспільства. Ч.Діккенс, У.Теккерей, Ф.Стендаль, О.Бальзак розкрили соціальне значення зла, побачили його причину в матеріальній залежності людини від людини.

Найважливіша риса реалізму - психологізм, заглиблення через соціальний аналіз у внутрішній світ людини. Прикладом тут може служити "кар'єра" Жюльєна Сореля з роману Стендаля "Червоне і чорне", який переживав трагічний конфлікт честолюбства і честі; психологічна драма Анни Кареніної з однойменного роману Л.М.Толстого, яка розривалася між почуттям і мораллю станового суспільства. Людський характер розкривається представниками критичного реалізму в органічному зв'язку з середовищем, з соціальними обставинами і життєвими колізіями. Головним жанром реалістичної літератури XIX ст. відповідно стає *соціально-психологічний роман*. Він найповніше відповідає завданню об'єктивного художнього відтворення дійсності.

Вершиною критичного реалізму стала творчість найвидатнішого французького романіста Оноре де Бальзака, автора циклу романів під загальною назвою "Людська комедія". Створивши 98 із задуманих ним 150 романів про життя сучасної йому Франції, Бальзак здійснив твор-

чий подвиг, відобразивши характери і звичаї свого часу. Він не тільки дав широку і глибоко правдиву панораму життя його епохи, але й відкрив етичні істини, які мають загальнолюдське значення.

Блискучі зразки соціального роману дали Ф.Стендаль ("Червоне і чорне"), Г.Флобер ("Мадам Боварі"), Гі де Мопассан ("Життя") у Франції, Ч.Діккенс ("Домбі й син", "Девід Копперфілд"), У.Теккерей ("Ярмарок пихи") в Англії. У Росії до реалізму прийшов О.С.Пушкін, який "романтизму віддав честь", за ним - М.В.Гоголь, Л.М.Толстой, Ф.М.Достоевський, А.П.Чехов.

Декаданс. У 80-і роки XIX ст. кризові суспільні явища дістали своєрідне відображення в літературі. Заявила про себе нова течія, яка отримала назву декадентство, або декаданс (в перекладі з французького - занепад). У 1886 -1889 рр. у Парижі видавався журнал "Декадент", в якому друкувалися поети Ш.Бодлер, А.Рембо, П.Верлен. Декаданс не був чимось єдиним і розпадався на ряд напрямів: натуралізм, символізм, проповідь "чистого мистецтва". Їх об'єднувала опозиція до загальноприйнятої "міщанської моралі", настрої безнадійності, втоми і відчаю, переконаності в занепаді і загибелі культури.

Ідейним главою і теоретиком *натуралізму* став Е.Золя, автор двадцяти томної епопеї "Ругон-Маккари", його послідовниками - брати Гонкури, Г.Гауптман. Вони підходили до життя як вчені-експериментатори і виходили з положення, що доля, воля і духовний світ людини повністю залежать від соціального середовища, побуту, спадковості і фізіології. У натуралізмі риси відвертого декадансу поєднувалися з соціально-критичними, демократичними і соціалістичними тенденціями.

Символізм як заперечення реалізму і натуралізму виник на переломі XIX і XX сторіччя, але коріння його заглиблюється в творчість великого французького поета Шарля Бодлера, який опублікував в 1857 р. поетичний збірник "Квіти зла", в якому туга за гармонією переплітається з визнанням непереборюваності зла, естетизацією пороків великого міста. Його епоха уявлялася йому пеклом на землі, в якому зло і пороки набули всесвітніх масштабів, де культура деградує, а духовність підвладна користі і підлості. Туга і страждання - тільки такі на-

Ф. Гойя. Сон розуму народжує чудовиськ. Із серії «Капрічос»

строї може, на його думку, викликати хворе суспільство. Звідси - відхід від реалізму, символи-натяки, за допомогою яких ніби тільки і можливо емоційно та інтуїтивно осягнути "таємниці світу". Символізм виправдовує індивідуалізм і закликає "до повної свободи особистості". Його представники - П.Верлен, А.Рембо, М.Метерлінк, О.Блок, А.Білий - стверджували, що пряме зображення реальності, побуту є недостатнім, воно лише ковзає по поверхні життя, не торкаючись його суті.

Близькі до символістів й представники напрямку, які проповідували самоцінність художньої творчості, її незалежність від соціальних умов життя, від політики і суспільних рухів. Мабуть, найбільш талановитим представником цього напрямку "*мистецтва для мистецтва*" на Заході можна вважати англійського письменника і поета Оскара Уайльда, який прославився романом "Портрет Доріана Грея".

Поряд зі згаданим історичним романом XIX ст. привнесло в літературу й інші нові жанри: детектив і фантастику. Біля джерел першого з них стоять Едгар По ("Вбивство на вулиці Морґ", "Золотий жук") і Артур Конан-Дойль, який першим увів до літератури нового героя - детектива-любителя. Родоначальниками жанру фантастики стали Жюль Верн і Герберт Уеллс. Відбувається відособлення дитячої літератури.

5. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА ЄВРОПИ І США КІНЦЯ XVIII - ПОЧАТКУ XX СТ.

Новий соціальний статус мистецтва. У XIX ст. народився новий тип діяча мистецтва - "вільний художник". Цей термін стосується не тільки живописців, але й усіх осіб творчої праці - скульпторів, музикантів, артистів. Майстер, який з часів Відродження працював за приватними замовленнями і був частиною прислуги аристократичного двору, тепер отримав можливість орієнтуватися на набагато ширшу й демократичнішу аудиторію. Самі діячі мистецтва набули тепер іншого соціального статусу, інтелектуального рівня, змінилися психологічно і навіть зовні. Майстри мистецтв ставали інтелігенцією у сучасному розумінні цього слова. Їх відрізняла не тільки освіченість, відданість ідеалам мистецтва, внутрішня незалежність, але й розвинена громадянська самосвідомість. Для

Е.Делакруа. Свобода на барикадах. (28 липня 1830 р.). 1830.

кращих і найталановитіших з них вільнолюбність була не красивою фразою, а життєвим переконанням.

Однак, одержавши "свободу творчості", вони одночасно втратили і свою, хоч і мінімальну, матеріальну забезпеченість. Долю мистецтва стали визначати комерційні закони. ("продаваність"). Смаки буржуа, які диктували телер моду, різко відрізнялися від рафінованого аристократичного смаку, були примітивними, а часто й просто віддавали вульгарністю. Новому, передовому доводилося долати не тільки аристократичні примхи, але й самовпевненість і грубість господаря гаманця. Образ художника, що гинув від голоду в мансарді, але не бажав йти на компроміс, який широко увійшов в той час в світову літературу, був навіяний реальним життям.

Однак поступово у буржуазному суспільстві збільшувалася питома вага освіченого прошарку, попередника сучасного "середнього" класу. Такі люди починають заповнювати художні виставки, концерти, театри, музеї, бібліотеки, які стали доступними. Перед діячами культури виникає нове завдання - просвіщати публіку, впливати на її смаки. З'являються перші газети і журнали, присвячені мистецтву, а з ними неординарного значення набуває художня критика.

Завдяки розвитку засобів зв'язку всесвітні центри мистецтва - Париж, Рим, Відень - стали доступні творчим особистостям різних країн. Видатні ж композитори, виконавці, актори починають відвідувати країни Європи, говорячи сучасною мовою, з гастролями.

Образотворче мистецтво. В образотворчому мистецтві XIX ст. на перше місце висувається живопис. У ньому знайшли відображення і класицизм, і романтизм з реалізмом, і декаданс. Провідною країною в художньому житті Європи, як і в літературі, залишалася Франція.

У роки Великої французької революції та імперії Наполеона розцвів талант видатного представника класицизму Жака Луї Давида. У його творчості античні традиції, раціоналізм, властиві класицизму, органічно злилися з політичними реаліями, що дозволяє говорити про революційний характер творчості Давида.

Як заклик до революційної боротьби проти деспотизму була сприйнята французькою громадськістю його картина на сюжет римської історії "Присяга Горашів" (1784 р.). Кращим же твором Давида вважається кар-

Е. Мане. Олімпія. 1863

тина "Смерть Марата" (1793 р.), написана під безпосереднім враженням від події. Трагізм сюжету, простота і лаконізм композиції, стриманість кольору і скульптурність - риси класицизму - роблять цю картину справжнім пам'ятником героям революції. У період правління Наполеона Давид написав декілька парадних портретів імператора (той призначив його "першим живописцем імперії"). Помер він в Бельгії, куди вимушений був емігрувати після реставрації монархії Бурбонів.

Класицизм, який трансформувався в академізм, тобто напрям, офіційно визнаний академіями мистецтв, проіснував усе XIX ст., але залишився на узбіччі магістральних шляхів розвитку образотворчого мистецтва.

Найбільш масштабною фігурою у живописі на рубежі XVIII- XIX ст. був іспанський художник і гравер Ф.Гойя, який повернув живопису своєї країни її минулу велич. Перші великі роботи його просякнуті любов'ю до життя, в них переважають світлі, веселі фарби. Але в 1792 р. Гойя важко захворів (він оглух і майже осліп), що позначилося і на творчості, зробивши її гостро трагічною. Гойєю створені приголомшуючі картини про героїчну боротьбу іспанського народу проти французьких окупантів ("Повстання 2 травня 1808 року в Мадриді", "Розстріл повстанців у ніч на 3 травня 1808 року"), серії офортів (гравюр на металі) "Капричос" ("Фантазія, гра уяви"), "Діспаратес" ("Божевілля"), "Лихоліття війни". Ці серії відмічені найскладнішою образністю, багатим філософським підтекстом і справжнім новаторським баченням. Творчість Ф.Гойя мала величезне значення як для формування європейського романтизму, так і для становлення реалізму, з якими і пов'язані головні здобутки європейського живопису XIX ст.

Найзначнішим явищем романтизму виявився живопис Ежена Делакруа. У 1824 р. він виставляє в Салоні (щорічні виставки, які влаштовуються академією мистецтва у Квадратному салоні Лувра, звідки і походить назва як самих виставок, так і офіційно визнаного напрямку в мистецтві - салонне мистецтво) свою картину "Різня на Хіосі", сюжетом якої послужив справжній епізод визвольної війни грецького народу проти турецьких поневолювачів, які вбили в 1821 р. на цьому острові понад 40 тисяч чоловік. Чітка громадянська позиція Делакруа, незвичайна свіжість живопису і життєвість образів викликали поляризацію думок серед глядачів і знавців - бурхливе захоплення з одного боку ("Він - полум'яний геній!") і хвилю обурення з іншого ("Це різня живопису").

Найбільш відома картина Делакруа "Свобода на барикадах" також написана по слідах реальної події і викликала такі ж суперечки. Конкретному епізоду вуличних боїв революції 1830 р. художник надав символі-

Огюст Роден. Вічна весна

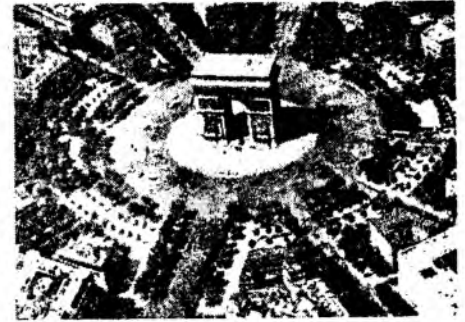
чного і тому позачасового звучання. Свободу на картині втілює французженка з триколовим революційним знаменом. Вона поривчасто обернулася до тих, кого кличе за собою на бій, і вся фігура її - героїчний порив. Слідом за нею грізною хвилею рухаються повстанці: майстрові і буржуа, дорослі і діти - символи основних сил революції. Колір, барвисті плями, їх гармонійна єдність стають основою живопису, кольором же

створюється і певний настрій. Живописна система Е. Делакруа являла новий крок у розвитку образотворчого мистецтва.

Піднесення реалізму як художнього методу почалося у графіці. Велику роль зіграла тут творчість Оноре Дом'є, чие мистецтво вважається спорідненим з реалізмом самого О. Бальзака. Дом'є завоював громадське визнання нещадною сатирою на короля-буржуа Луї Філіппа і правлячу буржуазну верхівку Франції. Його карикатури друкувалися в періодичних виданнях і розповсюджувалися окремими відтисками. Коли літографія (різновид гравюри) "Гаргантюа" - карикатура на Луї Філіппа, який заковтує золото і "віддає" навзаєм ордени і чини - була виставлена у вітрині, біля неї збиралися натовпи народу. За неї художник був засуджений на 6 місяців в'язниці і великий штраф. У 1834 р. О. Дом'є створив кращі свої літографії: "Законодавче черево", "Всі ми люди, обіймемось!", "Цього можна відпустити на волю". У них він дав колективний портрет палати депутатів, викрив бездарність, жадібність і жорстокість з лицемірством влади заможних. Він же створив зображення кривавої розправи влади з робітниками - "Вулиця Транснонен 15 квітня 1834 року", яке було пронизане глибоким трагізмом. Заборона в 1835 р. політичної карикатури змусила Дом'є обмежитися побутовою сатирою.

Позиції реалізму в живописі в середині сторіччя зміцнив Гюстав Курбе. Навколо його творчості і теоретичних робіт розгорнулися бурхливі суперечки. Так були сприйняті і "Каменярі", і "Похорон в Орнані". На першій картині фігури старого і молодого робітника, вся колірна гама полотна створюють враження сумного, безраднісного життя, заповненого одноманітною, втомливою працею. На іншій картині зображене "товариство" невеликого провінційного містечка Орнан - батьківщини художника - під час поховання на місцевому кладовищі. Контраст урочистості траурної церемонії і нікчемності людських пристрастей

Тріумфальна арка і Площа Зірки. Париж.

навіть перед обличчям смерті викликав і у критики, і у публіки бурю протестів, що зробило Курбе "знехтуваним": в 1875 р. його картини не були прийняті на Всесвітню виставку. Тоді художник поруч з виставкою на свої власні кошти звів скромне приміщення, назвав його "Павільйон реалізму" і розмістив у ньому 40 робіт, зокрема програмну картину "Майстерня художника". У каталозі до виставки Курбе дав таке обґрунтування принципів реалізму в мистецтві: "Бути спроможним виразити звичаї, ідеї, обличчя епохи... бути не тільки художником, але й людиною, одним словом - творити живе мистецтво - таким є моє завдання". Він став членом Паризької комуни, а після її розгрому був вимушений емігрувати до Швейцарії.

Жанр тематичної картини, написаної на сучасному матеріалі, стає основним у художників-реалістів, розвиваються також пейзаж і портрет.

У другій половині XIX ст. центр реалістичного напрямку в образотворчому мистецтві перемістився із Франції до Росії. Величезний внесок у нього зробили російські "передвижники" - учасники демократичного об'єднання "Товариства пересувних художніх виставок", створеного в 1871 р. І.М.Крамської, І.С.Рєпін, В.І.Суриков, В.Г.Перов, О.К.Саврасов, І.І.Шишкін, І.І.Левітан, А.І.Куїнджі збагатили образотворче реалістичне мистецтво психологізмом, майстерністю соціального узагальнення і поетизацією рідної природи.

В останній третині сторіччя на грані реалізму і декадансу з'являється новий напрям - *імпресіонізм* (від французького "імпресіон" - враження). Імпресіонізм зайняв в історії мистецтва місце, яке дорівнює цілим живописним епохам, хоча сам рух охопив лише 12 років і 8 виставок.

Точкою відліку послужила творчість Едуарда Мане. Його картини "Сніданок на траві" й "Олімлія" стали подією і вплинули на становлення майбутніх імпресіоністів, але сам художник офіційно до руху не прилучився. За рік до смерті в 1882 р. він написав одну з найбільш завершених своїх картин - "Бар у Фолі-Бержер".

Як ансамбль художників, які захищають спільні цілі в мистецтві, ім-

пресіонізм заявив про себе у 1874 р., коли група молодих живописців влаштувала виставку своїх картин в одному з паризьких фотоательє. Група включала в себе Клода Моне, Огюста Ренуара, Камілія Піссаро, Альфреда Сіслея, Едгара Дега, Бертю Морізо. Назва представленого на виставці пейзажу Клода Моне "Враження. Схід сонця" і дало назву творчості цих художників.

Імпресіоністи запропонували нове бачення світу і нові принципи живопису. Вони сприймали навколишню дійсність як нескінченну зміну вражень. Картина стає немовби окремим кадром, фрагментом рухомого світу (в цьому відчувається вплив нового тоді технічного досягнення - фотографії). З'явилася свіжість і безпосередність в зображенні повсякденного життя сучасного міста, його пейзажів, вигляду, побуту і розваг його мешканців. Найважливішим правилом імпресіоністів стала робота на відкритому повітрі - на пленері, завдяки чому у своїх пейзажах їм вдалося створити відчуття виблискуючого сонячного світла, багатства фарб природи, передати рух повітря.

Імпресіоністи ввели і нову живописну техніку, відмовилися від змішаних кольорів, почали писати чистими яскравими фарбами, густо наносячи їх окремими мазками (при сприйнятті, оптично змішуючись, для глядача вони давали потрібний тон).

Живописне завоювання імпресіоністів стало основою творчості і було підняте на нову висоту *постімпресіоністами* - так умовно називають художників, розквіт творчості яких настав після і на основі досягнень імпресіонізму. Це були Поль Сезанн, Вінсент Ван Гог, Поль Гоген. Вони вже не були однодумцями, але кожний з них шукав художні засоби і можливості для створення нового мистецтва, для пізнання не зовнішньої, а істинної суті речей. Своім мистецтвом і життям вони заперечували буржуазний спосіб життя (відмовився від свого середовища син банкіра Сезанн, удачливий комерсант Гоген залишив кар'єру і сім'ю заради живопису і виїхав на Таїті, кинув проповідницьку діяльність Ван Гог). Не знайшовши гармонії в сучасному суспільстві, художники звернулися до природи, але прагнули відобразити вже не мить, а вічність. Творчість Сезанна, Ван Гога і Гогена справила великий вплив на весь подальший розвиток художньої культури.

Європейська скульптура на початку XIX ст. зазнала короткого періоду піднесення, пов'язаного з творчістю італійського скульптора Антоніо Канови і датського - Бертеля Торвальдсена, представників класицизму в скульптурі. Але вже в 20-і роки піднесення змінилося занепадом і застоєм. Романтизм привніс у скульптуру інтерес до особистості - у всіх європейських столицях встановлюються численні пам'ятники великим людям як минулого, так і теперішнього часу. Але загалом скульп-

тура, яка майже повністю залежала від офіційних смаків, значно відставала від живопису. Повернувшись до скульптурі її високе призначення в кінці століття великий французький майстер Огюст Роден, який став всесвітньо відомим ще за життя. Його мистецтво являє собою сплав різних тенденцій. Група "Громадяни міста Кале" є вищим досягненням реалістичної скульптури, в "Мислителі" можна відчути спорідненість з символізмом, а такі поетичні роботи, як "Поцілунок", "Вічна весна", зближують його з імпресіоністами.

Архітектура. Архітектура першої половини XIX ст. пережила свій розквіт у рамках класицизму. У цей час у Парижі, Лондоні, Берліні, Санкт-Петербурзі з'являються численні архітектурні ансамблі, які додали головним європейським столицям характерного вигляду.

У роки правління Наполеона у Франції склався стиль *ампір* (від французького імперія), який став продовженням і одночасно завершенням класицизму. Будівлі і споруди в стилі ампір відрізнялися монументальністю й урочистістю, часто вони прикрашалися військовою атрибутикою. Ці будівлі були покликані прославляти перемоги Наполеона: Вандомська колона, споруджена за зразком давньоримського стовпа імператора Траяна, Триумфальна арка (архітектор Ф.Шальгрен) - кращий зразок стилю ампір. Завдяки своїм колосальним розмірам (майже 50 м висотою, біля 45 м шириною) і розташуванню на пагорбі на перетині дванадцяти великих вулиць, арка прекрасно проглядається з різних частин французької столиці. Її прикрашає знаменита скульптурна композиція - рельєф Ф.Рюда "Марсельєза". Триумфальна арка стала одним з символів Парижа.

З Франції класицизм і його різновид ампір поширилися у Росії, де досягли вершини в архітектурі Петербурга. Образ міста на Неві склався саме у першій половині XIX ст., коли виникли основні його обриси у формі тризубця та численні комплекси: Васильєвського острова (арх. Тома де Томон), Адміралтейства (арх. А.Захаров) та Казанського собору (арх. А.Н.Вороніхін). Найвищим досягненням російського класицизму стали роботи зодчого К.Россі, який завершив створення ансамблів Дворцової площі дугою і аркою будинку Головного штабу і Сенатської площі - будівлями Сенату і Синоду. У другій чверті століття в Петербурзі був побудований за проектом архітектора О.Монферрана грандіозний Ісаакіївський собор.

Завдяки посередництву французьких містобудівників класицизм став поширюватися навіть у США, де став першим національним стилем під назвою "грецьке відродження". У цьому стилі в Вашингтоні був зведений Капітолії - будівля конгресу США, і Білий дім - резиденція президентів.

Що ж до романтизму, то він не створив власної школи архітектури, хоч його вплив вельми помітний у декількох "історичних стилях": неоготиці, неоренесансі, романсько-візантійському стилі, небароко, які набули поширення в першій половині сторіччя. У неоготичному стилі побудований ансамбль англійського парламенту в Лондоні, вплив візантійського стилю відчувається в куполах знаменитої паризької церкви Сакре-Кер, в неоруському стилі (будівлі, споруджені в цьому стилі, містять риси, які беруть початок у давньоруській архітектурі, орнаменти, які запозичені з народної вишивки або відтворюють у камені різьблення по дереву) зведені будівлі, які остаточно оформили Красну площу у Москві, - Історичний музей і Верхні торгові ряди (нині - ДУМ).

До середини XIX ст. відкритим у світовій архітектурі залишалося питання про новий стиль. Звернення до старовини підготувало появу *еклектизму* (від грецького "еклектикос" - той, що вибирає) - архітектурної практики, основаної на змішуванні різних стилів. Еклектизм був, з одного боку, вираженням смаку буржуа, який використав пишний псевдоісторичний декор як свого роду рекламу, а з іншого - вираженням певних світоглядних поглядів європейця тих часів, який вважав свою цивілізацію зразковою, свою епоху - вершиною історії і не сумнівався, що має право розпоряджатися спадщиною інших віків і культур. Прикладом таких споруд можуть служити будівля паризького театру "Гранд-опера" і помпезний берлінський рейхстаг.

Міцніючий капіталізм і технічний прогрес поставили нові завдання перед архітектурою і особливо містобудуванням. Бурхливо росли міста, в яких з'явилися нові типи будівель: заводи, фабрики, вокзали, універсальні магазини, виставочні павільйони, нові типи видовищних споруд (цирки, театри). Поряд з особняками великої буржуазії будувалися багатопверхові доходні будинки з квартирами, які здавалися у найм, бараки і казарми для робітників. З'явився міський громадський транспорт.

Першим містом, яке зазнало перебудови, став Париж. Незабаром після революції 1848 р. почалася реконструкція міста вузьких заплутаних середньовічних вулочок, зручних для будівництва барикад, у місто широких прямих авеню і кільцевих бульварів, які згодом стали знаменитими. Вони зв'язали центр і передмістя в єдине ціле. Незабаром за зразком французької столиці стали перебудовуватися Берлін, Відень та інші європейські столиці. Невід'ємною їх частиною стають громадські парки.

Значно просунулася будівельна техніка, стали широко застосовуватися нові матеріали (чавун, сталь, в кінці століття - залізобетон) і нові прийоми та методи будівництва. Але конструкції, створені на основі

промислової технології, вважалися дуже грубими і негідними стати основою нового архітектурного стилю. Їх використовували поки що тільки при будівництві мостів, вокзалів, критих ринків, у спорудах всесвітніх промислових виставок. Першим прикладом застосування збірних конструкцій в будівництві став "Кришталевий палац" у Лондоні, споруджений для першої Всесвітньої промислової виставки 1851 р. Унікальною для XIX ст. спорудою була Ейфелева вежа у Парижі - висотна інженерно-технічна споруда, яка складається з гратчастих металевих конструкцій. І все ж основна маса будівель продовжувала оформлятися у традиційних архітектурних формах. Таким чином, на кінець XIX ст. між технічною і художньою сторонами архітектури виникають своєрідні "ножиці", які з плином часу стали розходитися все більше і більше. Спроба подолати це розходження була зроблена новим напрямом в архітектурі, який отримав назву *модерн* (французькою - "сучасний"). Представники цього стилю в архітектурі використали нові технічні і конструктивні засоби, вільне, частіше асиметричне планування і сучасні матеріали в обробці фасадів і інтер'єрів будівель (кераміка, поливні кахлі) для створення незвичайних, підкреслено індивідуалізованих будівель і споруд.

У рамках модерну кінця XIX ст. у США виникла так звана чикагська школа архітектури, найбільш помітною фігурою якої став Луїс Саллівен, який запропонував тип висотної офісної будівлі з мінімумом декору - хмарочос. Модерн, так би мовити, завершив творчі пошуки будівельників XIX ст. і став сходинкою до архітектури сторіччя XX.

6. МУЗИКА, ТЕАТР. НАРОДЖЕННЯ КІНО.

Музика. "Нова ера в музиці" починається на рубежі епох класицизму і романтизму. Пов'язана вона з титанічною творчістю Людвіга ван Бетховена. Вона охопила мало не всі форми і жанри музики, загально-визнаною ж вершиною стали дев'ять симфоній, кожна з яких - це цілий художній світ. Сучасник Французької революції, палко захоплений її першими кроками, рішучий противник бонапартизму, музикант філософського складу, який нескінченно розширив виразні засоби музики, композитор трагічного світовідчуття, Бетховен був оцінений і піднятий на щит романтиками, хоч сам він розходився з їх естетичними переконаннями. У Бетховені втілилися кращі риси всієї музичної культури, яка передувала йому, і разом з тим його творчість - поворотний пункт у музиці.

Що ж до романтичного напрямку, то він виявився на рідкість багатим видатними обдарованнями. Франц Шуберт і Роберт Шуман, Гектор Берліоз і Ріхард Вагнер, Ференц Ліст і Фредерік Шопен, багато інших композиторів - гордість національних культур і всієї світової

музичної культури. З романтизмом у музику прийшли емоційна виразність, фантастична вигадка, казково-поетична образність, нерідко заповичена з фольклору. Найяскравіше явище в музиці романтизму - панування лірико-психологічного начала. Суть кожного музичного романтичного твору - "лірична сповідь". Саме тому найважливішого значення набули різні малі форми, які наповнилися серйозним і глибоким змістом - фортепіанна п'єса, інструментальна мініатюра, романс (Шуман, Шопен, Ліст). Нові тенденції вплинули і на симфонізм (Берліоз, Ліст).

Музика стала активніше, ніж раніше, взаємодіяти з літературою. Це зумовило появу програмних музичних творів, в назву або основу яких було покладено літературний твір. "Оновлення музики через зв'язок з поезією", - так сформулював цю ситуацію Ліст. Наприклад, творець програмних симфоній французький композитор Гектор Берліоз давав своїм творам такі назви: "Фантастична симфонія", "Траурно-тріумфальна симфонія", "Гарольд в Італії" (за поемою Байрона), "Ромео і Джульєтта" (за трагедією Шекспіра). Безліч музичних творів пов'язана з "Фаустом" Гете: "Сцени з "Фауста" Шумана, "Перша Вальпургієва ніч" Мендельсона, "Засудження Фауста" Берліоза, опера "Фауст" Гуно.

Розширюється музична освіта, відкриваються консерваторії, з'являються музичні газети і журнали, цілі музичні видавництва. Велику роль у пропаганді серйозної музики відіграла просвітницька діяльність самих композиторів XIX ст. Вони нерідко виступали зі словом про музику, пояснюючи її зміст, прагнучи залучити до неї якомога більше число слухачів. Статті і книги Р.Шумана, Г. Берліоза, Ф. Ліста, Р.Вагнера допомагають і сьогодні розібратися у складному світі музичних ідей.

Багато нового виникло і в музичних театрах Європи. На цей час опера давно встигла увійти у масову свідомість європейців. Але новаторство в цьому жанрі зустрічало значні труднощі: величезні кошти, необхідні для постановки будь-якої опери, рутинна, що глибоко вросла в середовище виконавців, ризик невдачі виконання у невідготовленій аудиторії. Справжнім реформатором оперного мистецтва виступив німецький композитор Ріхард Вагнер - творець опери-драми, в якій здійснив синтез філософсько-поетичного і музичного начал (героїчна опера-сага "Кільце Нібелунгів"). Музичний театр Вагнера і його наслідники Верді, Мусоргського і Чайковського, Гуно і Бізе ознаменували собою вершину розвитку опери XIX ст. Опери "Трубадур", "Аїда", "Травіата", "Ріголетто", "Дон Карлос", "Отелло" Дж.Верді, "Фауст", "Ромео і Джульєтта" Ш.Гуно, "Кармен" Ж.Бізе, "Чіо-Чіо-Сан", "Богема" і "Тоска" Д.Пуччіні, "Євгеній Онегін" і "Пікова дама" П.І.Чайковського, "Князь Ігор" О.П.Бородіна, "Борис Годунов" М.П.

Мусоргського та інші опери XIX ст. майже повністю формують репертуар сучасних оперних театрів.

Музика XIX ст. невіддільна від балету, причому балету класичного. Романтизм привніс в нього єдність музики, драматичної дії і танцю. У цей час виробився новий танцювальний стиль, оснований на легкому та надзвичайно пластичному польоті рухів та техніці танцю на пальцях (Марія Тальоні - перша балерина, яка стала на пуанти). Реформу балету здійснив російський композитор П.І.Чайковський. У нього музика з допоміжного елемента перетворилася на головний стрижень спектаклю, збагативши його сюжет і задаючи зміст хореографії. "Лебедине озеро", "Сплячка красуня", "Лускунчик", поставлені чудовим хореографом Маріусом Петіпа, стали перлиною світової культури. Чайковський же став першим російським композитором, який здобув європейське і світове визнання.

Справжнім тріумфом російського оперно-балетного мистецтва на світовій сцені стали знамениті «Російські сезони» в Парижі, які з 1909 р. щорічно влаштовував видатний російський театральний діяч С.П.Дягілев. Він був пристрасним пропагандистом російського мистецтва взагалі. Почавши з виставок у Парижі, Берліні і Венеції російських художників, він пізніше організував симфонічні концерти, де виступали М.А.Римський-Корсаков, С.В.Рахманінов, О.К.Глазунов, і, нарешті, балетно-оперні сезони, на них блискуче виступали геніальні Анна Павлова та Федір Шаляпін.

Буржуазне XIX ст. дало початок і музично-сценічним жанрам, головною рисою яких стала розважальність. Оперета - веселий спектакль, де музичні номери чергуються з дотепними діалогами, перемежуються репліками героїв. Вивели цей жанр на рівень справжнього мистецтва оперети Жака Оффенбаха і Йоганна Штрауса-сина, останній прославився ще і як "король вальсу". Втіленням нового смаку минулого сторіччя стала й естрада - різного роду рев'ю і шоу, музика численних ресторанів і кабаре, символом якої став канкан.

Якщо нижня хронологічна межа "музичного XIX сторіччя" ясно окреслена Французькою революцією, то його верхній рубіж вимальовується далеко не так чітко. Так, наприклад, Шоста симфонія П.І.Чайковського - вершина художніх устремлень "лірико-психологічної епохи" у сфері інструментальної музики - буквально співпадає за часом з "Післяполудневим відпочинком фавна" Клода Дебюссі, який відкрив епоху імпресіонізму в музиці. Перше виконання "Прометея" О.М.Скрябіна зі світловим оформленням - квінтесенція грандіозних філософських концепцій минулого сторіччя - випередило лише на чотири роки балет Д.Мію "Бик на даху" - втілений виклик піднесеному

в мистецтві й уславлення веселощів низів. Може здатися неймовірним, що С.В.Рахманінов, чия творчість спиралася на романтичні традиції, був ровесником А.Шенберга, родоначальника атональної музики.

Театр. У XIX ст. народився якісно новий драматичний театр. Вільна конкуренція буржуазного суспільства покликала до життя численні приватні театри, столичні і провінційні, які орієнтувалися на масового глядача. Такими були паризькі "театри бульварів", "малі" театри Великого Лондона. Багато з них розорилися, але окремі ставали центрами демократичної театральної культури.

З утвердженням романтизму в репертуарі театрів сталися корінні зміни. П'єси В.Гюго, О.Дюма, П.Меріме у Франції, Л.Тіка в Німеччині, Дж.Байрона і П.Шеллі в Англії брали гору над традиційним репертуаром класицизму. Крім того, нарівні з постановками нових романтичних п'єс зіграло свою роль і переосмислення в романтичному дусі п'єс В.Шекспіра, Ф.Шіллера та І.В.Гете.

Романтичний театр надзвичайно збільшив силу впливу на глядача, в чому була величезна заслуга цілого покоління чудових акторів. Вони принесли на сцену вільну мову замість пануючої раніше мелодраматичної, схвильованої виразної жести замість статичних поз. У Франції блискуче виступали Марк Дорваль, Фредерік Леметр і Еліза Рашель. Вражаючою життєвістю і реалізмом відзначалася гра легендарної Сари Бернар. У Лондоні на сцені володарював Едмунд Кін - актор, в мистецтві якого відчувалася глибока духовна близькість з Байроном. Серед його сценічних робіт найбільша слава випала на його романтичне трактування образів Гамлета і Отелло. Кін був легендою за життя, легендою стала і його смерть на сцені.

Однак поступово головною фігурою в театрі стає не актор, навіть найгеніальніший, а режисер, який створював художньо цілісні твори на сцені. Він повинен був не тільки відпрацьовувати мізансцени з акторами, але й співпрацювати з музикантами і художниками-оформлювачами. З таких режисерів в той час виділявся Людвіг Кронек зі знаменитого німецького Мейнінгенського театру. Він прагнув до ансамблевості у постановці п'єс, тобто єдності, узгодженості акторської гри, історичної правдивості декорацій, ретельної продуманості світлових і звукових ефектів. Особливо жвавіми і різноманітними були у нього масові сцени. Театр все більше стає синтетичним видом мистецтва.

Що ж до зачинателя сучасного нам "режисерського" театру, то ним вважається Андре Антуан, який створив у Парижі в 1887 р. "Вільний театр" - власне студійний, напівзакритий, відвідувати який могли лише особи, які купили абонементи на весь сезон. Це дозволяло режисеру

обійти цензуру і відкривало більше можливостей для вибору п'єс для театральних репертуарів. Він боровся за правдивий показ на сцені сучасного життя. Найповніше нові принципи в театральному мистецтві втілювалися у творчості створеного в Росії в 1898 р. Московського художнього театру - дітища К.С.Станіславського, В.І.Немировича-Данченка, А.П.Чехова, О.М.Горького і цілої плеяди прекрасних акторів.

Кіно. У XIX ст. в Європі, у Франції, народився новий вид мистецтва, який стрімко завойовував собі наймасовішу глядацьку аудиторію, - мистецтво кіно. Кіно - дитя часу, яке поєднувало в собі науково-технічний прогрес з творчими пошуками діячів мистецтва. Винахід в 1859 р. Л.Даггером фотографії, геніальна здогадка братів Огюста і Луї Л'юм'єрів, які з'єднали фотографічну плівку з проекційним ліхтарем, привели в 1895 р. до появи кіно.*

28 грудня 1895 р. в Парижі на бульварі Капуцинів у приміщенні "Гранд кафе" було організовано перший у світі публічний кіносеанс.** Саме цю подію прийнято вважати датою народження кінематографа. Розробивши свій оригінальний пристрій, фірма "Л'юм'єр" швидко поставила справу кіно "на потік". Дві з перших кінокартин "Прибуття поїзда" і "Политий поливальник" настільки приголомшили людей, що вже через декілька тижнів апарат і фільми Л'юм'єрів з'явилися і публічно демонструвалися у Римі, Відні, Берліні, Москві, Петербурзі, а також в Одесі, а потім потрапили до Єгипту, Австралії, США. У всіх країнах світу з'явилися сінематографи, ілюзії, кінотеатри, а через рік-два в більшості європейських країн починають знімати власні фільми. Але як вид мистецтва кіно все ж належить XX ст.

* * *

Здобутки XIX ст. у всіх сферах культури виявилися колосальними. Цей період вражаючий за гармонійністю розвитку і величезними ре-

* Примітка видавця - Незалежно від них механік Одеського університету Й.А.Тимченко на два роки раніше створює кінетоскоп і 9 січня 1894 р. на IX з'їзді російських природодослідників і лікарів, що відбувався у Москві, здійснює за його допомогою перший у світі кіносеанс (глядачі побачили на екрані кавалеристів та металників списів у русі). Попри те, що учасники з'їзду гідно оцінили винахід і передали його до Політехнічного музею у Москві, офіційні кола досить прохолодно поставилися до "живої фотографії", яку винайшов геніальний український винахідник. Відома заява Миколи II з цього приводу: "Все це нісенітниця, жодного значення таким дрібницям надавати не варто...".

** Примітка видавця - Глядачі столиці Франції побачили свій перший фільм - вихід робітників з фабрики.

зультатами творчої діяльності людини у найрізноманітніших сферах. Тенденції, закладені епохою Відродження, досягли зрілості, і люди в повному обсязі відчували їх наслідки.

У всій складності і, як тоді здавалося, повноті склалася наукова картина світу.

Змінилося становище науки в суспільстві, її досягнення стали прямо й усвідомлено впливати на рівень виробництва, всього життя. У масову, а в найбільш розвинених країнах загальну перетворилася письменність.

Регулярними стають міжнародні наукові, літературні, художні контакти, тим самим закладаються основи світової науки, світового мистецтва.

В художню творчість прийшли величезна стильова, жанрова різноманітність. Причому всіх великих майстрів при їх яскравій індивідуальності об'єднувало усвідомлення неповторної цінності людської особистості. Виправдалася пророча думка Стендаля: "XIX сторіччя буде відрізнятися від попередніх віків точним і полум'яним зображенням людського серця".

У надрах культури XIX ст. почалися принципово нові наукові відкриття, були розроблені філософські системи, висунені соціальні теорії, зародилися художні явища, які визначають характер вже наступної епохи.

Світлі гасла свободи, рівності і братерства, проголошені Французькою революцією на початку епохи, успіхи в розвитку культури, які множилися з кожним роком, породжували надії на швидке розв'язання людством всіх соціальних, політичних проблем. Однак цього не сталося, і на рубежі XIX-XX ст. серед творчої, наукової інтелігенції стали переважати похмурі, песимістичні і радикальні революційні настрої. Можна пригадати слова героїні видатного французького письменника XIX ст. Гі де Мопассана, які завершують один з його програмних творів: "Ось бачите, яке воно - життя: не таке гарне, та й не так вже й погане, як думається".

X. КУЛЬТУРА ЛЮДСТВА У XX СТОРІЧЧІ

1. Особливості розвитку культури у XX ст.
2. Наука та її досягнення.
3. Художня культура.
4. Доба кінематографа.
5. Масова культура.

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ У XX СТ.

Багато явищ в культурі XX ст. робить її зовсім іншою в порівнянні з усією попередньою історією людства. Перестають відігравати попередню роль простори і відстані, а протягом життя лише одного покоління відбуваються зміни такої глибини і значущості, що вони змінюють і образ світу, і спосіб мислення. Якщо останні 50 тис. років існування людства виміряти числом поколінь (тривалість життя покоління умовно прийmemo за 62 роки, хоча у давнину людині було відведено строк у 2-2,5 рази менший), то всього одержимо близько 800 таких поколінь. З них 650 провели своє життя у печерах. Тільки протягом 70 останніх поколінь став можливим більш тісний зв'язок між людьми завдяки писемності. Лише протягом життя останніх шести поколінь ми познайомилися з друкованим словом, а при чотирьох - навчилися досить точно вимірювати час. Лише останні два користуємося електромотором. А переважна більшість всіх матеріальних цінностей, з якими ми маємо справу у повсякденному житті, була вперше створена протягом життя сучасного покоління. Відзначимо, що при збереженні нинішніх глобальних демографічних тенденцій років через 40-50 кількість людей, які живуть на

Малюнок: Оперний театр. Сідней. Австралія.

землі, вперше в історії перевищить кількість усіх померлих разом взятих. І це не фантастичне припущення - в Індії і Китаї в кінці ХХ ст. вже проживає по мільярду чоловік.

Світ культури ускладнився і розширився. Людині стали підвладні небачені раніше види енергії. Породжені людиною техніка і технології вирішальним чином визначають умови людського існування, змінюючи ландшафт і клімат. Створюються нові види мистецтва. Зовсім не випадково сучасну західну цивілізацію іменують техногенною (тобто породженою технікою, вирішальним чином залежною від технологічного базису, умов і способів людської діяльності).

Розвиток культури відбувався у дуже складному глобальному політичному контексті: дві світові війни, виникнення і крах тоталітарних режимів, розкол світу на дві суспільні системи і багаторічне військово-політичне протистояння між ними ("холодна війна"), криза і крах соціалістичного ладу, розпад держав з багатовіковою історією (на початку століття - Австро-Угорщини, у кінці - Радянського Союзу), формування "третього світу" з його проблемами, існування вогнищ багаторічних військових конфліктів. Все це не могло не викликати драматичні (а часто - катастрофічні) потрясіння.

Століття скінчилося, чого не можна сказати про ті тенденції, які спостерігаються в різних сферах культури. Відкритих питань і проблем, що чекають свого вирішення, на сьогоднішній день набагато більше, ніж на початку сторіччя.

2. Наука та її досягнення.

ХХ ст. характеризується проникненням науки не тільки у виробництво, але її зростаючим впливом на всі без винятку сторони життя людини, аж до побуту. Прориви в галузі наукового пізнання у ХХ ст. настільки грандіозні, що наука стає дійовою економічною силою, важливим чинником суспільно-політичного процесу, стратегічним військовим ресурсом. Так, великі відкриття в галузі фізики (А. Ейнштейн, Н. Бор, Е. Резерфорд та інші) дозволили отримувати і використовувати ядерну енергію. Вражаючи магія відкритої Ейнштейном формули $E = mc^2$ - це не тільки триумф людського генія, але й тривожна ознака атомного бомбардування (6 і 9 серпня 1945 р. американська авіація скинула атомні бомби на японські міста Хіросіму і Нагасакі), Чорнобильської катастрофи. Не випадково в середині століття А. Ейнштейн став (разом з англійським філософом Б. Расселом) автором знаменитого "Маніфесту", який проголосив заклик відмовитися від попереднього погляду на світ, від колишніх способів з'ясувати між собою відносини.

Протягом сторіччя наукове знання, розвиваючись, зазнавало істотних змін. Поряд з диференціацією, що поглиблюється, відбувається ще глибший процес інтеграції наук. Не академічні правила, як в ХІХ ст., а відкриття і глибинних зв'язків і закономірностей перетворює їх на цілісну взаємообумовлену теоретичну систему. Людина досягає таємниці мікросвіту (П'єр і Марія Кюрі, Макс Планк, Нільс Бор та ін.), відкриває структуру ДНК (доповідь Д. Уотсона і Ф. Кріка оприлюднена у 1953 р.), проникає в таємниці походження Всесвіту, всієї світобудови (блискучі роботи видатного космолога сучасності С. Хокінга).

Важливі відкриття відбувалися в медицині і фармацевтиці. У 1910 р. П. Ерліх відкриває перший антибіотик - салварсан, який був успішно використаний при лікуванні сифілісу. У 1921 в. Ф. Бантінг і Ч. Бест уперше отримали інсулін (синтезувати його навчилися тільки в 1965 р.). У 1928 р. видатний шотландський бактеріолог А. Флемінг відкрив пеніцилін. У 1958 р. Я. Дональд проводить свої новаторські дослідження в галузі ультразвукової діагностики. У 1933 р. першу трансплантацію нирки від людини до людини здійснює в Харкові проф. В. Вороний, великий внесок у трансплантацію нирки вніс Д. Мюррей. У 1967 р. Крістіан Барнард у Кейптауні (ПАР) проводить першу успішну операцію по пересадженню серця людині.

У 1957 р. почалася космічна ера. В СРСР конструкторським бюро під керівництвом С. Корольова був створений і успішно запущений на орбіту перший штучний супутник Землі. Ця подія, що приголомшила світ, показала, яким неухильним є прогрес у повітроплаванні. На початку століття політ аероплана сприймався як дивовижне видовище. У 1903 р. Орвілл Райт (син священика) здійснив перший політ на літальному апараті, важчому за повітря (аероплані), сталося це в Кітті Хок (Північна Кароліна, США). У тому ж році калузький вчитель Костянтин Ціолковський публікує перші роботи, де розглядає практичні аспекти аеронавтики. У 1909 р. Луї Блеріо перелітає (за 36 хвилин) Ла-Манш, в 1927 р. Карл Ліндберг здійснює перший безпосадочний переліт через Атлантику.*

А 12 квітня 1961 р. здійснив за 89 хвилин виток навколо Землі й успішно повернувся на Землю радянський космічний корабель "Восток-1" з людиною на борту - Юрієм Гагаріним. Незабутньою подією для всіх землян була перша посадка на Місяці - 20 липня 1969 р. американські астронавти Нейл Армстронг і Едвін Олдрін здійснили прогулянку

* Примітка видавця - Перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три чоловіки) - 111 км за годину встановлює 29 грудня 1911 р. І. Сікорський поблизу Києва. У 1939 р. І. Сікорський винаходить гелікоптер.

ку по місячній поверхні. Шістсот мільйонів телеглядачів безпосередньо "були присутніми" при цій події. Тепер на орбіті тривалий час працюють орбітальні космічні станції, пілотовані космічні польоти перестали бути рідкістю, хоча і досі вимагають від космонавтів мужності.

Епохальну революцію в засобах комунікації викликала поява в 1946 р. телебачення. Винайдене В.Зворікіним - американським вченим російського походження (ним же винайдений, до речі, і електронний мікроскоп) - телебачення зайняло провідне місце серед засобів масової інформації, засобів реклами, інструментів політики. Сьогодні без телевізійного екрана неможливо уявити ані економіку, ані культуру. Величезну роль відіграє телебачення й у політичному житті. Вперше теледебати відіграли вирішальну роль під час виборчої кампанії 1960 р. у США, коли Джон Кеннеді видався американцям більш привабливим, ніж його опонент - Річард Ніксон.

З середини сторіччя починає свій відлік інформаційна ера. Вважається, що перша ЕОМ (електронно-обчислювальна машина) - "Марк" - була створена у 1937 р. Говардом Хейкеном з Гарвардського університету (фірма ІВМ почала серійне виробництво цієї машини). У 1945 р. в Університеті Пенсильванії (США) був створений перший комп'ютер - електронно-обчислювальна машина ENIAC (аббревіатура англійських слів - "electronic numerator, integrator, analyser and computer" - обчислювач, інтегратор, аналізатор і комп'ютер). Він, як і "Марк", працював на електронних лампах, важив 30 тонн і виконував 5 тис. операцій за секунду. З 1947 р. почали випускатися транзистори, застосування яких дозволило почати створення комп'ютерів більш надійних і в той же час доступних фірмам і корпораціям. Інтегральна мікросхема, винайдена в 1960 р. Кілбі і Нойсом, а також мікропроцесор (створений в 1971 р. Хоффом) дозволяють досягти нових успіхів у підвищенні продуктивності комп'ютерів та їх компактності. Виникнення комп'ютерів (спочатку - електронних лічильних пристроїв) привело до кардинальних змін у розумінні орієнтирів і пріоритетів як економічного, так і розвитку взагалі. Відбувається те, що багатьма філософами і соціологами іменується *"інформаційна революція"*, - перехід до принципово нового, *постіндустріального* (або, знову ж, *"інформаційного"*) суспільства. Світ, пов'язаний воєдино комп'ютерними мережами (типу глобальної мережі Інтернет), дійсно починає являти собою єдиний організм, де на обмін новітніми даними потрібно усього декілька хвилин, декілька легких натиснень клавіш.

Комп'ютерні моделі стали сьогодні необхідною основою складних управлінських рішень, чинником стратегічного планування - як у бізнесі, так і в політиці. Комп'ютери змагаються з людиною за потужністю і витонченістю інтелекту (програма "Deep blue" навіть виграла невеликий матч у экс-чемпіона світу з шахів Гаррі Каспарова - при цьому

останню партію славетний чемпіон програв усього за 19 ходів!). Комп'ютерна грамотність все більше стає аналогом грамотності як такої, мало не замінюючи собою останню. Це не безпідставно викликає занепокоєність у прихильників "класичної освіченості": чи не принесуть комп'ютери шкоду людині, позбавивши здатності просто думати, думати своєю власною головою?! А поки засоби комп'ютерної технології удосконалюються, на одному лазерному диску вміщуються вже скарби величезних музеїв, бібліотек, фонотек, архівосховищ.*

Сучасна суспільна думка все глибше й міцніше утверджується в усвідомленні глибинного зв'язку природного і соціального. Розуміння розвитку суспільства в нерозривному зв'язку з розвитком біосфери було запропоноване першим президентом Академії наук України В.І.Вернадським. Він розробив вчення про "ноосферу" як закономірний процес природно-історичного розвитку людини. У роботі "Декілька слів про ноосферу" (1944 р.) ним була дана така оцінка подіям: "... в історії нашої планети настав критичний момент величезного для людини значення, що підготовлювався мільйонами, вірніше мільярдами років, що глибоко проник в мільйони людських поколінь".

Сьогодні вже для всіх очевидний цілий комплекс глобальних проблем, від вирішення яких залежить майбутнє:

- негативний вплив на природне середовище, погіршення екологічних умов життя людей, різке, і не завжди виправдане, збільшення витрачання природних ресурсів;

- посилення невідповідності у рівнях соціально-економічного розвитку між промислово розвиненими і країнами, що розвиваються (20% жителів Землі користуються 80% прибутків; велика група країн, до якої тепер потрапила й Україна, вимушена брати величезні позики, причому дуже часто нові позики йдуть на виплату відсотків за попередні, з 1984 р. виплати країн "третього світу" по відсотках вже перевищили позики);

- створення зброї масового знищення (відмінність ядерної зброї від усієї попередньої полягає в тому, що вона навіть без прямого застосування, фактом свого існування, вже несе небезпеку); безперервні військові конфлікти (для порівняння такі дані: у XVII ст. у війнах загинуло 3,3 млн. чоловік, в XVIII ст. вже 5,4 млн., в XIX ст. - 5,7 млн., а тільки дві світові війни у XX ст. забрали понад 80 млн. життів).

Таким чином, науковий розвиток і пов'язаний з ним прогрес матеріальної культури у XX ст. зумовили багаторазове посилення єдності

* Примітка видавця - Комп'ютеризація має нове якісне продовження - сьогодні людство активно працює над створенням штучного інтелекту.

людської культури в масштабах всієї планети, а також поєднання двох протилежних тенденцій - з одного боку, зросли можливості людини, а з іншого - людина стала своїм власним заручником.

3. Художня культура.

Загальні особливості. Картина художнього життя XX ст. не порівнянна ні з однією з минулих епох за своєю різноманітністю і парадоксальністю. Виникає безліч нових жанрів - або завдяки новим технічним можливостям (кінематограф - більше ста років тому, комп'ютерна графіка - в наші дні), або внаслідок іншого переломлення традиційних (наприклад, концептуальне мистецтво, коли в картинах зображення замінюють написи). Вже не можна знайти минулої стильової єдності, відмічається як традиціоналізм, так і нестримне новаторство. Надзвичайно поширюється синтез мистецтв.

Серйозні дискусії пов'язані з трактуванням місця й ролі літератури і мистецтва в житті суспільства. У XIX ст. серед творчих людей сильними були прагнення своїм мистецтвом змінити життя на краще і віра в те, що це досить швидко станеться. Ці надії зазнали краху. Відповідно, якщо в минулу епоху майстер прагнув бути зрозумілим, донести свій, твір читачеві, глядачеві, слухачеві, то тепер все частіше виникають уявлення про самоцінність творчої особистості, певна замкненість творчості в собі самій. У мистецтві виникає тенденція перетворення його на *елітарне* (мистецтво для обраних, посвячених).

XVII - XVIII ст. пройшли під знаком раціоналізму, віри у всемогутність розуму людини, у XIX ст. посилюється увага до почуттів, емоцій. У XX ст. в центрі знаходиться сфера несвідомого. Надзвичайно істотною роль у виникненні нових художніх течій відіграла теорія психоаналізу З.Фрейда. Йому належить сама постановка питання про те, що підсвідомість бере участь у визначенні поведінки людини. Основу підсвідомого, за Фрейдом, складають сексуальні і деструктивні інстинкти. Вони ж зумовлюють більшість дій людини. З конфліктів у глибинах психіки Фрейд виводить мораль, мистецтво, релігію. Пізніше неофрейдизм збереже його основну логіку, оцінку ірраціональних мотивів у вчинках людини, але усуне абсолютизацію сексуальних мотивів. Ось, наприклад, як описує творчий процес художник Андре Массон. Він вважає, що треба: 1) звільнити свідомість від раціональних зв'язків, досягнути стану, близького до трансу; 2) повністю підкоритися неконтрольованим позарозумовим імпульсам; 3) працювати по можливості швидко, не затримуючись для осмислення зробленого.

Якщо в кінці століття глобальні проблеми, які загрожують самому існуванню людства, очевидні всім, то відповідні настрої в мистецтві виникли ще на межі XIX-XX ст. Серед художньої інтелігенції набирає популярності філософія Ф.Ніцше з його недосказаністю, відкиданням

традиційних цінностей, включаючи християнство, переконаністю у власній обраності (характерний підзаголовок його книги "Як говорив Заратустра" - "Книга для всіх і ні для кого"). Показовим є феноменальний успіх книги О.Шпенглера "Згасання Європи", пронизаної песимізмом стосовно майбутнього цивілізації. Після Першої світової війни і, з новою силою, під час і після Другої у світоглядному центрі творчості багатьох великих майстрів опинилася філософія екзистенціалізму. Екзистенція - людське існування як єдність зовнішнього світу і внутрішніх переживань, але досягнути себе людина може тільки в пограничних ситуаціях (боротьба, страждання, смерть).

Модернізм і постмодернізм. На початку XX ст. в сфері художньої творчості - в літературі, архітектурі, живописі, музиці, театральному мистецтві - виникає безліч течій, груп, шкіл, які прийнято позначати збірним терміном "*модернізм*" (модерн - новий). У цьому терміні немає спроби вичленити яку-небудь спільну рису - очевидні різноманітність і різноплановість майстрів. Об'єднує їх насамперед *авангардизм* - розрив з визнаними нормами і традиціями, бунт проти старих форм не тільки в мистецтві, але й у житті взагалі. У той же час у різних майстрів абсолютно різними були, з одного боку, цілі, а з іншого - тон і спрямованість протесту.

Особливо цінується вироблення власного, ні на кого не схожого образу, що пов'язано зі зміною загальних естетичних настанов. Якщо раніше головною естетичною категорією було прекрасне, все мистецтво попереднього сторіччя пронизане гуманізмом, то тепер популярною категорією стає потворне, ідеал цілісної людської особистості зникає, що часом веде до підриву фундаментальних основ творчості (наприклад, образотворче мистецтво відмовляється від зображувальності, образності). Головною цінністю визнається внутрішній світ художника, право без обмежень вибирати способи вираження своїх переживань, асоціацій.

Другу половину XX ст. в мистецтві визначають як *постмодернізм*. Термін також досить широкий. Епоха постмодернізму так само далека від єдності, як і модернізм. Збереглися прихильники авангардизму першої половини сторіччя, який сам перетворився на класику. Не припиняється подальше новаторство. У той же час повернувся ряд історичних традицій. Для багатьох пошук нових форм перестав бути самоціллю, а перетворився просто в один з виразних засобів.

Образотворче мистецтво. Образотворче мистецтво стало сферою, де на початку століття найбільш наочно проявився розрив з традицією, художній пошук і новаторство. Щоб скласти про них уявлення, зупинимося на характеристиках деяких з нових напрямів.

Сюрреалізм ("сюр" в перекладі з французької - понад, над) особливої популярності набув завдяки видатному іспанцеві Сальвадору Далі

(1904-1989). Прихильники цього напрямку вважали, що раціональне збагнення дійсності не може слугувати джерелом творчості, і проголосили основою істинного мистецтва сферу підсвідомого: інстинкти, інтуїцію. Улюбленим прийомом сюрреалістів стало відображення сновидінь і галюцинацій, в яких найбільш наочно розкривається підсвідомість. При цьому реальні логічні зв'язки замінялися довільними асоціаціями самого художника. Картини Далі - це, як правило, химерні комбінації блискучо в живописному відношенні написаних компонентів. Сюжети часом абсурдні, часом химерні, несподіване використання алегоричних образів. Наприклад, у полотні "Розп'яття", звертаючись до біблійного сюжету, який писали до нього тисячі художників, Далі обирає такий ракурс, якого не було ні у кого. Художнику не були чужі гострі соціальні мотиви. Причому часто самоцінним стає вже назва картини. Одним з символів сторіччя вважають відому роботу "Передчуття громадянської війни". Через всю творчість Далі проходить образ Гали - його дружини Олени Дьяконової (наприклад, "Атомна Леда").

Абстракціонізм свідомо відкинув художній образ. Мистецтво саме по собі є реальність, вважають абстракціоністи, тому завдання художника - не наслідувати навколишню дійсність, а конструювати її за допомогою вільної імпровізації. У Росії й Україні на початку століття завдяки яскравим майстрам - Казимиру Малевичу і Василеві Кандинському набув поширення варіант абстракціонізму - *супрематизм*, в якому основу композиції картин складали геометричні фігури. "Чорний квадрат" Малевича визнається у певному розумінні програмним твором.

Розквіт абстракціонізму припадає на 50-і роки, коли живопис і скульптура такого роду стали загальноновизнані, увійшли у побут "середнього" європейця й американця. Вперше значний самостійний центр образотворчого мистецтва складається у США, американські майстри зайняли провідне місце в абстрактному експресіонізмі. Його основоположник Джексон Поллок (1912-1956) стверджував, що важливий не результат, а сам процес творчості і згадки про нього, що залишилися на полотні. Він відмовився від традиційної живописної техніки: розташувавши полотно на підлозі, художник розбризкував фарби з банок.

Сальвадор Далі. Атомна Леда.

Одним з варіантів абстракціонізму стало також *оптичне мистецтво* (*оп-арт*), засноване французом угорського походження Віктором Вазарелі. Ключовий елемент оп-арту - ритмічне чергування фігур або ліній одного кольору, що створює ілюзію руху. Композиції Вазарелі у 70-і роки використовувалися в архітектурі передмістя Парижа як декоративне опорядження будинків.

Модерністські художники ще на початку століття стали використовувати як виразні засоби реальні предмети побуту, афіші, газети, рекламу. Ці та інші подібні предмети, вирвані з свого звичайного оточення, служили для створення довільних, звичайно дуже несподіваних і химерних комбінацій. Цей прийом склав суть *поп-арту*, який виник в кінці 50-х років в Англії і потім поширився в інших західних країнах. Найбільшу популярність у сфері поп-арту мали американці Джаспер Джонс і Роберт Раушенберг. Дж. Джонс першим з поп-художників удостоївся персональної виставки, де продемонстрував зображення американського прапора, букв алфавіту, цифр і мішеней для стрільби з лука. Завдяки Р.Раушенбергу поп-арт отримав міжнародне визнання. Раушенберг так сформулював свій творчий принцип: "Пара чоловічих шкарпеток не менше придатна для створення твору живопису, ніж дерев'яний підрамник, цвяхи, скипідар, олія і полотно". Найзнаменитіша робота Р.Раушенберга - опудало козла з надітою на нього автомобільною шиною.

Як це бувало і в попередні епохи, найвизначніші майстри підіймалися над вузькістю одного напрямку. Тривале творче життя великого художника і скульптора Пабло Пікассо (1881-1973) - один з символів мистецтва ХХ ст. Його творчість завжди була багатоплановою. В одних роботах Пікассо наближався до сюрреалізму, в інших помітний вплив абстракціонізму. Художник експериментував з палітрою, роблячи який-небудь колір домінуючим. Найбільш відомі післявоєнні роботи художника виконані в реалістично-романтичній манері. Таким є малюнок "Голуб" (1947), що став емблемою миротворчого руху. Широкої популярності набула скульптура "Людина з ягням", що втілила в собі ідею захисника, доброго пастиря, яка має витоки з християнства. Ця скульптура встановлена на площі невеликого південнофранцузького містечка Валларіса перед "Храмом миру". Одним з найбільш пронизливих втілень в мистецтві жахів війни і протесту проти воєнного безумства стала картина Пікассо "Герніка". Її сюжет пов'язаний з подіями громадянської війни в Іспанії, коли під час нальоту німецької авіації повністю було знищено місто Герніка, за декілька годин загинули тисячі людей.

Архітектура. Переворот, який відбувся в ХХ ст. в архітектурі, полягає не просто у появі нових форм, застосуванні нових матеріалів. Змінилася вся концепція цього виду творчості. Досі при проектуванні на першому плані стояли завдання естетичні, світоглядні, тепер же голо-

вним призначенням архітектури стає найбільш раціональне вирішення практичних, функціональних завдань. Така зміна систем цінностей стала не відразу.

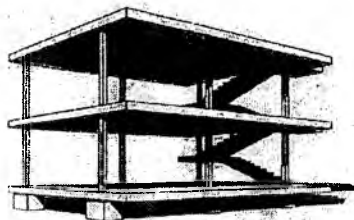
В архітектурі, як і в живописі, літературі, музиці, пошуки нового стилю почалися на рубежі століть у рамках модернізму. Спочатку вони були вираженням ідейного протесту проти колишніх форм і відстоюванням права на індивідуальну творчість. Авангардизм полягав у чисто зовнішньому спрощенні форм, відмові від традиційних декоративних прикрас, матеріалів.

Справжня архітектурна революція пов'язана з оформленням у 20-і роки *функціоналізму* у якості провідного напрямку. Він утвердив такий основний принцип: "форма іде за функцією". Ключовою фігурою, чия творчість визначила магістральні шляхи розвитку будівництва у ХХ ст., став архітектор надзвичайної інтелектуальної і художньої сили - Ле Корбюз'є. Він народився у Швейцарії, але жив і працював в основному у Парижі. У своїх численних яскравих теоретичних роботах він сформулював принципи функціоналістської архітектури: 1) колони, що підіймають будинок над землею; 2) сад на даху; 3) вільний план; 4) горизонтальне вікно; 5) вільний навісний фасад. Ле Корбюз'є розробив і застосував революційний принцип у техніці будівництва: він всю систему каркасу споруди звів до двох елементів - опори і перекриття. Таким чином, для внутрішнього планування відкривався повний простір. Це рішення також розкривало широкі можливості для масового будівництва. Фахівці оцінюють значення цього відкриття таким чином: "Принцип відділення несучої конструкції від планувального рішення належить до найглибших змін, які ХХ сторіччя привнесло в архітектуру".

Функціоналізм виявився настільки співзвучним і з новими естетичними запитами, і з новими технологічними можливостями, що став основою *міжнародного стилю*, який оформився на кінець 20-х років. У його рамках органічно розкрилися можливості будівельного матеріалу сторіччя - залізобетону. Певна національна своєрідність, відмінності архітектурних шкіл існують в межах міжнародного стилю. Він був типовим для американської архітектури Нью-Йорк з його хмарочосами, зосередженими на Манхеттені. Найбільш знамениті адміністративні будівлі - це Емпайр Стейт Білдинг (398 м висотою) і комплекс хмарочосів Рокфеллер-центр.

У Радянському Союзі отримав популярність близький по духу напрям - *конструктивізм* (тобто конс-

Ле Корбюз'є. «Дім-Іно». Проект. 1914 р.

трукція - основа усього архітектурного рішення). У деяких спорудах того часу простежувалося поєднання конструктивізму і класичної традиції (наприклад - мавзолей В.І.Леніна, побудований за проектом О.В.Щусева).

У другій половині сторіччя зростає взаємозв'язок архітектури і містобудування загалом. З'являються збірні, пневматичні конструкції, синтетичні матеріали. На зміну традиційним художнім ремеслам прийшов дизайн. Дуже багато прихильників знаходить собі техніцизм, особливо при будівництві багатоповерхових будівель, але він все одно не домінує, а співіснує з безліччю різних шкіл і напрямів, в тому числі тих, які відроджують традиційні стилі (наприклад, класицизм).

Примусує задуматися над перспективами архітектури у наступному сторіччі такий факт. За опитуванням архітекторів - учасників дуже престижної будівельної виставки у Лас-Вегасі у 1999 р., були названі 10 найвидатніших споруд ХХ ст. Більшість споруд, які потрапили до списку, виділяються не своїми естетичними перевагами, а масштабами і складністю конструкцій. На першому місці виявився Євротунель під протокою Ла-Манш. Були також названі Панамський канал, федеральна система автомобільних доріг США, Асуанська дамба, міст через протоку Золоті ворота у Сан-Франціско. Єдиний виняток становила будівля Опери в Сіднеї.

Література. Література ХХ ст. буквально пронизана контрастами. Нестримні експерименти - і дбайливе збереження традицій; поява принципово нових жанрів - і розвиток всіх, раніше вироблених літературною історією; високе розуміння призначення письменника - і тотальна комерціалізація. У цьому розмаїтті можна виділити такі домінуючі тенденції.

Передусім, на відміну від живопису, скульптури й архітектури, у

Пабло Пікассо. Герніка.

літературному процесі значимість колишніх досягнень - реалізму, психологізму, соціального аналізу - не тільки не згасала, але ніколи не виходила на другий план. В одному ряду з шедеврами соціально-психологічної романістики XIX ст. стоять "Жан-Крістоф" Ромена Роллана у Франції, "Будденброки" Томаса Манна у Німеччині, "Сага про Форсайтів" Джона Голсуорсі в Англії, "Тихий Дон" Михайла Шолохова в Росії. Найширшу панораму життя американського півдня Сполучених Штатів у циклі романів дав один з найбільших романістів сторіччя У. Фолкнер. Філігранно і дбайливо використовували слово видатні російські письменники І.О.Бунін, К.Г.Паустовський, В.В.Набоков (причому Набоков, який значну частину життя прожив у США, став і визнаним класиком американської літератури).

Багато письменників продовжувало традицію активної участі в громадській діяльності. Особливо широкий відгук дістав антифашистський і агітвосенний рух. Р.Роллан, який багато років прожив у Швейцарії, повернувся до рідної Франції в найнебезпечніший момент наближення фашистської загрози, поет А.Мальро став активним учасником руху Опору. Ернест Хемінгуей, Мате Залка, Джордж Оруелл, Михайло Кольцов воювали на боці республіканської Іспанії. Томас Манн емігрував після приходу Гітлера до влади в Швейцарію і очолив там антифашистський комітет. Військовими кореспондентами було багато радянських письменників, І.Еренбурга за його публіцистику Гітлер оголосив особистим ворогом "третього рейху". У роки "холодної війни" письменники не раз збирали конгреси на захист миру.

Поглиблення і розвитку набула історична романістика. Неважко помітити, що письменники зверталися до цього жанру, насамперед намагаючись знайти в історії відповіді на життєві питання. Такі пошуки вони поєднували з науковістю, з ретельним відтворенням епохи, яка описувалась. Такими є "Боги жадають" Анатолія Франса, "Петро Перший" Олексія Толстого. Основне місце зайняли історичні романи в творчості великого німецького письменника Ліона Фейхтвангера ("Єврей Зюс", "Іспанська балада" та інші).

З новацій, що з'явилися, насамперед потрібно назвати стилістичні. Складається думка, що некваплива, розмірена проза, мелодійні віршовані розміри минулого не відповідають темпам нового сторіччя. Замість них приходять вірші без рим і розміру. У російській поезії яскравим прикладом новаторських пошуків може послужити творчість В.Маяковського. Згодом загальноновизнаною стала і знайшла безліч продовжувачів скупа за зовнішніми проявами, відмінна стислістю фраз, "телеграфна" манера американського письменника Е.Хемінгуея.

Характерний для модернізму розрив з традиціями ми бачимо у створенні так званої літератури "потому свідомості". Початок їй поклав роман англійського письменника ірландського походження Джеймса

Джойса "Улісс", в якому чітко простежується вплив психоаналітичних ідей Фрейда. Роман без героя, без звичної фабули розробляє у французькій літературі Марсель Пруст (епопея "В пошуках втраченого часу"). Швейцарський письменник німецького походження Герман Гессе представляє психологічну, філософську прозу (повість "Степовий вовк", роман "Гра в бісер"), звертається до складного світу релігійних вчень Сходу ("Сіддхартха"). Глибинні, таємні основи повсякденності - включаючи всю невичерпність потворного - зробив об'єктом своєї творчості американець Генрі Міллер (романи "Сексус", "Тропік Раку"). Видатні французькі філософи-екзистенціалісти А.Камю і Ж.-П.Сартр були також видатними літераторами.

Для ряду письменників реалістичні образи здавалися недостатніми для сучасного масштабу, коли сама дійсність часом видавалася ірреальною. У новій якості повертається до літератури романтизм. У західній літературі головним романтиком сторіччя, безсумнівно, був Антуан де Сент-Екзюпері ("Маленький принц", "Земля людей"), який загинув у повітряному бою з фашистами. Слід згадати і видатного романіста М.А.Булгакова (роман "Майстер і Маргарита", повісті "Собаче серце", "Театральний роман" та інші).

Викликані світовими війнами, хвилею революцій, насильства і тоталітаризму песимістичні настрої вилилися у виникнення нового жанру - антиутопії. На відміну від літературних утопій минулого, що змальовували образи бажаного, ідеального суспільного ладу, антиутопії являли собою застереження - лякаючий образ можливого страшного майбутнього. Яскраві зразки антиутопій - твори Джорджа Оруелла ("1984"), Євгена Замятіна ("Ми"), Андрія Платонова ("Котлован", "Чевенгур"), Олдоса Хакслі ("О, цей дивний світ!"). У XX ст. виникає і набуває досить значного поширення література абсурду (переважно у вигляді театру абсурду). Визначними представниками цієї течії були румунський письменник Е.Іонеско, ірландець С.Беккет, російський поет Д. Хармс (Ювачев). До глибоких прозаїків епохи належить австрійський письменник Франц Кафка, який геніально зобразив пронизливу абсурдність сучасної бюрократії, згасання і зникнення людини і людяності (романи "Процес", "Замок" тощо).

Прямий зв'язок з успіхами науки простежується у запаморочливій популярності жанру наукової фантастики, який зародився у XIX ст. Фантасти намагалися осмислити морально-етичні наслідки науково-технічного прогресу, ставили в своїх творах проблеми, які згодом починали непокоїти все людство. Великим мислителем-фантастом був Герберт Уеллс (повісті "Острів лікаря Моро", "Війна світів", "Машина часу", "Людина-невидимка"). Блискучі зразки соціальної фантастики належать перу чеха Карела Чапека ("Війна саламандр", "R.U.R.", "Фабрика абсолюту"). Як представник соціальної фантастики увійшов у літературу й основоположник радянської наукової фантастики Олександр Беляев

("Людина-амфібія", "Вічний хліб", "Голова професора Доуеля"). Для середини 50-х - початку 60-х рр. найголовніший інтерес складали перспективи підкорення космосу (твори Артура Кларка, Рея Бредбері), забарвлені світлом утопічних очікувань ("Туманність Андромеди" та інші твори Івана Єфремова). Пізніше фантасти стали використовувати можливість жанру для дослідження етики, біоетики і навіть етикететики. Багато з проблем, які передбачили у своїй творчості Айзек Азімов і Станіслав Лем про статус і межі штучного розуму, можливості і небезпеки розвитку робототехніки, стали сьогодні реальністю. Реалії сьогоденного комп'ютерного світу перевершують навіть уяву фантастів. Фантастика як жанр літератури все частіше поєднується з антиутопією, показуючи людству перспективи можливого саморуйнування на шляху "прогресу".

Завдяки сучасним засобам комунікації, перетворенню літературного перекладу на рівноправну галузь творчості, все більш витонченій поліграфічній технології зв'язки в масштабах світової літератури весь час зміцнюються. У той же час в її рамках існують і колишні національні центри, складаються нові.

Яскравим явищем у світовому літературному процесі другої половини сторіччя стала латиноамериканська література. На основі іспанської літератури і місцевого багатонаціонального фольклору (індіанців, африканців, європейців) виріс заворожуючий образний світ, самобутні характери книг Хорхе Луїса Борхеса, Жуліо Кортасара (Аргентина), Жоржі Амаду (Бразилія), Габрієля Гарсія Маркеса (Колумбія).

Окремо слід зупинитися на феномені радянської літератури. ХХ ст. відкрилося "срібною добою" російської літератури з цілим розсипом поетичних імен. Революція і громадянська війна змінили, але не перервали літературний процес. 20-і роки відмічені сплеском, вибухом літературного життя. Ситуація серйозно змінилася після концентрації всієї влади в руках Сталіна на межі 20-30-х років. Багато письменників було репресовано. Правлячий режим добре розумів ідеологічну і виховну роль літератури, у 1934 р. працівники літератури були об'єднані у Спілку письменників СРСР. На державному рівні головним методом літературної творчості був проголошений соціалістичний реалізм. На відміну від Західної Європи, в радянській літературі аж до 80-х років традиціоналізм став магістральним напрямом розвитку. В його рамках у прямій або непрякій згоді з пануючою ідеологією було створено чимало видатних творів. А ось літературне новаторство було можливе тільки при роботі "у шухляду", публікації в "самвидаві" або за кордоном.

Театр і музика. Що стосується театру, то за свою попередню історію він пройшов складний шлях від дуже умовного дійства до вистав, які мали різку життєвість. У ХХ ст. революційність побачили якраз у

зворотному: у максимальній театральності, що розуміється як умовність, використанні різких виразних засобів. У 20-і роки одночасно в Москві розгорнулася творчість видатних режисерів-новаторів. Свій театр організував В.Мейерхольд, який радикально оновлював виразні засоби, навіть використав прийоми російського балагану, залучав публіку до сценічної дії. С.Вахтангов висунув лозунг "фантастичного реалізму". А.Таїров був прихильником крайніх сценічних форм, противником напівтонів.

Ще одна відмінність від інших видів мистецтва пов'язана з тим, що театральне мистецтво більш залежне від держави, схильне до політичного впливу. Тут немає компромісного варіанта "відкласти видання", не можна ховатися за повною умовністю живописних образів.

Однією з найзначніших особистостей, які формували театр ХХ ст., був німецький драматург, письменник, режисер і теоретик Бертольд Брехт. Він розвивав інтелектуальний напрям. Прихильник соціалістичних ідей, він почав свою творчість "Тригрошовою оперою", поставленою режисером Е.Піскатором, основоположником політичного театру (пізніше влада організувала банкрутство його театру). У часи фашизму Брехт був вимушений емігрувати, після війни очолював Німецький Демократичний Республіцистичний театральний ансамбль". Брехт виробив особливий вид драми - параболу - розгорнену багатьма подіями притчу, повну конфліктів глобального характеру ("Матінка Кураж і її діти", "Життя Галілея", "Добра людина з Сезуана", інші).

Музика зазнавала процесів, схожих з іншими видами мистецтва. З рубежу віків почався болісний пошук нової сучасної мови. Започаткував його А.Шенберг - засновник атональної музики і додекафонії (використання 12 нот).

У ХХ ст. творили істинні класики, які стали врівень з найбільшими композиторами і виконавцями всіх часів: Е.Гріг, К.Дебюссі, Д.Шостакович, І.Стравінський, Д.Гершвін, С.Прокоф'єв. Вони урізноманітнили, ускладнили виразальні засоби, їх музика гостріша, жорсткіша, химерніша, ніж у попередників. У музичні твори все частіше вриваються дисгармонія, образи зла, руйнування. На фантастичну висоту піднялося класичне виконавське мистецтво, справжніми співавторами композиторів можна вважати диригентів Г. фон Караяна, Д.Макропулоса, І.Менухіна, С.Светланова.

ХХ ст. ознаменоване відкриттям і феноменально швидким поширенням нових видів і жанрів музики, музичної творчості, розрахованих на масову аудиторію. Так у 20-і рр. завойовує популярність джаз, а у 50-60-і - рок. Одним з виконавців - визнаних реформаторів популярної музики ХХ ст. - був американський співак Елвіс Преслі. Він у середині 50-х рр. завойовував сцену для долі-н-роллу - синтетичного напрямку, який виник зі сплаву блюзу, джазу, свінгу та інших напрямів. Його продов-

жувачами стали Кліфф Річард, "Енімалз", "Роллінг Стоунз" і багато інших. Епоху в рок-музиці ХХ ст. склала група "Бітлз" - кuartет у складі Д.Леннона, П.Маккартні, Д.Харрісона і Р.Старра. Почавши виступи у 1960 р., "парубки з Ліверпуля" незабаром завойовують своїми піснями всі топ-позиції престижних хіт-парадів. Хоч в кінці 60-х років група розпадається, пісні "Бітлз" не втрачають свіжості і користуються досі величезною популярністю. До кінця століття виникали і зараз виникають численні напрями, різновиди популярної музики, але революційних зрушень більш не відбувалось.

4. ДОБА КІНЕМАТОГРАФА.

Характерна особливість художнього життя нашого сторіччя полягає у тому, що за своєю популярністю, впливовістю традиційні види мистецтва, і навіть література, відступили і віддали пальму першості кінематографу, який виник у самому кінці ХІХ ст. Вже у ХХ ст. було відкрито технічні, художні прийоми, які перетворили кіно з атракціону на мистецтво. Першим режисером, який застосував технічні трюки і монтаж для розвитку кіно, був француз Жан Мельєс (фільми "Подорож на Місяць", "Подорож через неможливе").

З 1908 р. починається зйомка так званих "художніх серій" - знятих на півку театральних вистав, інсценувань літературних творів. Один з найвідоміших серіалів "Граф Монте-Крісто" був знятий у Голівуді - містечку на півдні Каліфорнії, майбутньому передмісті Лос-Анджелеса. У 1909 р. таверну на головній вулиці містечка (Сансет-бульвар) перетворили на кіностудію. Кіноіндустрія народилася на північному сході США й облаштувалася саме в Каліфорнії, де значну частину року стоїть ясна сонячна погода і можна вести зйомки практично цілий рік (з появою спеціалізованих павільйонів значення клімату, зрозуміло, зменшилось). Проходить ще десятиріччя, і кіно диференціює свої жанри, створює нові. З'являються детективи, комічні фільми, вестерни. Великою популярністю починають користуватися багатосерійні пригодницькі фільми. У 20-і роки кіно стає справді масовим мистецтвом, чому сприяла, зокрема, творчість таких відомих американських режисерів, як Д.У.Гріффіт і Т.Інс. Багатий смисловий зміст і філософська глибина зближували їх кращі твори з ідеями й образами світової художньої літератури.

У роки німого кіно почалася діяльність видатного актора і режисера, геніального коміка всіх часів Чарльза Чапліна. Почавши з трюкових комічних фільмів (і досягши в цьому жанрі неперевершених вершин), Чаплін згодом створив фільми, які увійшли до золотого фонду світового мистецтва: "Малюк", "На плече!", "Цирк", "Золота лихоманка", "Великий диктатор". Німий кінематограф мав свої шедеври (наприклад, фільм, визнаний згодом одним з кращих фільмів всіх часів і народів,-

"Броненосець "Потьомкін" радянського режисера С.М.Ейзенштейна).

Еру звукового кіно відкрила картина режисера А.Кросленда "Співак джазу" (студія "Уорнер бразерз"), знята у 1927 р. У радянському кіно першими звуковими стрічками були "Путівка в життя" (режисер Н.Екк) і "Зустрічний" (режисери С.Юткевич і Ф.Ермлер). З появою звуку і кольору кіно знаходить небачені раніше виражальні можливості. Кіно стає здатним поглинати глядача, захоплювати всю його істоту подіями, які відбуваються на екрані, - кіно не тільки "копіювало", відображало життя - воно саме було таким життям (і навіть більш ніж просто життям) для мільйонів глядачів, даючи багатьом з них не тільки відпочинок і розвагу у години дозвілля, але також і утіху, надію, забуття. Не випадково Голівуд, де розміщуються найбільші і найвідоміші кіностудії, іменується не інакше, як "фабрика мрій". У 1939 р. Голівуд випустив перший кольоровий фільм. Це були "Занесені вітром" (за романом М.Мітчелл, у головних ролях Вів'єн Лі і Кларк Гейбл) - фільм, який досі не залишає глядачів байдужими.

Склався перевірений набір засобів, за допомогою яких і досі забезпечується гарантований успіх кінопродукції Голівуда (насамперед, касовий) у широких глядацьких колах: гостра, динамічна фабула, яскраві (і, як правило, нехитрі) типажі і виразна чуттєвість, яка посилюється блискучою зовнішністю акторів. Останнім часом у фільмах все більше і більше присутнє насильство. За таким "рецептом" зроблені і "Хрещений батько" (режисер Ф.Коппола), і "Титанік" (режисер Д.Камерон), і десятки інших стрічок. Це не виключає появи справжніх високохудожніх стрічок. Одним з найбільш блискучих сучасних режисерів по праву вважається Стівен Спілберг, який з однаковим успіхом працює як у пригодницькому жанрі (трилогія про Індіану Джонса, "Щелепи", "Парк Юрського періоду"), комедії ("Дорога на Голівуд"), так і в серйозному жанрі ("Список Шіндлера").

Додаткову увагу привертає щорічне визначення кращих робіт і вручення призу - "Оскара". Сьогодні американському кінематографу належить тверде і безумовне лідерство у світовому прокаті, яке базується насамперед на фінансових і технічних можливостях.

Творчі пошуки майстрів різних країн створювали виразну мову сучасного кіномистецтва. Умінням виражати найскладніші ідеї і смислові відтінки, відображати найтонші душевні стани і пориви прославився майстер філософського кіно шведський кінорежисер Інгмар Бергман. Глибока змістовність і символічна багатоплановість відрізняли роботи талановитого українського режисера Олександра Довженка ("Земля", "Україна у вогні"), самобутнього російського режисера Андрія Тарковського ("Андрій Рубльов", "Дзеркало", "Соляріс", "Сталкер", "Жертвоприношення" та ін.).

У період після Другої світової війни надзвичайна популярність прийшла до італійського неореалістичного кінематографа, традиції якого

продовжилися і згодом (Федеріко Фелліні, Роберто Росселіні, Вітторіо де Сіка, Мікеланджело Антоніоні).

Незабаром після війни на західних кіноекранах був продемонстрований фільм "Расемон" японського режисера Акіро Куросави. Так вийшло, що це був перший азійський фільм у західному прокаті, Куросава став одним з найвідоміших режисерів світу, а азійський кінематограф зайняв гідне місце у світовому художньому процесі.

5. МАСОВА КУЛЬТУРА.

До числа принципово нових явищ, пов'язаних саме з ХХ ст., належить виникнення такого культурного феномена, як "масова культура". Цей термін був введений американською соціологією і почав широко вживатися. Факт існування масової культури ніхто не заперечує, але її розуміння і ставлення до неї дуже різне. Американський соціолог Б.Розенберг пише: "Чи є масова культура мерзенністю, нешкідливим заспокійливим засобом або ж благословенням божим? Це - питання гострих дискусій, в яких ніхто не хоче поступатися... Навіть тепер, коли більшість з нас втомилася від полеміки один з одним, питання не просунулося".

Поняття "масова культура" є частиною більш загальної концепції "масового суспільства". Сумарне визначення масового суспільства приблизно таке. Особливості сучасного суспільства пов'язані з виникненням масового виробництва і масового споживання. Бурхливе зростання населення, особливо міського, збільшення середнього терміну життя людей змінили саму структуру раніше роз'єданого суспільства, а розвиток засобів масової комунікації привів, уперше в історії, до його об'єднання в єдине ціле.

Тривалий час культура розпадалася на народну (традиційну) і професійну культуру. В умовах індустріального суспільства практично повсюдно традиційна культура, пов'язана з сільським укладом, пішла в минуле. Утвердилися інші стандарти. Незрівнянно більше число людей зайняте тепер виробництвом і споживанням продуктів професійної культури. Відразу ж виникає питання: який характер носить ця культура, які існують критерії масової культури?

Зрозуміло, що недостатньо вказати на розмір аудиторії - вона, безперечно, непропорційно виросла в порівнянні з попередніми періодами. На думку більшості соціологів, вирішальною межею у визначенні масової культури є ринкові умонастрої, які трактують мистецтво, науку, релігію як предмет споживання, підпорядкований економічним міркуванням. Саме в цьому пункті масова культура назавжди розходиться із справжньою культурою. Справжні художники зайняті внутрішнім процесом своєї роботи. Навпаки, художники за сфери масового мистецтва оцінюють за "продуктивністю", за реакцією аудиторії, як підсумок, за прибутком або збитком. Оцінка масового мистец-

тва не пов'язана з його естетичним значенням, має значення тільки ступінь впливу на аудиторію. На вивчення результатів впливу витрачаються значні кошти. Знання ринку обов'язкове для всіх виробників масової культури. Дуже характерна її ознака - циклічність: якщо що-небудь має успіх, то тут же виготовляється серія подібної продукції.

Однак критерій комерційного успіху ще недостатній. Адже твори високого мистецтва можуть мати не тільки творчий, але й комерційний успіх. У свою чергу, працюючи в формах масової культури, художник може виразити свій час, піднятися до справжньої творчості.

В принципі, вже склалося уявлення, яке коло явищ належить до масової культури. Це та частина популярних розважальних жанрів (детективно-"поліцейських", пригодницьких, мелодраматичних, комедійних романів, п'єс і фільмів, естрадної музики, коміксів і т.п.), яка відмічена печатно шаблоном і стереотипом, розрахована на споживача, а не самостійне, творче сприйняття. Крім того, це значна частина продукції засобів масової інформації (коли інформація втрачає об'єктивність, набуває комерційного забарвлення), певні явища в моді.

Масова культура може вбирати в себе і переробляти найрізноманітніші явища. Наприклад, рух "хіппі", що склався як рух соціального протесту, досить швидко був увібраний масовою культурою. Або більш вузький приклад: в 1968 р. в Парижі, після великих студентських хвилювань, у продажі з'явилися прикраси у вигляді пластмасових "булижників". У сувеніри перетворилися уламки зруйнованої в 1989 р. Берлінської стіни. Справжнє шоу було влаштоване літом 1999 р. з останнього в ХХ ст. сонячного затемнення.

Масова культура миттєво використовує всі технічні новинки. Справжнім розширювачем естетики масової культури був Голівуд. Незмірно розширила можливості маскультури поява телебачення, техніки відео. Неймовірної популярності набули так звані "мильні опери" - нескінченні телевізійні серіали. Особливо спеціалізується на них кіновиробництво країн Латинської Америки. Уперше схожі постановки з'явилися на радіо в 30-і роки, сюжет з продовженням включав і рекламу компаній, що виробляли мийні засоби, оскільки вони фінансували трансляції.

Історично з кінематографом пов'язаний такий важливий елемент масової культури, як культ зірок. Розцвів він в еру телебачення. "Створення" зірок в галузі мистецтва, особливо естрадного, спорту, моди зробилося справжньою індустрією. Ключовою фігурою тут є не сам митець, а продюсер.

Комерційне мистецтво і література з їх штампами, реклама, комікси, бульварна друкована продукція отримали узагальнене визначення - *кітч*. Це слово виникло на рубежі ХІХ - ХХ ст. в німецькому літературному середовищі як синонім вульгарних літературних виробів. Зараз воно розуміється широко - несмак взагалі, різні форми підробок

під справжнє мистецтво. У Франції навіть видана своєрідна антологія "Кітч".

Ще один негативний чинник, пов'язаний з масовою культурою, - зниження віку людей, що охоплюються впливом засобів масової пропаганди, аж до підлітків і дітей. Могутнім каналом такого впливу стала комп'ютерна гра. Впадає у вічі різниця у змісті вітчизняних та американських мультиплікаційних фільмів. Найбільш часті сюжети, наприклад, "Качиних історій", - це або спроба збагачення, або загроза розорення. Серед молоді різних країн найпопулярнішим став складений виключно з музичних відеокліпів телевізійний канал MTV.

У рамках масової культури розгортається американська культурна експансія в масштабах всього світу. Ряд країн - Франція, Італія - намагаються на державному рівні припинити цей процес, але поки що без помітних результатів. Внаслідок певної ізольованості Радянського Союзу вітчизняна культура раніше не відчувала на собі тиску, зараз ми можемо спостерігати цей процес і в Україні.

Свою роль в посиленні впливу масової культури відіграє і позиція художньої інтелігенції з її переважаючими елітарними настроями.

* * *

Підсумком розвитку людства на кінець ХХ сторіччя є культурна ситуація, яку характеризують такі процеси:

- перетворення людства у взаємопов'язану, взаємозалежну цілісність, що пов'язано з якісно новими технічними, технологічними, інформаційними, комунікативними можливостями;

- набуття глобальним розвитком яскраво виражених рис катастрофічності (наростання агресивності і насильства, поява засобів масового знищення, геноцид, світові війни, глобальні проблеми);

- різке розширення можливостей людини впливати на умови свого існування, особливо на природу, створювати і перетворювати штучно матеріально-речове середовище.

Звідси випливають характеристики сучасної художньої культури:

- уніфікація і стандартизація (принципово нові можливості поширення зумовлюють спрощення явищ культури, посилення ролі "масової культури");

- інтернаціоналізація культурного життя, глобалізація процесів;

- виникнення нових, синтезних (синтетичних) видів творчої діяльності, нових жанрів мистецтва і способів творчого самовираження: кінематографа, дизайну, мультиплікації (анімаційного кіно), взаємопроникнення видів і жанрів мистецтва, стирання граней між стилями;

- диференціація культурних форм (поява безлічі нових стильових напрямів, прагнення представників національних культур зберегти свою самобутність).

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

I. ІСТОРИЧНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1. Поняття "етнічна культура".
2. Деякі проблеми та особливості етногенезу українського народу.
3. Культурно-історична своєрідність регіонів України.

1. Поняття "ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА".

Кожна з існуючих у світі культур країн, народів, націй неповторна й унікальна, є невід'ємною складовою скарбниці світової культури. На повнокровний розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників, таких як: історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави і т.п. При цьому національна культура повинна розглядатися як цілісна система, що включає і фольклорно-етнографічні шари, і внесок в неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху, і вплив культури інших народів, і досягнення вихідців з країни, які проживають за її межами. Потрібно особливо зазначити, що кожний народ в культурній сфері створює своєрідний, властивий тільки йому образ.

Народ (грецькою - "етнос") - поняття багатопланове. Частіше за все в цей термін вкладається таке значення: етнос - це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших. Останнє звичайно зафіксоване в етнімі (самоназві) народу. Сформований етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т.д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, - своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав.

Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес - конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, а з іншого - загальнолюдських компонентів.

2. Деякі проблеми та особливості етногенезу українського народу.

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців. Нагадаємо основні точки зору:

1) теорія "споконвічності" - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;

2) теорія автохтонності (М.Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;

3) теорія "єдиної колиски" (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-і рр. XX ст.): зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної давньоруської народності;

4) теорія "незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів", тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Сьогодні підкреслюється, що Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. В основному в сучасній літературі початком націогенезису українців вважається період Київської Русі, хоч він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу в XV-XVII ст. У цьому, імовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.*

* Примітка видавця - Цінним є порівняння етногенезу українців з етногенезом інших народів. Відомо, що визначальну роль у формуванні великих європейських етносів (німців, французів, англійців, іспанців, португальців, поляків, чехів, сербів та ін.) відіграла Римська імперія, її падіння. Всі вони зародилися після падіння Риму в У-УІІ ст., а в кінці ІХ-Х ст. створили свої самостійні держави. Ці етнічні спільноти генетично являли собою синтез місцевих "варварських" традицій з культурою імперського центру. Україногенез і етногенез інших слов'янських народів не є чимось унікальним, а підкоряється цим універсальним загальноєвропейським історичним закономірностям. Першим лодержавно-племенним етапом етногенезу українців, про що свідчать зокрема дані мовознавства та археологічні знахідки, є культурно-історичний розвиток склавинів та антів Північно-Західної України у У-УІІІ ст. Саме ця праукраїнська людність, якій відповідає праязька культура Прикарпаття і Волині та пеньківська лісостепова культура між Південними Карпатами та Дінцем, створила першу українську державу Київську Русь, що виникла у Х ст., прак-

Український етнос остаточно сформувався на рубежі XVI-XVII ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства - васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти - перехід аристократії до католицизму і укладення церковної унії. На хвилі національної боротьби росла національна самосвідомість. Остання виявилася на побутовому рівні в усвідомленні своєї приналежності до "руського народу", а на вищому, ідеологічному рівні - у боротьбі за національні права, за православ'я, за створення національних державних інститутів і атрибутів.

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було

точно одночасно з першими державами інших народів Європи. Основу української гілки слов'янського етногенезу склали племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, тиверців, уличів, частково сіверян. Як вважають сучасні дослідники (див. Українознавство-2001 (за заг. редакцією В.Сергійчука) - К.: Українська видавнича спілка. - 2000. - 240 с.) білоруський, псково-новгородський та російський етноси постали пізніше українського в процесі слов'янізації вихідцями з Волині та Подніпров'я (праукраїнцями) територій споконвіку заселених балтами та фінами. Формування білорусів відбулося на основі племен дреговичів та радимичів Полісся і кривичів. У генезі росіян брали участь ільменські словени, кривичі, в'ятичі басейну Оки та переселенці з Київської держави. Етнічні процеси на півдні Русі, близькій до Візантії, протікали швидше, ніж на півночі. Тому первинне формування українського етносу відбулося раніше, ніж інших східно-слов'янських народів. Останні сформувалися вже в складі імперії Київська Русь (X-XII ст.), державотворчим етносом якої були праукраїнці Південної Русі. Матеріальна культура України доби козаччини безпосередньо виросла з культури Південної Русі.

Отже, за сучасними даними історії, археології, етнографії, мовознавства, антропології можна вибудувати таке дерево етногенезу українців: склавини+анти - русичі Київської Русі - людиність козацької України - сучасні українці. За головними етновизначальними показниками - культура, мова, етнічна територія, ментальність, свідомість, антропологічний тип - всі ці етносуб'єкти представляють єдиний український етнос на різних етапах свого історичного розвитку. В основі ж культурного генотипу склавинів та антив (праукраїнців) лежить спадщина індоєвропейців, які є також предками греків, латинян, кельтів, германців та ін. Крім того, в етногенезі українців є елементи культури трипільців, кімерійців, скіфів, сарматів, готів, печенігів, половців та ін. стародавніх етносів території України.

поняття Русь. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI-XI ст. - Русь; з 1395 р. - Мала Русь; у XVII-XVIII ст. - Малоросія; XIX ст. - початок XX ст. - Україна-Русь. Визнання назви "Україна" (уперше згадане у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим - "Малоросія", яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з середини XIX - початку XX ст. етнонім "Україна" став домінуючим.

Слід виділити і таку особливість: спочатку Руссю, а потім Україною називали центральну область, тобто Київську землю, а потім звідси найменування "Русь" розповсюдилося на все східне слов'янство, а "Україна" пізніше на все українство. Тобто назва "Русь" сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська держава взяла його собі у назву для утвердження концепції "Третього Риму". Що стосується назви "Україна", то є декілька пояснень його походження: або від "краю" - кордону зі Степом*, або від слова "країна" та ін.

Що стосується самоназви "українець", то вона довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали терміни "козак", "козацький народ", одночасно продовжували існувати і старі самоназви "руські", "русини". Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва "українець". Таким чином, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі самоназви: 1) слов'яни (словени); 2) руси (руські, роси, русичі, русини); 3) українці (козаки).

Сьогодні українці складають основне населення держави Україна. Це один з найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Згідно з останнім переписом (1989 р.) українці в своїй країні становили майже дві третини населення (72,7%). Тут проживало 84,8% українців, які жили в тогочасному СРСР - 37,4 млн. В основному українці рівномірно розподілені по всій території держави за винятком Криму і південного сходу. У сільській місцевості вони складають до 90% населення, в містах - до 70%.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається з 1) основного етнічного масиву українського народу, який в основному співпадає з територією його формування і державними кордонами України; 2) етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі - діаспори; 3) субетнічних груп, тобто спільнот у сере-

---

*Примітка видавця - Інша версія - "край" як батьківщина, вітчизна

довищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т.д.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування сотні тисяч українців виявилися за межами України, в суміжних з нею регіонах - Кубані, Приазов'ї, Центрально-Чорноземній області РФ. Значне число українців переселилося до Сибіру і на Далекий Схід (східна діаспора). У колишніх радянських республіках проживає: в Російській Федерації (Кубань, Приазов'я, Центрально-Чорноземний район) - 4,4 млн. етнічних українців, Казахстані - біля 2 млн., Молдові - 561 тис., Беларусі - 291 тис.

На американський континент еміграція відбувалася в основному з українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Тільки в кінці XIX - початку XX ст. вона склала понад 700 тис. чоловік. Сучасні еміграційні процеси активізувалися після розпаду СРСР. У далекому зарубіжжі найбільше українців живе у США - приблизно 1 млн., Канаді - понад півмільйона, в Аргентині і Бразилії по 200 тис., Польщі - близько 300 тис. чоловік. Потрібно зазначити, що потужна компактна етнічна маса українців, яка існувала на території Польщі (Холмщина, Підляшшя), після проведеної в 1947 р. операції "Вісла" по переселенню їх в західні воєводства фактично перестала існувати.*

Незважаючи на значну еміграцію, чисельність населення України зростала. Так, в 1897 р. вона становила 28,4 млн., а в 1913 р. - вже 35,2 млн. У той же час починаючи з XIX ст. в основному внаслідок освоєння і промислового розвитку Півдня і Сходу України, що призвело до переселення сюди великої маси людей з інших регіонів Російської держави, питома вага тут українців меншала. Так, якщо в XVIII ст. українці склали близько 85% населення у межах сучасної України, то в XIX ст. - приблизно 80%, а у XX ст. - біля 74%.

В останні десятиріччя різко зменшилося сільське населення і збільшилося міське, яке склало понад 65%. Особливо небезпечними явищами стали зниження народжуваності (у 1990 р. цей показник був найнижчим у СРСР) і збільшення смертності, внаслідок чого з 80-х р. спостерігається депопуляція. Вона особливо посилилася з 1992 р. Серед етнічних процесів потрібно виділити зменшення питомих ваг українського населення з 71,8% у 1959 р. до 63,9% у 1989 р. Найбільш це

*Примітка видавця - Всього за офіційними даними, на середину 1989 р. кількість українців у світі становила 46,2 млн. За деякими сучасними оцінками, кількість українців тільки в діаспорі досягає 20-30 млн., а загальна кількість становить 60-70 млн.

явище властиве Донецько-Придніпровському і Південному регіонам.*

3. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СВОЄРІДНІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.

Традиції і побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають ряд територіальних особливостей. Вони зумовлені:

- характером історичного розвитку окремих регіонів України;
- природно-географічними умовами;
- взаємозв'язками з іншими народами.

З історико-етнографічної точки зору на території України можна виділити такі культурно-історичні зони: 1. Середнє Придніпров'я (Наддніпрянина). 2. Поділля. 3. Слобожанщина і Полтавщина. 4. Полісся. 5. Прикарпаття (Галичина). 6. Волинь. 7. Закарпаття. 8. Буковина. 9. Південь. Остання зона заселена декількома міграційними хвилями, і остаточно її населення сформувалося у XVIII-XIX ст. Це наймолодший з точки зору етнографії район України. Південь можна в свою чергу розділити на ряд регіонів: Причорномор'я, Таврію, Донщину (Подоння, Донеччину). Потрібно зазначити, що наведений розподіл багато в чому умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

В Україні досьогодні зберігаються етнографічні групи, які мають свої особливості в культурі і мові. Найбільш значні з них українські горці (гуцули, лемки, бойки) в Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини в Поліссі. Раніше серед українців було більше таких груп. Але з розвитком капіталізму, а потім і в радянський час поступово пішли у минуле багато архаїчних, консервативних звичаїв і обрядів, набули розвитку нові елементи в побуті і духовному житті селянства, яке складало більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці. Тобто соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного обличчя української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення інших етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом.

Найважливішою ознакою кожного народу є мова. Більшість україн-

*Примітка видавця - Серед причин, які обумовили зменшення питомих ваг українського населення в Україні домінує місце займає русифікація, яка супроводжувала процес створення "радянського народу".

ців розмовляють українською мовою, яка сформувалася на основі територіальних елементів давньоруської мови (хоча є й інші думки). Як вважає більшість дослідників, приблизно з другої половини XII сторіччя починають виявлятися окремі відмінні риси української, російської і білоруської мов. Загалом процес формування розмовної української мови продовжувався до XVII ст. На ранньому етапі розвитку української народності в її мові зберігалися традиції літературної мови Київської Русі. По суті існувало дві мови: розмовна мова, яка формувалася на основі місцевих територіальних діалектів, і літературна мова, загальна для східних слов'ян і близька до сучасної мови південних слов'ян.

З XVIII ст. в українській літературній мові все більше розповсюджуються елементи, які базуються на живій народній мові. При цьому українська мова зберігала внутрішнє розділення на діалекти (середньопридніпровський, поліський, подільський, закарпатський тощо). Основою сучасної української літературної мови на рубежі XVIII-XIX ст. став середньопридніпровський (полтавсько-київський) діалект. У зв'язку з тим, що західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорщини, літературна мова в цих областях мала ряд істотних особливостей, але була зрозуміла і жителям Східної України.

Такі основні особливості розвитку українського етносу - дуже складного процесу, багато з проблем якого все ще залишаються суперечливими.

II. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Джерела вивчення культури Київської Русі.
2. Матеріальна і духовна культура східних слов'ян.
3. Особливості прийняття християнства.
4. Писемність і літературна традиція.
5. Освіта та наукові знання.
6. Мистецтво Київської Русі.

1. Джерела вивчення культури Київської Русі.

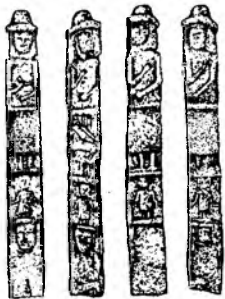
Культура Київської Русі - яскраве явище європейської середньовічної культури. Київська Русь залишила помітний слід у світовій історії. Вона проіснувала з IX до середини XIII ст. То була одна з найбільших монархій раннього середньовіччя, яку можна порівняти хіба що з імперією Карла Великого. В часи свого найвищого розквіту вона простягалася від Чорного до Балтійського моря і Льодовитого океану, від Закарпаття до Північного Передуралля та Волго-Окського межиріччя.

Київська Русь підтримувала політичні, економічні й культурні відносини з ближніми і далекими сусідами - з Великим Степом і Візантійською імперією, з Болгарським царством, Польським, Чеським і Угорським королівствами, з італійськими і німецькими містами, з Данією, Швецією і Норвегією, з Францією та Англією. Династичні зв'язки київських монархів, особливо Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, стали хрестоматійними. Давньоруські купецькі човни і каравани проклали шлях "з варяг у греки", чималою мірою вплинула на культуру і мистецтво сусідів.

Складність вивчення культури Київської Русі, особливо її ранніх етапів, пояснюється браком писемних джерел. Античні автори, які добре

Малюнок: Софійський собор. Київ. XI-XVII ст.

Збруцький ідол.

знали Середземномор'я, щонайбільше лише згадували про наших далеких предків, про місцевості і народи, які жили на північ від Дунаю і Чорного моря. Тільки у I-II ст. н.е. римські історики Пліній Старший і знаменитий Тацит згадали слов'ян, назвавши їх венетами. Услід за ними те ж зробив великий грецький філософ Птолемей у своїй "Географії". У VI-VII ст., коли слов'яни, роз-

селяючись по південному сходу Європи, стали освоювати степи Північного Причорномор'я, відомості про них з'являються у готського хроніста Йордана, візантійського дипломата Пріска Панійського і візантійських письменників Прокопія Кесарійського, Іоанна Ефеського (VI ст.).

На початку X ст. Русь була вже добре відома візантійцям. Визначний історик того часу, шанувальник наук і літератури імператор Константин VII Багрянородний (Порфірородний) у своїй книзі "Про управління державою" розказав про сусідні з Візантією народи, у тому числі і про русів.* Йому належить перший опис полюддя - збору данини київськими правителями з підвладних їм земель і племен. У нього ж є і докладна розповідь про шлях з варяг у греки, по якому руські князі, витязі і багаті гості виводили військові і торгові дружини від Варязького моря та Львєнєя до самого Царгорода і назад.

Безіменний персидський географ X ст. в "Книзі меж світу" повідомив багато найцікавіших відомостей про наших предків і їх звичаї, розказав про чудову землю з багатою природою, з красивими містами, населеними майстерними ремісниками. Всі ці джерела характеризують частіше за все зовнішні події східнослов'янської історії.

Основне писемне джерело - літопис Нестора "Повість временних літ". Спираючись на праці невідомих попередників, на свідчення своїх сучасників, легендарні оповіді і героїчний епос древніх русичів, знаменитий літописець розповів нам, "звідки почалась Руська земля". Українські і зарубіжні вчені визнають вражаючу ерудицію і наукову сумлінність Нестора, його майстерність літератора і пристрасність публіциста.

Цінні відомості дають нам археологія, лінгвістика, фольклористика, етнографія. Археологія дозволяє робити висновок про рівень розвитку продуктивних сил, уявляти вигляд поселень і жител полян та їх сусідів,

* Примітка видавця - В цій книзі він, зокрема, зазначає: "Цей народ ми називасмо скіфами або гунами. Щоправда, самі себе вони звать русами".

предметів праці та побуту, якими вони користувалися, прикрас, які вони носили, зброї, якою захищали рідну землю. Дослідження при розкопках культових споруд і предметів дозволяє робити висновки і про релігійні переконання слов'ян. Лінгвістика дає нам можливість опосередковано датувати час виділення праслов'ян з індоєвропейської спільності, відособлення східних слов'ян від західних і південних, доводить, що вже у II тисячолітті до н. е. словниковий запас наших пращурів складав не менше двадцяти тисяч слів. Вони відображали всі сторони життя, матеріального побуту і духовної культури. Слова "будинок", "рілля", "худоба", "страва", назви знарядь і військового обладунку, прикрас з міді і бронзи, золота і срібла свідчили про рівень розвитку господарства, а слова "бог", "світобудова", "світ" та інші релігійні поняття - про рівень духовної культури. Близька до лінгвістики фольклористика, в свою чергу, простежує джерела усних історичних оповідей. Їх відгомони збереглися в казках, сюжетами яких були розповіді про золоте, срібне і залізне царства, про царя золотого царства героя Світозара, який переміг у поєдинку страшного Змія, та інші.

Вивчення культури Київської Русі у всьому її багатстві і різноманітті можливе тільки на основі комплексного використання всіх існуючих історичних джерел.*

2. МАТЕРІАЛЬНА І ДУХОВНА КУЛЬТУРА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН.

Основні заняття і суспільні відносини. Основою культури Київської Русі була багатвікова самобутня культурна традиція східнослов'янських племен. Археологічні матеріали свідчать, що до середини I тисячоліття н. е. в господарському укладі слов'ян давно вже переважало землеробство - підсічно-вогневе в поліській зоні й орне - у лісостепу. Для обробки землі предки сучасних українців застосовували плуг і соху, використовували тяглову силу волів і коней. До цього часу в лісостепу давно переважало двопілля - одне поле засівалося, а друге залишалося під паром. Скотарство, полювання, рибальство і бортництво (лісове бджільництво) для основного населення Русі стали на той час підсобними, хоч і дуже важливими, промислами.

Досить високого рівня досягло до X віку і ремесло. Виготовленням

* Примітка видавця - До цих джерел, крім уже названих, безперечно належать фундаментальні праці видатного українського вченого М. Грушевського "Історія України-Руси", північнонімецького хроніста другої половини XI ст. Адама Бременського (Гельмольда) "Хроніка слов'ян", відомі "Зборники Святослава" та ін.

виробів із заліза і кольорових металів займалися переважно майстри-професіонали. Ковальська справа вважалася заняттям почесним і навіть чаклунським. У Київській Русі склався переказ про братів-ковалів, які перемогли в битві жадливого дракона. Вони запрягли чудовисько у величезний плуг і проорали ним борозну "змійових валів" - оборонних споруд навколо Києва.* У X ст. майстерність київських ковалів і ливарників отримала визнання далеко за межами Русі. Персидський географ за сторіччя до Нестора писав: "Там виготовляють дуже цінні клинки і мечі, які можна зігнути навпід, і вони знов розправляються самі".

Розвивалися гончарна справа, ткацтво, вичинка й обробка шкіри, різьблення по каменю і дереву. З льону, конопель і вовни слов'янки ткали чудові сукна і полотна, їм було знайоме складне малюнкове ткання і вишивка. Високим умінням відрізнялися майстри обробки шкір. Недаремно в усній народній творчості склалися оповіді про кожем'як - людей умілих, сильних і відважних. Усього ж дослідники нараховують у названий час в давньоруських містах від шістдесяти до ста різних ремісничих спеціальностей. Спеціалізація при цьому йшла не за матеріалом, а за готовим виробом: мечники, щитники, сидельники, ювеліри займали в містах цілі вулиці. Щоб виготовити свій виріб від початку до кінця, кожний з майстрів повинен був володіти принаймні декількома спеціальностями.

Торгівля продуктами сільського господарства і ремесла, що зароджувалася, спочатку мала характер обміну як всередині общини, так і між племенами та землями. Згодом зародилися товарно-грошові відносини. Про це свідчать скарби срібних римських, візантійських і арабських монет.**

Торгівля Русі здійснювалася не тільки з Візантією і країнами Сходу, але і з Північною і Західною Європою, куди руські купці (*рузарії*, як їх називали латинські хроніки) везли свої і східні товари.

---

* Примітка видавця - Довжина їх в Україні - понад 2000 км, датуються I тисячоліттям до н.е. - I тисячоліттям н.е.

** Примітка видавця - Монети візантійських імператорів Анастасія I (491-518 рр.) і Юстиніана I (527-565 рр.), знайдені археологами на Замковій горі, послужили одним з доказів дати виникнення Києва принаймні в кінці V ст. н.е. Деякі сучасні вчені, спираючись на археологічні та писемні свідчення (в давніх культурних шарах Києва віднайдені корінфські та римські монети V-II ст. до н.е., грецький світильник IV ст. до н.е., 6 тис. римських монет II-IV ст. н.е.), а також неоднозначну ідентифікованість згадуваних в давніх джерелах назв міста: Геллон, Куенугард, Кіенуборг, Гунагард тощо, вважають Київ ще більш древнім містом.

Відбувалося швидке зростання міст. Якщо ще в VI ст. готський історик Йордан писав, що у слов'ян "замість міст ліс і болота", то в IX ст. скандинави називали Русь Гардарікою - "країною міст". На початок X ст. в літописах згадуються понад двадцять міст, на XII ст. - біля двохсот, а перед татаро-монгольським нашествям - вже більше трьохсот міст і фортець. Велич столиці давньоруської держави настільки вражала сучасників, що Київ часто називали "суперником Константинополя".*

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян обумовив розкладання первісних відносин. Хоч економічною основою суспільства була родова власність общини на землю, все ж мала сім'я найближчих родичів починає відігравати дедалі значнішу роль. Літопис "Повість временних літ" свідчить, що у східних слов'ян переважала парна патріархальна сім'я, багатожонство зустрічалося рідко.

Родова община називалася "мир" або "вервь" (вірв'юкою відмірювали наділи землі общинникам). За спостереженнями середньовічних західних письменників, крадіжка і обман у слов'ян зустрічалися настільки рідко, що вони не замикали своїх скринь з добром. Члени общини були пов'язані круговою порукою, діяв закон кровної помсти. Пізніше традиційне (звичаєве) право було нелегко замінити державним. Процес впровадження першого писаного закону "Руської правди" (XI-XII ст.) супроводився численними конфліктами, описаними літописом.

Як і в інших народів, князівська влада у слов'ян на стадії розкладання суспільного ладу і військової демократії підкорялася раді старійшин і загальним племінним зборам. Зазвичай князя обирали або призначали для відсічі зовнішнього ворога, але по мірі формування князівських дружин з молодців, готових за командою вдатного ватажка "пошукати собі честі, а князеві слави" в набігах на сусідні території і племена, його фактично стала обирати дружина. Навіть у X ст. великий князь київський Святослав відмовив у проханні матері, княгині Ользі, прийняти християнство, посилаючись на свою дружину.

Більшість воїнів йшла в похід піхотою, маючи лук і стріли, невеликі щити і списи. Важкого обладунку, на відміну від середньовічних рицарів, у слов'янських воїнів не було. У бою, як відмічає Прокопій Кесарійський, слов'яни були мужні і безстрашні. У IX-X ст. широко використовуються такі види зброї і спорядження, як важкі мечі, металеві машини (мортири, катапульти), кистені на ланцюгу або ремені, бойові сокири, булави, дротики. Пізніше з'явилася кіннота, використовуються кольчу-

---

* Примітка видавця - Так, європейський хроніст Тітмар Магдебурзький у своїй хроніці 1018 р. пише про Київ як "столицю королівства, велике місто, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість мешканців".

га, шолом. Давньоруські воїни уміло влаштували засідки, могли довго переховуватися під водою, дихаючи через тростинку. Іноді вони навмисне кидали здобич, щоб переслідувачі зайнялися її розподілом: тоді слов'янські воїни раптово нападали на ворога. У X ст. Костянтин Порфірородний наставляв своїх спадкоємців уникати великих зіткнень з Руссю і особливо - не допускати її союзу з кочовиками. Вже у VI ст. руські князі мали вітрильно-весельні кораблі, які досягали берегів Візантії. З перетворенням князівської влади у спадкову і її зміцненням дружина поступово стає частиною державного апарату.

Релігійні вірування. Древні слов'янські вірування були язичницькими і ґрунтувалися на обоженні сил природи. Все життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів.

Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та міці: блискавка, грім, сильний вітер, палахкотіння вогню. Не випадково верховним божеством був Перун - бог блискавки і грому, який, як і всі інші боги, втілював у собі добрий і злий початок: він міг уразити людину, її житло блискавкою, але водночас він, згідно з міфом, переслідує Змія, який переховується в будь-якому предметі, наздоганяє і вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними і грізними були Сварог - бог вогню; Стрибог - бог вітрів, який втілює стріли і війну; Дажьбог - бог успіху, який ототожнювався з сонцем; Хорс - бог сонця (іноді місяця); Симаргл - бог підземного світу, як він здебільшого трактується. Уявляли його в образі крилатого пса та інші.

У пантеоні східнослов'янських божеств, на відміну від давньогрецького та давньоримського, було порівняно мало богів, які безпосередньо втілюють інтереси і заняття людини. Можна назвати тільки Велеса (Волоса) - бога багатства, худоби і торгівлі, Мокош (Мокошу) - богиню дощу і води, яка в той же час протегувала ткацтву. *

Відмітною рисою є і слабко виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше за все з дерева, рідко з каменю. Унікальним пам'ятником культової скульптури є так званий Збруцький ідол. Вчені досі сперечаються, кого ж саме він зображає. Одні вважають, що це ідол Святовита - чотириликого божества. Український філософ М. Попович доводить, що таке пояснення суперечить суті язичницького багатобожжя. На його думку, це чотири різних божества.

* Примітка видавця - а також Дану - богиню річок (згадка про неї є у багатьох лісах) та різні берегині.

Ідоли богів встановлювалися не в храмах, а в гаях, на берегах річок тощо, такі місця називалися *капищами*. "Такі ... погані мольбища їх: ліс, і каміння, і ріки, і болота, джерела, і гори, і горби, сонце і місяць, і зірки, і озера. І, простіше кажучи, всьому існуючому поклонялися вони як Богу, і шанували, і жертви приносили", - осудливо писав пізніше один з церковників про прихильників народної релігії.

Культу божеств - прийняті ритуали жертвоприношень і звертань, священні атрибути, слова молитов - відомі дуже мало. Шкоду, марноту, негативні властивості втілювали в дохристиянських народних віруваннях злі духи: лісовик, біс, водяний, русалки, полуденниця - дух літньої полуденної спеки, крикси - духи крику і плачу тощо. Злі духи вважалися безпечними для тих, хто дотримувався всіх обрядів і заборон.

Світогляд східних слов'ян формувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій розвитку уявлень про світ. Як і інші народи, вони вірили у пекло, небесну твердь, центр світу ("світове дерево"), вирій (місце на небі, куди відлітають душі померлих праведників). Життя людини підлегло долі - "суду Божому". Правда, доля у східних слов'ян не була, очевидно, такою ж невідворотною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожби про майбутнє життя людини.

Релігія східних слов'ян, як і інші складники культури, які формувалися на етапі родоплемінних відносин, з виникненням і розвитком державності неминуче повинні були зазнати серйозних змін. Якісно нові культурні процеси в Київській Русі відбулися вже після прийняття християнства.

3. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІАНСТВА.

У X ст. християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо завдовго до релігійних реформ Володимира Великого: християнами були Аскольд і Дір, достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 р. Але вирішальним для процесу християнізації нашої країни було введення цієї релігії як державної в 988-990 рр.

Спочатку князь Володимир зробив спробу модернізації язичництва, спробу пристосувати його до потреб централізованої держави. Язичницькі боги на чолі з Перуном повинні були викликати у людей не тільки повагу, але і страх, символізувати волю правителя, обов'язковість його наказів, невідворотність покарання. Для цього на Старокиївській горі було створено пантеон, де, судячи з мініатюр Радзивілівського літо-

пису, боги мали дійсно урочистий і грізний вигляд. Більш того, за переказами, Володимир віродив забутий і, очевидно, не вельми популярний звичай людських жертвоприношень, щоб надати новому культу трагічно пишного характеру: "І приносив їм жертви, називаючи їх богами, - говориться в "Повісті временних літ", - і поганилася кров'ю землі Руська і горб той". Те ж саме робилося й у Новгороді.

Однак проведена реформа язичництва не досягла своєї мети. Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії - на відміну від західноєвропейських країн - церква та її служителі були підвладні імператору і всіяко сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами.

Вирішивши прийняти християнство, Володимир став діяти стрімко і круто. Його не влаштовувала звичайна практика прийняття християнства, що існувала на той час, за якою новонавернений монарх ставав "сином" імператора, тобто васалом. Скориставшись з прохання імператора Василя II допомогти придушити повстання в одній з візантійських провінцій, князь поставив йому декілька умов: визнати Русь християнською державою, укласти союз і віддати йому в дружини сестру Анну. Імператор прийняв умови, але виконувати їх не поспішав, хоч Володимир свої зобов'язання виконав. Тоді київський князь захопив володіння Візантії в Криму, взяв місто Херсонес (Корсунь) і звітди продиктував імператору колишні вимоги. Гордий константинопольський монарх погодився стати шурином руського "варвара", володаря гарему з майже тисячі дружин і наложниць. Київський князь повернув Херсонес Василеві II як «віно» (вкуп, який має заплатити молодий батькам нареченої) за його сестру. Ясно, що за таких обставин ні про який васалітет не могло бути й мови.

Володимир хрестився сам (згідно з "Повістю временних літ" ще в Корсуні, у Криму), хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни.* Знаті і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших

* Примітка видавця - Поряд зі слов'янами в Київській Русі проживало понад 20 різних народів: на півдні - печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на північному заході - литва, ятвяги; на північному сході - чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та ін. утго-фінські народи. Християнство через Київ прийшло згодом і до них.

містах. "Путья хрестив мечем, а Добриня вогнем", - так говорили в той час про воевод князя Володимира, які хрестили Новгород. Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею-пророком, Ярило - зі святим Юрієм (Георгієм), давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня (назва збереглася) - до Воскресіння Ісуса Христа і т.д. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не вдалося похитнути віру народу в "нижчі духи". Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки.

Головними носіями ідей християнства стають церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на "біле" і "чорне". При церквах мешкали численні служителі: крім священника, були т.зв. "церковні люди" - ігумен, диякон ("біле духовенство"), а також просфірниця, паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів. Оскільки православне християнство не передбачало обітничі безшлюбності для "білого" духовенства, всі церковні люди могли мати сім'ї, члени яких також жили при церквах. Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління.

Велика роль у поширенні християнства належала монастирям, головним з яких був Києво-Печерський (1051 р.). Чернецтво, або "чорне" духовенство, найбільш повно і наочно втілювало ідеї зречення від мирської сусти, спокутування гріхів, служіння Богу. Ченці, на відміну від церковних людей, жили передусім за рахунок власної праці, а не за рахунок подаянь від парафіян, давали обітничо безшлюбності. Життя перших київських ченців - Антонія, Феодосія Печерського та інш. - було винятково важким, наповненим виснажливою фізичною працею, самообмеженнями, молитвами. Пізніше з'являються справжні подвижники чернецтва - ченці-самітники, які здійснювали аскетичні подвиги: Даміан, Іван-Самітник, князь Святеник та інш. Систематичні пости стають нормою не тільки для ченців, але і для всіх віруючих. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним. У XIII ст. в Київській Русі було біля 50 монастирів, з них 17 - у самому Києві. Вищі посади в церковній ієрархії займає тільки "чорне" духовенство.

Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розпо-

всюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків його для країни і народу, величезне позитивне значення. Зміцнювався новий феодальний лад. В ідеології безліч місцевих культур замінювалася культом єдиного Бога. Централізована організація священнослужителів - церква, підлегла владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Спільність релігії з іншими європейськими країнами робила Київську Русь частиною християнського світу. Незважаючи на політичні протиріччя, християнство зблизило Русь з Візантією - найбільш розвиненою феодальною державою з передовою культурою. Прийняття християнства позначилося на всьому духовному житті суспільства, привело до значного його збагачення.

4. ПИСЕМНІСТЬ І ЛІТЕРАТУРНА ТРАДИЦІЯ.

Писемність у східних слов'ян з'явилася приблизно ще в першій половині IX ст. У "Житті" слов'янського просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у 860 р. в кримському Херсонесі (Корсуні) книги, написані "руськими письменами". Ці ж "руські письмена" згадують й арабські письменники X ст. В історичних джерелах зустрічається також повідомлення про те, що руська писемність, нарівні з староеврейською, розповсюджувалася в Хазарії. Важливим свідченням того, що писемність була відома в Київській Русі ще до хрещення, стала знайдена в 1949 р. в одному зі смоленських курганів глиняна посуда - середини X ст. з давньоруським написом "гороухша" (гірчиця).

Лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 рр., вважають, що вони були складені двома мовами - грецькою і староруською.

Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. Ще в 60-70-х роках IX ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священників з Фесалонік (Солуні) - Костянтина (в чернецтві - Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок XI ст. на Русі використовувалися дві системи письма - кирилиця, що базувалася на грецько-

му алфавіті, і глаголиця - розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. Причому ще до IX ст. місцеве населення користувалося абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховує 43 літери.

Давньоруська література мала певну перевагу перед католицьким Заходом і мусульманським Сходом: вона розвивалася рідною мовою. На Заході бути письменним означало знати латинь, на Сході - арабську. Арабська для багатьох мусульманських країн була чужою мовою, як і латинь для Європи, і тому національні літератури європейських держав тієї епохи майже невідомі. У цьому розумінні українська література старша за німецьку, французьку та англійську.

До особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: церковнослов'янської і близької до просторіччя давньоруської. Першою писалася церковно-повчальна і житійна література, близькою до розмовної велося ділове листування, складалися юридичні акти ("Руська правда"), літописи, пам'ятники світської літератури ("Слово о полку Ігоревім").* Обидві мови активно впливали одна на одну, взаємно збагачувалися. Обидві вони були близькі і зрозумілі народу, і сам факт введення богослужіння слов'янською мовою гідно був оцінений "Повістю временних літ": "І раді були слов'яни, слухаючи про велич Божу своєю мовою", а "словенська мова і руська одне є".

Писемна література, яка сформувалася в Київській Русі на початку XI ст., спиралася на два найважливіших джерела - усну народну творчість і християнську традицію, що прийшла з сусідніх держав, насамперед Візантії.

У творах літераторів того часу широко використовувалися героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання. За свідченням автора "Слова о полку Ігоревім", народні мотиви лягли в основу творчості "вішого Бояна", якого він назвав "солов'єм старого часу". Народні пісні і перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії - колядки і шедрівки.

Вершиною усної народної творчості став героїчний *балинний епос*, що склався на X ст. і розвивався в XI-XIII ст. Головною темою балин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величчя Русі. У найдавніших балинах народ ідеалізував своє мину-

* Примітка видавця - У сучасному перекладі М.Т.Рильського "Слово про Ігорів похід".

ле, коли селяни ще не були залежні від феодалів. Оратай Микула Селянинович вільний і багатий, богатир Микита Кожум'яка - безстрашний захисник Батьківщини. Істинно народними героями стали пізніше Ілля Муромець,* завзятий галичанин Дунай, волинець Михайло Казарин, ростовець Альоша, рязанець Добриня, новгородець Садко. Їх імена збереглися в пам'яті народу як символ відваги, молодечтва, доблесті і слави древніх русичів. Усна творчість народу безпосередньо впливала на писемну літературу.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати *перекладна література*. За літературними зв'язками Київська Русь тяжіла до Візантії, яка була центром античних і східносередземноморських цінностей. З Константинополя в Київ незабаром після введення християнства стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Одним з перших був переклад Євангеліє, виконаний у Києві дяконом Григорієм для новгородського посадника Остромира - Остромирове Євангеліє. Також поширювалися *апокрифічні* твори - твори релігійного змісту, неканонізовані церквою.

Давньоруські книжники підходили до перекладу творчо: церковну літературу відтворювали з всією можливою точністю, а світські твори часто переробляли, внаслідок чого виходив, мабуть, чи не оригінальний твір. Так були оброблені "Історія Іудейської війни" Іосифа Флавія, "Повість про Акіра Премудрого", "Хроніка" Іоанна Малали, яка жваво передавала біблійні перекази, легендарні історії Вавилону, Єгипту, Греції, Риму і Візантії.

Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало *літописання*. Початок його відносять ще до кінця X ст. "Повість временних літ" є літописним зведенням. Вона була створена на початку XII ст. ченцем Нестором на основі декількох більш давніх літописів X-XI ст. Одна з величезних заслуг Нестора полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи "за літами" в єдиний, загальноруський літопис.

Давньоруські літописи суттєво відрізнялися від західноєвропейських і візантійських хронік з їх придворно-феодалною і церковною тенденційністю. Зрозуміло, що не уникли цього і руські літописи, але вони були ширші за змістом, прагнули сумістити в собі завдання історичної, публіцистичної, релігійно-повчальної і художньої оповіді. До них включалися епічні перекази, родові легенди, уривки перекладних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіді князів. Щоб відчуті це, досить пригадати сюжети "Повісті временних літ", присвячені заснуванню Києва, походу Олега на

Константинополь і його смерті, помсті княгині Ольги древлянам, хрещенню Русі Володимиром. Головною темою руського літописання стала сама Руська земля, її єдність і могутність. Все це робило їх цікавими для найширшого кола читачів. Тому "Повість временних літ" була однією з найпопулярніших і цікавих книг для читання протягом усієї історії Стародавньої Русі, афоризми її автора увійшли в нашу мову (наприклад: "Книги - ріки, які наповнюють Всесвіт", "Книги - джерела мудрості").

З початком роздробленості Русі літописи склалися в кожному великому феодальному центрі. Останніми з літописних руських зводів, що дійшли до нас, є Київський (1200 р.) і Галицько-Волинський (кінець XIII ст.). Галицько-Волинський літопис - головне джерело для вивчення історії південно-західних князівств. Найбільш цікава та частина літопису, в якій розповідається про князювання Данила Романовича. Автор був гарячим прихильником Данила, ймовірно, його дружинником, володів літературним талантом і широкою ерудицією. Тому літопис являє цінність як для історії, так і для літератури.

У такому жанрі оригінальної літератури Київської Русі, як *філософсько-богословська публіцистика*, поєднувалися художня досконалість та ідейна спрямованість. Першим її зразком стало "Слово про закон і благодать" ченця Іларіона, якого князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 р. митрополитом. До нього всі київські митрополити були греками і присилялися з Візантії. У цьому творі, написаному в формі урочистої проповіді, Іларіон розвинув три основні теми: про духовну перевагу Нового Заповіту (євангелійської "благодаті") над Старим Заповітом (біблійним "законом"); про світове значення хрещення Русі; високу місію князів Володимира і Ярослава і про велич Руської землі, яка зайняла рівноправне становище серед християнських народів. В орнаментальному обрамленні богословської схоластики Іларіон проводив думку, що князь Володимир рівний за своїми діяннями Константину. Останнього, як відомо, церква проголосила рівноапостольним. Виходило, що Володимир, прийнявши християнство і похрестивши Русь "за божественним навіюванням", ставав рівним не тільки св. Константину, але і першоапостолам Петру і Павлу, що вже ніяк не могло сподобатися Константинополью. Дійсно, Володимир був офіційно канонізований православною церквою тільки в XVI ст. Цікаво, що християнин Іларіон, всупереч церковним догматам, прославив мужність і славу предків Володимира та Ярослава - князів-язичників Ігоря і Святослава, всю тоді ще язичницьку Руську землю. "Слово" Іларіона стало своєрідним маніфестом самосвідомості народу, який живе у великій державі зі славною історією.

Блискучим пам'ятником давньоруської публіцистики є "Моління" Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прі-

*Примітка видавця - Похований у печерах Києво-Печерської лаври.

звисько Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Блискуче освічений, Данило використав скарби фольклору для викриття шкідливого для Русі свавілля світської і церковної знаті. Звертаючись до Ярослава Володимировича, він закликає його спиратися на гідних слуг і соратників, не вірити боярам. Афористичні вислови Данила Заточника увійшли в прислів'я і приказки.

В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися повчання. Князь Святослав Ярославич створив знаменитий "Ізборник", присвячений проблемі, "яко подобає людині бути". Перу князя Володимира Мономаха належить "Повчання", адресоване дітям. Головна його ідея - турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

Популярним жанром була *житійна (агіографічна)* література. Важливе місце зайняли життя святих - біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Входячи до складу християнських держав, Київська Русь турбувалася про створення культу власних святих та їх життєписів. Але якщо в римській і візантійській традиції прославлялися подвиги великомучеників з числа подвижників і ченців, страждальників за віру, то на Русі писалися життя князів. Першими були прославлені убієнні в 1015 р. сини Володимира Святославича - Борис і Гліб. Загинули вони за наказом їх брата Святополка Окаянного. Відмінність "Життя Бориса і Гліба" від подібних візантійських знов-таки полягає в ідеї патріотизму: ці святі подають "целібні дари" всій "Руській землі", вони "єста заступника Русьстей землі". "Житіє" малое Бориса не як аскета, а як прекрасного князя-рицаря: "Тілом бяше красень, висок, лицем круглом, плечі веліце, тонкий в чресла, очима добраама, весел лицем, борода мала і вус, млад бо бе ще, сечияа цесарьски, кріпок тілом, всяко украшен, аки цвіт цвітій в уності своєї, в ратех хоробр, в совітах мудр і разумен при всім, і благодать божия цвітяше на нім". Були також складені "Житія" княгині Ольги, Володимира Святого.

Пізніше на Русі стали складатися і життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем "Житіє Феодосія Печерського", одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Особливу популярність отримали патерики - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом. Високими достоїнствами відмічений "Києво-Печерський патерик" - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври.*

* Примітка видавця - Ще однією характерною рисою тогочасної літератури Київської Русі були короткі зведення життєвих правил - "Прологи" та такі ж помісячні зведення - "Мінеї". Світський характер мали збірники "золотих думок", запозичених з різних джерел, - так звані "Бджоли", а також почасти перекладні повісті "Варлаама і Йосафата", "Александрія", "Індійське царство", "Троянська війна" та ін.

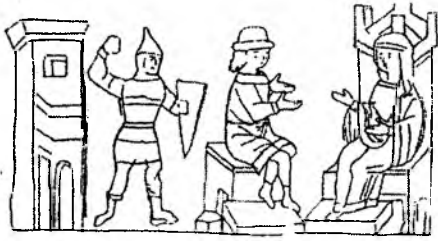
Говорячи про зліт давньоруської літератури після прийняття християнства, не треба забувати, що вона багата насамперед своїм національним світовідчуттям. Давньоруські книжники закликали любити Батьківщину, виховували патріотизм і прагнення до виправлення недоліків суспільства. Вершиною художньої творчості, в якій об'єдналися складні і досить суперечливі світоглядні уявлення (язичництво з його тілеснопочуттєвим світосприйняттям, де людина "розчинена" в природі, і християнство з його закликом до відмови від грішного буття та орієнтація людини на "божественні цінності"), стала героїчна поема "Слово о полку Ігоревім". В ній широко представлені народна символіка, міфологія, звичаї, на основі яких формулюються основні моральні вимоги, які висувалися до борців проти кочівників, утверджувалася лицарська добродетель захисників держави. На прикладі невдалого походу князя Ігоря Святославича автор показує, якими можуть стати наслідки роздробленості. Зі всією художньою переконливістю проведена думка про необхідність єдності всіх земель. Тонким ліризмом овіяний образ Ярославни. "Слово о полку Ігоревім" - яскраве свідчення того, що і після політичного роздроблення країни в літературі продовжувався і поглиблювався розвиток традицій і ідей, закладених на етапі єдиної Київської держави.

5. ОСВІТА ТА НАУКОВІ ЗНАННЯ.

Поширення освіченості відбувалося в тісному зв'язку із зміцненням держави, впровадженням християнства. Під час князювання Володимира Великого були створені перші державні школи, в яких вчилися діти знаті. Набір в школи, як свідчить літопис, здійснювався примусово, оскільки справа була нова, незнана і добровольців було мало. А держава гостро потребувала грамотних адміністраторів, дипломатів, здатних підтримувати зв'язки з Візантією та іншими країнами. Князь Ярослав Володимирович, вважаючи освіченість важливою умовою успішної діяльності на будь-якому терені, вводить обов'язкове навчання для молоді з князівських і боярських родів. Нові школи відкривалися у Києві, Новгороді, Володимирі-Волинському та інших містах.

Джерела дозволяють зробити висновок, що у Стародавній Русі школи були двох видів. У одних, при монастирях, готували церковнослужителів. У них викладали читання, письмо, спів, богослов'я. Школи вищого типу, для "дітей кращих людей", давали, крім того, знання з філософії, риторики, граматики. Найпоширенішим, очевидно, було індивідуальне навчання.*

* Примітка видавця - Літописець пише: "Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зліях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, які вчаться філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають що краще". Онука Ярослава Мудрого Анна Всеволодівна у 1086 р. заснувала у Києві при Андріївському монастирі жіночу школу.

Княгиня Ольга радиться з боярином.

Багато представників привілейованих верств були знайомі не тільки з елементарною грамотою. Князі, бояри, дружинники, не кажучи вже про книжників, володіли іноземними і древніми мовами. Освіченістю, любов'ю до книг славився князь Ярослав Мудрий. Галицький Ярослав Осмомисл отримав своє прізвище саме за те, що знав цілих вісім мов. Щонайменше п'ять мов знав Володимир Мономах. Обидва вони були знайомі з грецькою і латинською книжністю, самі написали блискучу публіцистику - "Повчання".*

У дослідженнях, присвячених культурі Русі, як у вітчизняних, так і особливо зарубіжних, довго існувала думка про культурну відсталість нашої батьківщини, про ніби загальну неписьменність її населення. Ця помилка розвіялася після 1951 р., коли археологи відкрили перші берестяні грамоти. Сьогодні на східнослов'янських землях їх знаходять у Чернігові, Новгороді, Іскові, Смоленську, Полоцьку, Вітебську, Києві та інших містах. "Вікном у світ, що зник", назвали вчені ці послання з минулого. Серед авторів берестяних послань до нас, їх нащадків, - прості городяни, торговці і ремісники, жінки і навіть діти. Нові докази досить значного поширення писемності були отримані в ході реставраційних робіт у Софійському соборі у Києві, на стінах якого розчистили різноманітні написи (графіти), зроблені у XI ст.

Поширення писемності супроводжувалося створенням бібліотек. Перші бібліотеки створювалися при церквах і монастирях. Найбільша (її заснував Ярослав Мудрий) знаходилася у Софійському соборі, і спочатку там нараховувалося біля 1000 примірників книг. Тут же було організовано переписування книг. Завдяки цій роботі книжковий фонд Київської Русі складав щонайменше 130-140 тис. томів. Переписана від руки, зроблена з пергаменту, багато оформлена книга коштувала дуже дорого - приблизно стільки ж, скільки невеликий маєток або міський будинок.

За Київської держави розпочався принципово важливий процес виділення науки в самостійну галузь духовної культури. Дуже важливи-

* Примітка видавця - Талановитий письменник та філософ Климент Смолятич писав, що у XII ст. в Україні-Русі було 300-400 вчених, які добре володіли грецькою мовою.

ми були зв'язки з Візантією - головною берегиною античної спадщини, майже втраченої в Західній Європі. Отримали популярність окремі фрагменти з творів Платона, Арістотеля та Іоанна Дамаскіна (візантійський релігійний письменник). Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови: "Фізіолог" - популярна зоологія, основана на реалістичних і фантастичних описах тварин, і "Шестиднев" - тлумачення 6 днів створення світу, відомостей з Біблії в образних, казкових формах. Частіше за все вчені були одночасно релігійними діячами. Так, знаменитий письменник і філософ Іларіон був митрополитом, відомий лікар Агапіт - ченцем Печерського монастиря і т.п.*

У накопиченні математичних знань провідну роль відігравали практичні потреби. Це обумовило вивчення чотирьох арифметичних дій, дробів, обчислення процента, площі круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

Першими медиками на Русі були всілякі знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти яких виступало духовенство. Але в XI-XII ст. місце знахаря займає лічець, або лікар. Лікарі були, як правило, з ченців. Приступаючи до лікування хворого, вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона - заступника медицини і лікарів (у 2000 р., коли мошії святого Пантелеймона були ненадовго привезені в Київ, до них розпочалося багатотисячне паломництво). В XI ст. в Печерському монастирі лікували Даміан Пресвітер і Агапіт - "безмездний лічець" Русі, як його називає "Киево-Печерський патерик". Зараз на пам'ять про Агапіта у Києво-Печерській лаврі встановлена меморіальна дошка.**

Головними в арсеналі їх лікувальних методів були настої і відвари з лікувальних трав, зокрема привезених з Єгипту, а також молитви і взагалі вплив словом на хворого - те, що сьогодні належить до психотерапії. Агапіт був прекрасним діагностом. Консультуючи князя Володимира Мономаха, який перебував у Чернігові, він зумів поставити правильний діагноз на відстані і дав рекомендації щодо лікування.***

Підсумком накопичення даних в різних галузях знань стало створен-

* Примітка видавця - філософ, оратор Климентій Смолятич - митрополитом, письменник і проповідник Кирило Туровський - єпископом.

** Примітка видавця - Широке визнання лікарською практикою за часів Київської держави здобули також ченці Антоній, Пимен, лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія.

*** Примітка видавця - Княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат "Мазі".

ня енциклопедій. Першою енциклопедією на Русі став "Ізборник" митрополита Іларіона (1073 р.).*

6. Мистецтво Київської Русі.

Мистецтво Київської Русі розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури і було нерозривно пов'язане з церквою і християнською вірою. У той же час слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва.

Архітектура. Протягом сторіч у східних слов'ян нагромаджувався багатий досвід архітектури, склалася національна традиція містобудування. Довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була в достатку доступна. У центрі поселень знаходилися "гради", які служили для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів. Більшість споруд у слов'янських "градах" споруджувалася зі зрубів - колод, укладених в чотирикутні вінці. Зі зрубів будувалися і прості хати, і 2-3-поверхові тереми, зруби закладалися в основу кріпосних валів.

Якісно новий рівень розвитку архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до кам'яного і цегельного будівництва. З прийняттям християнства почалося спорудження храмів, які являють собою самостійну давньоруську переробку візантійських зразків.

Перші кам'яні споруди були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели церкву Успення Богородиці. Церква була прозвана Десятинною тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десяту частину великокняжчих прибутків. Доля церкви склалася трагічно: в 1240 р., коли до Києва увірвалися орди Батия, вона стала останнім рубежем оборони і була вщент зруйнована. У наші дні розчищений і зберігається її підмурок.

Найбільше поширення на Русі отримало хрестово-купольне плану-

* Примітка видавця - Підсумовуючи сказане, треба виділити такі принципи, характерні риси вітчизняної освіти і науки доби, яка розглядається. Це відкритість до світу, активне запозичення і використання набутків інших народів, що виражалось у вживанні грецької та латинської мов, широкій перекладацькій діяльності освітніх центрів. Чітко простежується європейська орієнтація, прив'язка до християнських цінностей. У освіті поряд з домінуючими церковними існували сильні світські компоненти. При високому рівні історико-літописної, релігійно-філософської думки сфера природничих наук ще не розвинена.

вання соборів. Така композиція храму базувалася на християнській символіці, підкреслюючи її призначення. Відповідно до цієї системи склепіння з центральним куполом спиралися на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію. Кутові частини покривалися також купольними склепіннями. Зі східного боку, в вівтарній частині, до храму прибудовувалися *апсиди* - напівкруглі виступи, покриті половиною купольного або зімкненого склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи (міжрядні простори).

Особливого значення надавалося куполу, який, з точки зору богослов'я, виконував не тільки естетичну, але й культову функцію. Його призначення - концентрувати духовну енергію людей, "молитовне готиння" і направляти в небо. Вважалося, якщо молитва окремої людини може "не дійти" до Бога, то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори - золотистий і зелений - вважалися у Візантії священними.

Древньоруські майстри удосконалили візантійський тип кладки. Стіни соборів викладалися з рядів каменю і *плінфи* (плюска цегла, близька до квадратної форми). Будівельники застосовували метод так званої "утопленої плінфи", коли ряди цегли через один були заглиблені в стіну, а проміжки, які утворилися, заповнювалися цем'янкою (розчин вапна, піску і товченої цегли). У результаті стіни були смугастими. Сірий граніт і червоний кварцит у поєднанні з оранжево-рожевим кольором плінфи та рожевим відтінком цем'янки надавали фасаді ошатного вигляду. Кладка виконувалася на високому художньому рівні і була однією з головних прикрас будівлі. Пізніше київську кладку запозичила і Візантія.

Втіленням головних архітектурних досягнень Київської Русі став Софійський собор у Києві, який зберігся до наших днів, але в дуже перебудованому вигляді. Він був споруджений при Ярославі Мудрому на місці його перемоги над печенігами і задуманий як символ політичної могутності Русі. Софійський собор став місцем посадження на князівський стіл і поставлення на митрополичий престол, місцем прийому іноземних послів, зустрічей князя з народом.

За назвою Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але являє собою абсолютно оригінальну, самостійну архітектурну споруду. У своєму первинному вигляді собор являв собою п'ятинафну хрестовокупольну будівлю з тринадцятьма куполами (символ Христа і дванадцяти апостолів). Всі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, а в центральній апсиді розташовувався вівтар. Дванадцять

**Київський Собор Святої Софії.
XI ст. Реконструкція.**

малих куполів сходинками підіймалися до великого центрального купола. Зовні до будівлі з трьох боків примикала арочна галерея, що загалом створювало пірамідальну композицію. Вся споруда була розрахована так, щоб при порівняно невеликому розмірі створити відчуття величчя і гармонії.

Багатоглав'я, пірамідальність композиції, оригінальна кладка, шоломоподібна форма куполів - ось те нове, що давньоруські майстри привнесли у візантійську школу, спираючись на традиції дерев'яної архітектури. Київський Софійський собор став зразком при будівництві соборів у Новгороді та Полоцьку.

Пам'ятником архітектури світового значення є й ансамбль Києво-Печерської лаври. Споруда головного собору - Успенська церква - була важливим етапом у розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення однокупольних храмів, основного типу храму в період феодальної роздробленості. Церква була зруйнована в 1941 р., а сьогодні вона відновлена. Трохи пізніше в тому ж монастирі була побудована вражаюча своєю красою і пропорційністю надбрамна церква.

На межі XI-XII ст. недалеко від храму Святої Софії був споруджений собор, присвячений архангелу Михайлу, який увійшов в історію під назвою Золотоверхий. Михайлівський собор, який пережив всі пожежі і війни попередніх епох, зруйнували за часів радянської влади в 30-і рр. XX ст. Незалежна Україна відновила свою святиню.*

Не менш цікаві архітектурні пам'ятники й інших центрів Київської Русі, які особливо піднялися в XII-XIII ст., в епоху дроблення Русі на окремі князівства. Роздробленість об'єктивно сприяла зростанню міст, розвитку в них ремесел і торгівлі. У нових центрах розвивається культура, тісно пов'язана з місцевою народною творчістю. Архітектори переходять на місцеві будівельні матеріали: в Подніпров'ї і на Волині - на цеглу, у Галичі та Володимиро-Суздальській землі - на білий камінь.

* Примітка видавця - Тогочасна влада причину руйнування Михайлівського собору сформулювала так: "у зв'язку з реконструкцією міста". Зараз український уряд здійснює ряд заходів для повернення унікальних мозаїк Михайлівського собору з Росії, куди вони були раніше вивезені. Чотири фрески вже повернуті на початку 2001 р.

**Церква Св. Параскеви
П'ятниці (П'ятницька церква).
Чернігів**

Звідси бере початок значна художня різноманітність в архітектурі давньоруських земель.

Найкраще архітектура XI-XIII ст. збереглася у "стольному граді" Сіверської землі - Чернігові, мальовничо розташованому на березі Десни. У головному Спасо-Преображенському соборі можна побачити риси, близькі до західноєвропейського романського стилю: масивність об'єму, вузькі вікна, кругла сходовая вежа. Подальша переробка візантійської системи знайшла своє вираження в однокупольній церкві Параскеви П'ятниці. Існує припущення, що ця будівля зведена видатним архітектором того часу Петром Милоногом. Він уперше застосував "сходинкові" арки, які набули надалі значного поширення. Петро Милоног також побудував у Києві складну інженерну споруду - кам'яну підпірну стіну під горою, яка розмивалася водами Дніпра. Літописець пише, що кияни дуже любили це місце, де вони "немовби ширяли у повітрі".

Галицько-Волинське князівство, яке знаходилося на крайньому заході, мало тісні культурні зв'язки з Угорщиною, Чехією і Балканами, сприймало, освоювало і переробляло елементи архітектури цих країн. Тут активно розвивається замкова архітектура, отримує поширення такий варіант церковної споруди, як кругла в плані *ротонда*. На жаль, багата архітектура цієї землі практично не збереглася.

Загалом у мистецтві Київської Русі, як і в мистецтві Західної Європи, архітектурі належало провідне місце. Живопис, різьблення по каменю, художнє лиття перебували у залежності від архітектурно-художнього задуму.

Образотворче мистецтво. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініятура.

Жанри монументального живопису - фреска і мозаїка - склалися на основі візантійських шкіл. Фресками - розписами водяними фарбами по сирій штукатурці - вкривалися стіни православних храмів. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно

виконати протягом одного дня. Зате фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсипаються і не вицвітають. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки давньоруські розписи витримали випробування часом. Значною складністю не тільки у художньому плані, але й технологічному відмічене мистецтво мозаїки. Мозаїчні зображення складалися зі *смальти* - кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена - понад 30, червона і синя - по 20 і т.д.) При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла.

Цілий світ давньоруського мистецтва в єдиному ансамблі архітектури, живопису і декоративно-прикладного мистецтва дійшов до нас у київському Софійському соборі. І мозаїки, і фрески виконані за єдиним задумом, у єдиному стилі. Мозаїки прикрашають переважно центральну частину собору, передусім вівтар. Їх палітра нараховує 177 відтінків. Здатність мозаїк мерехтіти у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосовували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сиру поверхню штукатурки під різними кутами. Фігури були чудово видно з будь-якої частини приміщення і немовби оживали, рухалися, що справляло і справляє велике враження. Головна мозаїка - велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола. Автор виявив глибоке розуміння особливостей монументального живопису: зображення виконане широкими лініями, великими кольорними площами. Напевно, найбільш знаменита мозаїчна Богоматір-Оранта. Оранта - назва у візантійській традиції сюжету з зображенням Богоматері, яка молиться. Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди.

Всі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис. Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею один з найбільш наближених до князя Ярослава людей - митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і життя святих - заступників княжого роду. Вежі, де розташовуються сходи, якими підіймався князь і його наближені, не є культовим приміщенням, тому їх стіни були прикрашені фресками, написаними на світські побутові теми ("Скоморохи", "Полювання на ведмедя", інші).

На стіні під арками хорів містилася велика композиція з зображен-

Оранта. Мозаїка Софійського собору в Києві. XI ст.

ням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору, і всієї княжої сім'ї. У 1651 р. голандський художник Вестерфельд бачив і замалював всю фреску, однак надалі багато зображень загинуло. До наших днів найкраще зберігся портрет жінок великокняжої сім'ї. Софійський собор доніс до нас єдині у всій Європі зразки світського монументального живопису XI ст.

У прямому зв'язку з введенням християнства перебуває виникнення і розвиток національної традиції іконописного мистецтва. Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам - канону. У канонічних зображеннях немає реалізму, їх символіка дуже складна. Найбільші майстри вміли, не пориваючи з канonom, наділяти свої твори неповторними індивідуальними рисами, наповнювали свої вироби справжніми почуттями. У "Києво-Печерському патерику" описане життя знаменитого майстра Алімпія (Аліпія) Печерського. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються приблизно часом князювання Володимира Мономаха. Привезена з Візантії ікона "Володимирська Богоматір" послужила основою цілому ряду ікон, які отримали назву "Замилування".

Поява мистецтва книжкової мініатюри співпадає з появою найдавніших писемних пам'яток. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався "лицьовий". Зображенням трьох євангелістів - Іоанна, Луки і Марка - було прикрашене Остромирове Євангеліє. Четвертого євангеліста, Матфея, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. "Лицьовим" є знаменитий "Ізборник" Святослава. Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися. Про мініатюри Київської Русі ми можемо скласти уявлення по так званому Радзивілівському літопису XV ст., який є списком з рукопису XIII ст. Його 617 мініатюр - своєрідна художня енциклопедія історії і культури того часу.

Декоративно-прикладне мистецтво. Активно розвивалося декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх жит-

тя. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського.

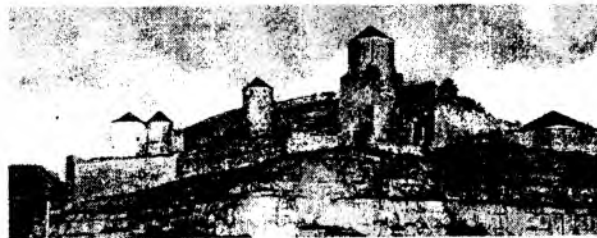
Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва - техніка перегородчастої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіткового орнаменту. Німецький знавець ремесел Теофіл (XI ст.), перелічуючи в своїй записці країни, які уславилися в різних мистецтвах, на почесному місці назвав Русь, майстри якої були відомі своїми виробами "з золота з емаллю і з срібла з черню".

Музика. У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Знамениті фрески вежі Софійського собору у Києві дають зображення музикантів і танцюристів. За цими зображеннями, а також з билин, літописів ми знаємо про музичні інструменти Русі - ріг, труби, бубон, гуслі, гудок. З прийняттям християнства одноголосий спів став частиною богослужіння, православний канон не допускав інструментальної музики. Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. Склалося дві системи нотних записів - самобутня і візантійська.

* * *

У розвитку культури Київської Русі проявлялися як загальні закономірності, так і національні особливості. Її основа - самобутня культура східнослов'янських племен. Принциповим рубежем у розвитку культури стало прийняття християнства. Значним був вплив візантійської культури. На відміну від Західної Європи, на Русі держава не підпала під владу церкви, і, відповідно, в культурі світські елементи були сильнішими. Намітилася прогресивна тенденція диференціації духовної культури. У відносно короткі терміни Київська Русь зробила величезний крок, вийшовши на загальноєвропейський культурний рівень, а в деяких сферах перевершивши його. Нові віяння в культурі, більша регіональна своєрідність з'явилися у зв'язку з феодалною роздробленістю. Однак для закріплення і розвитку культурної динаміки Русь потребувала відновлення політичної єдності.

III. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ПІСЛЯ ТАТАРО-МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIII - XV ст.)

1. Історичні умови розвитку культури.
2. Наука й освіта.
3. Розвиток книжкової справи і літератури.
4. Архітектура й образотворче мистецтво.

1. ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ.

Розвиток культури у другій половині XIII - XV ст. визначався складною історичною ситуацією. Напередодні монголо-татарського нашествия Київська Русь розділилася на безліч князівств, незалежних одне від одного або неміцно пов'язаних певними військово-політичними договорами відносинами. Джерела нараховують 18 великих державних утворень, а якщо враховувати й дрібні, то біля 30. Внаслідок відсутності політичної єдності, неповного підпорядкування молодших князів старшим князям не було і військової єдності. Тому протистояти великим, добре навченим, наполегливим і жорстоким військам монголо-татар князям Русі було надто складно. Вже при першому зіткненні на ріці Калка в 1223 р. русичі зазнали поразки, але і це не привело до подолання міжусобних конфліктів.

1237-1240 рр. можна вважати найбільш трагічними в історії Київської Русі. Літописи й археологічні джерела розкривають жахливі картини пожеж, вуличних боїв, масової загибелі людей у Києві, Чернігові та інших містах. Разом з містами знищувалися й витвори культури, було вбито і забрано в полон десятки тисяч людей, серед яких зустрічалося немало різних майстрів, решта населення втекла в ліси, обезлюднили цілі області.

У 40-х роках XIII ст. для більшості князівств Київської Русі почалася

Малюнок: Замок. Кам'янець-Подільський

іноземна навала) яка закінчилася лише через чверть сторіччя і ще стільки ж тривали періодичні набіги казанських, астраханських і кримських ханів. Військові спустошення і важкий тиск податків привели до затяжного економічного занепаду. За перші 50 років ординського правління не було побудовано жодного міста. Масштаби кам'яного будівництва досягли рівня, що передував нашестю, тільки через сто років у ряді виробництв спостерігалось падіння або забуття складної техніки, спрощувалась реміснича промисловість, зникли сердоликове намисто, скляні браслети, мистецтво перетої емалі, поліхромна кераміка, виробництво смальти для мозаїк, більшість прийомів обробки металу і багато іншого. Зв'язок міста з селом, який зароджувався, широка торгівля великих міст з периферією були знищені татарами практично скрізь. Відбувся відрив Київської Русі від світових торговельних шляхів, затрималося формування буржуазних елементів суспільства. Деякі дослідники серед наслідків навали виділяють зміни в ході внутрішнього розвитку: перехід від добровільного єднання під владою одного князя до піднесення ролі монарха. Але, всупереч думці деяких західних вчених, монголо-татари істотно не вплинули на сам характер культури, яка стояла набагато розвиненішою за культуру завойовників. Хоч у мову і проникли деякі слова, принесені татарами (базар, вежа, черевик, скриня, горіще, ковпак, кафтан), загалом культура на Русі розвивалась на внутрішній основі. Крім того, знаходячись під владою степових орд, Київська Русь зберігала зв'язок з візантійським світом, що сприяло розквіту духовності в майбутньому. Руська митрополія перебувала під невиспущним контролем Константинополя. Володарі Орди, розуміючи значення церкви, звільнили православне духовенство від данини й оголосили недоторканими його земельні володіння на умови, що митрополити, як і князі, будуть їздити за ярликом в Орду. Тому навіть у скрутні для Київської Русі часи в монастирях і церквах продовжувало концентруватися культурне життя.

Потрібно зазначити, що різні князівства різною мірою відчули наслідки монголо-татарського нашестя. Воно визначило остаточне оформлення в XIII - XIV ст. історичних шляхів розвитку основних регіонів Київської Русі: південно-західного з центром у Галицько-Волинському князівстві, яке охоплює в основному етнічні території сучасної України, північно-східного з центром у Володимиро-Суздальському князівстві і північно-західного з центром у Новгороді. Київське і Чернігівське князівства занепади. У зв'язку з переміщенням європейської торгівлі з Візантії в Західну Європу на Русі торговельні пріоритети перемістилися з Київського у Галицько-Волинське князівство, де перетиналися шляхи із західної, північної і східної Європи. Це, в свою чергу, обумовило інтенсивний культурний розвиток вказаного регіону. Литовське правління, що постало на українських землях з другої половини XIV ст., кардинально не вплинуло на культурний процес. Принцип литовської політики "нічого не змінювати і нічого не вводити" якнайкраще відповідав інте-

ресам підвладного йому населення. (Крім того,) певною мірою литовське правління сприяло інтенсивним зв'язкам вказаних земель з Західною Європою і її впливу на місцеву культуру.

2. Наука й освіта.

У поширенні освіти, як і в розвитку багатьох галузей культури, величезну роль відігравали церкви і монастирі. Перед монголо-татарським нашестям розповсюдження письменності серед населення було досить широким. Зустрічаються графіті - написи на камені, стінах, дереві. Це свідчення про належність предмета людині, майстру, прохання до Бога, церковні тези, полеміка між духовними і світськими особами (графіті Софійського собору), загадки, побажання князів своєму народу тощо. У Звенигороді Галицькому і в Бересті знайдено берестяні грамоти, в Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Львові - бронзові стилуси (писала) для письма на воскових табличках. Про існування шкіл на Волині можна зробити висновок із життя іконописця Петра, пізніше митрополита. Його, коли він досяг семи років, "віддали батьки книгам вчитися". Церковна монополія на освіту надавала їй переважно богословського характеру, застосовувався принцип навчання читання складами і письму.

На жаль, відомостей про освіту у період навали дуже мало. В основному вони стосуються Галицько-Волинського князівства (згодом - королівства), яке внаслідок своєї віддаленості менше потерпіло.

Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського ознаменувало новий період у розвитку української культури, зокрема освіти і наук. У загальнокультурному відношенні Литва значно поступалася Україні - українська мова стала мовою діловодства, дипломатії, приватного листування на території Великого князівства Литовського. Недержавне становище українського населення пізніше негативно позначилося на розвитку культури.

У цей період початкові школи існували в містах, при великих церквах і монастирях і в маєтках деяких магнатів. Навчали дяки-"установники", яким платили зерном та іншими продуктами. Вчилися або в будинку дяка, або в приміщенні при церкві. Вивчали читання, письмо і церковний спів. Підручниками служили "Часослов" і "Псалтир".

Крім людей, які здобули початкову освіту, були і більш освічені, які знали іноземні мови, працювали в князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, проводили облік, вели дипломатичну переписку. *

* Примітка видавця - За князя Данила Галицького при його дворі вважалось цілком нормальним знання 5-7 мов. Найвищим орієнтиром в освіті за велико-княжої України-Русі була візантійська освіта, яка ґрунтувалася на надбаннях багатьох поколінь і за своїм рівнем займала чільні позиції в Європі.

У кінці XV ст. в Польщі і Литві починається культурне піднесення. Тут розповсюджуються ідеї гуманізму, вчення Яна Гуса та інших діячів Реформації. Через Польщу прогресивні ідеї проникали в Україну, і одночасно польська культура збагачувалася завдяки контактам з українською. Вихідці з України навчалися також в університетах Європи. У документах паризької Сорбонни імена студентів-українців, а також бакалаврів, ліценціатів і магістрів зустрічаються вже з другої половини XIV ст. У середині XV ст. в Європі було вже декілька докторів українців (Юрій Дрогобич, Павло Русин). Юнаки з України - діти шляхтичів, міщан - навчалися і в Болонському, Краківському, Празькому університетах. Юрій Дрогобич (1450-1495) в 1481-1482 рр. був ректором університету у Болоньї.

Що стосується науки, то в українських землях набули більшого розвитку філософські та політичні погляди. Математичні знання в XIII - XV ст. не набули особливого поширення. Цифрова система того часу була надто незручною: для кожного розряду чисел (одиниць, десятків, сотень) існували особливі буквенні позначення з титлом (надрядковий знак над буквою, який позначає цифру); поняття нуля було відсутнє; простий дріб означався словесно (одна шоста - "півтретини", $1/12$ - "півпівтретини") і т.п. Десятеричний дріб не застосовувався. Все це утруднювало математичні дії.

Космологічні уявлення черпалися з християнської та іншої богословської літератури, що трактувала питання світобудови вельми суперечливо. Серед творів такого роду в XIII - XIV ст. найбільш популярним були компілятивний дохристиянський твір "Книга Єноха" (II-I ст. до н.е.) і "Християнська топографія" Косьми Індикоплова (бл. 549 р.). У першій світ подавався як Земля і сім небес над нею, в кожному з яких живуть духи, ангели і різні світила. У другій Земля описується у вигляді стола або прямокутної дошки і т.п. Великим кроком уперед було відродження на початку XV ст. античних уявлень про світобудову. У збірнику "Мандрівник з іншими речами" (1412 р.) міститься пряма заява про кулястість Землі. Раціональне осмислення природи світобудови було істотно утруднене впливом релігійно-містичного світогляду.*

З поступовим розвитком в XIV - XV ст. торгівлі, відновленням дип-

* Примітка видавця - Але вже Ю. Дрогобич у своєму "Прогностику..." - науковій розвідці, яка вийшла друком у Римі в 1483 р. (це перша друкована книга українського автора, що належить до інкунабул - першодруків Європи) чітко виходив з тези про пізнаваність світу: "Хоч і далекі від очей простори неба, та не такі віддалені вони для розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їх причини, а з останніх - наслідок їх пізнаємо".

ломатичних зв'язків, відродженням паломництва відбувалося розширення географічного кругозору людей. До цього часу належить складання безлічі рукописних збірників, що містили справжні і докладні описи Константинополя, Палестини, Західної Європи та інших земель. Найвидатнішою пам'яткою такого роду, що отримав популярність, є "Хожденіє за три моря" тверського купця Афанасія Нікітіна, який здійснив в 1466-1472 рр. подорож Волгою і Каспієм до Персії, а потім до Індії.

Суспільні ідеї, пов'язані з осмисленням місця людини в світі і суспільстві, а також політичні теорії з часу утвердження християнства на Русі в основному укладалися в межі релігійного світогляду. У XIV - початку XV ст. Київська Русь, сприйнявши в основному філософсько-богословські течії Візантії, відставала від неї за рівнем філософського мислення, яке в той період і в самій Візантії переживало кризу. В українських землях взаємодіяли і протидіяли православ'я в традиційному розумінні, слабкі паростки раціоналізму (у вигляді ересей) та ісіхазм (етико-аскетичне вчення, яке включало систему психофізичного контролю), тоді як у Візантії панували ісіхазм, що переміг, і переможений раціоналізм. Ідеологи ісіхазму розвинули погляди ранньохристиянських вчителів церкви, відкриваючи перед віруючими можливість богопізнання, духовного і навіть тілесного єднання з Богом через сприйняття божественної енергії.

На Русі XIV - XV ст. було розвинене вчення про неминучість кінця світу і божественного суду над людством. Через соціальні потрясіння ці ідеї набували форми реального очікування "другого пришествя" Христа.

У монастирській епохи, звичайно, не вичерпувався цими ідейними течіями, але в них сфокусувалися найважливіші життєві уявлення людини XIV - XV ст., і саме вони зумовлювали характер тих зрушень, які сталися в історико-культурному процесі того часу.

3. Розвиток книжкової справи і літератури.

Книжкова справа в Україні, як і вся культура, в 30-50-і рр. XIII ст. перебувала у найважчому становищі. У джерелах згадується книгописання кінця XIII ст. в Києво-Печерському монастирі, у Володимирі-Волинському, Холмі і Львові. Збереглося усього біля 200 рукописів і уривків, створених у кінці XII - XIV ст.; у кінці XII - початку XIII ст. - 28; у першій половині XIII - 19; у XIII ст. (без точної дати) - 83; у другій половині XIII - 34; в кінці XIII - на початку XIV - 35. Всі вони були написані на пергаменті. Записи на книгах свідчать, що книги переписувалися писарями владичеських кафедр, митрополичої канцелярії, причетниками церков. Центрами книжкової культури були Галич при Ле-

вові Даниловичі і його синів Юрії, Холм, Перемишль, Полоцьк, Володимири. При дворі князя Володимира Васильковича - книжника і філософа - існувала величезна майстерня для створення книг. Серед його дарів різним церквам у Володимирі, Бересті, Бельську, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Чернігові, літописець описує 36 книг. Шкіряна оправа найбільш дорогих із них прикрашалася золототканим полотном, металевими накладками із зображеннями, виконаними технікою перебіркової емалі. Все це створювалося місцевими ремісниками. Деякі книги були прикрашені мініатюрами.

На українських землях в XIII - XV ст. знали декілька видів письма. Спочатку був "устава" - без нахилу, суворо геометричної форми, який нагадує сучасний друкарський шрифт. У XIV ст. з поширенням ділового письма його змінив "напівустава" (літери менші, з легким нахилом). У XV ст. почали писати "скорописом", плавно з'єднуючи сусідні букви. Іноді літери прикрашали в'язю, вони були видовжені вгору і перегнуті між собою, утворюючи орнамент. Писали стовпцями, не розділяючи слів, скорочуючи їх за рахунок голосних, які часто писали над рядком. Крапку використовували довільно. З XV ст. з'являється кома або крапка з комою замість знака питання.

Переписування книг було дуже тривалим, за день писали 2-4 аркуші. Першу, заголовну літеру в тексті - "ініціал" писали крупніше і красивіше, прикрашали. Звичайно "ініціал" розмальовували червоною фарбою, від чого і зараз кажуть: "писати з червоного рядка". Завершували текст "кінцівкою" - невеликим малюнком. Часто це були два птахи, схожі на павичів. Найскладнішим видом ілюстрування книги були мініатюри. Їх писали художники на вільних аркушах пензлем і фарбами. Так, у 1397 р. на замовлення єпископа Михайла київським протодияконом Спиридоном було оформлено кольоровими мініатюрами "Київський псалтир". Сюжети мініатюр були не тільки релігійними, але й побутовими, історичними, пейзажними.

Серед рукописів XIII ст. переважали книги, необхідні для здійснення церковного богослужіння. Помітне місце займала візантійська література церковно-повчального характеру: "Богослов'я" Іоанна Дамаскіна, твори Максима Сповідника, Федора Едеського і Ніла Синайського, збірники слів - торжественики, кормчі книги (збірники церковних і світських законів). Останні відобразили зміну стану церкви, коли у Галицько-Волинській землі була встановлена власна Галицька митрополія з кафедрами у Перемишлі, Володимирі, Луцьку, Холмі і Турові.

У кормчих книгах дістала своє вираження робота з кодифікації права: у 1262 р. в Україну була привезена сербська кормча з докладними поясненнями візантійських юристів Олексія Арістіна та Іоанна Зонари,

а в 1273 - 1280 рр. в оточенні київського митрополита Кирила була створена руська редакція кормчої книги, яка поєднувала матеріали давньослов'янської і сербської редакцій.

Пояснення різних юридичних казусів і встановлення норм церковних покарань, повчання ченцям і мирянам включали до складу требників, канонічних збірників: послання володимирського єпископа Симона та іноків Полікарпа (1214 - 1226), "Г" з слів печерського ігумена, пізніше володимирського єпископа Серапіона" (1239 - 1275) тощо.

Найважливішим жанром літератури цього періоду є літописання. У Києві воно безперервно велося до 1238 р., після чого дані про нього зникають, у Чернігові і Переяславлі до 1228 р. Головним літописним твором цього часу є Галицько-Волинський літопис, створений у другій половині XIII ст., що охопив події 1201-1291 рр. Автори літописів виступають з позицій середнього і дрібного боярства, городян. Тон і манера літопису кінця XIII ст. близькі до візантійських історичних оповідей імператорських історіографів. Відомо, що при князях Данилі, Володимирі Васильковичі, Мстиславі і Леві також були історіографи, які мали в своєму розпорядженні весь князівський обіг документів. Крім того, в літописі є фрагменти, де текст не обмежується рамками викладу за роками, вони являють собою жваву безперервну розповідь, з далеким від церкви і її книг стилем, що підтверджує її світський характер.

Всі інші літописні тексти, складені в цей період в різних місцях Галицько-Волинського князівства, були тільки спробою окремих осіб дати опис поточних подій, завжди протягом короткого відрізка часу, і не мали офіційного характеру.

Одним з яскравих творів словесності тих часів є "Слово про погибель Руської землі". Його вважають початком твору про татаро-монгольське нашествя, який не зберігся. І хоч у "Слові..." неточно описані географія і політична історія XIII ст., але це сильний за літературними характеристиками, за драматизмом і патріотичним звучанням твір.*

У період, що розглядається нами, з'являється ораторська, побутова (житійна) і паломницька проза, літературні збірники ("Ізмарагд"), перекладні повісті ("Александрія", "Троянська війна", "Індійське царство").

* Примітка видавця - Крім того, переписувачем протодияконом Спиридоном спільно з київськими майстрами близько 1397 р. підготовлено Київський псалтир - великоформатний (302 мініатюри) збірник афоризмів, правил поведінки, практичних порад, який є однією з найвизначніших пам'яток українського рукописного книжкового мистецтва. Поряд з малюнками канонічного змісту книжку прикрашають анімалістичні, батальні, історичні, пейзажні, побутові сюжети.

Особливістю літератури другої половини XIII - XV ст. є увага до релігійних та естетичних переживань і відсутність інтересу до особистісних.

В усній народній творчості цього періоду зароджувалися нові форми, звільнялися від культових елементів обрядові пісні. Основними жанрами були казки, новели, легенди, притчі, вживалися прислів'я і приказки. Серед населення поширювалися розповіді про нашестя Батия, легенди про київського князя Михайлика - героя боротьби проти половців, патріотичні пісні.

!*

4. АРХІТЕКТУРА Й ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО.

Архітектура і мистецтво - це дві царини, які найбільше потерпіли від татаро-монгольської навали. Будівництво в Подніпров'ї фактично було припинене і розвивалося тільки на території Галицько-Волинського князівства, базуючись на архітектурі часів Київської Русі. Данило Галицький і його послідовники відроджують містобудування, зводять ряд нових фортець і відбудовують старі, зруйновані ординцями. Сюди з розорених монголо-татарами міст прибуло багато майстрів. Вони засновували ремісничі слободи і виконували замовлення князя.

У другій половині XIII ст. починається будівництво кам'яних замків у Луцьку, Кременці, Хотині. Нові тенденції з'являються в культовому будівництві: храми стають підкреслено урочистими (церкви Успіння та Івана Предтечі в Холмі, храми Іоанна Богослова і Дмитра в Луцьку, церква Миколи у Львові тощо). У їх архітектурі візантійський стиль набуває нових форм - переплітаються візантійсько-руський і готичний

*Примітка видавця - З середини XV ст. в європейському книговиданні настають радикальні зміни, пов'язані з виникненням книгодрукарства (1440 р. - німецький винахідник Й.Гуттенберг). Виникнення книгодрукування в Україні донедавна пов'язувалося з ім'ям Івана Федорова (р.н. невідомий - 1583). Сьогодні ряд вчених схиляються до думки, що друкарня у Львові існувала, принаймні, у 1460 р. (львівський міщанин Степан Дропан подарував її Львівському Онуфрійському монастирю). Поза українськими землями в цей час церковнослов'янською мовою друкувалося ряд книг - 1491 р. у Кракові Швайпольт Фіоль (Святополк Фіоль) виготовив богослужбні книги Часословець і Осмогласник, а дещо раніше - "Тріодь пісню" і "Тріодь цвітну". В Празі Франциск Скорина у 1517-1519 рр. надрукував кирилицею двадцять окремих видань Біблії. В Римі 7 лютого 1483 р. в друкарні Еухаріуса Зільбера було видано написаний латиною науковий трактат "Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету".

стилі, храми рясно декоруються різьбленням, іноді вітражами (церква Іоанна Златоуста в Холмі) і фресками.

З кінця XIV ст. на архітектуру починають впливати зміни в тактиці ведення війни і розвиток військової техніки. Виникають замки, повністю побудовані з каменю і цегли, укріплені кріпосними вежами і бійницями (в Луцьку, Меджибожі, Кременці). Головними замовниками стають не тільки церкви, монастирі і великі феодалі, але і шляхта, зміцнілі міські і сільські общини. Зміцнюються культурні зв'язки з Західною Європою, в Україні працюють майстри з Угорщини і Польщі. Всі ці тенденції відбиваються в будівництві і внутрішньому оздобленні безкупольних храмів, в яких разом з продовженням традицій архітектури Київської Русі реалізовані творчо переосмислені досягнення Заходу.

У XV ст. архітектура все частіше повертається до київських традицій. Будується дерев'яні храми: церква Святого Духа в Петеліче, собор Благовіщення в Ковелі. У невеликих храмах, побудованих міськими і сільськими общинами, яскраво виявляється оборонний характер, зумовлений набігами татар і усобицями феодалів. Типовим прикладом церкви-фортеці є Покровська фортеця в Сутковцях (XV ст.).

На іконопис Галицько-Волинського князівства кінця XIII - XIV ст. вплинула київська школа. Найбільш популярною темою мистецтва XIII ст. було заступництво і покровительство (ікона Христа-Спасителя у Мельнику). З творів київського живопису відомі ікони "Богоматір Печерська" (бл. 1288 р.), "Ігорева Богоматір", "Микола з житієм". Вони вже значною мірою позбавлені суворого аскетизму, обличчя намальовані м'яко, детально виписано одяг. У XIV ст. посилюються народні мотиви. Так, у сюжетах композицій "Різдва Христова" і "Успіння Богородиці" вже були побутові і пейзажні елементи. Вони присутні в розписі стін Кирилівської церкви в Києві (XIV ст.), Онуфрійської церкви в селі Лаврові (XV ст.), вірменського собору у Львові (XIV - XV ст.). Найбільш популярні сюжети - зображення Юрія Зміборця і "Страшного суду". Останній часто набував сатиричного й антифеодального звучання, під впливом смаків замовників - селян і міщан. Майстром, у творчості якого вже у XV ст. був помітний вплив італійського мистецтва епохи Відродження, був Петро Ратенський, уродженець Волині. Його перу належить ікона "Богородиця" у Володимиро-Волинському соборі і так звана "Петровська ікона" в Успенському соборі в Москві.

З робіт професіональних художників збереглася ікона Богоматері-Одигітрії з Покровської церкви Луцька (XIII - XIV ст.). Відомо Ченстоховська ікона Божої Матері, така популярна в Польщі, у XIV ст. була вивезена з Галичини. Ряду українських ікон XV ст., виконаних в руслі художніх традицій Галицько-Волинської землі, були властиві лаконізм і цілісність композиції, стриманість колориту і одночасно вміння об'єднати контрастні кольори, емоційна насиченість образу-символа. Ці осо-

близості стали в майбутньому одним з елементів національної своєрідності українського образотворчого мистецтва. У той же час в багатьох творах народного декоративного мистецтва Західної України (килими, вишивки, писанки) помітне використання і подальший розвиток мотивів, які існували в середньовіччі.

На другу половину XIII - XV ст. припадає подальший розвиток мистецтва скоморохів - народних лицедіїв, співаків, музикантів, танцюристів. При князівських дворах концентрувалися співаки, які складали "хвалу" на честь бойових подвигів князя і його дружини. У народному середовищі були поширені ігрові, обрядові і трудові пісні. Кобзарі виконували думи в супроводі гри на кобзі-бандурі або лірі. Історія зберегла тільки окремі імена придворних поетів та співців, зокрема знаменитого Митуси з Перемишля.

Таким чином, незважаючи на важкі умови іноземного панування, оригінальна і високохудожня культура українського народу, продовжуючи традиції давньоруської культури і підтримуючи зв'язок із західноєвропейською, зберегла високий рівень розвитку.

* * *

У другій половині XIII - XV ст. українські землі переживали певне призупинення розвитку окремих ланок культури, пов'язане з наслідками монголо-татарського нашествия і втратою Києвом значення політичного, торговельного і культурного центру України-Русі. Головним осередком розвитку української культури в цей час стає Галицько-Волинське князівство. Помітним стає західноєвропейський вплив. Його поєднання з місцевими традиціями визначило культурний зміст епохи. Значних висот досягли наукові знання в гуманітарних галузях: філософії, історії. Розвивалися світські мотиви в літературі. Архітектура храмів набуває рис готичного стилю. Продовжувався розвиток різних жанрів народного мистецтва: декоративно-прикладного, музичного, театрального. Народна творчість збагачувалася героїчними, визвольними мотивами. Незважаючи на поступову втрату власної державності (Орда, Литва, Польща), українська культура продовжувала поступально розвиватися.

IV. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XVI-XVIII ст.

1. Передумови і труднощі культурного піднесення XVI-XVIII ст.
2. Особливості релігійної ситуації в Україні.
3. Книгодрукування і література.
4. Освіта.
5. Нові галузі науки.
6. Мистецтво.

1. ПЕРЕДУМОВИ І ТРУДНОЩІ КУЛЬТУРНОГО ПІДНЕСЕННЯ XVI-VIII ст.

XVI-XVIII ст. - виключно складний і важливий період в житті українського народу. У політичній історії він охоплює такі процеси, як перехід всіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава, плідна епоха, принципова для подальшого розвитку. Можна виділити цілий ряд причин, які пояснюють культурне піднесення в Україні у XVI-XVIII ст.

Передусім треба підкреслити, що тоді ще були живі традиції Київської Русі. Найкраще вони збереглися у західноукраїнських землях, менш потерпілих від монголо-татарського нашествия. Крім того, у великому князівстві Литовському культурна спадщина Київської Русі була сприйнята на державному рівні.

У XVI ст. триває стабілізація і пожвавлення економічного життя,

Малюнок: Андріївська церква. Київ. 1747-1753 pp.

зростання міст. Нараховувалося до 20 великих українських міст з населенням понад 10-15 тис. жителів. У Львові, Києві кількість ремісничих спеціальностей досягала 300. Розвитку товарно-грошових відносин сприяло магдебурзьке право (правова система, яка закріплювала самоврядування городян). На Волині і в Галичині все ширше практикувалося будівництво світських споруд не з дерева, а з каменю і цегли, у XV ст. у Львові було побудовано водопровід.

Свою роль відіграв і вплив західноєвропейського Відродження та Реформації. В містах України, як і в ряді інших європейських країн, проживало етнічно різноманітне населення: крім українців - поляки, німці, євреї, вірмени, угорці, греки, що сприяло взаємопроникненню різних культур. У XV ст., коли під ударами Туреччини прийшли до занепаду італійські колонії у Криму, частина генуезьких купців переселилася до Львова і Києва. З іншого боку, діти українських вельмож навчалися в університетах Праги, Кракова, Болоньї. Варто пригадати імена українського поета XV ст. Павла Русина, професора медицини й астрономії з Дрогобича Юрія Котермака. Гуманістичні настрої та ідеї, європейські художні стилі набували на українському культурному ґрунті нових форм.

Найважливішим чинником, який впливав на розвиток культури в Україні в цей період, була національно-визвольна боротьба українського народу. Утворення Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії у 1569 р. призвело до концентрації практично всіх українських земель у спільних державних кордонах, поставило їх населення у найважчі політичні, соціально-економічні умови. У зв'язку зі зростанням міст в Європі зріс попит на продукцію сільського господарства, а Іспанія, яка досі була "житницею Європи", не справлялася з цим завданням. Потрібні були нові постачальники, і на що роль претендувала Польща. Польські феодалі захопили землю, закріпачили селян, витискали з України максимум прибутку, але в той же час захистити її від набігів турок і татар виявилися неспроможними. У цих умовах всі культурні процеси перепліталися як з боротьбою проти польського засилля, так і з оборонною рубежів від натиску Кримського ханства й Османської Туреччини.

Неоднозначною у розвитку української культури в XVI ст. - першій половині XVIII ст. була позиція соціальної еліти. Своєю меценатською діяльністю прославилися князь Костянтин Василь Острозький, князь Юрій Слуцький, Єлизавета (Галшка) Гулечівна. Однак більшість українських феодалів, верхівка духовенства в умовах панування Речі Посполитої віддалялися від національної культури - мови, традицій, православної віри - і сприймали польську. Один з українських публіцистів Мелетій Смотрицький в полемічному трактаті "Тренос" ("Плач") відобразив скорботу православної церкви за династіями Вишневецьких, Збараж-

ських, Слуцьких, Заславських, інших, які раніше були віддані вірі своїх предків, а зараз її покинули.* Втрата народом своїх поводитирів, еліти суттєво вплинула на розвиток культури.

У цій історичній ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе *козацтво* - самобутній суспільний стан, який сформувався в XV-XVI ст. Саме козацтво підхопило традицію національної державності, виступило захисником православної церкви, української мови.

Всенародна війна за свободу України 1648-1657 рр. безпосередньо відбилася і на культурному житті. Патріотичні почуття, спільні походи, масове переселення - все це сприяло культурній інтеграції різних регіонів. У ході війни міцніла нова українська державність, що спиралася на козацькі традиції. Хоч Гетьманщина включала тільки частину національної території, але саме її існування вело до зростання національної самосвідомості.

Кризова ситуація в культурі України виникла в кінці XVIII ст. після того, як внаслідок трьох поділів Польщі українська територія виявилася у складі двох імперій - Російської та Австрійської, в яких проводився антиукраїнський політичний курс. У Російській імперії по суті повторилася ситуація попереднього сторіччя, тільки тепер козацька старшина стала частиною дворянства, сприйняла російську культуру. Єдиними носіями і творцями української культури в цій ситуації залишилися низи суспільства, простий народ.

2. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ.

На зламі історичних епох, при переході від середньовіччя до Нового часу у всіх європейських країнах надзвичайно гостро стояло питання про роль церкви і релігії. Виникнення централізованих держав супроводжувалося формуванням національно-релігійних ідеологій. У результаті католицизм переміг в Італії, Іспанії, Франції, протестантизм - у Швейцарії, Голандії, англіканство - у Британії. На українських землях виникло протистояння двох християнських церков. Українське населення сповідувало православ'я, а Річ Посполита була оплотом католицизму. Католицька церква за підтримки уряду виявляла значну активність та агресив-

*Примітка видавця - Наведемо уривок з цього твору: "...Де тепер той безцінний камінь карбункул, блискучий як світильник - дім князів Острозьких, що світив над усіма іншими блиском святості старої віри своєї. Де інші, також безцінні камені тієї корони - славні доми руських князів, неоціненні сапфіри, безцінні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські, Пронські, Руженські, Масальські, Лукомські та інші незчисленні, яких довго було б вичисляти...".

ність. З дозволу короля на території держави діяв орден єзуїтів. Польщі порівняно швидко вдалося перевести в католицитво феодальну верхівку суспільства, народ же зберігав відданість православ'ю.

Брестська церковна унія. У 1596 р. в Бресті відбувся собор, який проголосив унію (союз) православної і католицької церков. Польський уряд бачив у цьому засіб посилення свого впливу в українському суспільстві. Православні єпископи України пішли на цей крок, сподіваючись зміцнити особисту владу. Однак по суті було укладено не союз церков, а створено нову Українську греко-католицьку (уніатську) церкву, православну за обрядовістю, але адміністративно підпорядковану Риму. З 1596 р. польським урядом визнавалися лише католицькі і греко-католицькі общини, фактично ж більшість приходів залишалася православною.

Всупереч розрахункам польського короля, Папи римського, єзуїтів Брестська унія не спростила, а загострила ситуацію в Україні. Вона викликала гарячі суперечки, чітко виявила позиції, активізувала консолідацію українських культурних сил - православної української шляхти, духовенства, міщан, козацтва. Відразу після проголошення унії її противники зібралися в будинку князя Острозького і прокляли змову. Розгорілася запекла полеміка між найбільш освіченими священиками - противниками і прихильниками унії, склався особливий жанр - полемічна література. У 1620 р. за сприяння гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного православно митрополія з центром у Києві була відновлена. У містах активну діяльність розгорнули братства.

Братства. Братства - релігійно-національні організації українських православних міщан. Така організація створювалася навколо парафіяльної церкви, зібрані внески йшли на її матеріальну підтримку, на благодійність. Поступово сфера діяльності братств розширювалася, вони відгукувалися на всі найважливіші події суспільно-політичного життя, посилали своїх представників у сейми, брали участь у розв'язанні питань про парафіяльного священика, відкривали школи, друкарні, видавали підручники.

Раніше за все братства виникли у Львові, інших містах Галичини, а згодом і по всій Україні. Першим найбільшим і найвпливовішим у Львові стало Успенське братство (1544 р.), згодом у передмісті були засновані ще десять братств. Зберігся цілий ряд друківаних документів, підготовлених львівськими братствами, в яких вони протестують проти національного гноблення. Так, гостра боротьба велася проти заборони підтримувати відносини зі східними патріархами. Таке пряме підкорення Александрійському і Константинопольському патріархам у церковній термінології носить назву "ставропігія", тому повна назва львівського братства - Успенське ставропігійське.

У Києві початок братству поклала добродійна діяльність Єлисавети

(Галшки) Гулечівни, яка передала в дар монастирю, школі і лікарні свої володіння. Пізніше вона переїхала до Луцька, де продовжила свою діяльність. У невеликих містечках братства часто об'єднували більшість українського населення. У Київське братство в 1620 р. записалося все Військо Запорозьке на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним.

Деякі форми організації братств нагадують середньовічні цехи, окремі риси зближують їх з рухом Реформації, однак загалом можна сказати, що це було самобутнє явище, яке відіграло важливу роль в українському національному суспільно-політичному і культурному житті.

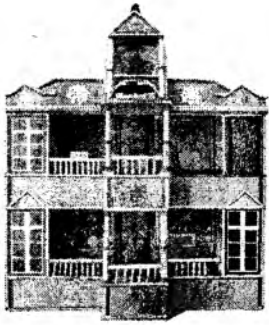
3. КНИГОДРУКУВАННЯ І ЛІТЕРАТУРА.

Вплив ідеології Відродження і Реформації знайшов відображення у розвитку літератури і книгодрукування. Винахід І.Гуттенберга, перехід від папірису і пергаменту до паперу у XV ст. були передумовами активного розвитку книжкової справи у Європі. Більшість книг, особливо наукових, в цей період друкувалися латиною.

У кінці XV - на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт Фіоль у Кракові і Франциск Скорина у Празі. В Україні поштовх для розвитку книгодрукарства дав Іван Федоров*, який втік з Москви від переслідування реакційного духовенства у 60-х роках XVI ст. У 1573 р. Федоров за допомогою меценатів створив у Львові друкарню, де роком пізніше надрукував знаменитий "Апостол" (збірник описів життя святих). Через деякий час Федоров розорився, заклав друкарню і на запрошення князя К.Острозького, - одного з тих, хто зберіг відданість православ'ю, - переїхав у його маєток в м. Острозі. Саме в цей час тут за ініціативи К.Острозького здійснювався грандіозний проект - готувалося до друку перше у слов'янському світі повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.**

* Примітка видавця - Власне, І.Федоров відновив занедбане книгодрукарство.

** Примітка видавця - Щоб уявити масштаби робіт, треба сказати, що з метою пошуків достовірного тексту К.Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, вів листування з Вселенським патріархом, створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого письма, залучив 72 перекладачів, грецьких вчених. У 1581 р. "Острозька Біблія" (1256 сторінок) побачила світ, ставши взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники купили королівські бібліотеки Швеції і Франції, що свідчило про високий рівень видання. У Москві Біблія переписувалася, так що "Острозька Біблія" довго залишалася єдиним подібним виданням.

Верпет. Скринька. 1781 р.

Друкарська справа отримала розвиток у всій Україні. Вже в першій половині XVII ст. тут нараховувалося близько 20 друкарень, найбільшою з яких була друкарня в Києво-Печерській лаврі. Друкарні створювалися на кошти меценатів, Війська Запорозького. Активно займалися організацією типографій братства.*

Поряд зі стаціонарними друкарнями також були пересувні. На середину XVII ст. нараховувалося вже близько 40 різних друкарень. Найбільшу питому вагу у друкарській продукції мали книги релігійного характеру, але видавалися також наукові трактати, довідники, календарі, підручники. Деякі з підручників відігравали важливу роль в освіті. Так, граматику, автором якої був М.Смотрицький (1619 р.), М. Ломоносов назвав "вратами вченості". Вона перевидавалася більше 150 років практично у незмінному вигляді. Примітний той факт, що в домашніх бібліотеках багатих львівських міщан нараховувалися десятки і сотні книг.

В частині України, яка перебувала в Російській імперії, у XVIII ст. царський уряд проводить реакційну політику щодо книгодрукування. Були заборонені публікації українською мовою, введені цензурні обмеження. В інструкції друкарням, яка з'явилася в 20-х роках XVIII ст., говорилося, що книгодрукування повинно здійснюватися так, щоб "никакой розни и особливого наречия не было". Через штрафи, накладені на Чернігівську друкарню, вона збанкрутувала. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. книгодрукування українською мовою занепало.

Розвиток книжкової справи був поштовхом для розвитку літератури. Ця сфера культури повною мірою відбивала перехідний характер епохи, той час, коли відбувалося формування національної мови, нових стилів і жанрів, піднімалися нові теми, які у попередні сторіччя вважалися забороненими або непотрібними. Найбільш яскраво нові тенденції відображала перекладна література. У XVI ст. були перекладені й опубліковані різні наукові трактати і довідники, наприклад, медич-

* Примітка видавця - Зростання книгодрукування в Україні ілюструється такими цифрами. Якщо за 30 років (1574-1605 рр.) друквана продукція всіх друкарень в Україні знаходилася в межах 460 друкарських аркушів (що приблизно еквівалентно 46 сучасним книгам на 150 стор.), то тільки за 5 років (1636-1640 рр.) - вже понад 1927 друк. аркушів.

ний довідник "Аристотелеві врата". Поширюються переклади Святого письма, які представляли такий жанр, як агіографія. Одним з найбільш цінних вважається "Пересопницьке Євангеліє", створене у 1561 р. Переклад з болгарської мови і підготовка тексту були зроблені ченцями Пересопницького монастиря на Волині. Причому переклад Святого письма вперше зроблено на "просту" українську тогочасну мову "для лепшого виразуміння люду христіанського посполитого".

Поряд з перекладною літературою з'являються оригінальні твори. У XVI ст. відмічається розквіт українського епосу - створюються думи, балади, історичні пісні. Наприклад, популярними були цикли дум "Маруся Богуславка", "Самійло Кішка" та ін. Епічні твори присвячені визвольній тематиці, в них оспівуються лицарство і героїзм, братство і вірність православію.

Сплеск літературного процесу в Україні був пов'язаний з Брестською церковною унією. Помітне місце в цій ситуації в літературній творчості зайняв жанр полемічної літератури, який виник як реакція на експансію католицької церкви в Україні. Письменники-полемісти Мелегій Смотрицький у творі "Тренос" (грец. - "плач" - плач православної церкви через відступництво її дітей); Захар Копистенський у "Паліноді" ("книга оборони"), Іван Вишенський у "Раді про очищення церкви" виступали проти втручання польського уряду у справи православної української церкви, викривали його політику за принципом "чим гірше, тим краще". Справа в тому, що православні священники, які призначалися сеймом, часто були недостатньо освіченими, відрізнялися сумнівними моральними і особистісними якостями. Один з таких священників, Кирило Терлецький, постав перед судом за вбивство і згвалтування. Мали місце здирство грошей у парафіян, розпродаж церковного майна і земель. Внаслідок цього, як і за задумували ті, хто проводив таку політику, витіснення православної церкви католицькою було б неминучим.

Однак полемісти не обмежувалися проблемою боротьби з наступом католицизму. У своїх творах вони порушували питання реформування самої православної церкви, колективного управління її справами, висміювали відсталість і консерватизм православних ієрархів. Крім того, піднімалися і соціально-політичні проблеми: нерівноправності людей, експлуатації людини людиною й одного народу іншим. Особливий полемічний пафос виділяє твори Івана Вишенського. Наприклад, у "Посланні до єпископів" він викриває духовенство як користолобців, що забули Бога. Єдиним способом порятунку людини від егоїзму і жорстокості світу він вважав чернецтво. Сам Вишенський емігрував до Греції і став ченцем-відлюдником в одній з святих печер на горі Афон.

У XVI-XVII ст. поетичні твори найчастіше створювалися мандрівними дяконами і піддячимами - учнями духовних шкіл. У період літніх канікул вони подорожували і писали віршовані твори на замовлення, з метою заробітку. Зміст цих віршів міг бути хвалебно-величальним (панегірик) або пов'язаним зі смертю і похоронами будь-кого зі знатних людей (мадригал). Разом з тим багато епіграм, віршів, поем були авторськими.* Українські поети часто використовували біблійні теми, багато уваги приділялося проблемам моралі, релігії, що відповідало тогочасній традиції. У той же час в цих творах рідко присутні художні образи, інакомовність, метафора. Все це додає поезії XVI-XVII ст. децю наївного, невитонченого характеру. Треба врахувати і те, що літературної норми в українській мові на той час ще не було, у зв'язку з чим віршовані твори важко сприймаються сучасним читачем. Проте українська поезія XVI - першої половини XVIII ст. переживала важливий етап свого розвитку. Автори використовували т.зв. силабічну і несиллабічну системи побудови рядків, уміло користувалися римою і віршованим розміром. Часто вживалися 4- і 5-стопний ямб і хорей. У XVIII ст. найбільші досягнення поетичного мистецтва були пов'язані з ім'ям Григорія Сковороди.

У XVII ст. популярною стає драматургія. Найбільш поширеними були два види драми: релігійна і шкільна. Релігійна драма, в свою чергу, поділялася на три форми: містерія - таїнство спокутування гріхів людей Ісусом Христом; міракл - події життя святих; мораліте - драми, в яких виступали алегоричні фігури Душі, Любові, Гніву, Задрості та ін. і велися розмови повчального характеру.

Шкільна драма розробляла не тільки релігійні, але і світські теми. Її

---

* Примітка видавця - Наприклад: Себастьян Кленович - "Роксоланія", "Звитязство богів" та ін., Симон Пелакід - "Про Острозьку війну", Дем'ян Наливайко - "Про час", "Про старожитний клейнод" та ін., ієромонах Дубненського монастиря Віталій - епіграми з книги "Діоптра, або Дзеркало", Симон Симонід (Шимонович) - "Чари", "Женці", книга "Селянки", Мелетій Смотрицький - "Лямент у світа вбогих...", Касіян Сакович - "Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного", Симон Зиморович - книга любовних пісень "Роксоланки, або Руські панни", Софроній Почаський - поетична книга "Евхаристиріон, або Вдячність", Афанасій Кайнофольський - книга "Тератургіма, або Чуда", Кирило Ставровецький - збірник віршів "Перло многоціннос", Олександр Мітура - "Узор добродесности", Лазар Баранович - вірші в книзі "Аполлонова Люгня" (1971), Іван Величковський - книжка "Зегар з полузегарком" та ін.

мета полягала передусім у допомозі учням і студентам в їх вивченні творів грецьких та римських авторів, а також Біблії. Поет Дмитро Туптало створив різдвяну драму "Комедія на Різдво Христове", Симеон Полоцький - драму "Про Навуходоносора", Григорій Кониський - "Воскресіння мертвих".

Своєрідним літературним жанром були літописи. Не будучи історичними дослідженнями в повному розумінні, літописи поєднують риси науки і мистецтва. Якщо перші редакції Київського літопису, створеного на початку XVI ст., тяжіли до давньоруської стилістики, то більш пізні редакції мають ознаки нового часу. У XVII ст. з'явилися літописи, які відобразили найбільш яскраві і важливі події того часу - формування козацтва, Визвольну війну 1648-1657 р. та ін. - літопис Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, монастирські літописи. Нарівні з документами автори літописів використовували фольклорні джерела, власні спогади. Літописи відіграли важливу роль у розвитку літератури та науки.

4. Освіта.

Однією з характерних рис української культури XVI-XVIII ст. є особливий інтерес, який виявляло суспільство до питань освіти.

Оскільки культура розвивалася в умовах польської експансії, зіткнення католицької і православної церков, то кожна з сторін прагнула використати всі засоби для посилення свого впливу. Своєрідним результатом такого протистояння стала широка мережа різноманітних шкіл.

Тривалий час основним типом навчальних закладів були початкові, парафіяльні (приходські) школи при православних монастирях і церквах. Рівень та форми навчання в них вже не відповідали вимогам часу. Після утворення Речі Посполитої у 1569 р. в Україні з'явилися єзуїтські колегіуми - по суті вищі школи, які були добре організовані і фінансово забезпечені. Головною умовою прийому до єзуїтського коледжу було сповідування католицизму. Ці учбові заклади виконували функцію ошатличування і ополячення українського населення.

Незважаючи на те, що більшість представників української еліти орієнтувалася, як вже говорилося, на чужу культуру і мову, знайшлися все ж патріотично настроєні багаті феодалі, які виступили ініціаторами створення православних шкіл, які б не поступалися єзуїтським. Взагалі традиції меценатства були в цей період яскраво вираженими. Можна назвати імена князя Андрія Курбського, який втік від немилості Івана Грозного і в містечку Міляновичі на Волині створив цілий культурний гурток, князя Юрія Слуцького, який у своєму маєтку зібрав багатьох

діячів культури України, Білорусії та ін. Одним з найбільш відданих українській культурі людей був князь Костянтин Василь Острозький. У 1576р. у своєму маєтку він відкрив перший православний колегіум, куди для роботи були запрошені фахівці з ряду європейських країн. У колегіумі вивчалися давньослов'янська, грецька і латинська мови, а також цикл дисциплін, який називався за традицією "сім вільних наук": граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика.

Ініціатива князя Острозького знайшла багатьох послідовників. Найбільш активними з них стають братства, і, треба сказати, шкільна справа входить до числа їх головних турбот. У 1584 р. був отриманий дозвіл на цю діяльність, а у 1586 р. була відкрита перша братська школа у Львові. Тільки на Правобережжі було створено біля 30 подібних шкіл.

Включається до створення шкіл і козацтво, особливо у XVII ст. Утвердження в ході Хмельниччини форм національної державності, полкового розподілу, місцевого самоврядування вело до масового відкриття початкових шкіл. Своя школа діяла, зокрема, в Запорозькій Січі. При цьому треба наголосити, що офіційна гетьманська влада опікувалася створенням і підтриманням освітньої системи шкільництва. В своєму листі один з гетьманів на початку XVII ст. писав: "Яко завше з предків своїх військо запорозьке звикло чинити стараніє... аби науки або цвічення в письмі святому (були у) підпорі благочестя нашого".

На початок XVIII ст. в Україні нараховувалися сотні шкіл, зокрема на Лівобережжі понад 1000. Практично в кожному великому селі, в містечках і містах були школи. Дуже добре справа освіти була поставлена в Ніжинському та Полтавському полках, де кількість шкіл перевищувала кількість поселень. Вони відрізнялися демократичністю статутів, у них безкоштовно вчилися діти всіх станів, зокрема сироти.

У Європі в цей час формуються два по суті протилежних підходи до навчання і виховання. Якщо у Франції знайшли підтримку ідеї Руссо і Песталоцці про вільний розвиток духовних сил і здібностей людини через інтерес, через гру як форму навчання, то у Німеччині переважала думка про необхідність жорсткої регламентації і контролю за навчанням, постійного нагляду вчителів. Ці тенденції знаходили відображення і в Україні, що відбилася в ході конкурентної боротьби православних та єзуїтських шкіл. Про напруженість боротьби свідчать приклади закриття ряду братств і братських шкіл на заході України. Навіть Острозький колегіум припинив своє існування після смерті князя Костянтина. Його внучка Анна-Елоїза на його базі відкрила єзуїтський колегіум. Львів Польща вважала своєю землею, і у 1661 р. уряд відкрив тут університет, перший в Україні.

Наступ єзуїтів привів до переміщення центру культурного життя з заходу України на Лівобережжя. У XVI ст. запорозьке козацтво сфор-

мувалося як окремий стан. На 1620 р. Брестська унія по суті втратила своє значення у центральному регіоні України.

Осердям культури у Києві стали Печерська лавра і Київське братство. У 1632 р. митрополитом стає Петро Могила, який провів ряд реформ, що сприяли відновленню авторитету православної церкви: затверджені нові правила освячення ієрархів, введена проповідь як форма богослужіння, повернені землі і приміщення, які церква втратила у зв'язку з Брестською унією. Однак Могила не був реформатором у європейському значенні. Навпаки, він прагнув посилити вплив церкви на політичну сферу.

Важливу роль П.Могила зіграв і в справі розвитку освіти. У 1632 р. на базі братської школи і школи Києво-Печерської лаври був створений новий колегіум, який був названий його ім'ям. У основі 12-річного курсу навчання знаходилися "сім вільних наук".* Вчилися діти всіх станів - від аристократів до козаків і селян. У навчальному процесі використовувалися такі прогресивні форми, як дискусії, театральні вистави, заохочення кращих учнів (спудеїв), складання екзаменів комісією (а не одному професору), спільні заходи студентів і викладачів. Важливо, що колегіум мав гуртожиток, що було рідкістю на той час.** У 1701 р. з ініціативи гетьмана Мазепи колегіуму було присвоєне звання академії.

Багато хто з вихованців колегіуму був на службі у Росії, оскільки у допетровську епоху там не було вищих учбових закладів європейського рівня. Підготовку освічених людей здійснювали за кордоном, зокрема в Україні, але ставлення до них у Москві було насторожене. У зв'язку з цим багато хто не повертався додому після завершення освіти. З 30 чоловік, посланих на навчання царем Борисом Годуновим, повернувся тільки один. Тому з Києва до Москви прибуває, наприклад, Симеон Полоцький, який став вчителем царівни Софії, царевича Федора та інших царських дітей. З 23 ректорів Московської академії у XVIII ст. 21 дістав освіту у Києві, а з 125 її професорів - 95.

Як бачимо, вплив освічених людей з України вже тоді йшов по-

* Примітка видавця - В 1-3 класах вчили основ латинської мови, граматики, а після 5-го класу учні (спудеї) повинні були вільно володіти латиною аж до укладання промов і віршів, у 8-12 класах вивчали богословські науки. Класи філософії включали схоластичну філософію, логіку, фізику, метафізику, етику, математику, географію, основи наук про Землю і космос. Це по суті була вища світська освіта. А з 1690 р. в колегіумі зорганізовано вищі богословські студії.

** Примітка видавця - У 1736 р. у колегіумі навчалися, крім українців, росіяни та білоруси, а також 127 студентів з європейських країн.

вним ходом, що було, безумовно, негативним явищем для української культури. У XVII ст. таких людей називали "перелітними птахами".

У 1700 р. колегіум з'явився у Чернігові, в 1726 р. - у Харкові, у 1738 р. - у Переяславі.

Таким чином, у XVI - першій половині XVIII ст. в Україні широко розповсюдилася шкільна справа та ідеї освіти. Унікальним досягненням був високий відсоток письменних людей (до 90%). Позитивною рисою була доступність, нестановий, демократичний характер освіти. Діти всіх соціальних груп могли вчитися, оскільки навчання було безкоштовним. Однак освіта була досить відірвана від життя. Зокрема питома вага природничих і точних наук була дуже мала. Наприклад, у Києво-Могилянській академії факультет медицини був відкритий лише у XIX ст. Жива мова народу практично не впроваджувалася в учбовий процес, який проходив переважно латиною. Традиція широкої початкової освіти була перервана разом з закріпаченням українських селян до кінця XVIII ст. при Катерині II.

5. Нові галузі науки.

Як вже говорилося, українська культура довго розвивалася без державної підтримки, за слабкої участі соціальної верхівки. Це призвело до відставання такої сфери культури, як наука. Особливо це стосується природничих наук, для розвитку яких завжди були необхідні спеціальне обладнання, фінансове забезпечення.

Що стосується гуманітарних наук, то тут успіхи були вагомішими. Зокрема у самостійну галузь виділилася філософія, хоча і досить пізно за європейськими мірками - у XVIII ст. У Західній Європі в цей час утверджується ідеологія Просвітництва, яка висуває такі цінності, як раціоналізм, пантеїзм у філософії. Люди схилилися перед можливостями науки й освіти, вважаючи їх безмежними. Але для світогляду епохи був характерний спрощений, механістичний погляд на методи наукового дослідження. Так, французький вчений П.Лаплас вважав, якщо відомий початковий стан тіл, то можна обчислити, що буде завтра і через 100 років, оскільки закони руху є незмінними. Приблизно так само міркував і М.В.Ломоносов.

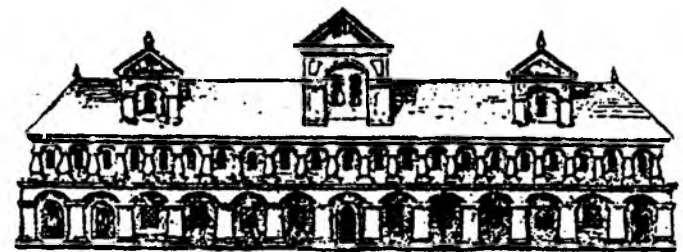
Ідеї Просвітництва розвиває такий філософ, як Феофан Прокопович, вихованець, а надалі професор і ректор Києво-Могилянської академії. У своїх головних роботах "Правда волі монаршої", "Слово в неделю цветную о власти и чести царской" Прокопович виклав свою концепцію "просвіченого абсолютизму". Державна влада, на думку філософа, має божественний характер, а монарх є по суті батьком для

своїх підданих. Подібно Т.Гоббсу, Прокопович стверджує, що люди, побоюючись "війни всіх проти всіх", створюють державу, яка захищає їх від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Однак, на відміну від Дж.Локка і Ш.Монтеск'є, він вважав, що люди передають турботи про дотримання своїх прав державі назавжди. Народна маса повинна підкорятися монарху, тим більше що освічений правитель не буде ні злим, ні несправедливим. Але народ володіє в деяких випадках і активними функціями - він може висловлювати свою думку, кригикувати політику монарха і навіть вибирати його, якщо спадкоємця престолу за тими або іншими причинами не виявиться.

Досить ідеалістична логіка Прокоповича базувалася на його поглядах на людину. Природа заклала у людину добро, зло ж з'являється з суспільства, від бідності. Зло, вважає Прокопович, можна перемогти за допомогою освіти. Визнання у народу активної функції, про яку писав Прокопович, є одним з істотних завоювань вітчизняної суспільної думки.

Особливе місце в історії як української, так і світової філософії займає Григорій Сковорода. Подібно європейським просвітникам, він схилився перед розумом, наукою. Але осягнення людиною світу з його жорстокістю й егоїзмом не зробить людину щасливою. Щастя дає людині свобода, самопізнання і "сродний" труд, тобто творча праця, характер якої різний для кожної конкретної людини. Вільна творча праця і просвітництво розвивають в людині добрі начала, закладені природою, - так міркує Сковорода в творах "Благородний Еродій", "Убогий жайвонорок", "Бджола і Шершень" та ін.

Сковорода однозначно відкидає світоглядні положення епохи Відродження про "сильну особистість", яка багато бажає і багато досягає. У надмірній соціальній активності, прагненні оволодіти світом за допомогою розуму, знань, волі, зброї філософ вбачає одну з головних причин всіх бід сучасного йому життя. Бажання багатства, слави і влади

Києво-Могилянська академія

вселяють в душу злобу, заздрість, жорстокість, вічне невдоволення собою і всім. Вихід з суперечності людського буття один - зречення зайвих бажань, в тому числі прагнення слави і влади, а також обмеження потреб людини шматком хліба і водою. Бог зробив важке непотрібним, а потрібне неважким - стверджує філософ.

Схиляючись перед розумом, Сковорода був далекий від абсолютизації його можливостей. Наскільки світло розуму може досягати істини, настільки він може і помилятися. Людина доходить до істини і серцем, і такий шлях може бути більш коротким. Висуваючи положення про важливу роль, яку відіграє в людській діяльності інтуїція, емоційна і підсвідомо-несвідома сфери, філософ на сторіччя випередив свій час. Винятково актуальна і його думка про гармонію відносин між людьми і природою, яку Сковорода вважав божественною. Людина не повинна вважати природу чимось неживим і бездушним, і тоді, подібно до давньогрецького Антея, вона буде нескінченно черпати сили з неї.

6. МИСТЕЦТВО.

Становлення професійної художньої культури України за своєю складністю порівнянне з розвитком науки. Якщо в Західній Європі мистецтво XVI ст. - це мистецтво пізнього Відродження, то в українській культурі деякі ренесансні тенденції перепліталися з середньовічними.

Архітектура. В архітектурі національні традиції міцніше за все зберігалися і яскраво виявлялися в дерев'яному зодчестві. У той же час з середини XVI ст. виразними стали основні тенденції загальноєвропейського культурного процесу, у XVII ст. в архітектурі з'являються елементи стилю *бароко*. Він передбачає велику кількість прикрас зовні і всередині будівлі, складність архітектурної конструкції, розробку складних просторових ансамблів, синтез різних видів мистецтва. Декоративні ідеї та можливості бароко були близькими до національного українського мистецтва, якому притаманна мальовничість композиції, гармонія будівель з навколишньою природою. Поєднання власних традицій та європейського впливу створило умови для розквіту своєрідного стилю, названого *українським, або козацьким бароко*. Видатний український вчений початку нашого сторіччя В.М.Цербаківський так зобразив його особливості: "Характеризується *українське бароко* своєю меншою обтяженістю прикрасами... Властива українському мистецтву простота і ясність взяла гору над химерністю, і стиль бароко на Україні став простішим і спокійнішим, ніж на своїй батьківщині, не втративши нічого в красі".

Провідним типом споруд стає так званий *козацький собор* - п'яти-

купольний, з чотирма однаковими фасадами. Це - Миколаївський собор в Ніжині, Георгіївський - у Видубецькому монастирі. Повне злиття з природою досягнуто при побудові Миколаївської церкви Святогірського монастиря на крейдяній кручі (зараз - територія Донецької області). Шедевром *українського бароко* вважається дзвіниця Далеких печер Києво-Печерської лаври. Керував будівництвом талановитий український народний зодчий С.Ковнір, а проект, очевидно, розробив І.Г.Григорович-Барський, який багато років займав посаду головного архітектора київського магістрату. У внутрішній оздобі храмів, особливо у виготовленні різьблених дерев'яних іконостасів, проявилось блискуче мистецтво народних майстрів.

Крім нового будівництва, у XVII ст. на кошти козацької старшини були перебудовані у новому бароковому стилі древні Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори, церкви Києво-Печерської лаври. Фасади були оштукатурені та декоровані, іншої, більш складної форми набули куполи соборів. Будівництво досягло особливого розмаху при гетьмані І.Мазепі. За словами Ф.Прокоповича, Київ стараннями І.Мазепи перетворився в новий Єрусалим.

У XVIII ст. у Києві видатні архітектурні споруди були створені за проектами іноземних архітекторів. Йоган Шедель на запрошення Києво-Печерської лаври керував будівництвом Великої дзвіниці, яка стала на той час найвищою спорудою в Російській імперії. Він же добудував верхні поверхи Софійської дзвіниці. Творіння Й.Шеделя оцінюють як програмні для подальшого розвитку архітектурного вигляду Києва.

У Києві працював молодий Бартоломео Растреллі. Всесвітньо знаменитою стала його Андріївська церква, яка завершувала перспективу головної вулиці Києва. Місце для будівництва було обране так вдало, що невелика за розмірами, легка і витончена церква зайняла домінуюче положення. Цей ефект архітектор посилив, спроектувавши високий фундамент. Улюблені кольори Растреллі - блакитний, білий і золотий роблять церкву чепурною і дивовижно гармонують з київським небом. Ним же був створений Імператорський палац у Києві, пізніше названий Маріїнським, який нині використовується для урочистих президентських прийомів.

Троїцька надбрамна церква (XII-XVIII ст.) і Велика лаврська дзвіниця (XVIII ст.). Києво-Печерська Лавра.

В архітектурі Західної України переважала загальноєвропейська стилістика, національне начало було виражено відносно слабко (наприклад, собор Святого Юра у Львові). Вигляд українських міст змінювався у зв'язку з тим, що поряд з дерев'яними спорудами все більше створюється кам'яних будівель. Особливу популярність отримав будинок купця Корнякта у Львові, прикрашений багатопверховими відкритими галереями з арками та просторим внутрішнім двором. Однак при забудові міст квартали і вулиці довго розташовувалися хаотично.

Лише в кінці XVIII ст. нові міста півдня України - Одеса, Миколаїв, Маріуполь будуються відповідно до єдиного архітектурного плану, мають чіткі вулиці і квартали, виділений центр. Загалом найбільшу питому вагу в міському будівництві мали світські будівлі - палаци вельмож, магістрати, школи, ринки. Популярними були фонтани і парки, які розбивалися відповідно до традицій французького регулярного парку. Симетричне розташування насаджень, надання геометричних форм кущам і деревам, екзотичні квіти - такі вимоги відповідали смакам знаті того періоду. З другої половини XVIII ст. ця традиція змінилася: в моду входять англійські парки (ландшафтне планування).

Образотворче мистецтво. Традиційність (підлеглість архітектурі, релігійний зміст, канонічність), яка переважала в образотворчому мистецтві у XVI ст., поступово витісняється новими віяннями.

У XVI-XVII ст. в Україні складається декілька шкіл церковного монументального живопису та іконопису. Провідна школа художників сформувалася у XVII ст. в київських монастирях. Художники працювали переважно в жанрах монументального живопису, іконопису, гравюри і графіки. У роботах таких іконописців, як Федір Сенькович, Микола Петрахович, Іван Руткович, помітною стала відмова від середньовічних естетичних канонів, утверджувалася реалістичність і життєрадісність. Ці ж тенденції присутні у розписах Успенського собору та Троїцької церкви Києво-Печерської лаври, у церквах Полтави, Переяслава та ін. Характерно, що московське духовенство не схвалювало такого творчого підходу українських художників, коли святі зображалися "лицом и очами светлы и телом дебелы". Частиною храмового живопису став портрет. У розписах храмів зображали історичних осіб. Наприклад, у вівтарній частині Успенського собору вміщені 85 портретних зображень - від князя Володимира до Петра I.

Перехідну роль між іконописом і світським портретним живописом займали так звані парсуни - портрети, виконані прийомами іконописної техніки. Сім'ї козацької старшини, привілейоване становище яких все більше зміцнювалося, масово замовляли свої портрети. Модним стало мати власну картинну галерею. Художникам іноді навіть за-

Петро Сагайдачний. Гравюра

мовляли картини, які зображували селян. На другу половину XVIII ст. припадає, вже в повному розумінні слова, світський портретний живопис. Але в цей же час проявляється тенденція від'їзду з України талановитої молоді до Петербурга, в Академію мистецтв. Так, найвідоміші художники Росії того часу: Д. Левицький - родом з Києва, В. Боровиковський - з Миргорода. Українцем був творець історичного жанру російського академічного мистецтва А. Лосенко.

У XVI ст. древні традиції книжкової мініатюри були продовжені. Видатним твором художнього перекладу і мистецтва оформлення є вже згадуване "Пересопницьке Євангеліє". Його мініатюри близькі до реалістичного трактування образів в дусі Ренесансу. Книгу в традиціях книжкового мистецтва Київської Русі прикрашають заставки, кінцівки, ініціали, орнамент. У наші дні "Пересопницьке Євангеліє" стало одним з символів державності України - на ньому складається президентська присяга. Розвиток книгодрукування обумовив розвиток мистецтва гравюри. Ними прикрашалися релігійні видання. Перші світські гравюри з'явилися у 1622 р. як ілюстрації до "Віршів на жалосний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного". Серед них - портрет гетьмана на коні, батальна сцена взяття Кафи.*

Абсолютно особливим жанром стала "народна картина". Це - в першу чергу серія козацьких образів: "Козак з бандурою", "Козак Мамай". Як елемент народного побуту такі картини зберігалися до початку XX ст.

Музика. Значний розвиток отримало музичне мистецтво. Вже у XVI ст. в Україні широко використовувалися ноти. Популярними були друковані збірки святкових пісень - ірмологіони. Потну грамоту вивчали студенти колегійумів, а у XVIII ст. музичною столицею Лівобережжя став Глухів. Тут була відкрита музична школа, де вивчали вокал, гру на скрипці, флейті, гусях, арфі. Більшість випускників потрапляла за традицією до Москви і Петербурга. Наприклад, половину хористів царсь-

* Примітка видавця - Видатні художники і гравери працювали тоді в Києво-Печерській друкарні - Никодим Зубрицький, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський.

кої капели склали вихідці з України. У XVIII ст. місцева знать також прагнула створювати в своїх маєтках вокальні та інструментальні капели.

Однак кращі, найбільш талановиті музиканти залишали Україну. Скажімо, композитор Дмитро Бортнянський потрапив до Москви ще дитиною. Проте в його творчості присутні українські мотиви. Композитори Максим Березовський і Артемій Ведель були більш тісно пов'язані з Батьківщиною. Вихованці Києво-Могилянської академії, вони вчилися і в італійських майстрів. Композитори працювали в різних жанрах, зокрема оперному, але переважала все ж церковна музика. Шедеврами для свого часу вважаються вокальні концерти, розраховані на поліфонію (багатоголосся).

Театр. Крім церковної і шкільної драматургії (про що сказано вище), народжується народний ляльковий театр - *вертеп*. Його назва пов'язана з тим, що перші лялькові вистави інсценували біблійний сюжет про народження Христа у Віфлєсській печері (вертеп давньослов'янською - печера). Такий театр являв собою триярусну скриню, яка символізувала три рівні космосу. Пізніше залишилося два рівні, у верхньому розгорталися релігійні лялькові вистави, а в нижньому - гумористичні інтермедії, які користувалися величезною популярністю в народі.

В навчальних закладах ставилися спектаклі, в яких брали участь десятки і навіть сотні чоловік.

* * *

XVI - перша половина XVIII ст. були важливим етапом розвитку української культури. Продовживши традиції давньоруської культури, українська культура опинилася в умовах, які, здавалося б, повинні були привести її до зникнення, асиміляції іншими культурами. Але в народі знайшлися сили, які забезпечили не тільки виживання національної культури, але і подальше її піднесення як самобутньої, з властивими тільки їй рисами. Розвиток української культури відбувався у тісному взаємозв'язку з національно-визвольним рухом проти Речі Посполитої, піком якого стала війна 1648-1657 рр. Однак розділ українських земель між двома імперіями, згортання автономії України російським царатом, ліквідація гетьманщини, заборона публікацій українською мовою, русифікація верхівки українського суспільства на кінець XVIII ст. знову створили важку ситуацію для української культури.

V. ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Основні заняття і матеріальна культура.
2. Світоглядні уявлення.
3. Календарні свята та обряди.
4. Сімейна обрядовість.

1. ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА.

Українці - етнос з давньою високорозвиненою землеробською культурою. Саме це заняття обумовило традиційний побут, матеріальну культуру, систему основних свят і обрядів (по суті календарно-землеробських), світогляд, духовні цінності нашого народу.

Сприятливі кліматичні умови, родючі землі об'єктивно сприяли тому, що в усіх історико-етнографічних зонах України (крім Карпат) орне землеробство стало основною галуззю господарства, воно доповнювалося городництвом і садівництвом. Із землеробством в українців було пов'язане і тваринництво. Крім основного виробного господарства, зберігалися давні допоміжні заняття - рибальство, полювання, бджільництво.

Традиційне українське селянське господарство було переважно натуральним. Сім'я забезпечувала себе всіма основними продуктами споживання. Переважна частина предметів побуту також виготовлялася в домашніх умовах. Більш складні ремесла і промисли перетворюються в професійні заняття (хоч і ремісники вели присадибне господарство).

Малюнок: Хата, с.Опішня, Полтавська обл. Початок XIX ст.

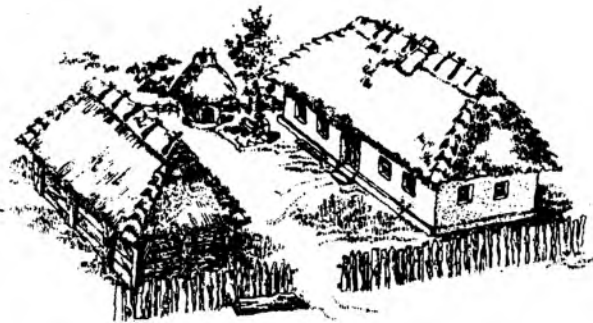
У суспільному житті українського села до кінця ХІХ ст., як і в інших східнослов'янських народів, незважаючи на розвиток капіталізму, зберігалося багато елементів патріархальних відносин. Значне місце займала сусідська община-"грумада". Характерною була традиційна колективна форма праці - "толока". Вона, як правило, влаштовувалася у вихідні та святкові дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу. Частіше за все учасниками "толоки" були сусіди, родичі, куми. Таким чином виконували різні польові (орали, сіяли, збирали урожай, заготовляли сіно) і домашні роботи (копали колодязі, будували житла та господарські споруди, заготовляли продукти харчування і т.д.). Після виконаної роботи накривався стіл, влаштовувалося свято.

У процесі розвитку сільської общини виник інститут самоврядування. Це передусім "загальний схід" - загальні збори представників від усіх господарств (аналогічні інститути були у росіян і білорусів, вони зберігалися ще з часів Київської Русі). Загальні збори обирали старосту села ("війта"), сотських, десятських. Якщо вони не справлялися зі своїми обов'язками, їх переобирали достроково. На всіх етапах свого існування сільська громада (община) здійснювала функції охорони і передачі традицій. Вона контролювала всі сторони життя селян, стежила за збереженням морально-етичних і загальноприйнятих правових норм. Хоч, якщо порівнювати сільську общину в українців і росіян, то в останніх вона була міцнішою. В Україні традиційні зв'язки часів Київської Русі були істотно змінені в період козаччини, особливо в ході національно-визвольної війни середини ХVІІ ст.

Поселення і житло. В Україні залежно від природно-географічних, соціально-економічних, історичних умов сформувалося три зони сільських поселень: північна, центральна і південна. Для північної (Полісся, Волинь) були характерні багатодвірні поселення вуличного типу. У центральній зоні (український Лісостеп) до ХVІІІ ст. були поширені вільні і нерегулярні поселення. З розвитком капіталістичних відносин тут виникають вуличні, радіальні, шнурові та інші види регулярних поселень, створених за проектами. У південній зоні, яка охоплює частину Слобожанщини, Таврію, узбережжя Чорного та Азовського морів, забудова велася переважно за проектами поміщиків або адміністрації і мала квартальну або гніздову форму планування. Крім багатодвірних поселень повсюдно були поширені й однодвірні - хутори.*

Селянське житло - хатина була глинобитною або зрубною, побіленою зсередини та зовні і складалася з двох або трьох приміщень. Бідняцька хатина була однокамерною. Підлогу робили з глини, чотирисхи-

Українська селянська садиба

лий дах крили соломною, очеретом або гонтою. Сам процес будівництва хатини був цілим ритуалом, покликаним забезпечити благополуччя сім'ї. Велика увага приділялася вибору місця для будинку. Його не можна було будувати на перехрестях доріг, на місцях поховань. Існував звичай насипати на передбачуване місце будівництва трохи зерна. Якщо наступного ранку купка була потривожена, вибирали інше місце. Починати будівництво бажано було тільки у вівторок або четвер.

Інтер'єр українського житла, при наявності місцевих особливостей в різних історико-етнографічних районах, був однотипним і далеко не випадковим. Багатовіковий досвід обумовив раціональність і естетичність внутрішнього простору. Кожна зона в будинку мала своє призначення і відповідну обстановку.

При вході в хату, як правило, зліва отвором до фасадної сторони будинку розташовувалася піч - основний елемент планування, "годувальниця, лікувальниця, нагрівальниця і розважальниця". Її звичайно білили і розмальовували узорами (особливо, якщо в домі була донька на виданні).* Виконуючи ряд найважливіших практичних функцій, піч при цьому була найпотаємнішим і загадковим місцем у помешканні, язичницьким центром християнського будинку. З нею було пов'язано безліч звичаїв і повір'їв. У образі сімейного вогнища піч фігурувала в обряді сватання, коли засватана дівчина "колупала" пальцем побілку печі, немов би просячи захисту. Йдучи з рідної хати, наречена брала з собою декілька вуглинок з материнської печі. Шматочок пічної обмазки клали в сорочку, якою обертали новонародженого, захищаючи його від нечистої сили. А після похорону родичі трималися за піч, щоб не сумувати за небіжчиком (або не боятися його). За ув'язненнями селян, піч була місцем переходу із звичайного світу в тасмничий. При входинах в новий будинок господарина на помелі або хлібопічній лопаті "пе-

* Примітка видавця - У Східній Україні найчастіше в розписах зустрічався "вазон" - стилізоване дерево життя, або зображення трьох гілок - образ світового дерева.

* Примітка видавця - На території Запорозької Січі - так звані *зимівники*.

реносила" домовика, який жив під піччю. А щоб він не зник, господарі закривали піч заслінкою, йдучи з хати. Селяни вірили, що через пічну трубу відлітають на свої зборища (шабаші) відьми, в печі ж вони готують чаклунське зілля. Вагітним жінкам, які випікали хліб, особливо паски, заборонялося розмовляти, інакше відьма викраде дитину. Для захисту породіль від нечистої сили рогац ставили неодмінно рогами до печі.

По діагоналі від печі знаходився *красний кут (покуття, святий кут)* - християнський центр будинку. Тут обов'язково висіли ікони, прикрашені рушниками, запалювалася лампада, зберігалися священні книги, свячена вода і свічки. На Різдво і Великдень сюди ставили ритуальну їжу. Покуття вважалося найпочеснішим місцем у хаті, куди саджали дорогого гостя, виявляючи йому повагу. Під образами сиділи молоді на весіллі. Сюди ж ставили "дідух" - обрядовий сніп, прикрашений стрічками, символ благополуччя і достатку, пам'ять про предків. На *покутті* сходилися лави, які стояли вздовж стін, і тут же під іконами стояв стіл - символ єдності, сімейної міцності і благополуччя, за яким збиралася вся родина. Звичайно стіл не прикрашали, тільки у святкові дні накривали скатертиною. Не дивно, що ця деталь меблів фігурувала в повір'ях і обрядах. Новонародженого тричі обносили навколо столу, приймаючи його в сім'ю. За столом святкували весілля. І сюди ж, на *покуття*, ставили труну з небіжчиком, здійснюючи останній обряд прощання. На стіл не можна було класти ключі - це могло привести до сварки, і сідати - загрожувало хворобою.

До печі вздовж тильної стіни прилягав дощатий настил ("піл" або "полаті", "лежанка"), що слугував спальним місцем (в більш заможних сім'ях тут ставили ліжко). Кут навпроти печі вважався "жіночим" - тут розміщався "мисник" (шафа для посуду) і все необхідне начиння.

Скляні шибки в сільських хатах зустрічалися рідко. Вікна були з риб'ячих міхурів або з прозорого тоненько відшліфованого кварцу.

Селянський двір включав залежно від заможності господаря одну або декілька господарських споруд: хлів, комору, клуню. Двір в Україні обов'язково був обгороджений.*

* Примітка видавця - Мішанське українське житло було більш пишним ніж сільське. Арабський церковний діяч, мандрівник і письменник Павло Алепський (1627-1669), який відвідав Україну в 1654, 1656 рр., так описував Київ: "Будинки величаві, високі, побудовані з балок, виструганих і всередині і зверху", Умань: "Будинки високі і гарні, з численними вікнами з різнокольорового скла".

Будинок української шляхти знаходився, як правило, на високому місці і був схожий на маленький замок, укріплений з усіх сторін валами, частоколом (острогом з дерев'яних паль) і з дерев'яними баштами (одно- або двоповерховими). На башті вночі була варта.

Національний костюм. Український народний одяг - яскраве і самобутнє культурне явище, воно розвивалося й удосконалювалося протягом сторіч. У народному костюмі відбилися спільність походження й історичної долі східних слов'ян, взаємовплив культур сусідніх народів. Зберігаючи ознаки різних епох, костюм є джерелом вивчення етнічної історії населення, його соціально-класової структури, естетичних поглядів.

Жіночий одяг складався з вишитої сорочки (туникоподібної, поликової або на кокетці) і незшитого поясного одягу: дерги, запаски, плахти. З XIX ст. стали носити зшиті "спідниці". У прохолодну погоду носили безрукавки (корсетки, киптарі тощо). Сорочка була, як правило, прикрашена вишитим або тканим орнаментом по коміру, подолу, на рукавах - місцях, де максимально відкритий доступ до тіла. Тобто орнамент виконував не тільки естетичну, але й оберегову функцію, захищаючи господарку одягу від злих духів, хвороб та ін. Жіноча сорочка взагалі вважалася найтаємничішим елементом одягу, особливо її поділ. Наприклад, вірили, що вишитим подолом можна зупинити відьму. Повитухи приймали дитину у поділ сорочки. Вишитою верхньою частиною сорочки нареченої після ритуального умивання по черзі витиралися молоді. Основним верхнім одягом жінок була свита або свитка з білого сукна.

Дім робили дерев'яним, вкривали гонтом (спеціальним покрівельним матеріалом з тонких дощечок). Починався дім ганком, далі - просторі сіни з ловецькими прикрасами. За сіньми - панські покої та приміщення для челяді. Кімнат було багато - їдальня, світлиця, спальні, різноманітні кімнатки тощо. Поряд з панським будинком ставили гумно (тік) з господарчими будівлями, влаштовували квітники, садили сад, ставили пасіку, іноді - звіринць. Наприклад, будинок гетьмана Апостола в Глухові описується так. Ганок з точеними балками (фігурними стовпами), широкі сіни, кімнати для засідань генеральної канцелярії з великими столами, лавами, вкритими килимами, покої гетьмана з десятих кімнат. Головна світлиця оббита блакитним сукном мала шість вікон. Вікна оплавлені в олово, ззовні обладнані віконницями. На головній стіні - ікона розп'ятого Ісуса Христа. Посередині - стіл оббитий атласом, лави застелені килимами. Піч покрита кахлями з узорами квітів. Двері розписані, на завісах, з замками. На стінах розвішували ікони святих та портрети осіб з родини власника маєтку, рідше - красавиці. У маєтку Ханенка згадується "дзигар стінний з вагами", кабінет з люстерком. В приміщенні палацу була також лазня. У дворі був квітник, далі - вишневий та ін. сад. Господарські будівлі включали пекарню, стайню, конюшню, винницю (гуральню), кузню, льодівню, нужник (туалет), геж критий гонтом. Поряд часто був млин, пасіка.

Дівчата заплітали волосся у коси, укладали їх навколо голови і прикрашали стрічками, квітами, живими або з вошеного паперу. Жінки обов'язково носили різні очіпки, рушничоподібні головні убори ("намітки"), пізніше - хустки. Поява заміжньої жінки на людях без головного убору вважалася непристойною (звідси вираз - "опростоволоситися").

Українські дівчата і жінки традиційно носили багато прикрас. Звичай прикрашати шию існував з найдавніших часів. Багатий матеріал для намиста давала навколишня природа - використовувалися зерна, кісточка ягід, овочеві коробочки. Дуже цінувалося намисто з різнокольорового скла, бурштину, перлів, найбільшою ж цінністю вважалися корали ("добре намисто", "щирі корали"), особливо червоні. Кількість ниток намиста і розмір намистин були показником достатку сім'ї, а також свідчили про добре ставлення чоловіка до дружини. Найбільш престижним вважалася мати 24-25 ниток, з великими намистинами, прикрашеними ще й сріблом. Коралам приписувалися магичні властивості (зокрема вони ніби оберігали від застуди), розрив нитки провіщував господині нещастя. Особливе місце серед шийних прикрас належить дукачам - різноманітним ювелірним виробам на основі монет або їх імітацій. Для них, як правило, використовувалися австрійські дукати або російські срібні карбованці. Дукач з металевим бантом, прикрашеним каменями або емаллю, займав центральне місце у всьому комплексі нагрудних прикрас. Хрещений батько дарував дукач своїй маленькій хрещениці, коли їй виповнювався 1 рік, і та дбайливо зберігала подарунок, надіваючи його переважно у свята. Великою популярністю у жінок користувалися вироби з бісеру, різноманітні сережки і каблучки.

Чоботи носили чорні або червоні. Святковим взуттям в теплу погоду були черевички, а повсякдень носили взуття з сиром'ятної шкіри - постолі і личаки.

Чоловічий костюм складався з сорочки (з вузьким стоячим, часто вишитим коміром зі шнурком), заправленої у широкі або вузькі штани, безрукавки і пояса. Пояс взагалі був обов'язковим елементом одягу і виконував найрізноманітніші функції (закріплення одягу, захист м'язів живота при важкій роботі). На поясах носили предмети повсякденного вжитку, вони служили яскравою прикрасою одягу і показником достатку. Але пояс сприймався також і як оберіг, талісман. Тільки маленькі діти могли не носити пояса, для дорослої людини вийти на вулицю, не оперезавшись, означало скомпрометувати себе, провіщувало нещастя. Пояс фігурував у багатьох магичних обрядах. Недаремно дівчина повинна була оперезати свого нареченого вишитим поясом - це повинно було збільшувати чоловічу силу. Червоний пояс оберігав людину

від біди. Куплену худобу заводили на подвір'я через господарський пояс, щоб вона не йшла з двору.

Чоловіки стригли волосся на голові "під горщик" ("під макітру"). Молоді і середніх років чоловіки голилися, залишаючи лише вуса. У XV-XVII ст. голили і голову, залишаючи оселедець. Бороди носили тільки старі. Головним убором улітку служили солом'яні капелюхи ("брилі"), в інший час - повстяні або каракулеві шапки циліндричної форми з плоским або сферичним дном. На ноги бідні селяни взували постолі - стягнуті шматки сиром'ятної шкіри або личаки, заможні ж носили чоботи.*

Восени та взимку і чоловіки і жінки носили опанчу (довгий дорожній одяг з капюшоном, прикрашений кольоровими шнурками), кобеняки (прообраз плаща з щільного грубого сукна, який носився поверх одягу), кожухи. Кожухи часто покривали сукном. Всі ці види одягу відомі ще з часів Київської Русі.

Характерною рисою традиційного українського одягу була його декоративність, яка досягалася багатими вишивками, аплікаціями, різноманітними дорогими прикрасами. У цьому відбивалися особливості регіонів України. За вишивкою на сорочці, по тому, як вона була скроєна, за головним убором (особливо це стосується жінок), можна було точно визначити, з якого регіону України людина. За костюмом можна було судити про майнове і соціальне становище. Представники різних соціальних груп (ремісники, землевласники, козацька старшина, рядове козацтво, селяни, міщани, торговці та ін.) відрізнялися особливостями одягу.

Система харчування. Система харчування складається з сукупності певних ознак традиційно-побутової культури етносу: набір харчових продуктів, способи їх обробки і приготування, режим повсякденного харчування, асортимент обрядових страв, звичаї, пов'язані з приготуванням і споживанням їжі. На систему харчування українців, як і інших народів, впливають кліматичні і природно-географічні умови та напрями господарської діяльності.

Набір продуктів харчування пов'язаний з традиційною господарсь-

* Примітка видавця - Козацький одяг складався з жупана, черкески, яскравих шароварів, шалевого пояса-кушака, кобеняка (плаща), сукняного кунтуша з відкидними рукавами, білого жупана з шовкової тканини і оксамитовим шликом, шовкового пояса з золотими китицями, сап'янових чобіт, шапки-кабардинки з річкового звіра кабарги чи видри, оздобленої навхрест позументом, кожуха з овчої шкури, кудлатої вовняної бурки для негоди. З цього набору обов'язковими були сорочка і шаровари.

кою діяльністю: орне землеробство, тваринництво, городництво, бджільництво. Основу харчування складала рослинна і борошняна їжа (борщ, каші, галушки, вареники, різноманітні юшки, локшина, тетеря, кисіль та ін.). Значне місце в раціоні харчування займала риба, в тому числі солоня. М'ясні страви вживали переважно на свята (сало, ковбаса тощо). Худобу кололи раз або два на рік, на великі свята: на Різдво і Великдень. З борошна з доданням маку і меду випікали численні маковники, коржі, книші, бублики, кренделі і т. п.* Хліб в Україні мав символічні функції в багатьох обрядах: весільних, родинних та ін. Повсякденна їжа різних верств населення дуже відрізнялася.** Для українців характерне шанобливе, дбайливе ставлення до продуктів харчування. Перед сніданком, обідом і вечерею українець традиційно промовляв коротку молитву. За столом не жартували, не лаялися. Треба зазначити, що з усього комплексу матеріальної культури саме харчування є найбільш консервативним. Це стосується і системи, режиму харчування, і найбільш поширених та улюблених страв (скажімо, до сьогодні вихідці з України на Подонні, в Середній Азії, на Далекому Сході залишили в своїй кухні багато традиційно українських страв, перш за все - борщ).

Протягом року віруючі люди зобов'язані були дотримуватися постів - періодів, коли обмежувалося або взагалі заборонялося вживання м'ясних або молочних продуктів, риби, яєць. Це пов'язано з вимогами християнської релігії (пости дотримувалися перед релігійними святами - Різдвом, Великоднем, Спасом та ін.), але, безумовно, мало більш глибоке коріння. Не випадково найбільш тривалі і важкі пости співпадали з періодами найменшого фізичного напруження в осінньо-зимовий період. Влітку, під час польових робіт, пости були короткими і не такими канонізованими. Крім того, існували послаблення для дітей, хворих, вагітних жінок. Набір продуктів, дозволених для вживання, був досить різноманітний. З нього можна було готувати велику кількість пісних страв. Враховуючи популярні сьогодні методи лікувального харчування (вегетаріанство, голодування тощо), доводиться визнати, що предки цілком розумілися в раціональному споживанні їжі.

* Примітка видавця - Крім того, у повазі були молоко, сири, сметана, ряжанка, кисляк, інші молочні продукти, повидло, горіхи, варення, напої. Виготовляли пиво, горілки, медовуху, спотикачі тощо.

** Примітка видавця - У багатьох родинах смакували привезені купцями з різних куточків світу: цукор у головках, цукор льодовий, помаранчі, цитрини, мигдаль, родзинки, імбир, гвоздику, чай, каву, кав'яр, сьомгу, вина, чужоземні горілки, наливки та вина (волоське, угорське, кіпрське, мусулес, фронтин'як, рейнське, пунш та ін.).

І, звичайно, їжа була тісно пов'язана з духовним життям людей. Практично кожному святу - і релігійному, і тому, яке залишилося з язичницьких часів, - відповідав свій набір страв. На різдвяному столі обов'язковими були дванадцять страв, включаючи узвар (компот з сухофруктів) і кутю (кашу із злакових зерен), млинці або вареники на масницю, яйця і паски на Великдень, мед і яблука на Спас і т.д. Існувало безліч обрядів і повір'їв, пов'язаних з їжею. Наприклад, на хрестини варили пшоняну кашу у горщику. Потім розігрувалася сценка продажу горщика, і той, хто вносив найбільшу кількість грошей на хрестини, мав право розбити горщик. Гості вважали за честь покуштувати обрядову їжу і взяти на спомин черепок. Це робилося для того, щоб дитина росла здоровою і щасливою.

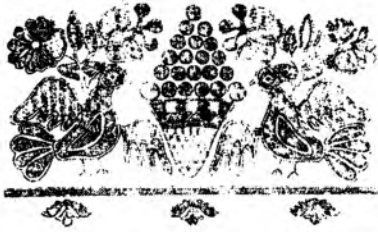
2. Свгоглядні уявлення.

Духовна культура українців склалася під впливом двох головних чинників: основних занять населення (передусім землеробства) і релігійних вірувань. Більшість українців були православними християнами. У Західній і Правобережній Україні частина населення належала до греко-католицької конфесії, яка виникла внаслідок Брестської церковної унії у 1596 р.

На побутовому рівні релігія народних мас являла собою поєднання християнських ідей з язичницькими віруваннями й уявленнями. У свідомості українського селянина віра в єдиного Бога уживалася з різноманітними повір'ями про чортів, упирів, домовиків, русалок та іншу "нечисту силу", євангельські заповіді - з віруваннями у магію, чаклунство, ворожбу тощо. Образи християнських святих ототожнювалися з язичницькими богами, наприклад, Ілля Пророк - з громовержцем Перуном, святі Георгій і Власій - з заступником худоби Велесом і т.д. До народного побуту увійшли церковні молитовні формули, близькі до магічного заклинання, а в ролі магічних предметів використовувалися деякі предмети церковного культу. Фольклор наповнився іменами Христа, Богородиці, святих.

Зупинимося детальніше на народних уявленнях про русалок і відьом - винятково цікавій темі в українській демонології. Не випадково саме ці образи увійшли до української художньої літератури (досить пригадати хоча б "Лісову пісню" Л. Українки або "Майську ніч" та "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" М.В.Гоголя).

Русалками (або мавками) звичайно стають душі утоплениць, самогубців, дітей, які народилися мертвими або вмерли до хрещення. Існувало три основних різновиди русалок - польові, лісові і водяні, що відрі-

*Малюнок вишивки рушника.
Київщина. Кінець XVIII ст.*

знялися зовнішнім виглядом і звичками.

Водяні русалки надзвичайно красиві, з довгим розпущеним волоссям. Вони люблять водити хороводи при місяці. Лісові мавки, вважають, полюбляють забавлятися, гойдаючись на верхівках дерев або влаштовуючи бучливі бійки. Вони дуже схожі на людей, але у них відсутня спина. Русалок вважали нечистою силою, яку треба було боятися і задобрювати, бо вони могли наслати град, бурю, потоптати пшеницю тощо. Тих, хто не в добру годину потрапив їм до рук, русалки могли втопити, залоскотати до смерті, примусити виконувати свої примхи. Найбільш активними русалки були у троїцький тиждень, особливо у четвер. Щоб уберегти себе від них, люди весь тиждень не працювали, вживали різні обереги: носили з собою полин, клали на вікна кропиву тощо.

На відміну від русалок, відьми - представниці земного світу, які вступили у спілкування з потойбічними силами. У народі вірили, що відьми за природою бувають двох видів. Уроджені з'являлися на світ за закляттям. Сьома дочка в сім'ї також могла народитися відьмою. Навчені ж відьми осягали науку відьомства свідомо, за допомогою чаклунських обрядів і випробувань. Зовні вони - дуже ефектні жінки, часто вдовичі (яскравий приклад - гоголівська Солоха). Вважалося, що відьми не їдять м'яса, обожають вареники з сиром (тому можуть красти начинку з чужих вареників). Традиційним місцем збору відьом в Україні була Ліса гора під Києвом, куди відьми злітали сидячи на помелі, кочерзі або пранику (валку для прання). Згідно з традиційними уявленнями відьми могли "поробити", напустити хворобу, причину на худобу і людей, але при цьому здатні були замовити біль, одпоїти травами. Перевернувшись через встромлений в землю ніж і вимовивши потрібне заклинання, відьми перетворювалися у найрізноманітніші істоти або предмети (клубок ниток, шматок полотна, безхвоста сорока тощо). У кожному селі, як правило, були жінки, яких підозрювали у зв'язках з нечистою силою, тому існував величезний арсенал засобів для їх виявлення. Так, щоб виявити, хто краде молоко у корів, треба було на Страшному тижні перед Великоднем виготувати спеціальну осикову табуре-

точку і взяти її з собою до церкви. Якщо під час служби встати на неї і подивитися навколо, то у відьми над головою буде знаходитися дійниця.

|*

3. КАЛЕНДАРНІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ.

Найважливіші складові духовного життя народу - свята та обряди. Вони відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. До числа інститутів, породжених релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, належали календарні свята та обряди. Це - найдавніша обрядовість, корінням своїм вона сягає первісних, язичницьких вірувань. Значно пізніше церква сприйняла систему землеробських свят, яка вже склалася, і надала їй християнського забарвлення. Свята і обряди календарного циклу регламентували всі сфери життя українського селянина - виробничу, суспільну, сімейну, а головна їх мета - відвернути стихійне лихо, влинути на врожайність.

У аграрному календарі українців не було різкого розмежування між сезонами. Обрядовість зимового циклу поступово переходила у весняну, весняна - у літню і т.п. Кожний цикл ніс своє сезонне смислове навантаження (підготовка ґрунту, сівба, посадка - весною; збір і збереження врожаю восени). Календарний цикл насичений безліччю ритуалів і прикмет, які також зв'язують пори року.

Зимові свята починалися 21 листопада з Введення, "коли вводилося літо у зиму". Цей день віщував, яким буде наступний рік: урожайним чи ні, посушливим чи дощовим.

Серед зимових свят українців особливо виділяється період святок з кульмінаційними точками - Різдвом, Новим роком і Хрещенням.

Різдво - зимове свято, яке сягає корінням в далеке язичницьке минуле. Це свято сонцевороту, найкоротший день у році, коли Сонце ніби вмирас і людина магічними діями мала йому допомогти. Після прийняття християнства свято злилося з народженням Ісуса Христа, але в народній пам'яті збереглося його глибинне значення.

* Примітка видавця - Певним відображенням описаних вірувань, перенесенням їх у повсякденне життя було переконання в існуванні так званих "характерників" - козаків-чарівників, котрих не брали ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля (крім срібної). Їм приписувалася здатність відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на повстині, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе, жити на дні ріки, "перекидатися" на котів, собак тощо, перетворювати людей на куші, вершників на птахів тощо.

Різдвяні свята починалися Святим вечором (6 січня за новим стилем). У будинку повинна була панувати чистота, атмосфера достатку і щастя. У красний кут (на покуті), дотримуючись цілого ряду правил, поміщали прикрашений сніп ("Дідух" або "Рай-Дідух") і "кубельце" - гніздо з пахучого сіна, в яке ставили горщик з обрядовою кутею. Вся родина чекала появи на небі першої зірки, яка символізувала народження Христа, щоб сісти за стіл (вважалося, що той, хто першим побачить зірку, буде найщасливішим протягом року). Стіл був багатий, не менше дванадцяти страв, але пісний, тому що продовжувався пилипівський піст. Святкова трапеза повинна була об'єднувати всіх членів сім'ї, в тому числі й померлих, на помин яких ставили свічку. Діти носили "вечерю" своїм близьким - хрещеним, бабусям і дідусям. Потім, відстоявши службу у церкві, розговлялися - приступали до багатой м'ясної їжі. У народному сприйнятті святкові дні були своєрідним "проломом часу", "кінцем світу", за яким наступало оновлення. У цей час наставляв розгул нечистої сили, саме у свята можна було дізнатися про майбутнє за допомогою ворожби. Дівчата виходили на вулицю і питали ім'я першого зустрічного, намагаючись вгадати ім'я нареченого. Підслухували розмови під сусідськими вікнами, щоб зі сказаних слів дізнатися, чи вийдуть заміж наступного року. Опівночі ворожили на розплавленому воску або свинці - лили їх у воду і по застиглих фігурках судили про майбутнє. Про це могла оповісти і тінь на стіні від купки згорілого паперу. Досить небезпечним вважалося ворожіння опівночі з двома дзеркалами і свічкою між ними. Вдивляючись у нескінченні відображення дзеркал, можна було побачити судженого, а можна і накликати біду. Намагалися дізнатися про характер жениха з поведінки півня, перед яким ставили посуд з водою, зерном і люстерко. Якщо півень підійде до зерна - бути жениху добрим господарем, якщо до люстерка - хвальком, до води - п'яницею.

7 січня починалися колядки. Цілі ватаги молоді зі спеціально виготовленою різдвяною зіркою (з різьбленою розфарбованого дерева або решета, прикрашеною кольоровою фольгою і папером) ходили по селу. Часто це було справжнє дійство - з рядженими, співцями, музикантами, танцюристами (вертел). Колядники ходили хатами, виконуючи спеціальні пісні. У поетичних текстах оспівувалися господарі та їх діти, їм бажали щастя і здоров'я, достатку у господарстві, доброго врожаю. Фактично ці тексти мали значення заклять - вважалося, що висловлені у свята побажання обов'язково збудуться. Господарі зобов'язані були щедро обдарувати колядників харчами.

Зібрані запаси несли 8 січня на великі вечорниці - молодіжне гуляння з танцями і веселим застіллям, де юнаки і дівчата часто знаходили собі наречених.

Новорічні свята (13-14 січня) українці відмічали як свята Маланки і Василя. Вони не співпадали з церковними, тому в їх обрядовості збереглися власне народні мотиви. У ці дні також практикувалися обходи дворів зі щедрівками - календарними величальними піснями з елементами театрального дійства. Традиційним персонажем такої гри була маска Кози - своєрідного символу родючості і добробуту. Дуже виразне аграрно-магічне значення мав обряд "посипання", коли хлопчики 7-14 років, обходячи будинки, символічно сіяли зерно. При цьому вимовляли традиційний текст "Сію, вію, посіваю, з Новим роком вас вітаю". Цей обряд був явно дохристиянським, адже наші предки відмічали новий рік весною, перед початком посівних робіт.

Завершувався різдвяно-новорічний цикл святом 19 січня Хрещення (Богоявлення, Водохреща, Йордан). Основні дії проходили на крижаних водоймах, де задалегідь вирубували хрест з льоду (часто його поливали буряковим квасом, від чого він набував червоного кольору). В ополонку, яка утворилася, священник опускав хрест, після чого вода вважалася священною. Віруючі набирали воду і потім довго її зберігали, приписуючи такій воді чудодійні властивості. Це було перевіреном засобом для лікування найрізноманітніших захворювань. Вважалося також, що той, хто скупається у водохресній ополонці, весь рік не буде хворіти.

На честь весняного пробудження природи слов'яни святкували Масляну. На відміну від інших календарних свят, Масляна практично не зазнала християнського впливу і залишилася просто веселим народним святом з деякими язичницькими ритуалами: катання з гірок, спалювання солом'яного опудала, приготування млинців і вареників тощо.

Серед весняних свят найзначнішим і улюбленим була Паска (Великдень). Обряди і ритуали великодного циклу несли релігійне християнське і календарне язичницьке навантаження (воскресіння Ісуса Христа і пробудження природи).

Великодню чередувала Вербна неділя - період активної підготовки до свята. У церкві святити гілки верби, якими шмагали всіх членів сім'ї, а потім і домашніх тварин. Це мало забезпечити здоров'я і благополуччя. Саме на Вербній неділі готували писанки - яйця, прикрашені багатоколірним орнаментом (на відміну від крашанок, забарвлених в один колір). Взагалі червоний колір яйця, за християнськими переказами, - символ крові, пролитої Христом за гріхи людські. Але сам звичай використовувати фарбовані яйця в різних обрядах, сприймаючи їх як символ воскресіння, сягає далекого минулого.

Процес розписування яєць був суворо регламентований. Жінка-писанкарка повинна була сидіти на виверненому навиворіт кожусі, для

обтирання яєць користувалися шматками від зношених сорочок. Вся робота виконувалася у тиші, з молитвами і в доброму настрої. Сама технологія створення писанки полягала у послідовному зануренні яйця в різні барвники (від темного до світлого) і в нанесенні орнаменту розтопленим воском за допомогою металевої трубочки. Потрібний для орнаменту колір зберігався під шаром воску. Сюжети і види орнаменту були дуже різноманітні, відрізняючись за регіонами України. Антропоморфні, зооморфні і рослинні зображення нерідко були справжніми витворами мистецтва.

Протягом Вербної неділі випікали обрядові хліби - паски. Під час їх виготовлення також здійснювали численні дії, підкоряючись древнім обрядам. Палити піч треба було з полін, які відкладалися кожний четвер протягом Великого посту, підпалювати їх шматочками освяченої верби. Саджаючи паски в піч, господиня вимовляла молитви-заклинання.

Багато повір'їв було пов'язано з Страсним (або Чистим) четвергом. Палаючою страсною свічкою, принесеною з церкви, робили хрести на стелі - від нечистої сили. Дбайливо зберігали четвергову сіль, спеціально обпалену в печі, - від різних захворювань людей і домашніх тварин. Обов'язковим був звичай купати дітей і хворих, виливаючи потім воду на перехрестя доріг, "щоб там усе лихо зосталося". Це, без сумніву, відгомони древніх очищувальних обрядів.

Відстоявши у церкві всеношну службу і освятивши задалегідь зібрані продукти, люди сідали за святковий стіл. Великодню передував найсуворіший піст (пам'ять про страждання Христа), тому пасхальній трапезі надавалося особливого значення. Чим багатшим буде стіл, тим ряснішим - урожай. Важливе місце на столі займали, як правило, паски і писанки.

У різних регіонах України існували звичаї, пов'язані з фарбованими яйцями. Після відвідування церкви, перед розговінням всі вмивалися з миски, в якій були крашанки і дрібні монети. Це забезпечувало здоров'я і красу. Дівчата зберігали яйце, з яким вмивалися, "щоб бути завжди гарною". Писанки вміщували у красному кутку і зберігали до наступного Великодня. Як оберег для худоби писанку підвішували в хліві, клали в гніздо квочки або біля вулика з бджолами, підсипали товчену фарбовану шкаралупу у корм птахів. Поширені були також ігри з яйцями, наприклад, катання їх з гірки або спеціального лотка, а також з рушників, спущених зі стійки. Діти захоплювалися цоканням - биттям яєць. Той, хто розбив крашанку суперника, забирав її собі як виграш.

Великодні свята включали народне гуляння: хороводи (ходіння по колу як символ руху Сонця по небу), катання на гойдалках і дошках (підняття вгору - магичне дійство, що забезпечує ріст всієї зелені),

обливання водою (очищувальний обряд). Улюбленою розвагою були передзвони, оскільки на Великдень дозволялося дзвонити всім. Існувало, наприклад, повір'я, що перший удар у дзвін недільним ранком забезпечить тому, хто дзвонить, добрий урожай гречки.

Великодні свята завершувалися поминальними днями - Радуницею ("поминками", "гробками"). Як правило, першої післяпасхальної неділі люди йшли на цвинтар "христосуватися з померлими" - обідали на могилах, пов'язували хрести рушниками. Іноді на пасхальний стіл ставили "могилку" - миску з пророшеним вівсом, в яку клали стільки крашанок, скільки родичів в сім'ї померло. Існував звичай пускати по річці шкаралупу, яка повинна була повідомити предкам про настання Великодня.

Завершення весняного і початок літнього періоду у східних слов'ян пов'язаний з трійце-русальною обрядовістю, в основі якої лежить культ рослинності, магія заклинання майбутнього врожаю. На "Зелені свята" (так в народі називалося християнське свято Трійці) хатину і двір прикрашали зеленими гілками верби, липи, клену. Підлогу застеляли гілочками м'яти, любистку, чебрецю. До цього свята належить цікавий обряд "завивання берези" або "водіння куца". Дівчинку або молоду дівчину прикрашали квітами, зеленню і водили по селу. Цим обрядом і спеціальними піснями хотіли вимолити у природи багатий урожай.

Особливо виділяється давньослов'янське свято літнього сонцестояння - Купала або Івана Купала (7 липня). Це свято не сприйняло християнські риси і залишилося в архаїчній язичницькій формі. Більш того, церква намагалася боротися з традицією проведення Купала, оголошуючи його гріховним, диявольським і т.д. Але, незважаючи на всі заборони, свято Івана Купала залишилося одним з найбільш поширених і улюблених народом. Воно об'єднувало у собі елементи солярного культу (культу Сонця), аграрної магії, очисних і еротичних обрядів. На Купала запалювали колесо і пускали його з гори, неодружені юнаки і незаміжні дівчата стрибали через багаття, водили хороводи, плели вінки і пускали їх за течією річки. Ця гра мала велике значення. Вважалося за честь "очиститися вогнем" - тричі перескочити через багаття. Якщо юнак стрибнув вище за всіх, це провіщало його сім'ї добрий урожай, а якщо ступив ногою у вогонь, зачепив дрова - накличе біду. Якщо юнак з дівчиною вдало разом перестрибнуть багаття - обов'язково одружаться і проживуть вік в любові і злагоді. Уважно стежили за поведінкою вінків на воді. Дівчата плели, як правило, два вінки - для себе і нареченого. На віночках ставили запалені свічки і пускали за течією. Згасла свічка провіщала біду. Якщо вінки пливли поруч - в цьому році молоді одружаться, якщо нарізно - не судилося бути разом.

У ці дні дозволялася певна свобода поведінки, але торкалася вона неodrужених. Заміжні жінки збирали цілощі трави, які, за повір'ям, мали чарівні властивості. Одружені чоловіки збиралися групами і ходили шукати квітку папороті, яка ніби допомагає знаходити скарби і може притягати гроші. Вірили, що в ніч на Івана Купала з'являються представники "нечистої сили": біси, лісовики, відьми, вовкулаки, упири. Існувала безліч оберегів від них. Практикувався і звичай спалення або утоплення в річці солом'яного опудала та обрядженого деревця (Купали, Мари, Уляни), що символізувало відьму. Таким чином магічно знищувалася вся нечиста сила.

Апогеєм аграрно-господарського року українського селянина було свято завершення збору врожаю - "обжинки", багате піснями та архаїчними ритуалами. Наприклад, відгомін древніх жертвоприношень - виготовлення "спасової бороди", яку зав'язували з останніх пучків незжатого колосся і залишали на полі; плетіння обжинкового вінка (його завітчували стрічками і зберігали до весни, зерном з цього вінка починали сівбу). Свята Катерини (24 листопада) і Андрія (30 листопада) мали молодіжний характер. Дівчата та юнаки ворожили в ці дні, влаштовували веселе гуляння з танцями, іграми, розігруванням, гумором.

4. СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ.

Сімейна обрядовість складається з весільних, родильних (пологових) і похоронних обрядів. У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, атрибути, які виникли в різні епохи і повинні були забезпечити щастя, багатство, благополуччя сім'ї і захистити її членів від злих сил.

Родильні (пологові) обряди. Народження дитини було принциповою подією, тому що ставало фактичним визнанням сім'ї. Бездітна сім'я традиційно вважалася неповноцінною. Жінки старалися приховати вагітність від злих очей (наприклад, старих дів), намагалися за прикметами визначити стать дитини. Особливо бажаними були хлопчики. Заздалегідь вирішувалося питання про повивальну бабку, від якої багато в чому залежав успіх пологів. Як правило, повитуху запрошували, коли пологи вже починалися, і вона приходила з хлібом, освяченою водою і цілющими травами - "зіллям". Вона здійснювала в хатині цілий ряд магичних дій, як вважалося, корисних для породіллі, - навстіж розчиняла вікна, відкривала замки, розв'язувала всі вузли. Все це пророблялося для полегшення пологів. Досвідчена повитуха надавала і практичну допомогу. При необхідності вона робила масаж, компреси, розтирання. Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами, бо саме тепер намагалися визначити його характер, майбутній рід

занять. Тому пуповину у хлопчиків перерізали на сокирі, у дівчаток - на веретені або гребені для прядіння. Відомі випадки, коли пуповину перерізали на книзі - хотіли, щоб дитина була письменною. Пуповину і слід звичайно закопували в землю, але іноді шматочки висушеної пуповини або "сорочки", в якій народилася дитина, використовували як оберег або вірний засіб від безплідності. Потім наставала перша купіль, яка мала і гігієнічне, і магичне значення. У воду для дівчаток додавали "свячене зілля", мед, квіти або молоко, щоб ті були красивими, корінь оману для хлопчика - щоб був сильним. Малюка обсушували біля печі, яка топилася, прилучаючи нового члена сім'ї до домівки. Сина загортали у сорочку батька, дочку - в материнський одяг. Безліч найнезвичайніших предметів використовували як обереги, які клали в колицу, у повивальник - шматочок вугілля, декілька зерен, сіль, підсолений хліб, ножиці та ін.

Дуже важливим був момент надання немовляті імені, оскільки добре вибране ім'я забезпечувало малюку щастя і благополуччя. Було прийнято давати імена за святцями (в межах 8 днів до і 8 днів після народження). Відомі випадки, коли незаконнонародженим дітям давали немилозвучні імена. Давні обряди вибору імені були повністю замінені церковним хрещенням - обрядом, який виконується на знак прилучення людини до Бога, християнської віри, очищує душу від первородного гріха. В цьому обряді величезну роль відігравали хрещені батьки дитини - куми. Їх звичайно вибирали серед близьких родичів (кума обов'язково повинна була мати дітей). Саме вони приймали малюка з рук священика, вносили його в будинок і клали на вивернену овчину - символ здоров'я і благополуччя, потім обов'язково обдаровували новонародженого. Інститут кумівства в Україні був дуже поширений. Хрещені батьки шанувалися нарівні з рідними і зобов'язані були всіляко піклуватися про хрещеників. Вони відігравали почесну роль на весіллях, брали участь у вихованні сиріт, але головною вважалася їх духовна спорідненість.

Незбаром після пологів (на 3-7-9 день) влаштовували "родини" - своєрідний очисний ритуал, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період молода мати була особливо вразлива для зурочення і причини. Тому за допомогою повивальної баби вона організовувала гостину. Основними обрядовими елементами "родин" були ритуальне обмивання рук матері і повитусі, а також куштування спеціально приготовленої "бабиної каші" (з проса, гречки). Матір, ди-

тину і бабу гості, які прийшли, повинні були обдарувати полотном і монетами. Батько брав у цьому обряді незначну участь. Пізніше відбувалися "одвідки" - сусіди, які приходили по черзі, родичі також приносили подарунки.

Закінчувався родильно-хрестинний обрядовий цикл святкуванням першої річниці народження дитини - "пострижинами". У сімейному колі за участю сусіда і кумів батько і повитуха стригли малюка. Спочатку на голові вистригали хрестоподібну фігуру, потім стригли наголо. Хлопчика при цьому садили на сокиру, дівчинку - на веретено. Повитуху за це нагороджували, вона також обдаровувала дитину. Всі присутні обов'язково дарували що-небудь малюку "на зубок". Обстрижене волосся ховали або закопували, щоб уникнути причини. Надалі в селянському середовищі не було заведено відмічати дні народження.

Весільні обряди. Весілля було однією з найважливіших подій у житті, а традиційний "весільний" ритуал - чудовим явищем народної культури, який складався з складного комплексу різноманітних елементів. В українців існувала свосвідна система дошлюбних стосунків, яка проявлялася у формі знайомства, залицяння, сватання і т.і. Звичайно молодь спілкувалася в межах свого села або вулиці, але не виключався вибір нареченого за межами місця мешкання. Традиційно місцями зустрічей були свята з танцями та іграми, спільна робота ("толока"). Частіше за все молодь збиралася на "вечорниці", куди не пускалися дорослі. Для проведення вечорниць звичайно наймали хату (найчастіше у вдів), приносили їжу, влаштовували танці. Врешті-решт, основною функцією вечорниць був вибір сулженого.

У більш ранні часи вибір нареченого цілком залежав від волі батьків, як, зрештою, і всі шитання, пов'язані зі шлюбом.

Власне весільний ритуал складався з цілого ряду обрядів, необхідних для надання шлюбу юридичної сили.* Церковне освячення шлюбу входило в побут поступово, починаючи з XVI - XVII ст. аж до XIX ст., але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами.

Починалося все зі сватання, коли запрошені женихом старости (сва-

* Примітка видавця - В українському середовищі шлюб вважався далеко не особистою справою, тому на нього мали великий вплив як родичі, так і оточення (друзі, дівоча і парубочья громада, сусіди тощо). В основі шлюбу в Україні в XVI-XIX ст. були "змовини", "згода" - певна угода, яка укладалася між батьками та родичами молодого і молодої за посередництва сватів. Починаючи з XVII ст. шлюбна угода оформлялася письмово (спеціальними документами - шлюбними або виновними листами), особливо коли молодим давали (дарували) земельний наділ.

**Т.Шевченко. Старости.
Офорт.**

ти) з близьких родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Часто це відбувалося пізно ввечері для збереження таємниці. Вівся традиційний діалог (із згадкою мисливця і куниці, кушця і товару, біблійних персонажів). Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а жениху подавала на тарілі хустку, нерідко виготовлену нею, потім запрошувала за стіл. У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а жениху могла подати гарбуза.

Після успішного сватання відбувалися "оглядини" нареченої, а також достатку будинку і господарства молодого (іноді, щоб продемонструвати багатство, батьки жениха йшли на хитрість - брали у сусідів коня, мішки з зерном і т.і.). Потім наступали "заручини" - скріплення договору про шлюб, після якого відмова вважалася недопустимою і спричиняла, крім громадського осуду, ще і відчутний грошовий штраф.

Далі починався період підготовки до весілля, яке звичайно грали восени з Покрови (1 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку з Хрещення (19 січня) до Масниці.

Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молодої на "запросини". Запрошували звичайно всіх родичів, сусідів. Наречена з дружною захопили в будинок і, вимовляючи традиційну фразу: "Прогнали мамо і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля", - клали на стіл обрядовий хлібець- "шишку".

Обов'язковою обрядовою дією було прощання жениха і нареченої зі своєю свободою, акт їх відокремлення від несімейної групи молоді. Особливо ліричність відзначався "дівич-вечір" напередодні весілля, який символізував перехід дівчини в новий статус. Подруги плели вінки і виготовляли "весільне гілце" - обліплювали тістом гілку сосни, вишні, черешні, випікали і прикрашали калиною, кольоровими стрічками. Вже в кінці весілля молода відламувала гілочку від "гілця" і роздавала друзям. На вечорі у жениха виготовляли інший атрибут - весільну шаблю, також яскраво прикрашену. На весіллі ці предмети символічно об'єднувалися. Завершувався вечір "посадом" окремо в хатах жениха і нареченої, коли батьки благословляли молодих.

Церковне вінчання проводили іноді в один день з весіллям, іноді задалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Якщо весілля чомусь відкладалося, звичай не дозволяв вінчаним жити разом. На вінчання молоді вирушали нарізно, отримавши батьківське благословення. Цікаво, що християнський обряд все одно набував у народі магічного характеру. Наречена могла класти за пазуху мак - від корості, а в кишеню - металевий предмет (ключ, ножиці, ніж) від зурочення. У шви одягу з цією метою встромляли голки, шпильки, у взуття могли покласти ягоди горобини, а на шию повісити прикраси з бурштину. Після вінчання молодих зустрічали біля будинку нареченої. Вони тричі кланялися її батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. У цей же час звичайно відвозили посаг в будинок жениха (скриня, в якій дівчина з дитячих років збирала одяг, рушники, прикраси, і куди ніхто не мав права заглядати). У всьому весільному пересуванні молодих супроводжував "весільний поїзд" - супровід з бояр жениха і дружок нареченої. На шляху жениха декілька разів організовували "перейми", вимагаючи викуп за наречену. У самому весільному дійстві велику роль відігравали хрещені батьки. Протягом усього весілля здійснювався цілий ряд обрядів, які уособлювали ідею родючості і достатку: обсіпання молодих зерном і дрібними грошима, переступання через кожух. Почесним гостем вважався чаклун, якого кликали, щоб захистити молодих від причини. Він розкидав по хаті шматочки підсоленого хліба, шпонувши тричі на схід, оглядав кутки, насипав в них жито, траву і золу (проти причини і на здоров'я молодих).

Обов'язковим було бучне гуляння, в процесі якого відбувався обряд дарування, поділ весільного короваю тощо. Найбільш драматичним моментом було розплітання коси і покриття голови молодої очіпком. Це символізувало перехід дівчини в заміжній стан. Відтепер вона не мала права ходити з непокритою головою, це сприймалося як великий гріх. За старовинними народними уявленнями, простоволоса заміжня жінка могла накликати хвороби і неврожай.

Наречену відвозили в хату жениха, де здійснювалося обрядове з'єднання - молодим перев'язували руки рушником або поясом. Існувало багато символів з'єднання - дві паляниці, "весільне гільце" і шабля, дві перев'язані ложки.

Весілля закінчувалося обрядом шлюбної ночі, який включав перевдягання молодої, виведення її до гостей, демонстрацію цнотливості. Ритуальне приєднання невістки до рідні чоловіка символізували розпалювання нею печі, приготування обіду, пригощання севекрухи. Другий день весілля знаменувався також рядженням - складними театралізо-

ваними діями, в яких злилися ігрові розважальні моменти і магічні дійства. Всі перевдягалися, зображаючи тварин, циган, убогих і т.п. З піснями і танцями вирушали до батьків молодої на млинці. Існував цікавий звичай зображати "фальшиву наречену". Гостей зустрічав дружок, одягнутий в лахміття, з кропив'яним вінком на голові, вимазаний сажею, і доводив матері нареченої, що він і є її донькою, аж поки не з'являлася справжня молода.

Весілля завершувалося порідненням двох сімей - "дякуванням". Потім ще протягом місяця відбувалися різноманітні взаємні візити, які остаточно оформляли створення нової сім'ї.*

Поховальні обряди. Обряди, пов'язані зі смертю людини, включають поховальні і поминальні. Смерть людини сприймалася і як величезне горе, і як необхідність. Неоднозначне ставлення до смерті обумовило формування складної системи поховальних обрядів, основою яких був культ предків. Всі дії, які супроводили поховання небіжчика, були спрямовані на забезпечення переходу душі покійного на "той світ" і охорону живих від шкідливого впливу духу вмерлого, адже вважалося, що дух за певних умов може повернутися. Після похоронів влаштовували поминки.

Про настання смерті прагнули дізнатися задалегідь і, по можливості, підготуватися до неї. Немолоді люди готували смертний одяг, матеріал для труни, віддавали розпорядження відносно похоронів, поминок тощо. Існувало безліч прикмет, які провіщали людині кончину. Скрипіли стіни і балки в хаті, раптово зривалася зі стіни ікона, собака вила на будинок, на дах сідав пугач, ластівка або горобець влітали в хату, зірка впала з неба - все це були погані ознаки. Вірили в значення снів - на смерть снилося зведення нової хати, коні, церковний дзвін, про те, що випав зуб тощо.

Біля вмираючого рідні старалися бути невідлучно, щоб полегшити

* Примітка видавця - Весільні обряди, правила взяття шлюбу мали суттєві регіональні відмінності. Оскільки українське суспільство з давніх давен відрізнялося особливим незалежним статусом жінки, то досить поширеним було сватання дівчини за парубка. За описом І.С.Нечуй-Левицького, дівчина, яка сваталася, приходила в хату до парубка, приносила хліб і сідала на лаву. Люди мали за гріх відмовляти дівчині.

На Запорозжжі існував цікавий звичай, коли дівчина чи незаміжня жінка могла обрати собі чоловіком засудженого до страти. На знак свого вибору вона накидала на голову засудженому свою хустку. У цьому випадку останній міг або згодитися на шлюб, і тоді страта відмінялася, вирок скасовувався, або не погодитися, і тоді засуджений страчувався. В історії Січі зафіксовані обидва випадки.

йому відхід з життя. Для цього відчиняли двері, вікна, робили в стіні хати отвори. Після настання смерті завішували дзеркала і виливали всю воду, яка була в будинку. Небіжчика обмивали, а предмети, що використовувалися для цього, ретельно закопували в землю - щоб не нашкодили живим. Потім вмерлих обряджали, звичайно в новий одяг; взували рідко. При похованні неодружених дівчат або юнаків використовували деякі елементи весільної обрядовості. Так, дівчину одягали у весільний одяг, на руку ліпили перстень з воску, пов'язували весільний рушник, розплітали коси. Юнаку прив'язували до пояса червону хустку. Існував звичай вибирати небіжчику пару з числа живих. Вибрані "князь" або "княгиня" грали роль жениха або нареченої, а потім - безутішних вдівців.

Труна звичайно виготовлялася безвідплатно сусідами або родичами. Характерна назва "домовина" свідчила про те, що цей останній притулок сприймався аж ніяк не по-християнському. Про це ж свідчить і звичай класти в труну супутні предмети. Крім хліба і солі, вмерлим вагітним могли покласти повивальник, дітям - іграшку, курцям - люльку. Іноді за пазуху клали три хлібці. Прийнято було також класти обрізані ще за життя покійного нігті і волосся.

Ховали звичайно через три дні після смерті, і в похороні брали участь, як правило, все село. Тут також дотримувався цілий ряд ритуалів. Труну виносили "ногами уперед", іноді спеціально тричі зачіпаючи за поріг. Ворота могли пов'язати рушником або червоним поясом, а в хліві розсипали овес, щоб худоба не пішла за господарем. Після винесення хату вимітали, підлогу мили або посипали зерном. Відкриту труну звичайно несли на руках або везли на возі, потім, забивши, опускали на рушниках в могилу. Кожний присутній повинен був кинути жменю землі. В Україні було прийнято "печатати могилу" - сипати першу землю на труну хрестоподібно. Обов'язковою була поминальна трапеза з вживанням ритуальних страв, зокрема куті. За столом на покуті покійному залишали місце, кладучи для нього хліб і ложку. Такі ж поминки влаштовувалися через день, дев'ять і сорок днів, потім через рік. З сороковим днем було пов'язане традиційне уявлення про остаточний відліт душі. Надалі поминальні обряди поєднувалися з релігійними святами.

Існували певні правила для поховання померлих не своєю смертю, нехрещених дітей, самогубців, чаклунів і відьом. Їх душі вважалися найбільш небезпечними і шкідливими. Таких небіжчиків ховали за огорожею кладовища, священники відмовлялися їх відспівувати. Ці могили завалювали гілками, камінням, сміттям. Тих, кого вважали чаклунами, ховали звичайно обличчям униз, здійснюючи над тілом складні мані-

пуляції (забивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, засипали очі маком і т.д.). Таким чином намагалися максимально знешкодити злу душу.

***

Народна культура відіграла особливу роль в українській історії. Саме завдяки їй в умовах тривалої відсутності національної державності (особливо у XVIII ст.) була збережена спадкоємність української культурної традиції. Багато згаданих звичаїв і обрядів українці зберегли до сьогодні. Індустріальне суспільство, урбанізація нівелюють традиційні національні і регіональні особливості культури. І в цих умовах дуже важливо ретельно зберігати, вивчати і популяризувати накопичені багатьма поколіннями знання, традиції. Адже без минулого немає майбутнього.

VI. УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ XIX ст.

1. Історичні умови. Освіта і наука.
2. Особливості літературного процесу.
3. Мистецтво.
4. Національні культурні організації і рухи в умовах реакційної урядової політики.

1. Історичні умови. Освіта і наука.

У кінці XVIII ст. територія України була розділена між Австрійською (увійшло 20% сучасної території) і Російською (80%) імперіями. На цей час завершилася ліквідація української державності. В обох імперіях великий бюрократичний апарат повністю контролював всі сторони життя суспільства. У Росії у XIX ст. особливу роль починає відігравати поліція, 3-є відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, жандармерія. Широкими правами наділяється цензура. Вживання української мови зберігається виключно у народному середовищі. Тобто на рубежі XVIII-XIX ст. у розвитку української культури склалася кризова, критична ситуація. Власне стояло питання про саме її існування. Тут можлива історична аналогія зі станом української культури у XVI ст., коли значна частина найбільш освічених вищих феодальних шарів українського суспільства відмовилася від національної культури, православ'я, ополячилася. В тих умовах роль духовного лідера українського суспільства взяло на себе козацтво. Однак на кінець XVIII ст. козацька старшина стала частиною російського дворянства і втратила колишню роль. У XIX ст. в Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства - національна інтелігенція. Поява в її особі культурної еліти

Малюнок: В. Беретті. Університет у Києві. 1837-1842 рр.

і збереження національних культурних традицій в народному середовищі зробили реальним українське культурне відродження.

Освіта. Вирішальною передумовою формування української національної різночинної інтелігенції став розвиток освіти. У XIX ст. нові потреби управління й економічного розвитку, особливо з появою капіталістичних відносин, примусили уряд спеціально займатися питаннями освіти. Що стосується України, то на її території власна традиція широкої шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII ст. практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, вціліли лише одиничні школи, які утримувалися на кошти батьків. У XIX ст. система освіти почала розвиватися у рамках загальнодержавної російської політики.

При Олександрі I створюється система освіти, яка складається з 4 рівнів, узгоджено пов'язаних між собою. Наймасовішою формою були церковно-парафіяльні школи, де навчали читання, письму, арифметиці і Закону Божому. Але навіть на ці школи припадало всього 1 учень на 200 жителів України. Другим рівнем були двокласні, пізніше трикласні повітові училища. Повноцінну середню освіту давали гімназії, але вони носили яскраво виражений становий характер. У них навчалися майже виключно діти дворян і чиновників.

У стані справжнього занепаду перебувала освіта у Західній Україні. Уряд Австро-Угорщини проводив колонізаторську політику. У Закарпатті навіть у початкових школах навчання велося угорською мовою, у Галичині - німецькою і польською, на Буковині - німецькою і румунською. Формально у 1869 р. тут було введено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років, однак переважна частина населення (від 55 до 75%) залишалася неписьменною.

Буржуазні реформи 60-х років в Росії порушили і сферу освіти, реформа тут була проведена у 1864 р. Відповідно до неї всі типи шкіл, які існували раніше, проголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ. Важкі матеріальні умови не дозволяли більшості дітей селян і робітників здобувати освіту, тому в кінці 90-х років у різних губерніях питома вага письменних коливалася від 15% до 28%, до того ж все навчання йшло російською мовою. І все ж кількість шкіл в Україні зросла з 1300 на початку століття до 1700 у другій його половині.

Серед випускників шкіл дуже повільно, але все ж збільшувалося число людей, пов'язаних з народним середовищем і українською культурною традицією. Принципову роль у цьому процесі відіграло відкриття університетів. У 1805 р. за ініціативою українського вченого, винахідника, культурного та громадського діяча В. Каразіна було від-

крито Харківський університет, який зараз носить ім'я свого засновника. Навчання тут проходило російською мовою, однак університет став перетворюватися на центр саме української культури. Його ректором був П. Гулак-Артемівський - відомий український поет. Тут видавалися "Український вісник", "Український журнал". Звідси вийшло багато видатних діячів української культури: Г.Квітка-Основ'яненко - автор перших українських повістей, М.Костомаров - видатний історик, О.Павловський - автор першої української граматики, А.Павловський - український математик і багато інших.

У 1834 р. був відкритий Київський університет, першим ректором якого став відомий український вчений - М.Максимович. Він заохочував і особисто брав участь у збиранні українського фольклору, вивченні пам'яток старовини. У 1865 р. відкрився університет у Одесі.* На західноукраїнських землях основними центрами науки були Львівський (заснований 1661 р.) і Чернівецький (1875 р.) університети, заняття в яких велися польською і німецькою мовами.

Природничі науки. Розвиток університетської освіти сприяв прогресові природничих наук. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені М.Остроградським. Фундатором сучасної фізичної хімії став М.Бекетов, який очолював кафедру хімії Харківського університету. Основоположник школи російських доменників М.Курако багато років працював на металургійних заводах України. У 1886 р. в Одесі зоолог І.Мечников і мікробіолог М.Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. Д.Заболотний і В.Високович зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя засновника військово-польової хірургії М.І.Пирогова. Тут він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном навчального округу в Одесі, потім у Києві.**

Гуманітарні науки. У багатьох європейських країнах в кінці XVIII - на початку XIX ст. починає зростати інтерес до національної історії. Можна пригадати величезну популярність романів Вальтера Скотта у Британії, багатотомної "Історії Держави Російської" М.Карамзіна в Ро-

* Примітка видавця - У 1898 р. відкрився Київський політехнічний інститут, 1899 - Катеринославське вище гірниче училище (нині Національна гірнична академія України).

** Примітка видавця - Крім того, слід назвати геніального українського винахідника М.Кибальничу, який вже в ті часи запропонував ідею літального апарата (ракети) для польоту в космос (його іменем названо кратер на Місяці).

сії. Починається збирання фольклорних матеріалів, перші публікації з'являються в Англії, потім у Німеччині (наприклад, казки братів Грімм). Виходять і перші слов'янські збірники.

В Україні в уже сформованому тоді середовищі різночинської інтелігенції ця тенденція знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав князь М.Церетелі у 1819 р. - "Досвід збирання старовинних малоросійських пісень". Три збірки підготував і видав ректор Київського університету М.Максимович. І.Срезневський, крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Він писав, що українська мова не поступається чеській своїм багатством, польській - мальовничістю, сербській - милозвучністю.

Наступним кроком стала поява власне філологічних досліджень. У 1818 р. у Петербурзі вийшла перша граматика української мови - "Грамматика малоросійського нареччя" О.Павловського. Якщо мати на увазі, що в Україні саме народ в умовах кризи рубежу XVIII-XIX ст. зберіг і мову, і побутові традиції, і історичну пам'ять, то стане зрозумілим, чому етнографічні, лінгвістичні дослідження були початковим пунктом українського культурного відродження.

!*

У цей же час починають з'являтися й історичні роботи. Перші узагальнюючі праці з історії України були ще пов'язані з російською історіографією. Так, Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський - автор "Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства" - походив з сім'ї, яка належала до вищого чиновництва імперії. Його батько управляв Московським архівом Колегії закордонних справ. Сам Дмитро Миколайович потрапив на службу до канцелярії малоросійського генерал-губернатора М.Г.Репніна, відомого своїми ліберальними поглядами в якості заступника української культури. Обставини визначили коло наукових інтересів Бантиш-Каменського. Він не тільки збирає матеріали (після його смерті вийдуть і стануть хресто-

* Примітка видавця - В контексті світового розвитку новий імпульс одержує українська філософська думка. В першій половині XIX ст. постає Київська релігійно-філософська школа (В.Карпов, О.Новицький, Й.Михневич, С.Гогоцький, П.Авсенев, П.Юркевич та ін.). Проблеми взаємозв'язку мови і мислення ґрунтовно досліджує О.Потебня, який, виходячи з ідей І.Канта та В.Гумбольта, вважає мову органом, що утворює думку. Філософію нової української національної ідеї розробляє Т.Зіньківський, вважаючи цю ідею запорукою "поступу й культури національних організмів". Проблемну тему "герой, особистість і народ, нація" досліджує І.Франко.

матійними для фахівців "Источники малороссийской истории"), але і багато в чому переймається настроями місцевої дворянської інтелігенції. "История Малой России" вперше побачила світ у 1822 р. і мала великий успіх. Пізніше автор продовжив роботу, розширив хронологічні рамки, підготував ще два видання. У той же час Бантиш-Каменський не залишав службу, займав високі пости - тобольського, віленського генерал-губернаторів тощо. Тому в "Истории Малой России" багато суперечливого. З одного боку, високо оцінюються перші гетьмани Запорозької Січі, а з іншого - саме походження козацтва пов'язується з вихідцями з Північного Кавказу; з одного боку - критикується ліквідація гетьманщини Катериною II, а з іншого - засуджується антимосковська політика козацької старшини. Що безумовно, книги Д.М.Бантиш-Каменського викликали широкий суспільний інтерес до історії України.

Дослідником, який поєднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів, активну громадянську позицію, став історик Микола Іванович Костомаров. Його світогляд складався під час навчання у Харківському університеті. У 1845 р. Костомаров стає професором кафедри російської історії Київського університету. Тоді ж він брав участь у створенні і діяльності нелегального Кирило-Мефодіївського товариства - першої української політичної національної організації. Після розгрому братства був арештований, рік просидів у Петропавлівській фортеці, 9 років провів у засланні в Саратові. Тут написав одну з основних своїх робіт - "Богдан Хмельницький и возвращение южной Руси России". Пізніше завідував кафедрою історії Петербурзького університету. Костомаров писав вірші, історичні драми, повісті українською, а наукові праці - російською мовою. Підсумком його дослідження стали 16 томів "Исторических монографий" і 6-томна "Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей". М.Костомаров захищав принцип об'єктивності в історичній науці: "Истинна любовь историка до своей отчизны может виявляться только в суворой повязи до правды".

Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету В.Б.Антоновича. По-перше, він розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність: проводилися етнографічні експедиції, публікувалися фольклорні збірки, організовувалися археологічні розкопки, збиралися статистичні дані. Центром цієї роботи стало створене у 1872 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. У 1874 р. у Києві з великим успіхом пройшов Археологічний з'їзд. По-друге, В.Антонович у власних наукових роботах поглиб-

лює й ускладнює проблематику досліджень. Роль народної маси в історії (одне з досліджень присвячене гайдамакам), проблеми церкви, становлення міст - спектр його інтересів був дуже широким. І, по-третє, Антонович виховав плеяду українознавців, створив цілу наукову школу. Так, учнем Антоновича був М.С.Грушевський.

Михайло Сергійович Грушевський до сьогодні є найвизначнішою фігурою в українській історіографії. Він народився у місті Холм у Західній Україні, гімназію закінчував у Тифлісі, навчався в університеті приїхав до Києва. У 1894 р. за рекомендацією В.Антоновича Грушевський отримав кафедру всевітньої історії у Львівському університеті. Тут він бере активну участь не тільки в педагогічній, науковій (в 1897 р. він очолив Наукове товариство ім. Шевченка - першу наукову українську організацію академічного типу), але і в суспільному житті. Грушевський - один з організаторів Національно-демократичної партії Галичини, пізніше - Товариства українських поступовців. Головні події політичної долі Грушевського розгорнуться у ХХ ст.: арешт і заслання у Росії під час Першої світової війни, обрання головою Центральної Ради у 1917 р., еміграція, повернення до СРСР, робота в академічних дослідних інститутах. Величезна наукова спадщина М.С.Грушевського, яка з кінця 30-х років зазнала гоніння і стала практично недоступною, повернулася до читачів вже за наших днів і з кінця 80-х років суттєвим чином вплинула на сучасну українську історичну науку. Його багатотомна "Історія України-Руси" - фундаментальний узагальнюючий систематичний курс історії України, який базується на власній періодизації і концепції.

На рубежі XIX-XX ст. в українській історіографії працюють вже не одиночки, висувається ціла плеяда талановитих вчених.

Неперевіреним дослідником історії запорозького козацтва є Дмитро Іванович Яворницький. Збиранням матеріалів про Військо Запорозьке він займався, як був студентом, а потім позаштатним стипендіатом при кафедрі російської історії Харківського університету. За це його звинуватили у сепаратизмі і позбавили державної стипендії. Коли він спробував продовжити роботу у Петербурзі, то як політично неблагонадійний за "пристрастие к истории Малороссии" був засланий до Ташкента. Лише через декілька років він зміг захистити дисертацію, викладав у Москві, а з 1902 р. став завідувати краєзнавчим музеєм у Катеринославі (Дніпропетровську). Д.І.Яворницький видав капітальну "Историю запорожских казаков", серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури козацької епохи. Наукову діяльність Яворницький продовжував і після революції.

Він писав: "... козаки, які боролися з безліччю ворогів, за православну віру, за українську народність, .. козаки, які створили високохудожні думи, .. виступали носіями високої громадянськості і вражали сучасників своєю проникливістю, гідні того, щоб всі їх діяння були представлені у докладній, живій і художній історії".

Першою жінкою-професором історії не тільки в Україні, але й у всій Російській імперії стала Олександра Яківна Єфименко. Народилася вона в Архангельській губернії. Тут закінчила гімназію, написала перші статті. Вона, вийшовши заміж за політичного засланиця з Харкова П.С.Єфименка, разом з ним переїхала до Чернігова, потім до Полтави, Харкова. Головною темою її наукових праць стає історія України. Єфименко зробила дуже багато для громадського визнання того факту, що історія України є самостійною наукою. У перші роки ХХ ст. приблизно одночасно з'являються "Нарис історії українського народу" Грушевського та "Історія українського народу" Єфименко - перші популярні підручники, які викладали історичний шлях українського народу. Олександра Яківна трагічно загинула у 1918 р. під час бандитського нальоту на хутір під Харковом, де вона жила.

Особливе місце і в українській історії і в українській історіографії належить Михайлу Петровичу Драгоманову. Визначний політичний діяч, просвітник, філософ, Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. Багато років він провів у політичній еміграції. З 1877 р. під його керівництвом друкарня "Громада" у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою. На основі історичного аналізу Драгоманов приходить до найважливішого висновку - національні проблеми українці можуть вирішити тільки разом з соціальними. Драгоманов багато зробив для залучення до історії України уваги західноєвропейських вчених. Він був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського наукового і багатьох інших товариств. Останні роки життя працював у Болгарії.

Підводячи підсумки, можна сказати, що за сторіччя вітчизняна історична наука пройшла шлях від поодиноких досліджень у рамках історії Росії до самостійної повнокровної наукової дисципліни. Осмислення минулого - обов'язкова умова і складова становлення національної самосвідомості.

* Примітка видавця - Визначною подією в українському науковому житті ХІХ ст. стає заснування завдяки спільним зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини у 1873 році "Літературного товариства ім. Шевченка", яке через

2. ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ.

У ситуації на межі ХVІІІ-ХІХ століть, яка вище вже була охарактеризована, коли українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, і пізніше - в умовах урядових заборон і переслідування - процес становлення української літературної мови набув особливої важливості і особливої складності. М.Грушевський писав: "Мова вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок між інтелігенцією і народом..." Звідси - особливості української літератури ХІХ ст.: народні теми творчості, реалізм і демократизм.

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну мову, стала "Енеїда" І.Котляревського. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. без відома автора. Вже після її успіху Котляревський доповнив, розширив свою поему, написав музичні комедії "Наталка-Полтавка", "Москаль-чарівник".

Гумористичний і сатиричний тон творів Котляревського був підхоплений іншими письменниками, передусім гуртка, центром якого був Харківський університет.

Його ректор П.Гулак-Артемівський писав вірші українською мовою. Отримали популярність байки Є.Гребінки. Він брав класичні сюжети і додавав їм виразного українського колориту. Пізніше Є.Гребінка переїхав до Петербурга, писав повісті російською мовою, був серед друзів молодого Т.Шевченка.

До харківського гуртка належав також Г.Квітка-Основ'яненко - основоположник української художньої прози. Його повісті різноманітні: одні - написані з гумором, другі - сентиментальні, треті - дають реалістичні картини (краща - "Сердешна Оксана"), інші просякнуті народними віруваннями і переказами ("Конотопська відьма"). Квітка-Основ'я-

кілька років під назвою "Наукове товариство ім. Шевченка" по суті перетворилося у першу вітчизняну академічну наукову організацію. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган Товариства - "Записки Наукового товариства ім. Шевченка". З 1895 р. М.Грушевський став редактором "Записок Наукового товариства ім. Шевченка", а з 1897 р. - головою Наукового товариства ім. Шевченка. За час його головування було видано близько 800 томів наукових праць, зокрема 112 томів "Записок". Про масштабність та авторитетність роботи Товариства говорить плеяда вчених, які працювали в його рамках, мали за честь бути його членами: М.Грушевський, І.Франко, І.Крип'якевич, а згодом видатні постаті світової науки - А.Ейнштейн, М.Планк, А.Мазон, Д.Гільберт.

*Т.Г.Шевченко. Судня рада.
Офорт з серії «Живописна
Україна». 1844 р.*

Шевченко перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

Безумовно, переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість Тараса Григоровича Шевченка. "Його творчість, - писав М.Грушевський, - це творчість народу, що досягає відразу, без перехідних ступенів, високого інтелектуального розвитку й індивідуальної свідомості і поєднує в своїх творіннях безпосередність народної поезії зі свідомістю літературної творчості". Широко відомі основні віхи життєвого шляху Шевченка: народження у сім'ї кріпаків пана Ангелгарда, рання смерть батьків, робота "в наймах" і у пана козачком, переїзд до Петербурга, знайомство з земляком - художником І.Сошенком, викуп з неволі на гроші, виручені від продажу портрета В.Жуковського роботи К.Брюллова, навчання в Академії мистецтв, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, арешт і 10-літня рекрутчина з забороною писати і малювати, смерть незабаром після повернення з заслання. Перший "Кобзар" виходить у 1840 р. у Петербурзі, через рік - "Гайдамаки". Геніальний поет, Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Шевченка - символ всієї української культури.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася в творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста П.Куліша. Це ім'я майже на півсторіччя незаслужено було забуто, але зараз викликає пильний інтерес. Прихильник культурно-національного відродження, Куліш болісно шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства - до літературної діяльності у петербурзькій "Основі", від союзу з галицькою громадськістю - до надій на польську допомогу. Безперечним є значення його етнографічної збірки "Записки о Южной Руси", історичного роману "Чорна рада", тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під керівництвом Б.Хмельницького "История отпадения Малороссии от Польши".

Демократичний напрям в українській прозі розвивала Марко Вовчок (М.Віленська). Її збірка "Народні оповідання", повісті "Институтка",

"Кармелюк" приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей. Російською мовою розповіді переклав І.Тургенев. Т.Шевченко у вірші "Марку Вовчку" звертається до неї як до продовжувачки справи свого життя.

Твори знаменитого українського байкаря Л.І.Глібова в руслі демократичних настроїв того часу в алегоричній формі зображали безправ'я простих людей, свавілля поміщиків, лицемірство, святенництво.

С.Руданський закінчив медичний факультет Петербурзького університету і працював лікарем в Ялті у Криму. Популярність йому принесли "співомовки" - сатиричні невеликі вірші, діалоги. Тільки після його передчасної смерті Олена Пчілка та інші письменники зібрали й опублікували його чудові, в стилі народних пісень, ліричні вірші.

І.Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті. Письменник, який багато років працював учителем в школах і гімназіях практично по всій Україні, чудово знав всі шари українського суспільства: життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми взаємин інтелігенції і народу ("Кайдашева сім'я", "Микола Джеря").

На революційно-демократичних принципах базувалася творчість Панаса Мирного (П.Я.Рудченко). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей про народне життя, він підняв українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" (спільно з І.Біликом), повісті "Лихі люди", "Лихо давнє і сьогочасне", "Голодна воля", п'єса "Лимерівна" та інші його твори - це величезна художня епопея, яка відображає життя українського народу протягом майже всього ХІХ ст., особливо у післяреформений час. Новим для української літератури в творчості П.Мирного було те, що головна увага приділялася внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

Служінню ідеалам трудового народу присвятив творчість революціонер-демократ П.А.Гравовський, який помер на заслання у Тобольську. Розглядаючи літературу як "живу творчу силу суспільного руху", він створив прекрасні революційні вірші (збірки "Пролісок", "З Півночі", "Кобза").

У 70-і роки приходять до літератури І.Франко. Людина різносторонньо обдарована, він проявив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці і літературній критиці, історії й етнографії, філософії і політиці. Син селянина-коваля з-під Дрогобича, який насилу отримав можливість закінчити школу і гімназію, І.Франко так формулював своє кредо: "Як син селянина, вигодуваний твердим му-

жицьким хлібом, я відчував себе зобов'язаним віддати свою працю цьому простому народові". Своєму принципу Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах "Друг" у Львові), і в політичній боротьбі (декілька разів був арештований за соціалістичні погляди, брав участь в заснуванні Української радикальної партії), але найбільш вражає і послідовно - в літературній творчості: ліричні збірки "З вершин і низин", "Зів'яле листя", історична повість "Захар Беркут", гостросоціальний "Борислав сміється", поема "Моїсей", психологічна драма "Украдене щастя". І. Франко багато зробив для зближення літературного процесу в Західній і Східній Україні, для розширення контактів з європейськими літературами, був обраний членом багатьох наукових товариств, перекладав Байрона, Гейне, Гете.*

Яскравим явищем української літератури була творчість Лесі Українки (Л.Квітка-Косач). Вона розірвала коло традиційної самобутньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. У її вихованні, освіті яскраво проявилися національні традиції, які склалися до 70-х років. Батько - учасник руху "Громад", друг М. Драгоманова, мати - письменниця Олена Пчілка. І. Франко писав, що після шевченківського "Поховайте та вставляйте" Україна не чула такого сильного, гарячого поетичного слова. З різкою мужністю Л. Українка протистояла особистій трагедії - вже в дитинстві її сплітала важка, невилковна тоді хвороба. Вимушена подовгу жити на Кавказі, в Єгипті, Італії, вона ніколи не замикалася на лікуванні, вивчала історію, культуру, традиції країн, куди привела її доля. Від лірики письменниця йде до поем ("Давня казка", "Самсон", "Роберт Брюс"), і вінчають її творчість драматичні поеми ("У катакомбах", "Касандра") та поетичні драми ("Лісова пісня").

У 90-х роках починається творчість М.М.Коцюбинського. У цей період він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій і утверджувався на революційно-демократичних позиціях. Він розвинув жанр психологічної новели і продовжив традицію соціальної повісті. Вже в ранніх своїх творах показує благородство простих трудівників, пробудження в них почуття власної гідності, їх прагнення до свободи.

Таким чином, можна виділити такі етапи розвитку української літератури в XIX ст.:

* Примітка видавця - А також визначних поетів і письменників різних часів італійської, французької, англійської, норвезької, чеської, словацької, польської, російської, німецької, давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської та інших літератур світу.

- рубіж XVIII-XIX ст. і початок XIX ст. - поява перших творів народною мовою (перш за все "Енеїда");

- 40-50-і роки XIX ст. - творчість Т.Шевченка й оформлення української літературної мови, головне місце у тематиці займає реалістичне змальовання народного життя;

- друга половина XIX ст. - широка палітра літературних жанрів, поглиблення соціального, поява психологічного аналізу, збагачення проблематики, ускладнення образного ряду, особливо у творчості І.Франка, Л.Українки, об'єднання літературного процесу в Західній та Східній Україні.

3. Мистецтво.

Театр. Становлення українського національного мистецтва (театр, музика, образотворче мистецтво, архітектура) дещо відставало від літературного розвитку. Так, театральне мистецтво в більшій, ніж література, мірі залежить від політичного режиму, фінансових можливостей, підготовленості аудиторії. До 1861 р. продовжував існувати кріпосний театр, і не тільки у садибах, але і в містах. У 1828 р. офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків, але і після цього кріпосні актори продовжували входити до складу деяких театральних труп. У 1789 р. театр був побудований у Харкові, але в ньому йшли тільки російські п'єси.

Першими українськими постановками були "Наталка Полтавка" в 1819 р. і пізніше "Москаль-чарівник" в Полтавському любительському театрі. Вони стали можливими завдяки щасливому збігу обставин: підтримка генерал-губернатора Малоросії М.Репніна, керівництво трупю І.Котляревським, гра геніального актора М.Щепкіна, тоді ще кріпакка. Професійна ж українська трупа була створена тільки на початку 80-х років. Організаційними питаннями в ній займався Михайло Старицький, режисурою - Марк Кропивницький. Обидва були також драматургами. Їм вдалося об'єднати талановитих акторів: брати Тобілевичі (псевдоніми: Івана - Карпенко-Карий, Миколи - Садовський, Панаса - Саксаганський), М.Заньковецька, А.Затиркевич, інші. Пізніше трупа декілька разів розділялася, але, що цікаво, всі чотири колективи, які утворилися, продовжували працювати яскраво, мали великий успіх в Україні, на півдні Росії (тому що трупи були пересувними).

Великий знавць української мови, М.Старицький писав комедії (не гасне популярність "За двома зайцями"), драми ("Не судилося", "Богдан Хмельницький"). Вони змальовували реалістичні картини сільського, міського побуту, передавали типові національні характери. Але ані Старицький, ані бдізький йому Кропивницький не виходили за ра-

мки так званої "етнографічної драматургії". Творцем української соціальної драми став І.Карпенко-Карий (Іван Тобілевич). У основі його п'єс (драми "Бурлака", "Безталанна", комедії "Сто тисяч", "Хазяїн") лежать глибокі психологічні конфлікти, гострі соціальні протиріччя.

Музика. Поетична і музична обдарованість українського народу була основою

високого рівня розвитку музично-пісенної творчості. У XIX ст. як і раніше побутують землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, коліскові, весільні. Широкою популярністю користувалися пісні-романси "Їхав козак за Дунай", "Віють вітри", "Сонце низенько", а також створені на вірші Шевченка "Думи мої, думи", "Заповіт". З народного середовища висувалися талановиті співаки-кобзарі.*

Значного поширення набуло сімейне музикування, любительський молодіжний розважальний спів. Центрами розвитку музичної культури були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких вивчалася нотна грамота і теорія музики. Багато хто отримував професійну музичну підготовку в церковних хорах.

Музика, спів міцно увійшли в повсякденне життя як міського, так і сільського населення. За жанрами пісні були різноманітними: ліричні, жартівливі, романси, виконувалися вони соло, дуєтом, хором, під акомпанемент бандури, скрипки, гітари, фортепіано. Переважно це були авторські твори, які згодом розповсюджувалися і ставали народними.

Концертну діяльність в містах України розгортали самодіяльні колективи. Традиційними серед інтелігенції великих міст були літературно-музичні вечори. Влаштувалися добродійні концерти, особливо під час проведення великих контрактних ярмарок. Однак часто така діяльність наштовхувалася на адміністративні заборони. Наприклад, в 1867 р. у Києві був випадок, коли влада дозволила концерт за умови, що тексти пісень будуть звучати французькою мовою.

Високого рівня досягла майстерність партесного (багатоголосого) співу. У XIX ст. хоровий спів поступово виходить за рамки чисто культового. Загальнофілософський зміст канонічних образів залучав до хра-

* Примітка видавця - Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Андрій Шут та ін.

му немало світських слухачів. З великими концертними програмами виступали хори Київської академії, Переяславської семінарії. Розвиток своїх національних традицій гальмувався, оскільки перевага адміністративно надавалася іноземним авторам.

Одночасно з народною і церковною традиціями в XIX ст. складається світська професійна музична культура. С.С.Гулак-Артемівський на початку 60-х років створює першу українську оперу "Запорозець за Дунаєм". Перлиною української вокальної класики стали "Вечорниці" П.І.Нищинського. Вони малюють широку музичну картину народного життя, знаменитий чоловічий хор "Закувала та сива зозуля", тема якого - страждання козаків у турецькій неволі, їх прагнення до свободи. Мелодичним багатством, співучістю, драматичною напруженістю привабила слухачів опера М.М.Аркаса "Катерина" за однойменною поемою Т.Г.Шевченка. Композитори широко використовували багаті традиції українських народних пісень, обробляли їх. П.П.Сокальському належить глибока теоретична праця "Русская народная песня, великорусская і малорусская, в ее строении мелодическом и ритмическом...".

Цілу епоху в музичному житті України складає творчість М.В.Лисенка - великого українського композитора, блискучого піаніста-віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча демократичного напрямку. Він є основоположником української класичної музики.

Образотворче мистецтво. Якщо в літературі, театрі вже сама мова визначала їх національний характер, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, вироблення національних форм було більш проблематичним. Так, в східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві. Справа в тому, що протягом майже всього XIX ст. в Російській імперії головним центром освіти була Академія мистецтв у Петербурзі. Найбільші можливості для виставок, замовлень також були в столиці імперії. Можна привести безліч прикладів переплетення творчості, долі українських і російських художників.

← В.Тропінін валишався кріпаком навіть вже будучи відомим художником, багато років він жив і працював у Подільському маєтку своїх добродіїв. Саме тут відбуваєть-

В.А.Тропінін. Портрет українського селянина.

М.Мікешин. Пам'ятник Богданові Хмельницькому у Києві. Бронза. 1888 р.

ся становлення майстра, він детально знайомиться з іконописною традицією. Тропінін говорив, що Україна замінила йому Академію. (Він пише безліч портретів ("Дівчина з Поділля", "Українець", "Портрет подільського селянина"), демократизм і реалізм яких були новаторськими. Після звільнення Тропінін жив у Москві. Знаменитий портрет О.С.Пушкіна його роботи. І.Сошенко, який залишився після

Академії в Петербурзі, у своїй творчості не забував Україну (наприклад, "Продаж сіна на Дніпрі", "Ріка Рось біля Білої Церкви").

Загалом у живописі початку XIX ст. переважаючим художнім стилем був романтизм, багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна - "нова Італія", як її називали. З'явилися і художники, для яких поїздки сюди не були просто даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість В.Штернберг. Працював він і в портретному, і в побутовому, і в пейзажному жанрах. Його увагу приваблюють і стають сюжетами картин, здавалося б, прозаїчні сцени: переправа на поромі через Дніпро, ярмарок, весілля. Його картинам властива описовість, що зближує їх зі стилістикою української літератури того часу. В.Штернберг товаришував з Шевченком, йому належить художнє оформлення "Кобзаря" в Академії за сім картин, написаних на Київщині і Полтавщині, він отримав велику золоту медаль. В.Штернберг помер дуже молодим під час поїздки в Італію.

Зовнішні обставини - заслання, заборона малювати - перешкодили розкритися в повній мірі живописному таланту Шевченка. Як вважають фахівці, в романтичних картинах "Селянська родина", "Циганка-ворожка" вже помітний відхід від чистого академізму. Особливо виділяється реалізмом "Судня рада".*

З М.Гоголем, В.Штернбергом, Т.Шевченком близько спілкувався великий художник-мариніст І.Айвазовський, який значну частину жит-

* Примітка видавця - Відзначимо, що різнобічний талант Т.Г.Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія "Живописна Україна" тощо) - в 1860 р. йому було присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької академії мистецтв.

В.Штернберг. Кобзар з поводитирем. Фронтиспіс до «Кобзаря». Т.Шевченка. Офорт. 1840 р.

тя провів у рідній Феодосії (він і свою картину галерею заповів місту). У його живописі звучала й українська тема: "Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки", унікальна для художника жанрова картина "Весілля на Україні".

Новаторською для пейзажу стала творчість А.Куїнджі, який народився поблизу Маріуполя. Перша ж виставлена ним картина - "Ніч на Дніпрі" - викликала в Петербурзі сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря.

Головна тенденція образотворчого мистецтва другої половини XIX - рух до реалізму - з найбільшою силою прозвучала у творчості членів "Товариства пересувних художніх виставок". Найзнаменитіший живописний портрет Т.Шевченка написаний ініціатором створення та ідейним керівником товариства передвижників І.Крамським. Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості була співзвучна українському мистецтву. Багато художників-передвижників були родом з України: М.Ге, О.Литовченко, М.Ярошенко. Микола Ге написав чудовий портрет свого друга - історика М.Костомарова. Тематика творів зближує з передвижниками художника К.Трутовського ("Бандурист", "Український ярмарок", "Шевченко над Дніпром").

Родом з-під слобідського Чугуєва був великий російський художник-реаліст І.Рєпін. Він часто приїжджав на батьківщину, не раз гостював у маєтку Качанівка українських меценатів Тарновських. У свій час тут не раз бував і Шевченко, в цій сім'ї зберглося безліч рукописів поета. У Качанівці Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини "Запорожці пишуть листа турецькому султану". Художник скористався рядом порад українського історика Д.Яворницького, який передав йому деякі речі козацьких часів, текст самого листа, позував для фігури писаря. Рєпін писав: "В історії народів і пам'ятниках мистецтва... мене приваблювали завжди моменти вияву загального життя городян, асоціацій; найбільше в республіканському ладі, звичайно... І наше Запоріжжя мене захоплює цією свободою, цим піднесенням рицарського духу".

Видатним майстром побутового жанру був М.Пимоненко. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються шедри-

С.Васильківський. Козаки на сторожі.

стю, емоційністю, високою живописною майстерністю: "Святочні ворожіння", "Весілля в Київській губернії", "Проводи рекрутів", інші. Пимоненко - автор близько 715 картин і малюнків. Він один з перших у вітчизняному малярстві поєднав по-

бутовий жанр і поетичний український пейзаж. Однак стосунки Пимоненка з українською національною інтелігенцією склалися непросто. Йому ставили за провини відсутність чіткої національної програми, іноді дуже грубо критикували майстра, який заснував у Києві художню школу.

Поєднання мистецтва з усвідомленою національною ідеологією вперше відбувається в творчості С.І.Васильківського. Випускник Петербурзької Академії, він повернувся з тривалої зарубіжної поїздки, володіючи прекрасним професійним рівнем. Свою майстерність він повністю віддає Україні: пише пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини, архітектурні пам'ятники, жанрові картини, історичні полотна (зокрема "Козаки на сторожі", "Козача левада", портрет Т.Шевченка). Одночасно він вивчає і збирає пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. Васильківський спільно з художником-баталістом М.Самокишем створює альбом "З української старовини" (1900 р.), коментарі до акварелей Васильківського пише історик Д.Яворницький. Визнанням художньої, наукової цінності альбому є його перевидання в наші дні. Свою історичну колекцію і багато картин С.Васильківський залишив рідному Харкову.

Архітектура. В архітектурі в XIX ст. на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення - головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення).

Перехід від бароко до класицизму відбився і на плануванні міст. Обов'язково виділяється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту носили відкритий характер.

У цей час активно забудовуються нові міста на півдні України і в Криму - Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса. В Одесі за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона в 1809 р. було споруджено оперний театр. Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором А.Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на Чесць повернення Києву Магдебургського права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, який постраждав від пожежі 1812 р. У 1837-1843 рр. за проектом В.Беретті побудована будівля Київського університету. Упорядковуються такі міста, як Харків, Полтава. Спорудження в Полтаві монумента на честь Полтавської перемоги (архітектор - Тома де Томон) і Успенського собору в Харкові (В.Васильєв, закінчив А.Тон) увічнили пам'ять про спільну боротьбу російського й українського народу проти іноземних загарбників.

У другій половині XIX ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву еkleктика. У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і Ренесанс, і романський стиль, багато будівель в "цегельному стилі" (головна прикраса - нештукатурена цегельна кладка). Попшук все більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони чітко простежуються у будові найбільшого у Києві кафедрального Володимирського собору, який споруджувався понад 20 років (1862-1886) за проектами І.Штрёма, П.Спарро, А.Беретті. Участь у розписах собору В.Васнецова, М.Врубеля зробила собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві. Першим проектом у власне українському стилі вважають прийнятий в 1903 р. проект будівлі Полтавського земства архітектора В.Кричевського. Розписи цієї будівлі виконав художник Васильківський.

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні палацово-паркових ансамблів. Їх автори, як правило, нам невідомі. Народні майс-

Оперний театр. Одеса.

**Будинок Полтавського земства.
Архітектор - В.Кричевський.**

три створили видатні шедеври архітектурного зодчества: палац Розумовського в Батурині в живописній місцевості над Сеймом, палац Галагана в Сокиринцях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею 600 десятин, парк "Олександрія" на березі Росі в Білій Церкві, знаменита "Софіївка" в Умані, де руками кріпаків,

без використання якої-небудь техніки були створені дивовижні ландшафти.

4. НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І РУХИ В УМОВАХ РЕАКЦІЙНОЇ УРЯДОВОЇ ПОЛІТИКИ.

Паралельно з розвитком літературного процесу і мистецтва, по мірі становлення української інтелігенції в її середовищі виникають різні національно-культурні організації і рухи. Їх створення відбувалося за несприятливих політичних обставин, вимагало особистої мужності, твердості.

Перша в українській історії національно-культурна організація виникла в 1833 р. у Львові. Це був нелегальний гурток, який організували Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький, які вчилися в духовній семінарії. Їх символічно назвали "Руською трійцею" (русинами називали західних українців). Вступаючи у гурток давав клятву утверджувати права рідної мови, перекладати слов'янських авторів, робити все для воскресіння українського народу до нового життя. Вищим досягненням гуртка стала публікація в 1837 р. альманаху "Русалка Дністровая". У нього увійшли "Передмова" Шашкевича із закликом до відродження української літератури в Галичині, добірка народних пісень, переклади. Надрукований у Будапешті наклад у Львові був негайно конфіскований. З 1000 вдалося врятувати 200 примірників, завдяки яким про альманах і дізналися в освічених слов'янських колах різних країн. Реакція австрійської влади була жорсткою: для видань на українській території вводилася спеціальна цензура. Основою для заборони могло послужити навіть те, що книга надрукована не церковним шрифтом, а так званою "гражданкою", простішою і чіткішою ніж архаїчна

кирилиця. У таких умовах виступ "Руської трійці" не знайшов продовження. Головний його ініціатор - М.Шашкевич - зайнявся літературною творчістю, став першим народним поетом Галичини, але жив у важких матеріальних умовах і помер дуже молодим.

У 40-і роки центр українського культурного життя знаходився у Східній Україні, що виражалося насамперед у вже описаному літературному процесі. У Києві приблизно в 1845 р. виникає нелегальне Кирило-Мефодіївське братство - не культурна, а політична національна організація, перша в історії України, і, що характерно, створюють її видатні діячі вітчизняної культури (М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, В.Білозерський, Т.Шевченко). Мета товариства підкреслена назвою - слов'янська єдність, створення федерації слов'янських демократичних республік. Ідеї організації - рівність людей, необхідність знищення кріпацтва - пронизували творчість його організаторів. Розгром братства в 1847 р. важко відбився на всьому розвитку української культури, а традиція політичної боротьби була перервана аж до 90-х років XIX ст.

Всю другу половину XIX ст. активність національної інтелігенції розгортається майже виключно в сфері "культурництва". У кінці 50-х років на Правобережжі серед дворянства та інтелігенції, в тому числі польської, складаються групи молоді, які гаряче співчують українському народу, поважають його культуру. Вони і в побуті переходили на народну мову. Одним з лідерів руху став В.Антонович, у майбутньому визначний історик. Прихильників таких поглядів стали називати "хлопоманами", тобто "любителями народу". Як розвиток таких настроїв в 1859 р. студентами і молодими викладачами Київського університету створюється напівлегальна культурно-просвітницька організація "Громада". Свою мету вона бачила в просвіті народної маси, для чого організовувалися безкоштовні недільні школи, видавалися дешеві книги. Була створена тимчасова педагогічна школа, де готували вчителів для сільських шкіл. Всі викладачі працювали в ній безкоштовно. У київській "Громаді" брав участь М.Драгоманов - історик, політичний діяч, П.Чубинський - етнограф, поет, автор слів гімну "Ще не вмерла Україна". Подібні громади виникли в багатьох містах.

Ідейний центр "громадівського" руху склався у Петербурзі. Сюди в кінці 50-х років після заслання повернулися кирило-мефодіївці. В.Білозерський домагається дозволу і на гроші меценатів в 1861 р. починає видавати перший регулярний український літературний і суспільний журнал "Основа". У ньому співробітничують Костомаров, Куліш, Драгоманов, публікується спадщина Шевченка. У цей час зав'язуються тісні контакти з передовою російською громадськістю. Навіть з боку уряду робляться деякі ліберальні кроки: Кулішу доруча-

ють перекласти українською мовою закони про скасування кріпацтва, за державний рахунок видаються українські підручники.

Ситуація кардинально змінюється в 1863 р. після антиросійського повстання в Польщі. Український національно-культурний рух жорстко придушується. Прокотилася хвиля арештів, Полтавська і Чернігівська громади були повністю розгромлені, журнал "Основа" закритий. Особливою непримиренністю відрізнялася позиція міністра внутрішніх справ Російської імперії Валуєва. Він підписує сумно відомий указ, що забороняє друкувати українською мовою навчальну, наукову і релігійну літературу на тій підставі, що "никакого особенного малоросійського языка не было, нет и быть не может". Після нетривалого "перепочинку" на початку 70-х років, відміченого активізацією історичної науки і літератури, про що вже йшла мова, антиукраїнська політика була продовжена. У 1876 р. в місті Емсе царем Олександром II був підписаний указ, яким заборонялося: друкувати і ввозити в межі імперії книги українською мовою, ставити спектаклі і навіть писати тексти до музичних нот українською. Однозначної заборони української художньої літератури на "малоросійській" мові не було, але цензура таких книг не пропускала, навіть з російських творів викреслювалися українські слова.

Імперська великоросійська політика привела до того, що український центр в 60-70-і роки XIX ст. перемістився в Західну Україну. В Австро-Угорщині після революції 1848 р. формально нерівність української мови було усунено, у Львівському університеті відкрили кафедру української мови і літератури. На практиці польське домінування зберігалось, в 1859 р. навіть спробували ввести латинський алфавіт в "русинську" писемність. У таких умовах значна частина місцевої інтелігенції побачила порятунок в тісному союзі з Росією, причому не з демократичними, а з урядовими реакційними колами. Склалася теорія і про єдність мови. Описана течія отримала назву "москвофільства".

"Москвофілам" у національному культурному русі протистояли "народовці" - односторонні і продовжувачі справи громад. Їх журнал "Правда" з 1867 р. починає відігравати роль загальноукраїнського видання. З 1868 р. свою історію веде товариство "Просвіта", що займалося виданням книг, журналів українською мовою. Багато відомих діячів української культури переїжджають зі Східної України в Західну. У Львівському університеті активно працює М.Грушевський. Часто буває тут П.Куліш. З Женеві підтримує зв'язок М.Драгоманов. З'являються свої лідери, передусім І.Франко. У 1873 р. у Львові засновується згадане вище Літературне товариство ім.Шевченка, перетворене в 1892 р. в наукове. У 90-і роки воно видає солідне періодичне видання -

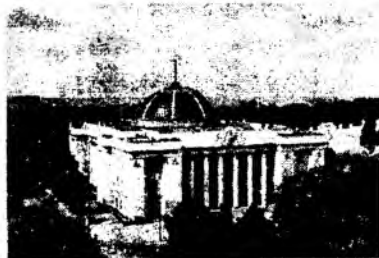
"Літературно-науковий вісник", що друкував авторів і розповсюджувався і на Заході, і на Сході України.

* * *

Аналіз розвитку різних сфер української культури дозволяє простежити, як складалася доля українського відродження в XIX ст. Пояснити його закономірності допомагає відомий теоретичний висновок німецького вченого Гердера про основні етапи, які проходили європейські національні рухи. На першому етапі, як було показано, невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, побоюючись, що самотність їх народу може зникнути. Другий, або культурницький етап став етапом відродження української мови, виникнення національної літератури і мистецтва. Це готувало етап створення політичних організацій, що висувують національні вимоги, аж до утворення незалежної держави.

VII. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ХХ ст.

1. Загальні особливості української культури у ХХ ст.
2. Культура України на початку століття.
3. Основні тенденції культурного розвитку в 20-і рр.
4. Трагедія української культури у період сталінізму.
5. Протириччя культурного процесу 60-80-х років.
6. Досягнення і проблеми культури незалежної України.

1. Загальні особливості української культури у ХХ ст.

Загальною закономірністю суспільного розвитку є тісний взаємозв'язок основних сфер життя суспільства - економіки, політики, культури. Що стосується основної парадигми української культури ХХ ст., то однією з її принципових особливостей є визначальна роль політичного чинника. При цьому переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917-1920 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад радянської системи, отримання Україною незалежності. У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, який поєднує досягнення і втрати, духовні злети і трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, хрущовську "відлигу", брежневський "застій", горбачовську перебудову. У 1991 р. відбулося проголошення незалежності України, почалися докорінні зміни суспільного ладу.

Говорячи про роль геополітичного чинника у розвитку української культури, необхідно підкреслити, що до середини сторіччя територія

Малюнок: Будинок Верховної Ради. Київ. 1936-1939 рр.

Кирило та Мефодій. Творці слов'янської абетки. Монумент побудований у 1911 р. Скульптор Іван Кавалерідзе.

України входила до складу різних держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Лише після Другої світової війни сталося об'єднання українських земель. У 1954 р. до складу Української РСР було включено Крим.

Неприйняття більшовизму, радянської влади викликали у 20-і роки значну еміграцію діячів науки, літератури і мистецтва. Їх творчість продовжувалася, але залишалася невідомою на батьківщині. 40-і і 70-і роки відмічені новими хвилями еміграції. Тому характерними для української культури є два потоки розвитку - в Україні і в діаспорі.* Сьогодні завдяки політичним змінам відновлено єдиний культурний потік, повернено багато імен.

Участь інтелігенції в політичному житті країни особливо активною була в переломні моменти. Досить пригадати імена визначного українського історика, Голови Центральної Ради М.Грушевського, талановитого письменника, Голову Генерального секретаріату В.Винниченка, учасників дисидентського руху І.Світличного, В.Симоненка, В.Стуса, сучасних політиків-поетів І.Драча, Д.Павличка, письменника В.Яворівського.

2. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ.

На початку ХХ ст. культура України, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ ст., а з іншого - йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях: 1) збереження національно-культурних традицій (народницька теорія); 2) орієнтація на західноєвропейський процес в царині художньої культури

* Примітка видавця - В діаспорі було утворено ряд інституцій (державні - Українська Національна Рада на чолі з Президентом УНР, Уряд УНР; наукові - Вільна академія наук, ряд наукових товариств, зокрема в діаспорі діяло Наукове Товариство ім.Шевченка, товариство українських інженерів, лікарів тощо; церковні - православна та греко-католицька гілки української церкви; мистецькі, напр., капела бандуристів у США і Канаді, численні народні хори у ряді країн світу; книгозбірні, видавництва, система національних недільних шкіл та ін.).

("європеїзація", "космополітизм", "модернізм"). Традиційні тенденції в царині літератури - романтизм і неореалізм поєднувалися з розвитком футуризму, символізму. Так, фахівці виділяють "нову школу" української прози (М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська). І.Франко писав, що представники цієї школи прагнули цілком "модерним" європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу. Такий напрям в українській літературі, як футуризм, насамперед пов'язаний з М.Семенком, який був одним з його головних теоретиків, фундатором першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913р.).

На початку століття в українській літературі помітне місце займали письменники, творчість яких у роки радянської влади замовчувалася або спотворювалася. Серед них В.Винниченко - діяч Центральної Ради, прозаїк, драматург, твори якого характеризувалися різноплановою проблематикою (сільське і міське життя, зображення різних соціальних груп). Б.Летант - поет, прозаїк, видавець творів Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського в перекладах на польську і німецьку мови. Популярністю користувався В.Пачовський, тематика творів якого досить широка: любовна лірика, історичні події минулого. Над драматичною поемою "Золоті ворота", де підкреслювалася національна ідея, В.Пачовський працював декілька десятиріч. У драмі "Сонце руїни" описані події 1663-1687 рр., даються портрети П.Тетері, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Самойловича.

Початок нашого сторіччя характеризувався прогресом в галузі музичної культури. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності і кращі традиції класики. У цьому напрямі розвивалася творчість М.Леонтовича, К.Стеценка, Я.Степового, які по-новаторському осмислили творчу спадщину М.Лисенка.

В Україні в галузі живопису і графіки активно працювали такі майстри, як О.Мурашко, О.Новаківський, І.Трут, П.Ковжун, М.Сосенко, М.Бойчук. Більшість з них мали європейську освіту і перебували під

впливом сучасних їм художніх тенденцій. Міжнародного визнання досяг український скульптор О.Архипенко - творець нового напрямку в мистецтві.

У цей час значні досягнення характерні для розвитку національного театру. У 1904 р. М.Лисенко започатку-

Г.Нарбут. Ілюстрація до «Української абетки». Туш, акварель. 1917-1918 рр.

вав у Києві музично-драматичну школу, з 1907 р. там же функціонував український стаціонарний театр М.Садовського, у 1915 р. І.Мар'яненко заснував Товариство українських акторів. Театри і трупа Наддніпровської України і Галичини ставили п'єси Л.Українки, О.Олеся, В.Винниченка, вони прагнули освоїти світову класику, зверталися до творів європейських авангардистських авторів. У 1916 р. Л.Курбас став організатором "Молодого театру" у Києві, в якому на високому художньому рівні вирішувалися завдання оновлення українського сценічного мистецтва. Національний театр передреволюційного періоду виховав таких видатних акторів, як М.Садовський, П.Саксаганський, М.Заньковецька та ін. Представники українського театрального мистецтва були справжніми патріотами. Так, М.Заньковецька на пропозицію переїхати у Росію для того, щоб зробити кар'єру, відповіла, що Україна дуже бідна, щоб її покидати.

З'являється український кінематограф. Перші українські хронікальні фільми були відзняті у Харкові. Там же актор О.Олексієнко ставить фільми за творами І.Котляревського, М.Гоголя, М.Старицького. Перший український постановник і оператор Д.Сахненко був творцем таких фільмів, як "Наталка Полтавка", "Запорозька Січ", "Богдан Хмельницький", в яких брали участь видатні українські театральні актори.

В Україні продовжувався прогрес науки. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. Д.І.Яворницький пише історію Запорозької Січі, історію періоду козаччини - І.Крип'якевич, ряд визначних праць зі сходознавства - А.Кримський. Наукове товариство ім. Т.Шевченка, яке очолив М.Грушевський, випустило з 1892 по 1917 роки понад 100 томів "Записок наукового товариства", 35 томів "Етнографічного збірника", 15 томів "Матеріалів з української етнології", 15 томів були підготовлені історико-філософською секцією.

*

* Примітка видавця - Початок ХХ ст. - час бурхливого розвитку повітроплавальних апаратів, перші кроки авіації. В 1909 р. виникає Київське Товариство повітроплавання, де працював видатний український авіаконструктор, киянин Ігор Сікорський, один з піонерів авіації, основоположник важкої авіації, автор одного з перших у світі проєктів гелікоптера, побудованого в 1910 р у Києві. В 1913-1914 рр. І.Сікорський на важких літаках своєї конструкції "Руський витязь" та "Ілля Муромець" встановлює світові рекорди з тривалості польоту (1 год., 54 хв) та вантажопідйомності літака. У Черкасах і Києві брати Євген та Андрій Касяненко в 1911-1913 рр. будують першу в країні авієтку - малопотужний літак широкого використання, яку випробовує відомий льотчик того часу Петро Нестеров. Видатний український вчений-винахідник Ю.Кондратюк у 1919 р. пише роботу "Завоювання міжпланетних просторів" (вийшла друком у 1929 р.), яка вплинула на подальший розвиток космонавтики, зокрема розрахунки Ю.Кондратюка були використані американськими вченими для підготовки польоту космічного корабля "Аpollo" на Місяць.

Розвиток медицини і медичної науки, досягнення в галузі мікробіології, загальної патології, інфекційних хвороб, гігієни, офтальмології пов'язані з роботою І.Мечникова та його учнів - Г.Мінха, В.Високовича, Д.Заболотного, М.Гамалії, В.Субботіна, Л.Гіршмана, С.Ігумнова.

Культура України розвивалася в умовах русифікації, що тривала. Хоча у 1904 р. кабінет міністрів Росії визнав шкідливим заборону української мови, до 1917 р. в Україні не було жодного державного навчального закладу, де викладання велося б українською мовою. На початку першої світової війни активізувався наступ на українство: заборона мови, масові арешти і заслання інтелігенції. Це насамперед стосувалося території Галичини, зайнятої Росією в ході воєнних дій.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні 1917 р. у Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій. Почала працювати Українська педагогічна академія, історико-філологічний факультет у Полтаві, відкритий український університет у Кам'янці-Подільському. У період гетьманства заснована Українська Академія наук, яку очолив видатний український вчений В.Вернадський; восени 1918 р. стала функціонувати Українська державна академія мистецтв. Великих успіхів в перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при "Просвітах". Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. - 1084.

3. Основні тенденції культурного розвитку в 20-і роки.

Після створення Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-і роки - один з разючих феноменів української історії: Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет, як висловився історик О.Субтельний, "багатогранний спалах творчої енергії". Цей факт визнається не тільки прихильниками, але і критиками радянської влади. Справа в тому, що революція привела у дію різні соціальні сили, дала відчуття свободи, створення нового, незвіданого. Серед майстрів культури були і гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди,

і противники більшовизму, які в розвиткові національної культури вбачали певну альтернативу незалежності, що не здійснилася. В умовах непу, внутрішньопартійної боротьби допускалися елементи демократії. Уперше за довгі роки українська культура отримала державну підтримку.

Негативне ставлення до радянської влади, до її політики спричинило значну еміграцію діячів літератури і мистецтва (В.Винниченко, С.Черкасенка, Т.Шаповала, Д.Донцова, М.Садовського, О.Олеся). Твори письменників-емігрантів донедавна замовчувалися або спотворювалися, вони були огульно зараховані до буржуазно-націоналістичних, контрреволюційних. У свою чергу стара інтелігенція, в тому числі і художня, не влаштувала нову владу ні кількісно, ні за своїм світоглядом. Було поставлене завдання виховання, підготовки робітничо-селянської інтелігенції, якій повинні бути властиві ідейність, старанність, конформізм. Культура ставала частиною політики правлячої партії, мала виконувати її соціальне замовлення, суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

Політика "українізації". Радянська влада в галузі ідеології, культури з 1923 р. почала проводити політику *коренізації*, яка в Україні отримала назву *українізації*. Українізація передбачала підготовку, виховання і висування кадрів корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництва газет, журналів і книг українською мовою. Проведення політики українізації враховувало два аспекти: 1) українізація як така; 2) створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин. Українізація дала позитивні результати. У 1928 р. питома вага газет українською мовою становила 56% загальних тиражів, у 1930 р. - 89%. Вже у 1924-1925 рр. було виділено 13 національних районів, в тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

При всій гостроті суперечок, які ведуться зараз про оцінку радянського етапу української історії, успіхи у сфері освіти визнаються найбільше. Ліквідація неписьменності у 20-і роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися, зокрема, досить стрункою державною системою освіти.

Освіта. Серйозні успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Активно діяло добровільне товариство "Геть неписьменність!", до початку 1930 р. в Україні було близько 30 тисяч пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1,6 мільйона учнів. Відразу після закінчення війни робилися енергійні заходи з подолання безпритульності.

Широку популярність отримали досвід та ідеї педагога А.Макаренка.

У 1923-1924 роках зростали асигнування держави на освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. Тоді в Україні працювало майже 16 тисяч початкових і семирічних шкіл, в яких навчалося понад 1,5 мільйона учнів. У 1926-1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл - фабрично-заводська семирічка, яка давала учням загальну і політехнічну освіту, готувала їх до продовження навчання в школах фабрично-заводського учнівства, в профшколах і технікумах. Трохи раніше були організовані трирічні загальноосвітні школи сільської молоді. У цих школах загальна освіта в обсязі програми 5-7 класів поєднувалася з теоретичним і практичним вивченням сільсько-го господарства. У 1934 р. для всього СРСР було встановлено декілька типів шкіл: початкова (1-4 класи), семирічна (1-7 класів) і середня (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта.

✓ В Україні розвивалася і середня спеціальна освіта (професійні училища і технікуми). Якщо в 1927 р. середніх спеціальних навчальних закладів було 158, в яких навчалося понад 31 тисяча чоловік, то в 1940 р. їх було 590 з числом учнів майже 400 тисяч.

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала не тільки за рахунок випускників шкіл, але і за рахунок підготовчих курсів, відкритих в 1919 р., робітничих факультетів, заснованих в 1921 р. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Більшість студентів складали діти робітників та селян. Великими центрами освіти традиційно були Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, де в 1933 р. відновили університети. У 1938 р. в Україні було майже 130 вузів з числом студентів 124 тисячі. Серед нових вузів був Донецький індустріальний, утворений за рахунок злиття в 1935 р. гірничого і металургійного інститутів, Донецький медичний інститут.

Наука. Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвитку української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В.Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д.Заболотний, математик М.Крилов, економіст М.Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О.Корчак-Чепурківський, літературознавець С.Єфремов, О.Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є.Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших вчених широко відомі за межами України.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолив М.Грушевський, який в

1924 р. повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал "Україна", "Наукові збірники" історичної секції.

Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 р. в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і соціальної медицини з кабінетом профілактичної медицини. У 1929 р. був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 р. у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Великою популярністю, заслуженим світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи М.Стражеско (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф.Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В.Філатова.

Література. Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як пролеткультівство. Це була лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення "лабораторним шляхом" "чисто пролетарської культури", яка відповідала б "пролетарській психіці". В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В.Блакитний, Г.Михайличенко, М.Семенко, М.Хвильовий. Ці теорії були досить суперечливі. Так, деякі лідери українських пролеткультівців (М.Хвильовий, В.Сосюра, М.Іогансен), з одного боку, проголошували ідеї, які можна назвати космополітичними, а з іншого, підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови, виступали проти насильної русифікації.

Український футуризм, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили "Аспанфут" ("Асоціація панфутуристів"), у Харкові діяв "Ком-Космос", в Одесі - "Юголіф". Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (О.Слісаренко, В.Ярошенко, М.Терещенко).

Ще в роки революції на чолі з М.Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М.Рильський, П.Філіпович, М.Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх "неокласиками".

У першій половині 20-х років з'являється "теорія боротьби двох культур" (української і російської), яку активно відстоював один з лідерів комуністичної партії України Д.Лебідь. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Ця теорія на практиці могла поглибити розрив між робітниками і багатомільйонною селянською масою, вона зміцнювала платформу двох національних таборів - російського й українського, озброюючи кожний з них ідеєю боротьби до повної перемоги "своєї" культури. Ця теорія була засуджена на офіційному рівні.

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників "Плуг" (А.Головко, О.Копиленко, П.Панч, П.Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію психіки і свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції.

Учасники Спілки пролетарських письменників "Гарт", серед яких були В.Сосюра, І.Кулик, М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності, а, з іншого боку, головний теоретик "Гарту" - В.Блакитний - говорив про створення "комуністичної культури, культури загальнонародської, інтернаціональної і безкласової". Лідери "Гарту", виходячи з того, що культура - явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, живопису. "Гарт" розпався в 1925 р., коли помер його головний організатор В.Блакитний.

У 1927 р. був створений ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників "Західна Україна" (М.Ірчан, Ф.Малицький, А.Турчинська).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925-1928 рр.), яка була створена з ініціативи М.Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації, що виразилося у лозунгу: "Геть від Москви".

Національна бібліотека ім.
В.І.Вернадського

Пізніше - в 1930-1931 рр. - в Харкові з ініціативи М.Хвильового та інших "ваплітян", харківських письменників з організації "Молодняк" було створене і діяло літературне об'єднання "Пролітфронт". Мета його полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного, нерегламентованого компартією розвитку української літератури. "Пролітфронт" ідейно протистояв офіційній Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників, мав свій друкований орган - щомісячний літературно-критичний журнал "Пролітфронт", де друкувалися М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Яновський, Остап Вишня, П.Панч та ін. Внаслідок політичного та адміністративного тиску "Пролітфронт" було ліквідовано.

У цей час продовжувалася боротьба за збереження і розвиток української мови, яка як і раніше зазнавала нападок. Російський письменник Ф.Гладков заявив, що ця мова (язык) "... покryлся уже прахом". М.Горький виступав проти перекладу роману "Мать" на українську.

Небувалою популярністю у 20-і роки набуває театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Деся Курбаса "Березіль". Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Не випадково макети театрального об'єднання "Березіль" отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці у Парижі в 1925 р. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М.Куліша "Народний малахій", "Мина Мазайло".

Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кінемистецтва О.Довженка разом з фільмами "Звенигора", "Арсенал", "Земля". Стилiстика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як "український поетичний кінематограф".

Мистецтво. Розвиток живопису в Україні у післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (наприклад, розписи В.Єрмілова Харківського партійного клубу). Крім масових агітаційних форм образотворчого мистецтва, помітного прогресу досягла станкова графіка та живопис. У галузі станкової графіки працювали М.Жук, І.Падалка, В.Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К.Костанді, Ф.Кричевського, О.Мурашко, М.Самокиша. Г.Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали "Мистецтво", "Зорі", "Сонце труда". У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники, як І.Трут, О.Монастирський, І.Курплас.

Визначилися групи, які розвивали традиції українських і російських передвижників. Художники, які увійшли до "Асоціації революційного мистецтва України", розвиваючи національні традиції, викорис-

товували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до "Об'єднання сучасних художників України". На Всеукраїнських художніх виставках експонувалися кращі твори О.Шовкуненка (цикл "Одеський суднобудівний завод"), Ф.Кричевського ("Мати", "Довбуш"), В.Коровчинського ("Селяни"). Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич - основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур. У 20-х роках, крім Української Академії мистецтва, в Харкові і Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

У розвитку скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В.Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т.Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР. Переміг М.Манізер, пам'ятник якого у 1935 р. встановлений в Харкові, він - автор пам'ятників Т.Шевченку у Києві і Каневі. В Донбасі добре відомий пам'ятник Артему І.Кавалерідзе, встановлений в Святогорську.

Активним було музичне життя України. Були створені Республіканська капела під керівництвом О.Кошиця, капела "Думка", які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перші оперні трупи з'явилися в Києві і Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л.Ревуцького, В.Косенка, Б.Лятошинського, О.Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, О.Петрусенко, З.Гайдай, Б.Гмиря. Розвитку української музики, як і культури загалом, заважала політика влади з її пропагандистським ставленням до мистецтва, бюрократичною регламентацією, утилітаризмом і недовірям до "буржуазної естетики". Виникла велика кількість музичних об'єднань, які часто вороже ставилися один до одного без достатніх на те причин і діяли на кон'юнктурній основі.

Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. Головні якості архітектури - це користь, міцність, краса (функціональне, конструктивне, естетичне). У цей період робилися спроби абсолютизувати одне з них, що знижувало рівень архітектурних творів взагалі. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм - це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури,

Будинок Держпрому. Харків.
1925-1929 рр.

максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм - спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головноштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель ("Держпром"), який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі. Українське бароко було значною мірою витіснене, хоча окремі будівлі в цьому стилі ще будувалися (Сільськогосподарська Академія у Києві).

4. ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ПЕРІОД СТАЛІНІЗМУ.

У 1929 р. багаторічна внутрішньопартійна боротьба у СРСР завершилася повною перемогою Й.Сталіна і його прихильників. Встановилася тоталітарна диктатура. Для культури це мало трагічні, руйнівні наслідки. Культура, як і всі сфери суспільного життя, була поставлена під жорсткий ідеологічний і адміністративний контроль. Крок за кроком згорнули політику українізації. На початку 30-х років з метою полегшення контролю над розвитком культури були створені Спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів. Було покладено кінець стилістичним, художнім пошукам, встановлена цензура, перервані контакти з діячами культури інших країн, в тому числі українськими емігрантами.

У 1932 р. з'явився термін "соціалістичний реалізм", який був проголошений єдиним правильним методом літератури і мистецтва, що збудовувало, звужувало творчий процес. Прославлення досягнень, лакування дійсності, фальсифікація історії стали органічними якостями ідеологізованої літератури. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які у всьому світі продовжували залишатися магістральною лінією розвитку мистецтва. Диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. У живописі такі жанри, як натюрморт, пейзаж, портрет, відсувалися на другий план тому, що вони ніби не несли класового навантаження. В архітектурі провідним стилем став

неокласицизм, який повинен був відображати стабільність режиму, непохитність влади. Найбільш відомою будівлею, побудованою в стилі неокласицизму, є споруда Верховної Ради у Києві.

Щоб придушити вільну думку, викликати страх, укріпити покору, сталінський режим розгорнув масові репресії. У сучасну публіцистику, наукову літературу увійшов образ "розстріляного відродження". У 1930 р. був організований судовий процес над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської Академії наук С.Єфремова. Перед судом постало 45 чоловік, серед яких були академіки, професори, вчителі, священнослужитель, студенти. Були винесені суворі вироки, хоча насправді ніякої підпільної організації не існувало. Подальші арешти в середовищі діячів науки і культури і жорстокі розправи проводилися без відкритих процесів. Закрили секцію історії Академії наук, був арештований М.Грушевський. Його незабаром звільнили, але працювати перевели до Москви. Туди ж перевели і кінорежисера О.Довженка.

Обвинувачення в буржуазному націоналізмі було висунене проти наркома освіти М.Скрипника - старого більшовика, одного з керівників Жовтневого повстання. Він був одним з небагатьох, хто не побоявся відкрито виступити з критикою сталінських методів, відстоював політику українізації. У 1933 р. напередодні арешту Скрипник застрелився.

Примусова колективізація, загибель мільйонів селян під час голодомору завдало нищівного удару українській культурі в цілому, бо українське село - носій і хранитель традиційної народної культури, звичаїв, хранитель мовних традицій.

У 1938-1954 рр. було репресовано майже 238 українських письменників, хоча багато з них були прихильниками радянської влади, воювали за неї, відбулися як письменники вже після революції. За підрахунками істориків літератури, з них 17 розстріляні, 8 покінчили життя самогубством, 16 пропали безвісти, 7 померли в ув'язненні. Зазнавав арешту М.Рильський, 10 років провів у таборах за обвинуваченням в участі у міфічній Українській військовій організації Остап Вишня, були розстріляні Г.Косинка, М.Зеров, М.Семенко. Покінчив життя самогубством М.Хвильовий, який мужньо намагався врятувати багатьох товаришів. Закрили театр "Березіль", арештували і розстріляли всесвітньо відомого режисера Л.Курбаса. Про масштаби репресій говорить і такий факт: з 85 вчених-мовознавців репресували 62. Лише наркомат освіти "очистили" від 2 тисяч співробітників.

Гонінням піддалася і церква. На межі 20-30-х років були арештовані керівники і заборонена Українська автокефальна церква, яка була ство-

рена на хвилі національного революційного піднесення. Така ж доля спіткала після Другої світової війни Українську греко-католицьку церкву в Західній Україні. Усього в 1917-1939 рр. було зруйновано 8 тисяч церковних споруд - більше половини всіх храмів.

Величезну повагу викликають ті люди, які, усвідомлюючи небезпеку для себе особисто, допомагали іншим. В.Вернадський намагався врятувати свого багаторічного соратника, секретаря Всеукраїнської Академії наук філолога і видатного сходознавця А.Кримського. Коли у Харкові висунули обвинувачення проти Л.Д.Ландау (майбутнього лауреата Нобелівської премії), директор Інституту фізичних проблем П.Л.Капіца запросив його до Москви, а пізніше домігся звільнення його з-під арешту.

І все ж навіть у таких найважчих умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

Важким випробуванням для українського народу стала Велика Вітчизняна війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах вже в перші дні війни. Це такі твори, як "Ми йдемо на бій" П.Тичини, "Клятва" М.Бажана, вірші Л.Первомайського.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці ("За Радянську Україну!", "За честь Батьківщини!"). З Москви українською вела передачі радіостанція "Радянська Україна" (П.Панч, О.Копиленко, Д.Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т.Шевченка (Я.Галан, К.Гордієнко, В.Владко). Діяла пересувна прифронтна радіостанція "Дніпро". У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходилися в Уфі. Там видавався тижневик "Література і мистецтво", з 1943 р. поновився випуск журналів "Україна" і "Перець". Було випущено декілька книг: "Україна у вогні", "Україна звільняється". Видавнича діяльність не обмежувалася сучасністю. Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

У роки війни українські письменники створили такі твори, як "Укра-

їна у вогні" О.Довженка, який виявив себе як талановитий публіцист, "Похорони друга" П.Тичини, "Мандрівка в молодість" М.Рильського, "Ярослав Мудрий" І.Кочерги, поетичний цикл "Україно моя!". Переваги цих творів були очевидні в порівнянні з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 30-х років.

Значний розвиток в роки війни отримує документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінне свідчення історії. О.Довженко зняв документальні стрічки "Битва за нашу Радянську Україну", "Перемога на Правобережній Україні".

Трагічною помилкою стали спроби налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Деякі письменники вважали, що співпраця з окупаційною владою ослабить тиск на національну культуру. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті "Українське слово" і "Литаври", а їх організатори, члени ОУН, О.Теліга та І.Дрлявський страчені гестапо.

Тема Великої Вітчизняної війни ніколи вже не залишала літературу і мистецтво. Роман "Прапороносці" прославив ім'я О.Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно.

Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" припадає на 50-і роки. Це відбилося, зокрема, в таких документах ЦК КП(б) України, як "Об искажении и ошибках в освещении истории украинской литературы в "Очерке истории украинской литературы", про журнали "Вітчизна" і "Перець". У 1947 р. на пленумі Спілки письменників України огульній, кон'юнктурній критиці були піддані романи Ю.Яновського "Жива вода", І.Сенченка "Його покоління", повість П.Панча "Блакитні ешелони". У 1951 р. була розгорнута бучна кампанія проти вірша В.Сосюри "Любіть Україну", в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Критики зазнавала з цих же позицій творчість М.Рильського, а С.Голованівського звинувачували в "безвідному буржуазному космополітизмі". Були проведені кампанії по розвінчуванню кібернетики і генетики як буржуазних наук, що зумовило відставання вітчизняних вчених від світового рівня.

5. ПРОТИРІЧЧЯ КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ 60-80-х РР.

60-80-і роки зовні виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М.Хрущова політична обстановка в країні поступово змінюється, настає "відлига". Свою назву цей час отримав за повістю І.Еренбурга, яка дуже точно передала зміст епохи. Це - де-

сталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до "застою". Проте для культури хронологічно короткий період "відлиги" мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 50-х років призвела до формування цілого покоління так званих "шестидесятників" - вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи. По-різному склалися їх стосунки з владою, але загалом творчість цього покоління визначила шляхи всього подальшого розвитку української культури.

У кінці 50-х років на державному рівні було усвідомлене і визнане відставання Радянського Союзу від провідних західних країн, що вступили до того часу в етап науково-технічної революції. В державній політиці стали приділяти особливій увазі розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, крім Києва, у великих економічних центрах - Харкові, Львові, Донецьку відкривалися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 р. обов'язковою стала 8-річна освіта, в 1977 р. - середня.

Всесвітньовідомим став Інститут електрозварювання ім. Є.Б.Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. При створенні англо-французького літака "Конкорд" була використана патонівська технологія виплавки сталі особливо високої якості. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів.* З початком космічної ери кращі машинобудівні підприємства України стають частиною ракетно-космічного комплексу. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук внесли математик М.Боголюбов, математик і кібернетик В.Глушков, конструктори космічних апаратів С.Корольов (генеральний конструктор), М.Янгель та В.Глушко, генетик І.Шмальгаузен, офтальмолог В.Філатов,

* Примітка видавця - Крім того, в Києві створена перша в історії людства "Енциклопедія кібернетики" (видана 1973 р. українською мовою), в Харківському відділенні АН України зразу ж за американськими вченими Чикагського центру (піонерами в цій галузі) розщеплено атом.

кардіолог М.Амосов, нейрохірург М.Бурденко та інші.

Однак збереження адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки по кількості виробленої продукції - так званому "валу" приводили до повної економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Тому дуже часто виходило, що винаходи, зроблені в нашій країні, за кордоном знаходили більш широке застосування. Один з характерних прикладів - технологія безперервної розливки сталі в металургії. Перша така установка була запущена на Донецькому металургійному заводі. На середину 80-х років частка такої технології в Україні складала тільки 10%, в той час як Японія, Франція, Німеччина перейшли на неї майже повністю. В освіті кількісний ріст не супроводжувався такою ж якістю. Скорочувалася сфера застосування української мови. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промисловому комплексі. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації. Науково-технічне відставання України, як і в цілому СРСР, з середини 70-х років перетворилося на стадальне, оскільки у розвиткові найбільших капіталістичних країн, передусім США, почалася нова ера, для визначення якої використовують різні терміни - постіндустріальна, інформаційна, комп'ютерна.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це стосується творчості О.Гончара, П.Загребельного, Ю.Збанацького, В.Козаченка. 60-70-і роки, за оцінкою авторів "Історії української літератури ХХ століття", були періодом "плідним, хоч і суперечливим, періодом поглиблення її гуманістичних основ, посилення аналітичного й синтезуючого начал, утвердження нових форм, стилів, засобів". На повний голос заявили про себе І.Драч, Л.Костенко, В.Симоненко, М.Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку у офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед письменників-емігрантів займає І.Багряний. До війни він зазнавав репресій, у Німеччині в 1948 р. організував Українську революційно-демократичну партію, яка боролася за національне звільнення України. Романи І.Багряного "Тигролови", "Сад Гетсиманський", "Людина біжить над прірвою", його повісті, по-

еми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача, були оцінені критиками як серйозний внесок в українську культуру.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини: свободу слова, свободу совісті. У 1976 р. була створена Українська Гельсінська група. У Донбасі пройшла молодість поета В.Стуса, чия доля набула символічного значення. Він закінчив Сталінський педінститут, працював учителем у Горлівці, перекладачем у газеті "Соціалістичний Донбас". Вже перші проби пера показали, що з'явився неабиякий поет з загостреним сприйняттям дійсності, з прекрасним знанням української мови. Активна громадянська позиція привела В.Стуса у ряди "дисидентської" інтелігенції Києва. У 1972 р. він був арештований "за антирадянську агітацію" і "наклепницькі мотиви в творчості", відсидів 5 років і в 1980 р. отримав другий строк - 15 років. Правдиве відображення життя колгоспників, протест проти політичних репресій - цього вистачило, щоб знищити поета. Він трагічно загинув у таборі для політ'язнів на Уралі в 1985 р., не доживши до радикальних змін:

Народе мій! До тебе я повернусь

І в смерті обернуся до життя!

У 1990 р. посмертно В.Стус був реабілітований, йому була присуджена Державна премія ім. Т.Г.Шевченка.

Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувався народницький академічний стиль ХІХ ст., догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Крім того, відповідно до гасла про те, що мистецтво повинне бути зрозумілим "широким масам трудящих", на творчий експеримент, пошук нових форм була фактично накладена заборона. У той же час продовжували свою творчість такі видатні художники, як О.Шовкуненко, Т.Яблонська, М.Дерегус, В.Касьян.

Традиційно значимими є досягнення української музики. З'явилися нові опери, балети, симфонії (І.Майборода, К.Данькевич, Б.Лятошинський, інші). Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени - А.Солов'яненко, Д.Гнатюк, Б.Руденко, Є.Мірошніченко.

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини - фільми С.Параджанова "Тіні забутих предків", Л.Осики "Захар Беркут", Л.Бикова "В бій ідуть одні старики", І.Миколайчука "Вавилон ХХ". У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми, майстрам нав'язувалася тематика.

Протягом останніх 50 років швидко зростали міста, вони набували нового вигляду, йшло масове будівництво. Однак, за невеликими винятками, переважало панування типової забудови, втрата багатьох народних традицій, відсутність сучасних будівельних технологій, бідність дизайну характеризували стан архітектури.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 80-х років в культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

6. ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.

Після початку проведення політики перебудови, гласності і демократизації в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х років в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії багато українських літераторів активно включилися у громадсько-політичне життя. У 1989 р. було засноване Товариство української мови імені Т.Шевченка, метою якого стало утвердження української мови у всіх сферах суспільного життя, її всебічного розвитку, охорона чистоти і самобутності мови. Відбувається справжній газетно-журнальний бум. Народ наново відкриває свою історію, проходять широкі дискусії про гетьмана І.Мазепу, про діяльність Центральної Ради, радянсько-німецький договір 1939 р., уперше публікуються матеріали про голод 1932-1933 рр. Друкуються раніше заборонені книги, виходять на екрани фільми. Встановлюються перші контакти з діаспорою. Творча інтелігенція взяла активну участь у створенні Народного Руху України.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, почалися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду можна вважати його перехідний характер. Ми можемо говорити про те, що в суспільстві склалася нова соціокультурна ситуація, яка характеризується іншими соціально-економічними умовами, формами власності, характером стосунків між людьми, соціальною структурою, системою цінностей. Принципово новий статус в наші дні отримала національна культура. У той же час серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза.

Одним з найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. У 1989 р. Верховною Радою був ухвалений "Закон про мови в Українській РСР". Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації, установ культури, освіти. Життя вже виявило бага-

то труднощів, які стоять на цьому шляху. За переписом 1989 р. українці становили 72% населення республіки, серед них рідною українську мову назвали 67%, російська мова переважає на сході України, в Криму.*

Фінансові проблеми перешкоджають збільшенню тиражів українських книг, комерційна література в основному привозиться з Росії. Тобто очевидно, що для успішного розв'язання проблеми не досить адміністративних заходів, а потрібна культурно-просвітницька робота, державна економічна підтримка. Скорочуються тиражі книг. Оптимальним показником вважається, коли на душу населення друкується 12-14 книг на рік. Якщо в 1991 р. в Україні цей показник становив 3,6, то в кінці 90-х - 0,99. Населення значною мірою позбавлене можливості читати періодику (зараз в Україні тільки близько 8% сімей передплачують газети або журнали).

У 1999 р. в більш ніж 60% середніх навчальних закладів викладання здійснювалося державною мовою, за винятком декількох регіонів. У системі середньої освіти зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з раннього профілізацією - гімназії, ліцеї. Діє програма державної підтримки обдарованих дітей. В 2000 р. почато перехід на 12-річну середню освіту. Однак соціальне розшарування населення все частіше додає системі освіти по суті становий характер. Державні школи зазнають фінансових труднощів, вчителям нерегулярно виплачується зарплата. Практично зникла система професійного навчання, оскільки промисловість неспроможна фінансувати ПТУ. Масово закрилися дитячі садки.

Реформується система вищої освіти. Для підвищення її рівня введена система акредитації. Найбільші навчальні заклади отримують статус Національних. Наприклад, Національний Київський університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет "Києво-Могилянська академія", з 2000 р. - Донецький національний університет. Крім державних, з'являється велика кількість комерційних вузів. Внаслідок цього кількість різного роду інститутів, академій, університетів зростає майже вдвічі.

* Примітка видавця - Але дуже показовим є ставлення росіян в Україні до української освіти своїх дітей - за даними американського соціолога І.Бремера (1994), 54% росіян у Львові і 65% у Києві згодні з тим, щоб їхні діти навчалися в українських школах і майже всі росіяни у Львові та Києві (відповідно 96 та 91%) визнають, що їхні діти повинні вільно володіти українською мовою. У Симферополі так думають 54% росіян. Це по суті говорить про підтримку процесу еволюційної українізації неетнічними українцями.

За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилася перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство викладалося у 28 університетах і коледжах США і в 12 університетах Канади).

Попри фінансові та ін. труднощі розвивається українська наука. Україна бере участь у великих міжнародних програмах століття, наприклад, космічних програмах "Морський старт", "Глобалстар".* Вперше запрацювала національна українська станція в Антарктиді. В той же час на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. Реструктуризація управління економікою, перехід одних підприємств у приватну власність, збитковість інших негативно позначилися на галузевих наукових і проектних інститутах. Державне фінансування науки скоротилося в чотири рази. В Україну широко завозиться електронна техніка, власна її розробка і виробництво не налагоджуються. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною того, що у 90-і рр. за кордон виїхали тисячі наукових співробітників.

З'явився розподіл культури на елітарну і масову. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувається в кінематографі (виробництво власних фільмів майже припинилося), популярній музиці, літературі.

Для багатьох людей відвідування театрів, музеїв, бібліотек, тим більше які-небудь поїздки стали недоступними. У зв'язку зі значним скороченням життєвого рівня (за рівнем життя Україна займає 95-е місце в світі, а понад половина населення живе нижче межі бідності), погіршенням медичного обслуговування, зростанням вартості ліків, ускладненням екологічної обстановки спостерігається збільшення захворюваності, смертності, зниження народжуваності.

Національні меншини України отримали широку можливість задовольняти свої культурні запити. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків, німців. Наприклад, радіо в Маріуполі регулярно веде передачі грецькою мовою (в Донецькій області понад 100 тисяч греків), створено грецький національний університет. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з польською, румунською, угорською, іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагає проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Зник державний контроль, який багато років тяжів над творчою ін-

телігенцією. Розширилися можливості гастрольної діяльності. Однак багато театрів, творчих колективів через скорочення державного фінансування виявилися у складній ситуації. Відбувається, з одного боку, усвідомлення необхідності їх підтримки органами влади, в тому числі місцевої, з іншого боку, йде пошук спонсорів, меценатів. Прикладом може служити Донецький оперний театр ім. А. Солов'яненка, художнім керівником якого є В. Писарев. Тут не припиняються прем'єри спектаклів, з успіхом проходять зарубіжні гастролі, організуються національні і міжнародні фестивалі.

Нові можливості відкриваються перед українською культурою в зв'язку з формуванням в Україні громадянського суспільства. Новий громадський (так званий "третій" - на відміну від перших двох - державного та комерційного, бізнесового) суспільний сектор - це сума недержавних неприбуткових організацій, які сьогодні вже здатні впливати на хід суспільних, зокрема культурних процесів.

Принципово змінилися відносини держави і церкви. Конституція України гарантує громадянам свободу совісті і віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Ці положення законодавства з тих, що декларуються, перетворилися на реальні. В Україні за станом на 1 січня 2000 р. діяло близько 22 тис. релігійних організацій, які входять до 80 конфесій, течій і напрямів. З проголошенням незалежності України відбувся розкол у православній церкві. Склалися три православні конфесії: Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату і Українська автокефальна православна церква. Відновлена діяльність Української греко-католицької церкви, крім того існують римсько-католицька церква, 32 напрями протестантства (баптисти, адвентисти сьомого дня, ієсовисти тощо), общини іудеїв, іслам, нетрадиційні культури (РУН-віра, кришнаїти, буддисти). Релігійним общинам повернені націоналізовані в минулому будівлі. Відновлено шедевр української храмової архітектури - Михайлівський золотoverхий собор, а також Успенський собор Києво-Печерської лаври.

* * *

XX сторіччя в історії української культури, як і у всьому світі, повне протиріч, досягнень і втрат. Особливістю розвитку національної культури є визначальна роль політичного чинника. Основні його етапи співпадають з основними етапами політичної історії. Нові можливості відкриває перед культурою утворення української незалежної держави. Однак досі їх використання утруднене кризою. Вихід з неї - завдання не тільки економіки, але й культури.

* Примітка видавця - А також у космічних програмах "Спектр", "Марс-96", "Шагль-97", "Океан", "Природа".

СЛОВНИК

Основні поняття

Авангардизм - рух у художній культурі ХХ ст., що пориває з існуючими нормами і традиціями; тісно зв'язаний із модернізмом.

Агіографія – вид церковної літератури, життєписи святих

Акрополь (у перекладі - верхнє місто) - укріплена частина давньогрецького міста.

Анімізм – віра в душу і духів.

Античність - історія і культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму.

Антропогенез - біологічна еволюція людини.

Антропоцентризм - погляди, відповідно до яких людина - центр і вища мета світобудови.

Апокрифи – твори християнської літератури, які не входять до біблійного канону.

Архайка (у перекладі – стародавній) - ранній період у розвитку давньогрецького мистецтва полісного періоду (VII-Vст. до н.е.).

Архітектурний ордер - певне сполучення колон і перекриття і їхня художня прикраса, у Стародавній Греції склалися три таких ордери: доричний, іонічний і коринфський.

Бароко - стиль у європейському мистецтві у XVI-XVIII ст., характерна пишність, парадність, яскравість кольорів, контрастність; в архітектурі - розмах, використання складних криволінійних форм, створення ансамблів; у живопису - парадні портрети, у музиці - поява опери.

Братства - національно-релігійні і просвітительські громадські організації при православних церквах; організували школи, друкарні.

Ваганти - бродячі студенти, школяри, у їхньому середовищі складається вільнотворна латиномовна поезія.

Васалітет - система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів).

Вертеп – український народний ляльковий театр.

Вівтар - у християнських храмах - столи (престоли) для вчинення таїнства; також називають усю східну частину храму, відділену особливою перепоною, а в православних храмах із XV ст. - іконостасом.

Геліоцентрична система - уявлення про структуру Сонячної системи, відповідно до якого Земля обертається навколо своєї осі та навколо Сонця, нарівні з іншими планетами (Геліос - давньогрецький бог Сонця), склалося в епоху Відродження.

Геоцентрична система (Птолемеєва система) - виникле в давньогрецькій науці уявлення, що зберігалося до Відродження, про центра-

льне положення Землі у Всесвіті (Гея - богиня Землі в древніх греків).

Глаголиця – давньослов'янська абетка, спеціально розроблена Кирилом для слов'янських мов.

Готика – стиль у європейському мистецтві XII–XVI ст., головний тип архітектурних споруд – собор із стрілчастими арками.

Догмат - положення, яке не підлягає сумніву і критиці.

Елінізм - період в історії, початок якому поклали завоювання Олександра Македонського, а кінець - римські завоювання (IV-Іст. до н.е.).

Еклектика - механічне з'єднання різнорідних поглядів, теорій, стилів, художніх елементів.

Єресі - у християнстві: напрямки, що відхиляються від офіційної церковної доктрини.

Єпископ - глава церковно-адміністративної одиниці.

Замок - укріплене житло феодала, спочатку вежа (донжон) оточувалася стінами, ровом, пізніше стали зводити складні комплекси будівель.

Зікурат - культова споруда в Месопотамії у вигляді ступінчастої піраміди, на верхній площадці якої будували храм.

Звіриний стиль - стиль у декоративному мистецтві ранньої залізної доби, зображення тварин або частин їхнього тіла для прикраси зброї, предметів побуту тощо.

Іdealізм – загальна назва філософських напрямків, які стверджують, що дух, свідомість, мислення – первинні, матерія, природа – вторинні.

Ієрогліфи - рисункова словесно-складова система письма у Стародавньому Єгипті, а також у китайській, японській писемності.

Імпресіонізм – від французького “враження”, напрямок в мистецтві останньої третини XIX – початку XX ст., склався у живопису, стверджував красу повсякдення, розробив особливу систему зображення світла та кольору.

Канон (у перекладі - правило) - правила, що мають обов'язковий характер - у релігії, в образотворчому мистецтві.

Капела - каплиця, невелика окрема споруда або помешкання в храмі, звідси друге значення - хор співаків.

Капітель – прикрашена частина колони, що вінчає її.

Кирилиця - давньословянська абетка, що виникла на основі грецького алфавіту з додаванням декількох літер для неіснуючих у грецькій мові звуків.

Класика - період вищого розквіту давньогрецького мистецтва (V-I ст. до н.е.).

Класицизм - стиль і напрямок у мистецтві у XVII-поч. XIX ст., звернен-

ня до античної спадщини як до норми й взірця, зв'язаний із Просвітництвом.

Клинопис - система письма, знаки якої складаються з клинчастих рисочок (знаки видавлювалися на глині), словесно-складове письмо.

Клір - служителі християнського культу, духівництво; від слова "жероб", тому що в перших християнських общинах посадових осіб вибирали за жеребом.

Комедія дель арте - перший професійний європейський театр епохи Відродження, комедія масок.

Комуна - міська община, що має права самоврядування

Конфесія - об'єднання людей за ознакою спільних: віри, обрядів і організаційної структури.

Кордоцентризм - "філософія серця", характерна для Г.Сковороди; визнання рівних можливостей розуму, інтуїції, емоційної сфери в процесі пізнання.

Коренізація - політика Радянського уряду у 20-і роки, спрямована на підтримку культури "корінних" національностей у радянських республіках.

Космологія - вчення про Всесвіт.

Кроманьйонець - викопна людина сучасного фізичного типу, Homo sariens, місце перших знахідок - грот Кро-Маньйон у Франції.

Культ - певні дії (спів, читання текстів, танці, жертвоприношення тощо), у яких виявляється релігійне поклоніння.

Культурний натуралізм - концепція розвитку культури, згідно з якою культура розвивається за тими самими законами, що природа.

Лінійна перспектива - спосіб зображення просторових фігур на площині, що використовується в образотворчому мистецтві для створення ілюзії простору.

Літопис - історичний твір, що описує події за роками.

Магдебурзьке право - одна з найбільш відомих правових систем міського самоврядування в середні віки.

Магія - чаклунство, обряди, пов'язані з вірою в надприродну здатність людини впливати на інших людей, природу.

Макіавелізм - позначення політики, що зневажає мораль.

Мануфактура - капіталістичне підприємство, засноване на поділі ручної праці.

Матеріалізм - філософський напрямок, який виходить з того, що світ матеріальний, існує незалежно від свідомості, матерія первинна, вічна.

Мегаліти (у перекладі - великі камені) - найдавніший вид монументальної кам'яної архітектури, її різновиди: менгіри (вертикально поставлені

величезні камені), дольмени (два вертикальних камені, переkritі третім), кромлехи (розташовані колом камені).

Мікролітична техніка (мікроліт - маленький камінь) - виготовлення з кременю невеликих пластин, що використовувалися як свого роду "леза".

Міфологія - сукупність міфів - розповідей про богів, героїв, у яких відбиті фантастичні уявлення людей про світ, природу, власне людину.

Модернізм - узагальнена назва нових напрямків у мистецтві і літературі, що виникли наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. (кубізм, дадаїзм, сюрреалізм, футуризм, експресіонізм, абстракціонізм і т.д.).

Монотеїзм - єдинобожжя, віра в одного бога.

Натурфілософія - філософія природи, в Стародавній Греції - перша форма філософії взагалі, стихійно матеріалістичний напрямок.

Новела - різновид оповідання, відрізняється чіткістю сюжету, відсутністю описовості.

Нуклеус - кам'яна заготовка, проміжна при виготовленні кам'яних знарядь; каменю додавали форму циліндра, від якого потім відщеплювали пластини.

Пантеїзм - напрямок у філософії, коли Бог трактується як світовий закон; обожнювання природи.

Пантеон - храм усіх богів у Стародавньому Римі; сукупність усіх богів у політеїстичній релігії.

Папірус - матеріал для письма, що виготовлявся у давнину із рослини з такою ж назвою.

Парсуна (перекручування слова "персона") - твір портретного живопису, що ще зберігало прийоми іконопису.

Плафон - стеля, прикрашена живописом або ліпниною.

Поліс - форма державного ладу, місто-держава.

Політеїзм - багатобожжя, віра в багатьох богів.

Просвітництво - епоха в культурному розвитку європейських держав у ХVІІІ ст., її провідний філософський напрямок - раціоналізм.

Протестантизм - один з напрямків у християнстві, сукупність церков, що відокремилися від католицизму під час Реформації.

Раціоналізм (від грецького - розум) - філософська система, стрижень якої - віра в можливість людського розуму.

Реалізм - напрямок у художній культурі, правдиве, об'єктивне відображення дійсності, особлива його форма - критичний реалізм.

Романський стиль - умовна назва стилю, який склався в період раннього середньовіччя Х-ХІІ ст., архітектурі властивий кріпосний характер (замки, монастирі, церкви).

Романтизм - ідейний і художній напрямок у духовній культурі, відбив розлад між ідеалом і реальною дійсністю, звідси - ідеї безмежної волі, пафос особистої незалежності, героїчного протесту, характерний інтерес до національного минулого, нерідко його ідеалізація.

Синтез мистецтв - 1) сполучення різних видів мистецтва, що веде до багатобічного впливу (наприклад: спектакль - синтез режисерського, акторського, письменницького мистецтва); 2) виникнення нових форм і жанрів мистецтва на основі класичної культури і нових технічних можливостей (наприклад, на початку століття - кінематограф, зараз - комп'ютерна графіка),

Синкретизм - нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвиненого стану будь-якого явища.

Сонет - особлива форма ліричного вірша з 14 рядків.

Соціалістичний реалізм - художній метод, який у СРСР був оголошений єдиним і обов'язковим для радянської літератури.

Соціогенез - процес формування людського суспільства.

Схоластика - збірна назва середньовічної філософії, пізніше виникло переносне значення - відірвані від життя, марні міркування.

Теологія - богослов'я, сукупність релігійних доктрин про сутність і дію бога.

Тоталітаризм - форма державного ладу, що характеризується відсутністю демократичних свобод і повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Тотемізм - вид первісних вірувань, віра в тварину, рідше рослину - предка рода.

Трубадури - поети-співачи в Провансі (Франція), оспівували рицарські подвиги і кохання.

Українізація - радянська політика, спрямована на створення української освіти, формування кадрів української інтелігенції, розвиток українського мистецтва, підтримку культури національних меншин.

Утопічний соціалізм - вчення про ідеальне суспільство, яке засноване на загальній рівності, праці і суспільній власності.

Фреска - одна з технік стінних розписів, живопис по мокрій штукатурці фарбами, розведеними на воді.

Фетишизм - віра в надприродні властивості матеріальних речей.

Форум - площа в центрі Риму, центр суспільного, політичного, релігійного життя.

1. Авдиев В.И. История Древнего Востока. - Москва: Госполитиздат, 1953.- 758 с.
2. Античная Греция. - В 2-х тт. - Москва: Наука, 1983.
3. Античная литература / под ред. А.А.Тахо-Годи. - Москва: Просвещение, 1986. - 464 с.
4. Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі - К.:Мистецтво, 1979. - 216 с.
5. Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. - Москва: Мысль, 1987. - 348 с.
6. Белічко Ю.В. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни. - К.:Мистецтво, 1982.- 183 с.
7. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. - К.:Мистецтво, 1981.- 159 с.
8. Богомолов А. С. Античная философия. - Москва: изд-во МГУ, 1985. - 368 с.
9. Боннар А. Греческая цивилизация. - Москва: Искусство, 1992. - 269 с.
10. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. - Москва: Высшая школа, 1988. - 496 с.
11. Воропай О. Звичаї українського народу. - К.:Оберіг, 1993.- 590 с.
12. Горфункель А. Х., Философия эпохи Возрождения. - Москва: Высшая школа, 1990. - 368 с.
13. Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. - Москва: Юрайт, 1998.- 669с.
14. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. - К.:Львів, 1991.-398 с.
15. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - Москва: Искусство, 1984. -350 с.
16. Дживелегов А. Леонардо да Винчи. - Москва: Искусство, 1969. - 215 с.
17. Дживелегов А. Микеланджело. - Москва: Молодая гвардия, 1987. - 256 с.
18. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. - Москва: Искусство, 1990.- 319 с.
19. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. Вып. 1. Очерки. - Москва: Искусство, 1985. - 346 с.
20. Долгов К. Итальянские этюды. - Москва: Художественная литература, 1987.- 488 с.
21. Ерасов В.С. Социальная культурология. Учебник для студентов высших учебных заведений. 2-ое изд. испр. и доп. Москва: АспектПресс, 1996.- 591с.
22. История Древнего мира. В 3-х тт. - Москва: Наука, 1983.

23. История искусства зарубежных стран. - Москва: Искусство, 1980. - 384 с.
24. История средних веков. - В 2-х тт. / Под ред. Сказкина С. Д. - Москва: Высшая школа, 1977.
25. История Франции. - В 3-х тт. - Т. I. - Москва: Наука, 1972.-360 с.
26. История зарубежного искусства / Под ред. Кузьминой М.Т., Мальцевой Н.Л. - Москва: Изобразительное искусство, 1984. - 504 с.
27. Історія світової культури. - Либідь, 1994.-320 с.
28. Історія української літератури ХХ ст. - У двох книгах. /за ред. В.Г.Дончика.- К.Либідь, 1994.
29. Історія української культури /За загал. ред. Г.Крип'якевича. - К.:Либідь, 1994.- 656 с.
30. Історія української та зарубіжної культури: Навчальний посібник / Під ред. Клапчука С.М., Остафійчука В.Ф. - К.: Вища школа, 1999. - 326 с.
31. Історія світової культури. Навч. посібник./ Левчук Л.Т., Панченко В.І., Шинкаренко О.В. та ін. - К.: Либідь, 1994. - 320 с.
32. Ковальчук О.В. Українське народознавство. - К.:Освіта, 1992.- испр. и перераб. / Гл. ред. М.Д. Аксенова. - Москва: Аванта, 1999.- 704 с.
33. Культурология /под ред. А.А.Радугина. Москва: Центр, 1996. - 400 с.
34. Культурология. Учебная помощь для высших учебных заведений. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. - 576 с.
35. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции - любое издание.
36. Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. - Санкт-Петербург: «Лань», 1997. - 512 с.
37. Костомарв М. Історія України в життєописах найвизначніших її діячів.- Львів, 1918, репринтне видання. - С. 160-235.
38. Культура українського народу. Навч. посібник./В.М.Русанівський, Г.Д.Вєрвєс, М.В.Гончаренко та ін. - К.: Либідь, 1993. - 272 с.
39. Карпушина С.В., Карпушин В.А. История мировой культуры: Учебник для вузов. - Москва: Nota bene, 1998. - 536 с.
40. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. - Москва: Мысль, 1978. - 623 с.
41. Матвеев К.П., Сазонов А.А. Земля Древнего Двуречья: история, легенды, находки и открытия. - Москва: Молодая гвардия, 1986. - 160 с.
42. Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. / гл. ред. С.А.Токарев.- Москва: Сов. Энциклопедия, 1992.
43. Макаров А. Світло українського бароко. - К.: Мистецтво, 1994. - 254с.
44. Огієнко І.І. Українська культура. - К.: Україна, 1992. - 202 с.
45. Петров М.К. Самосознание и научное творчество. Ростов-на-Дону: изд-у РГУ, 1992. - 268 с.
46. Попович М.В. Нарис історії культури України. - К. «Артек», 1999,- 728 с.
47. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури: Навчальний посіб-

- ник. - 4-е вид., випр. і доп. - К.: Товариство «Знання», КОО, 2000. - 359 с.
48. Рождественский Ю.В. Введения в культуроведение. - Москва: ЧеРо, 1996.- 288 с.
49. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні. - К.: Радянська школа, 1991.- 196 с.
49. Скворцова Е.М. Теория и история культуры: Учебник для вузов. Москва: ЮНИТИ, 1999. - 406 с.
51. Скворцова Е.М. Теория и история культуры: Учебник для вузов. - Москва: ЮНИТИ, 1999. - 406 с.
52. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1993. - 390 с.
53. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. - Москва: Политиздат, 1989. - 573 с.
54. Утопический социализм. Хрестоматия. - Москва: Политиздат, 1982. - 512 с.
55. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник / Закович М.М., Зязюн І.А., Семашко О.М. та ін. / За ред. Заковича М.М. - К.: Товариство «Знання», КОО, 2000. - 622 с.
56. Чмихов М.О. Давня культура. Навчальний посібник. - К.: Либідь, 1994. - 218 с.
57. Шахова К.А. Великие европейские живописцы XV-XVII вв. - К.: Вища школа, 1988. - 190 с.

ЗМІСТ

ВІД ВИДАВЦЯ.....	3
ПЕРЕДМОВА.....	4

ЧАСТИНА ПЕРША. ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

I. КУЛЬТУРА - ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
Поняття "культура". Предмет і завдання навчального курсу "Українська і зарубіжна культура". Історія розвитку культурологічної думки. Сучасні культурологічні теорії.	
II. КУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО.....	17
Суб'єкти культурної творчості. Види і форми культури. Динаміка культури. Соціальні функції культури. Види культурних норм та їх суспільне призначення.	
III. КУЛЬТУРА І ОСОБИСТІСТЬ.....	29
Людина в світі культури. Культурна політика. Місце української культури в контексті світової.	

ЧАСТИНА ДРУГА. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

I. ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА.....	40
Первісна епоха та її місце в історії людства. Розвиток матеріальної культури та еволюція мистецтва у палеоліті, мезоліті, неоліті. Культура епохи бронзи і заліза. Найдавніші релігійні уявлення.	
II. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ.....	54
Загальні закономірності виникнення давньосхідних цивілізацій. Основні досягнення культури Стародавньої Месопотамії. Давньоєгипетська культура. Культура Стародавньої Індії. Етапи розвитку культури Стародавнього Китаю.	
III. КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО СВІТУ.....	79
Значення античної культури для світової цивілізації. Культура Стародавньої Греції. Культура Стародавнього Риму.	
IV. СЕРЕДНЬОВІЧНА ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРА.....	103
Поняття "середні віки" і "середньовічна культура". Роль релігії і церкви в середньовічному суспільстві. Рицарська культура. Народна селянська культура. Міська культура. Художні стилі в західноєвропейському середньовічному мистецтві. Візантійська культура.	

V. СЕРЕДНЬОВІЧНА МУСУЛЬМАНСЬКА КУЛЬТУРА БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ.....	120
Захід і Схід у світовій культурній традиції. Пророк Мухаммад і його вчення. Культура Арабського халіфату VII-X ст. Культура Ірану X -XV ст.	

VI. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ.....	137
Особливості та основні історичні етапи розвитку доколумбової Америки. Релігійні уявлення. Наукові знання. Писемність і література. Архітектура та образотворче мистецтво.	

VII. КУЛЬТУРА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ.....	149
Передумови епохи Відродження. Гуманізм як ідеологія Відродження. Реформація і Контрреформація. Розвиток науки і техніки. Італійське мистецтво. Національні література і театр.	

VIII. ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НОВОГО ЧАСУ (XVII-XVIII СТ.).....	167
Історичні умови та особливості розвитку культури у XVII-XVIII ст. Революція в природознавстві. Раціоналізм. Новий погляд на суспільство. Епоха Просвітництва. Характеристика художніх стилів XVII-XVIII ст.	

IX. XIX СТОРІЧЧЯ В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	183
Історичні умови розвитку та особливості культури XIX ст. Промисловий переворот. Наука. Нова система освіти. "Золотий вік" світової літератури. Образотворче мистецтво та архітектура Європи й США кінця XVIII - початку XX сторіччя. Музика, театр. Народження кіно.	

X. КУЛЬТУРА ЛЮДСТВА У XX СТОРІЧЧІ.....	211
Особливості розвитку культури у XX ст. Наука та її досягнення. Художня культура. Доба кінематографа. Масова культура.	

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

I. ІСТОРИЧНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	232
Поняття "етнічна культура". Деякі проблеми та особливості етнологенезу українського народу. Культурно-історична своєрідність регіонів України.	

II. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	239
Джерела вивчення культури Київської Русі. Матеріальна і духовна культура східних слов'ян. Особливості прийняття християнства. Писемність і літературна традиція. Освіта та наукові знання. Мистецтво Київської Русі.	
III. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПІСЛЯ ТАТАРО-МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIII - XV СТ.).....	263
Історичні умови розвитку культури. Наука й освіта. Розвиток книжкової справи і літератури. Архітектура й образотворче мистецтво.	
IV. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XVI-XVIII СТ.....	273
Передумови і труднощі культурного піднесення XVI- XVIII ст. Особливості релігійної ситуації в Україні. Книгодрукування і література. Освіта. Нові галузі науки. Мистецтво.	
V. ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....	291
Основні заняття і матеріальна культура. Світоглядні Уявлення. Календарні свята та обряди. Сімейна обрядовість.	
VI. УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ XIX СТ...314	
Історичні умови. Освіта і наука. Особливості літературного процесу. Мистецтво. Національні культурні організації і рухи в умовах реакційної урядової політики.	
VII. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У XX СТ.....	336
Загальні особливості української культури у XX ст. Культура України на початку століття. Основні тенденції культурного розвитку в 20-і рр. Трагедія української культури у період сталінізму. Протиріччя культурного процесу 60-80-х років. Досягнення і проблеми культури незалежної України.	
СЛОВНИК.....	358
ЛІТЕРАТУРА.....	363

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ К.В.ЗАБЛОЦЬКОЇ

Редактор
Комп'ютерна верстка
Коректор
Обкладинка

Єременко С.Ф.
Кучук І.М.
Саливон К.Ф.
Панковський В.Б.

Підп. до друку 12.04.2001. Формат 60x84 1/16. Папір газетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Друк різнографний. Ум. друк. арк. 21,62.
Обл.-вид. арк. 18,02. Тираж 1000 прим. Зам. 2-04

Видавниче підприємство «Східний видавничий дім»
м.Донецьк, 83086, вул. Артема, 45
Друкарня КП «Східний видавничий дім»
м.Донецьк, 83086, вул. Артема,45

“Східний видавничий дім”

пропонує:

повний комплекс видавничо-поліграфічних послуг:
набір, верстку, дизайн, макетування, редагування,
коректуру і друк книг та журналів.

запрошує до співпраці:

- авторів підручників, посібників;
- книготорговельні організації

ЗО. 12. 01

За додатковою інформацією звертайтеся:

83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svdm@skif.net,
shid@uvika.dp.ua

Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / За заг. ред. Заблоцької К.В. - Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. - 372 с.

ISBN 966-7804-17-8

Навчальний посібник містить основні теми, які вивчаються в учбових курсах з історії української та світової культури студентами вищих навчальних закладів всіх рівнів акредитації, а також учнями 10-11 класів загальноосвітніх шкіл.

НБ ПНУС

719228

ББК 63(0)-7я7+63(4УКР)-7я7

УДК 930.8(075.8)